

Den Haag

101

Retouradres: Postbus 12600, 2500 DJ Den Haag

Aan: de Gemeenteraad

Datum

21 september 2021

Onderwerp

Evaluatie persoonsgerichte aanpak radicalisering

Ons kenmerk

BSD/10168516

RIS310030

Contactpersoon

Ruben Borgo /
Liesbeth van der Heide

Dienst

Bestuursdienst

Afdeling

Directie Veiligheid

Telefoonnummer

14070

E-mailadres

ruben.borgo@denhaag.nl

Graag informeren we u over de evaluatie van de persoonsgerichte aanpak contraterorisme, extremisme en radicalisering (hierna: PGA CTER). De PGA CTER is ontstaan in de tijd van de grote stroom uitreizigers naar Syrië in 2013. Het uitroepen van de zogenaamde 'Islamitische Staat' in 2014 leidde tot een situatie waarin circa 300 (minderjarige) mannen en vrouwen zijn uitgereisd naar het strijdgebied. Tegen die achtergrond is de PGA CTER in heel Nederland ingevoerd waarbij gemeenten de coördinerende rol hebben. In de aanpak wordt samengewerkt met vele partners (zoals OM, politie, NCTV, Reclassering Nederland en de Raad voor de Kinderbescherming) binnen het Zorg-en Veiligheidshuis Haaglanden (ZVHH).¹

Aanleiding evaluatie

Na de eerste pioniersfase van de PGA CTER in 2014/2015 is de aanpak in de afgelopen jaren steeds verder ontwikkeld en verbeterd. Gezien de ontwikkelingen in de afgelopen jaren (zoals een veranderende doelgroep (terugkeerders i.p.v. uitreizigers) en de opkomst van links - en rechtsextremisme; zie ook de Voortgangsrapportage Polarisatie, Radicalisering en Extremisme, RIS308236) is het van belang de huidige aanpak tegen het licht te houden om te kijken of de aanpak ook effectief is voor de lange termijn. Bovendien ontvangt de gemeente een jaarlijkse financiële bijdrage voor de PGA CTER van het Rijk en daarvoor is de uitvoering van een evaluatie een voorwaarde. Het volledige evaluatierapport 'Pionieren in veranderende complexiteit' vindt u in de bijlage.

Doelgroep

De Haagse aanpak van polarisatie, radicalisering en extremisme bestaat uit een combinatie van repressieve en preventieve maatregelen. De doelgroep van de PGA CTER bestaat uit mensen met extremistische opvattingen die hierdoor een veiligheidsrisico vormen voor de samenleving en specifiek de stad Den Haag. Dit kan gaan om personen die (dreigen te) radicaliseren in de stad Den Haag of personen die terugkomen uit de gevangenis voor terrorisme-gerelateerde delicten. Het doel van de persoonsgerichte aanpak is het voorkomen van (verdere) radicalisering en het inzetten op het (her)vinden van aansluiting bij de maatschappij. Binnen de aanpak werken partners samen aan interventies bijvoorbeeld gericht op wonen, inkomen, schulden en dagbesteding.

¹ Het modelconvenant PGA CTER werd in 2017 landelijk ingevoerd om te voldoen aan de privacywetgeving (AVG) en heeft daarmee informatie-uitwisseling tussen de verschillende ketenpartners mogelijk gemaakt. Dit convenant is in juli 2017 door uw raad ingezien (RIS 297556).

Ook kan sprake zijn van meer repressieve interventies, bijvoorbeeld door het opleggen van een gebiedsverbod of meldplicht, of handhaving door de gemeente bij vermoedens van fraude. De persoonsgerichte aanpak CTER sluit nauw aan bij de wijze waarop ex-gedetineerden worden ondersteund bij hun terugkeer in de samenleving, met het doel recidive te voorkomen.

De complexe context

Bij de aanpak van radicalisering is het vaak moeilijk vast te stellen of het beoogde doel wordt bereikt. Radicalisering is geen lineair proces en er is vaak ook geen sprake van een duidelijk begin of eindpunt. Gezien de vele factoren die een rol kunnen spelen bij radicalisering (zoals persoonlijke redenen, de invloed van vrienden en familie of sociale media maar ook wereldwijde gebeurtenissen) is evalueren complex. Door het bevragen van partners in de aanpak en het onderzoeken van persoonsdossiers kan wel een redelijk betrouwbaar beeld worden verkregen van de impact die de aanpak heeft. De gemeente Den Haag is de eerste gemeente die de persoonsgerichte aanpak CTER zo grondig én openbaar heeft laten evalueren. De PGA CTER evaluatie bestaat uit drie onderdelen namelijk (1) een planevaluatie waarin is gekeken naar de onderbouwing van de aanpak; (2) een procesevaluatie waarin de dagelijkse praktijk van de uitvoering is onderzocht; en (3) een effectevaluatie waarin is gekeken naar wat de resultaten zijn van de PGA CTER.

Conclusies en aanbevelingen

De evaluatie laat zien dat de Haagse PGA CTER grotendeels aan de voorwaarden voor een goede aanpak voldoet. Zo zijn er beleidsdocumenten opgesteld waarbij de visie, doelgroep en doelstelling van de PGA CTER worden omschreven. Ook is de PGA CTER ingericht om risico's vanuit alle vormen van extremisme aan te pakken en dit gebeurt ook in de praktijk. Wel geven de onderzoekers aan dat de formele werkwijze moet worden aangepast op basis van de actuele ontwikkelingen en de huidige werkwijze. De gemeente Den Haag is zich bewust van haar regionale rol en zal de geactualiseerde methodiek eind dit jaar ter beschikking stellen aan het ketenpartners en collega gemeenten. Om de huidige aanpak toekomstbestendig te maken is verdere aanscherping nodig in het vastleggen en formaliseren van plannen van aanpak in casus overleggen, meer aandacht en ondersteuning voor de professionals en een stevige juridische verankering van de aanpak.

Plan van aanpak

De onderzoekers wijzen in de evaluatie op het belang van een helder plan van aanpak per casus, waarin een duidelijke risico-inschatting wordt gemaakt op basis van de onderliggende oorzaken van radicalisering. Daarin moet ook beter worden omschreven wat de samenhang is tussen de verschillende interventies en hoe die bijdragen aan het overkoepelende doel in de casus. Begin 2021 zijn we als gemeente samen met de NCTV, gemeente Rotterdam, het Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE) en Reclassering, aan de slag gegaan om een model te ontwikkelen voor alle ketenpartners. In dit 'werkmodel veilige re-integratie'² kunnen de oorzaken van radicalisering, de verschillende leefgebieden waarop interventies kunnen worden gedaan en de responsiviteit van de persoon worden vastgelegd. Dit werkmodel wordt op dit moment getoetst op de casuïstiek om vanuit verschillende perspectieven voortgang in een casus in kaart te brengen en vervolgstappen te bepalen en zal vanaf 2022 in gebruik worden genomen. Daarnaast implementeren we in het najaar van 2021 een nieuw ICT-systeem dat de door de onderzoekers aanbevolen wijzigingen in het plan van aanpak beter ondersteunen.

De Haagse professional

Een belangrijke conclusie uit de evaluatie is dat de PGA CTER een stevige basis heeft die bestaat uit zeer kundige en betrokken professionals die elkaar weten te vinden. Zo is sprake van groot onderling vertrouwen, voldoende kennis en korte lijnen.

² Het werkmodel 'veilige re-integratie ex-gedetineerden' wordt als één van de aanbevelingen genoemd in het evaluatierapport van de dader van de aanslag in een Utrechtse tram in 2019, Gökmen T.

Door deze goede samenwerking en het veelvuldige contact tussen partners zien de onderzoekers wel dat de informatie soms teveel in de hoofden van personen zit en niet altijd wordt opgeslagen in de juiste systemen. Met de invoering van het meer gebruiksvriendelijke rapportagesysteem (PGA X) in het najaar 2021 wordt ingespeeld op de aanbeveling om belangrijke informatie grondig en consequent vast te leggen.

Onze stad heeft een belangrijke taak in het geven van de juiste begeleiding en coaching voor professionals, zodat zij zich kundig en gesteund voelen. Het werkveld radicalisering vergt veel van partners en de onderzoekers pleiten dan ook voor blijvende aandacht voor gezamenlijke intervisie, begeleiding en kennisbijeentkomsten. Uit de evaluatie blijkt dat collega's en partners in de PGA CTER het (preventieve) trainingsaanbod van de gemeente op prijs stellen. Dit wordt voortgezet. Gebaseerd op de landelijke trends wordt kennis over radicalisering i.c.m. een psychiatrische component verdiept en keten breed gedeeld.

Een blik op de toekomst

De persoonsgerichte aanpak CTER is sinds 2014 onderdeel van de nationale aanpak radicalisering en terrorisme. Gelet op het werken in multidisciplinair-verband en de benodigde uitwisseling van informatie is in 2016 het modelconvenant¹ geïntroduceerd. Op dit moment wordt de aanpak en de regierol van gemeenten in een wetsvoorstel vastgelegd. Deze juridische verankering borduurt voort op de bestaande aanpak en is naar verwachting in 2022 gereed. De evaluatie laat zien dat in de afgelopen jaren een sterk fundament is opgebouwd voor de PGA CTER. De aanpak van radicalisering vraagt om duidelijke uitgangspunten en een heldere werkwijze en vraagt tegelijk flexibiliteit om in te kunnen spelen op nieuwe ontwikkelingen in de samenleving. Met het oog op de nodige aandacht voor die ontwikkelingen adviseren de onderzoekers om vaste feedback- en reflectie momenten te integreren in de aanpak. Vanaf 2022 zullen we overstijgend aan de casus overleggen het verloop van dossiers met de professionals op vaste momenten evalueren.

Over de voortgang van de aanpak informeren we uw raad via de jaarlijkse voortgangsrapportage aanpak polarisatie, radicalisering en extremisme. Daarnaast worden de verbeterpunten uit de evaluatie meegenomen in het nieuwe Integrale Veiligheidsplan 2022-2025 van de gemeente. Gesteund door de aanbevelingen uit het rapport kunnen wij, in samenwerking met onze ketenpartners, verder bouwen op het bestaande fundament van de PGA CTER om steeds mee te bewegen met de nieuwe ontwikkelingen en in te spelen op nieuwe doelgroepen. Zo blijven we de aanpak verbeteren om hiermee de veiligheid van onze stad ook voor de toekomst te waarborgen.

Het college van burgemeester en wethouders,
de secretaris, de burgemeester,

Ilma Merx

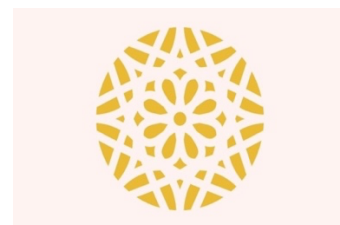
Jan van Zanen

PIONIEREN IN VERANDERENDE COMPLEXITEIT

Evaluatie van de persoonsgerichte aanpak contraterrorisme, extremisme en radicalisering (PGA-CTER) gemeente Den Haag

Annebregt Dijkman & Amy-Jane Gielen

Sherazade Advies

Colofon

Titel van het onderzoek:	Pionieren in veranderende complexiteit.
Ondertitel:	Evaluatie van de persoonsgerichte aanpak contraterrorisme, extremisme en radicalisering (PGA-CTER) gemeente Den Haag
Opdrachtgever:	Gemeente Den Haag
Onderzoekers:	Annebregt Dijkman (Sherazade Advies) Amy-Jane Gielen (A.G. Advies)
Met medewerking van:	Malon Peeters (RadarAdvies) Silke Lauteslager (RadarAdvies)
Begeleidingscommissie:	Stijn Hoorens (Rand Europe) Marieke Liem (Universiteit Leiden) Olivier Hendriks (Gemeente Den Haag)
Datum:	19 juli 2021
Status:	Eindrapport

Inhoudsopgave

<i>Voorwoord</i>	4
<i>Samenvatting ‘Pionieren in veranderende complexiteit’</i>	5
<i>Leeswijzer</i>	11
1. <i>Context</i>	12
1.1 Context van onderzoek.....	12
1.2 Onderzoeksvragen	15
1.3 Methodologie.....	16
2. <i>Wat leren we uit de literatuur?</i>	17
2.1 Het multidisciplinaire casuoverleg.....	17
2.2 Interventies ten behoeve van de persoonsgerichte aanpak	21
2.3 ‘What works’?	23
2.4 Wie zijn de ‘best persons’?	24
2.5 Toetsingskader	25
3. <i>De Haagse aanpak op papier - een planevaluatie</i>	26
3.1 Vragen ten behoeve van de planevaluatie.....	26
3.2 Context.....	27
3.3 Visie, doelen en aannames op papier	28
3.4 Ketenpartners en bestuurlijk draagvlak	30
3.5 Methodisch werken	33
4. <i>De Haagse aanpak in praktijk - een procesevaluatie</i>	36
4.1 Vragen ten behoeve van de procesevaluatie.....	36
4.2 Visie Haagse PGA-CTER in praktijk.....	37
4.3 Samenwerking, rol- en taakverdeling en kennis in praktijk.....	38
4.4 Methodisch werken in de praktijk.....	42
4.5 Output dossiers (selectie).....	49
5. <i>De opbrengsten van de Haagse PGA-CTER - een lichte effectevaluatie</i>	53
5.1 Vragen ten behoeve van de lichte effectevaluatie	53
5.2 Behalen van doelstellingen.....	54
5.3 Succesvolle elementen en opbrengsten	56
5.4 Minder succesvolle elementen en opbrengsten.....	60
5.5 Lessen voor een toekomstige Haagse PGA-CTER.....	63
6. <i>Een toekomstige effectevaluatie</i>	66
6.1 Effectevaluatie volgens de literatuur	66
6.2 Effectevaluatie Haagse PGA-CTER	69
7 <i>Conclusies en aanbevelingen</i>	71
7.1 Bevindingen per deelvraag	71

7.2 Aanbevelingen	76
<i>Bijlages</i>	78
Bijlage 1 - Verantwoording methodologie	79
Bijlage 2 - Literatuuroverzicht	90
Bijlage 3 - Toetsingskader voor evaluatie.....	92
Bijlage 4 - Overzicht geraadpleegde documenten	95
Bijlage 5 - Respondentenlijst	97
Bijlage 6 - Topiclijst interviews	98
Bijlage 7 - Topiclijst dossieronderzoek	101
Bijlage 8 - Overzicht dossieropbouw GCOS.....	106
Bijlage 9 - Privacy en ethische waarborgen.....	108
Bijlage 10 - Disclaimers bij dossieronderzoek	112

Voorwoord

Voor u ligt de eindrapportage van de evaluatie naar de Haagse persoonsgerichte aanpak contraterrorisme, extremisme en radicalisering (PGA-CTER). We hebben dit onderzoek uitgevoerd in opdracht van de gemeente Den Haag. De aanpak van radicalisering is een complexe maatschappelijke opgave. Met het vertrouwen van de gemeente hebben we nader kunnen bestuderen wat de opbrengsten zijn van de zogenoemde 'Haagse aanpak'. We zijn dankbaar voor het feit dat we in het onderzoeksproces zijn bijgestaan door een constructieve en kritische begeleidingscommissie bestaande uit de leden: Stijn Hoorens (Rand Europe), Marieke Liem (Universiteit Leiden) en Olivier Hendriks (gemeente Den Haag). Tijdens een van de sessies met de begeleidingscommissie viel een toepasselijke term waarmee we deze evaluatie het beste kunnen beschrijven: we hebben een 'bouwlamp' op de Haagse aanpak van de PGA-CTER geplaatst. Met het grote licht hebben we de PGA-CTER als geheel kunnen onderzoeken, waarbij we tegelijkertijd de details van de aanpak hebben kunnen uitlichten.

We hadden dit onderzoeksproces niet vorm kunnen geven zonder de bereidwilligheid van de respondenten die ons zonder voorbehoud meegenomen hebben in hun bijzondere professionele praktijk. De totstandkoming van deze evaluatie was een gezamenlijk leerproces waar de lezer hopelijk ook de vruchten van plukt.

Annebregt Dijkman & Amy-Jane Gielen

Samenvatting ‘Pionieren in veranderende complexiteit’

De gemeente Den Haag heeft opdracht gegeven om hun persoonsgerichte aanpak contraterrore, extremisme en radicalisering (PGA-CTER) te evalueren. De persoonsgerichte aanpak is onderdeel van een breder antiradicaliseringsbeleid. Dit beleid is gericht op het wegnemen van de voedingsbodem voor radicalisering. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor het opstellen van een lokale aanpak om radicalisering en extremisme te voorkomen en tegen te gaan. Bij de evaluatie van een effectieve persoonsgerichte aanpak is het belangrijk om een onderscheid te maken tussen twee verschillende onderdelen. Het eerste onderdeel is een integraal maatwerkplan. Dit plan bestaat uit de verschillende zorg- en veiligheidsinterventies voor een geradicaliseerd individu. De interventies richten zich op specifieke aandachtsgebieden zoals die in de wetenschap worden omschreven. Het tweede element gaat over de manier om tot een persoonsgerichte aanpak te komen, namelijk het multidisciplinair casuoverleg. In het casuoverleg bespreken professionals de casus met betrekking tot een individu waarvan wordt verwacht dat hij of zij gaat radicaliseren of reeds is geradicaliseerd. De personen die aanschuiven bij dit overleg zijn afkomstig van de gemeente, de politie en het Openbaar Ministerie (OM), en waar nodig van andere partijen.

Een goede inrichting van de structuur van het overleg ligt aan de basis van een succesvol casuoverleg en vereist een gedeelde visie op:

1. de doelstellingen en doelgroep van de PGA-CTER;
2. de betrokkenheid van ketenpartners, op hun juridische grondslag (mandaat) en op de rollen en taken;
3. een proces- en methodiekbeschrijving.

In andere woorden: een consequent methodische werkwijze is fundamenteel voor het slagen van een casuoverleg, en dus voor een succesvolle PGA-CTER. Het is van belang om hierbij de ‘what works’ beginselen in acht te nemen, zoals die beschreven zijn in de wetenschappelijke literatuur. In het bijzonder zijn ‘responsiviteit’, ‘risico’ en ‘behoeften’ belangrijke beginselen. Alle partijen moeten scherp op het vizier hebben hoe het proces van aanmelding tot afsluiting van een casus - en alle stappen ertussenin - is ingericht. Daarnaast vraagt een succesvolle uitvoering van de persoonsgerichte aanpak om ‘best persons’, om mensen met gedegen kennis van en ervaring met het thema radicalisering. De PGA-CTER is gebaat bij professionals met empathisch vermogen, met het vermogen om integraal te werken en met het vermogen om te leren in een veranderende complexiteit. Dat vraagt om continue deskundigheidsbevordering, intervisie en supervisie.

De Haagse PGA-CTER op papier

Op papier voldoet de Haagse PGA-CTER voor een groot deel aan de hierboven genoemde eisen. Er zijn diverse beleidsstukken beschikbaar waarin visie, doelstellingen, taken- en rollen, verschillende overlegsoorten en methodiek zijn beschreven. Uit deze stukken kan worden afgeleid dat ‘meedoen in de samenleving’ en ‘het voorkomen van geweld’ de belangrijkste doelstellingen van de Haagse PGA-CTER zijn. De methodiek is verder ontwikkeld in afzonderlijke formulieren die gebruikt kunnen worden in het

hele proces van de signalering van een casus tot aan afschaling en monitoring. Er is een aanmeldformulier, monitoringsformulier en een afsluitformulier. In het plan van aanpak wordt aandacht besteed aan de risicofactoren én aan de beschermingsfactoren in de casus.

De gemeente Den Haag heeft bovendien de beschikking over een risicotaxatie-instrument. Dit instrument wordt gebruikt om de ernst van een casus te kunnen inschatten. Dit risicotaxatie-instrument is in beginsel toepasbaar op verschillende vormen van extremisme. Daarmee loopt Den Haag voor ten opzichte van veel andere gemeenten en Zorg- en Veiligheidshuizen. De methodiekbeschrijving uit 2015 is deels verouderd en niet toegespitst op alle vormen van extremisme. Een geactualiseerde methodiekbeschrijving waarin alle ketenpartners zijn meegenomen en waarin van aanmelding tot afsluiting van een casus wordt beschreven welke processtappen en bijhorende formulieren, instrumenten en apart plan van aanpak dienen te worden gebruikt, ontbreekt op dit moment nog.

Samenwerking

De samenwerking tussen verschillende betrokken partners in de Haagse PGA-CTER wordt gekenmerkt door korte lijnen, onderling vertrouwen en goede interpersoonlijke contacten. De gemeente blijft investeren in deskundigheidsbevordering. Dit wordt gewaardeerd door betrokken partners. Er is eveneens waardering voor de kennis en kunde van de procesregisseurs van het Zorg- en Veiligheidshuis als voorzitter van het casusoverleg en van de kennis en kunde van de professionals die de interventies van de PGA uitvoeren. Uit sommige gesprekken met respondenten blijkt dat dezelfde krachten ook enkele valkuilen met zich brengen. Het onderlinge vertrouwen en de korte lijnen kunnen ertoe leiden dat professionals elkaar ook buiten het casusoverleg om makkelijk weten te vinden, waarbij het risico ontstaat dat de informatiedeling die informeel plaatsvindt niet altijd schriftelijk wordt vastgelegd. Dat heeft tot gevolg dat sommige professionals in sommige gevallen het institutioneel geheugen van de aanpak worden. Dat maakt de PGA - zeker in een veld wat zowel landelijk als gemeentelijk gekenmerkt wordt door personeelsverloop - kwetsbaar. Ook omdat een duidelijk wettelijk kader van de PGA-CTER en een geactualiseerd methodisch kader ontbreken.

De 'regierol' van de gemeenten is op moment van schrijven niet (wettelijk) gedefinieerd. De persoonsgerichte aanpak is over de jaren verbreed van jihadisme naar extremisme. In afzienbare tijd zijn er nieuwe vormen van extremisme ontstaan rondom specifieke thema's (5G, Corona etc.) en zijn er nieuwe doelgroepen (vrouwen en kinderen) betrokken bij extremisme. Dit leidt soms tot onderlinge discussie over wie en wat wel en niet tot de PGA-CTER behoren. Deze discussies worden over het algemeen dankzij de goede interpersoonlijke contacten beslecht, maar illustreren de kwetsbaarheid van het ontbreken van duidelijke en gedeelde kaders.

Daarnaast heeft de gemeente geen intellectueel eigendomsrecht op het door haar aangekochte huidige risicotaxatie-instrument. Dit bemoeilijkt uniform methodisch samenwerken. Immers, de gemeente taxeert risico's aan de hand van een model die zij niet kan delen met samenwerkingspartners. Diverse professionals ervaren dit als problematisch. Andere aandachtspunten zijn de afhankelijkheid van de PGA-CTER van politiek-bestuurlijke prioritering en daarmee ook van de financiering en personele inzet van met name gemeente en politie. Verantwoording vanuit een politiek bestuurlijke context kan wringen met de verantwoording vanuit de uitvoerende professionele context. Tot slot is de professionele eenzaamheid van de mensen die interventies met subjecten en/of hun gezinnen uitvoeren een belangrijk

aandachtspunt. Professionals hebben momenteel geen vaste kaders waaraan hun professionaliteit afgemeten kan worden. Hun werk is belangrijk en niet altijd zonder risico. Er bestaat een vraag om meer intervisie en supervisie van hun management.

Opbrengsten

De kwalitatieve opbrengsten op het gebied van de samenwerking in de PGA-CTER zijn:

- het onderlinge vertrouwen tussen ketenpartners (als men elkaar lang genoeg kent);
- de inzet van getrainde en ervaren professionals;
- de driehoek van politie, gemeente en OM als basis van de aanpak;
- de waardering voor het faciliteren van de aanpak vanuit het Zorg- en Veiligheidshuis;
- de waardering voor het aanbod van gemeente op voorlichting en training.

Uit de bestudering van de dertig individuele PGA-CTER casussen blijkt dat de opbrengsten van de aanpak het beste onderverdeeld kunnen worden tussen de opbrengsten van het methodisch werken in de casuïstiek en de opbrengsten van de inzet van verschillende interventies. Er komen in de aanpak verschillende aandachtsgebieden aan bod waarvan wetenschappelijk is aangetoond dat ze belangrijk zijn voor een effectieve PGA-CTER. Den Haag was een van de eerste gemeenten, zo niet de eerste gemeente, die sterk heeft ingezet op de ondersteuning van families en vanaf het begin aandacht heeft besteed aan psychosociale en psychiatrische problematiek. Dat geldt ook voor de genderrollen in de casuïstiek. Het integrale werken is eveneens een belangrijke opbrengst. Integraal werken verwijst naar de inzet van verschillende ketenpartners die elkaar aanvullen met een combinatie van op maat gesneden zorg- en veiligheid interventies. Tot slot, op individueel casusniveau worden kleine en grote successen geboekt. Deze successen variëren van het tegenhouden van de uitreis van individuen en gezinnen, tot aan het feit dat individuen met een hulpvraag actief contact zoeken met het zorgteam van de gemeente, terwijl de overheid over het algemeen in veel van de casussen wordt gewantrouwd.

Er zijn zaken die extra aandacht verdienen. Dit is een logisch gevolg van de politieke context waarin de PGA-CTER in ontwikkeling is. Aandachtspunten richten zich voornamelijk op het methodische werken ten behoeve van individuele casuïstiek. Hoewel er in de praktijk integraal wordt samengewerkt, vertaalt dit zich niet altijd in een schriftelijk vastgelegd integraal plan van aanpak. Dit wordt momenteel bemoeilijkt doordat er geen apart format voor het plan van aanpak bestaat, wat grotendeels ook wordt belemmerd door het gebruikte softwaresysteem GCOS. In de notulen van de verschillende dossiers zijn onderdelen van een plan van aanpak aangetroffen. Binnen een plan van aanpak zou meer aandacht kunnen worden geschonken aan de 'what works' beginselen, in het bijzonder de risico's van de casus, de behoeften en responsiviteit van het individu. Een duidelijke gedeelde risicoanalyse, waarin zowel de risico's als de beschermingsfactoren duidelijk staan weergegeven, ontbreekt veelal. Hoe deze factoren zich vervolgens verhouden tot de gestelde doelen en de keuze tot verschillende interventies en aansluiten op de behoeften en de leer- en meewerk mogelijkheden van het desbetreffende individu, ontbreekt eveneens.

Tot slot zijn er nog drie belangrijke aandachtspunten die een plan van aanpak voor de PGA-CTER zouden versterken. Ten eerste kan de herkomst en status van informatie in de dossiers (feiten of aannames) verduidelijkt worden. Ten tweede zou er sprake moeten zijn van een praktijk waarin

vastgelegd en gemotiveerd onderbouwd wordt wanneer informatie binnen of buiten het casusoverleg wordt gedeeld met partners die het Convenant persoonsgerichte aanpak niet hebben ondertekend, zoals de NCTV, IND, Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE) en adviesbureau NTA. Het Convenant biedt ruimte voor deze informatiedeling, mits goed vastgelegd en onderbouwd. Een derde aandachtspunt is het feit dat de 'best persons' die in deze aanpak betrokken zijn, vaak werken op basis van incidentele gelden of formatieplaatsen. Dat maakt de aanpak kwetsbaarder, juist omdat professionals regelmatig het institutionele geheugen vormen van de Haagse PGA-CTER.

Toekomstige effectevaluatie

Dit is de eerste keer sinds de start in 2013 dat de Haagse PGA-CTER is geëvalueerd. Een volledige effectevaluatie, met voor- en nameting was niet mogelijk. Daarvoor zou er op structurele basis bij de start en afsluiting van een casus een risicotaxatie-instrument moeten zijn toegepast. Indien men in de toekomst een volledige effectevaluatie wil laten uitvoeren, raden wij aan om de volgende zaken in acht te nemen:

1. Een actuele en gedeelde methodiekbeschrijving. Een volledige effectevaluatie vraagt om het expliciteren van werkprocessen, om een gedeelde visie op effectiviteit, om consequent methodisch werken, en om consequente monitoring.
2. De beschrijving van een theory of change in het plan van aanpak ondersteunt de verduidelijking van verwachtingen over de werking van ingezette interventies.
3. Bestaande en gevalideerde modellen zouden ingezet kunnen worden om de mate van (de)radicalisering vast te stellen gebruiken en deze consequent toe te passen bij het opstarten en afsluiten van een casus.
4. Het formuleren van succescriteria per casus.
5. Meer verbinding tussen de bestaande elementen van een integraal plan van aanpak, waardoor de samenhang en de opvolging van informatie, risicoschatting, doelen, interventies, afspraken tussen ketenpartners en succescriteria duidelijk wordt. Dit integrale plan kan worden bijgehouden met relevante informatie. Zo ontstaat er een scherper beeld op basis waarvan er kan worden beoordeeld of een interventie passend is, welke verwachting ten aanzien van het effect daarbij hoort en welke onderbouwde keuzes er moeten worden gemaakt.

Aanbevelingen

We onderscheiden twee verschillende scenario's die ruimte geven om de aandachtspunten zoals hierboven beschreven te adresseren. Een scenario beschrijft een situatie in de toekomst waarin een bepaalde doelstelling of verandering tot stand komt aan de hand van criteria, activiteiten en randvoorwaarden. We presenteren hier twee mogelijke scenario's op basis van de resultaten van deze evaluatie, en met het oog op de wens van de gemeente Den Haag om in de toekomst gericht op effect te kunnen evalueren.

Scenario 1: Bestendiging en ontwikkeling van separate elementen van de PGA-CTER aan de hand van de 'what works' beginselen:

- *Risicobeginsel*: Zorg voor een risicotaxatie-instrument waar alle ketenpartners van het casusoverleg gebruik van kunnen en mogen maken. Dit instrument moet toegepast kunnen worden voor alle vormen van extremisme. Het gebruik van het risicotaxatie-instrument moet gekoppeld worden aan het plan van aanpak.
- *Behoeftenbeginsel*: Maak een meer uitputtende analyse van de oorzaken van radicalisering, van de beschermingsfactoren tegen radicalisering en van de mentale weerbaarheid en gezondheid van het individu. In die analyse moet de verhouding van deze behoeften tot de doelen, interventies en de te verwachten effecten van de PGA-CTER beschreven worden.
- *Responsiviteit*: Hanteer een methodiek voor een consequente en een meer uitputtende analyse van de leerbaarheid van het individu, de bejegening en de positie van iemand binnen het extremistische netwerk.
- *Behandelmodaliteit*: Zorg voor een instrument waarin bij het opstellen van een plan van aanpak alle relevante wetenschappelijke aandachtsgebieden dwingend nagelopen worden. De relatie tussen doelen, interventies, de verwachte resultaten/succescriteria moet duidelijk zijn (theory of change).
- *Professionaliteitsbeginsel*: Formuleer duidelijke rollen en taken per PGA professional en blijf deze communiceren. Zorg voor een goede vastlegging van zaken die buiten het casusoverleg besproken worden (meer gebruik maken van mailgroep in plaats van individuele telefoontjes). Motiveer en leg vast wanneer informatie wordt gedeeld met partners die niet zijn aangesloten op het Convenant persoonsgerichte aanpak. Ontwikkel een competentieprofiel waar een PGA professional aan moet voldoen en waarborg dat intervisie en supervisie voor de PGA professional is georganiseerd om zo de kans op professionele eenzaamheid te verkleinen.
- *Programma integriteitsbeginsel*: Ontwikkel een format voor een integraal plan van aanpak dat toeziet op de samenhang en opvolging van informatie, risico-inschatting/analyse, doelen, interventies, afspraken tussen ketenpartners en succescriteria. Het plan van aanpak dient ingebed te zijn in een bredere methodiek waarin ook aandacht is voor kwaliteitsbewaking en evaluatie.

Scenario 2: Visieontwikkeling en (her)conceptualisatie van de PGA-CETR.

De gemeente Den Haag kan ook voor een (her)conceptualisatie van de aanpak kiezen. Dit scenario is met name relevant voor een toekomstige effectevaluatie. Met een (her)conceptualisatie wordt automatisch een zogeheten 'nulmoment' gecreëerd, wat ten goede komt aan toekomstige evaluaties. Op basis van een nulmoment kan beter worden beoordeeld wat de effectiviteit van de PGA-CTER is. Houd bij de (her)conceptualisatie zowel rekening met 'what works' beginselen als 'best persons':

- *Visietraject met ketenpartners*: Start een visietraject met ketenpartners over het doel, de doelgroep, de noodzaak, de legitimiteit, de proportionaliteit, de verwachtingen over de

effectiviteit van de persoonsgerichte aanpak en over het onderliggende paradigma met betrekking tot radicalisering en extremisme.

- *Aansluiting bij wet- en regelgeving:* Zorg dat dit visietraject aansluit bij huidige wet- en regelgeving die (mogelijk nog) in ontwikkeling is.
- *Methodische ontwikkeling:* Zet na het visietraject in op methodische ontwikkeling. Houd daarbij rekening met 'what works' beginselen, met 'best persons' en met de uitkomsten van deze evaluatie. Zet na de methodische ontwikkeling in op het delen, communiceren over en overdragen van kennis over de methodiek. Hiermee worden 'best persons' die uitvoering moeten geven aan de PGA behouden.
- *Reflectie en zelfevaluatie:* Bouw standaard momenten van reflectie en zelfevaluatie in. Doe dit niet alleen tussen PGA professionals (én management) onderling, maar ook met de individuen waarmee gewerkt wordt.

Deze twee scenario's en de bijbehorende aanbevelingen zijn complementair. Op basis van een analyse van de personele capaciteit, beschikbare tijd en het budget zal de gemeente Den Haag een keuze kunnen maken voor een van de twee, of beide scenario's. Deze keuze wordt, net als de PGA-CTER zelf, beïnvloed door de grote mate van complexiteit van het werkveld. Dit veld is continu aan verandering onderhevig. Het primaat van de aanpak en de verantwoording daarvan liggen bij de politiek-bestuurlijke actoren. De hoogste norm is dan ook een combinatie van meebewegen, doorontwikkelen en borgen. Begrip, ondersteuning en erkenning voor de positie van de Haagse PGA professionals als 'pioniers in complexiteit' zijn daarbij erg belangrijk.

Leeswijzer

In de komende hoofdstukken behandelen we de verschillende aspecten van de evaluatie op de Haagse persoonsgerichte aanpak contraterrorisme, extremisme en radicalisering, vanaf nu PGA-CTER genoemd. In hoofdstuk 1 beschrijven we de context van de PGA-CTER. Waarom is een evaluatie op dit moment belangrijk? In welke politiek-maatschappelijke context moeten we de Haagse aanpak van de PGA-CTER plaatsen? Tevens nemen wij u mee langs de onderzoeksvragen en introduceren we de gevolgde methodologie. In Hoofdstuk 2 gaan we in op het ideaaltypische model van een PGA-CTER, vastgesteld op basis van een wetenschappelijke literatuurscan. Hierin beschrijven we de ‘what works’ beginselen en hoe professionals het beste invulling kunnen geven aan de persoonsgerichte aanpak.

In hoofdstuk 3 richten we ons op wat de Haagse aanpak specifiek inhoudt. We analyseren daarbij in eerste instantie de documenten waarin de plannen en verwachtingen voor de Haagse PGA-CTER in staan beschreven. Hoe gaan de verschillende ketenpartners in Den Haag te werk op papier? Wat zijn de visies, doelstellingen en onderliggende aannames van de PGA-CTER? Dit noemen we een planevaluatie. In het daaropvolgende hoofdstuk 4 analyseren we het proces. Hoe worden de vastgestelde plannen naar de Haagse praktijk vertaald? De uitkomsten van deze evaluatie staan in hoofdstuk 4 centraal.

Na de plan- en procesevaluatie beschrijven we in hoofdstuk 5 de lichte effectevaluatie die we hebben uitgevoerd om te kunnen beoordelen wat de PGA-CTER heeft opgeleverd. Wat zijn de opbrengsten van de Haagse PGA-CTER? In hoeverre zijn doelstellingen behaald? Wat zijn de successen van de Haagse aanpak? En waar kan de Haagse aanpak nog worden verbeterd? Hierbij nemen we de inzichten van de respondenten die we hebben geïnterviewd mee. In Hoofdstuk 6 beschrijven we wat vanuit theoretisch en praktisch oogpunt nodig is om in de toekomst een volledige effectevaluatie van de PGA-CTER uit te kunnen voeren. In het afsluitende hoofdstuk 7 staan de antwoorden op de verschillende deelvragen en onze aanbevelingen centraal.

Aan het einde van het rapport zijn verschillende bijlagen opgenomen waarnaar in de hoofdstukken verwezen wordt. In bijlage 1 beschrijven we en verantwoorden we de methodologie van dit onderzoek. We gaan dieper in op de visie op het onderzoek, de uitwerking van de onderzoeksvragen, de verschillende evaluatievormen en de wijze van dataverzameling en analyse. Voor de leesbaarheid van dit rapport hebben we ervoor gekozen om deze methodologische verantwoording in de bijlagen op te nemen. Mocht u prijs stellen op een voorafgaande verantwoording ten aanzien van de lens waarmee het onderzoek verricht is - en die in die zin bepalend is voor de manier waarop de resultaten gelezen moeten worden - raden wij u aan om deze bijlage eerst te lezen. De daaropvolgende bijlagen betreffen een literatuuroverzicht (bijlage 2); het toetsingskader (bijlage 3); een overzicht van de geraadpleegde documenten (bijlage 4); een respondentenlijst (bijlage 5); een topiclijst voor de interviews die we hebben afgenomen (bijlage 6), een topiclijst voor het dossieronderzoek (bijlage 7); een overzicht van de dossieropbouw van het Generiek Casusoverleg Ondersteunend Systeem (GCOS) (bijlage 8); privacy en ethische waarborgen (bijlage 9); en een uiteenzetting van een aantal disclaimers bij het dossieronderzoek (bijlage 10).

1. Context

In dit hoofdstuk beschrijven we de context waarin we de evaluatie van de Haagse PGA-CTER hebben uitgevoerd. Hierin staan we stil bij de politiek-maatschappelijke context van de PGA-CTER in paragraaf 1.1. Daaropvolgend worden de onderzoeksvragen die leidend zijn geweest voor deze evaluatie benoemd in paragraaf 1.2. In paragraaf 1.3 wordt de methodologie kort toegelicht.

1.1 Context van onderzoek

In maart 2013 waren circa 100 mensen vanuit Nederland uitgereisd naar Syrië, vermoedelijk om zich daar aan te sluiten bij Jihadistische strijders. Als reactie hierop werd het dreigingsniveau door de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) verhoogd naar 'substantieel', het een na hoogste dreigingsniveau. Het uitroepen van de zogenaamde Islamitische Staat in 2014 leidde tot een situatie waarin in toenemende mate (minderjarige) mannen, vrouwen en gezinnen bereid bleken om uit te reizen. Tegen deze achtergrond werden gemeenten geacht een regierol op zich te nemen om terrorisme, extremisme en radicalisering tegen te gaan. De regierol van de gemeenten is op moment van schrijven niet (wettelijk) gedefinieerd maar wel verankerd in het Wetsvoorstel persoonsgerichte aanpak en meldingen over radicalisering en terroristische activiteiten.¹

Vanaf 2014 werden gemeenten hoofdverantwoordelijke voor de zogenaamde 'lokale aanpak' om radicalisering en extremisme te voorkomen en tegen te gaan. Snel handelen was geboden. Er waren echter nog geen wettelijk kaders, een methodiek of een complete set aan interventies in de gereedschapskist. Noch waren professionals specifiek opgeleid om met dit fenomeen om te gaan. De gemeenten waren genoodzaakt grotendeels zelf het wiel uit te vinden. 'Learning by doing' werd het nieuwe credo en zo ontstond de persoonsgerichte aanpak contraterrorisme, extremisme en radicalisering (PGA-CTER).

PGA-CTER en multidisciplinair casusoverleg

De persoonsgerichte aanpak is onderdeel van een breder antiradicaliseringsbeleid. Dit beleid is gericht op het wegnemen van de voedingsbodem voor radicalisering. Jongeren en gemeenschappen worden weerbaarder tegen radicalisering gemaakt. Daarnaast streeft het beleid ernaar om individuen die mogelijk radicaliseren tijdig in beeld te krijgen. Het beleid bevordert ook de deskundigheid van professionals. Deze professionals, in dienst bij onder meer de gemeenten, de politie, het OM en jeugdzorgorganisaties werken nauw samen om radicaliserende individuen in kaart te brengen en om een op maat gesneden raamwerk van zorg- en veiligheidsinterventies in te kunnen zetten om hun uitreis te voorkomen. Dit samenwerkingsverband wordt het multidisciplinair casusoverleg genoemd. Dit overleg is niet alleen een fysieke vergadering, maar betreft een doorlopend overleg tussen de betrokken organisaties.

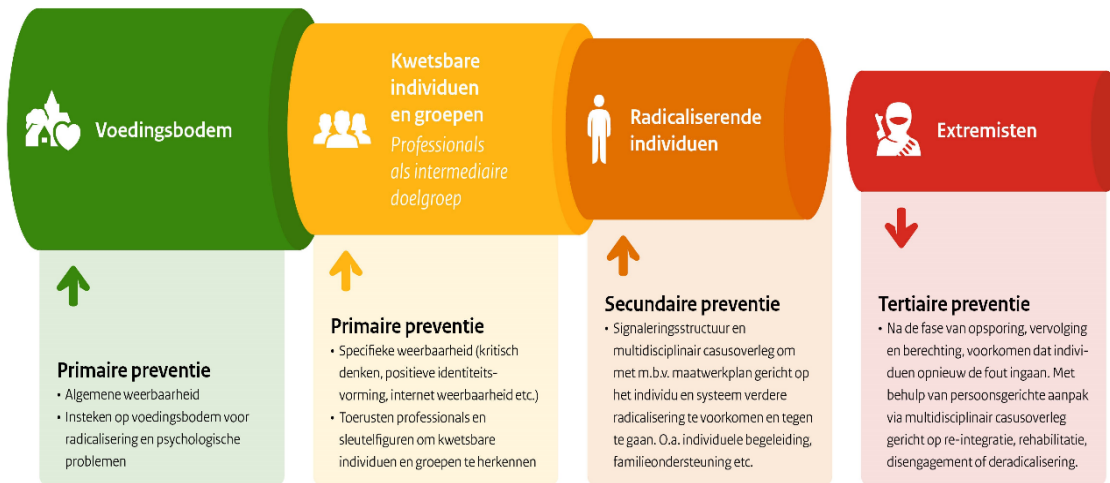
Iedere gemeente geeft op haar eigen manier invulling aan de PGA-CTER, maar grofweg kan het beleid als een preventieclassificatiemodel worden gepresenteerd. Vergelijkbaar met de toepassing van dit model in de gezondheidszorg of criminologie, is de gemeentelijke aanpak tegen radicalisering en

---

¹ Zie ook <https://www.internetconsultatie.nl/casusoverleggenradicalisering/document/5382>

extremisme preventief. Het focust op de oorzaak van de 'aandoening' in plaats van op de gevolgen. Toegepast op antiradicalisering ziet dat classificatiesysteem voor preventie er als volgt uit (gebaseerd op Gielen, 2017a; Gielen, 2017b). Uit onderstaand figuur blijkt hoe het multidisciplinaire casusoverleg en de persoonsgerichte aanpak zich verhouden tot het spectrum van antiradicaliseringsbeleid.

Figuur 1 Preventieclassificatiemodel radicalisering (JEP 2020, Gielen, 2020)

Een korte toelichting op de verschillende fases van preventie:

- **Primaire preventie:** Dit omvat brede preventieactiviteiten die gericht zijn op het wegnemen van de voedingsbodem en van de oorzaken voor radicalisering, en op de versterking van beschermingsfactoren. Dit gebeurt meestal via groepsactiviteiten, vaak via het onderwijs of via sleutelfiguren uit de gemeenschap. Deze activiteiten zijn veelal gericht op het bevorderen van burgerschap, (digitale) mediawijsheid, het versterken van de weerbaarheid en op positieve identiteitsvorming. Voor dit type preventiewerk is het essentieel dat eerstelijns werkers en *peers* goed opgeleid zijn om kwetsbare individuen en groepen te kunnen herkennen. Deze primaire preventieve interventies richten zich op de groep.
- **Secundaire preventie:** Deze vorm is gericht op het individu die al in een radicaliseringsproces verwickeld is. Zo'n radicaliseringsproces wordt gekenmerkt door een aantal elementen die afzonderlijk of in samenhang kunnen voorkomen: Deze personen hebben (nog) geen strafbare feiten gepleegd in relatie tot extremisme; Ze begeven zich online en/of offline in een extremistisch milieu; Ze hebben een radicaal maatschappijbeeld; Ze zijn zich sociaal aan het vervreemden. Interventies in deze fase zijn gericht op het voorkomen van extremistisch gedrag. Hiermee hopen betrokken professionals te voorkomen dat radicale attitudes en milieus leiden tot strafbare feiten. Vaak wordt in deze fase gebruikgemaakt van coaching, in combinatie met andere interventies om de sociale context van het individu te beïnvloeden. Denk bijvoorbeeld aan familieondersteuning of aan het zoeken van een alternatief netwerk. Dit vereist een samenwerking tussen verschillende ketenpartners via een multidisciplinair casusoverleg.
- **Tertiaire preventie:** Bij dit type preventie ligt de nadruk eveneens op het individu, maar het gaat hier specifiek om personen die al tot gewelddadig extremisme zijn overgegaan. Dit geldt

bijvoorbeeld voor teruggekeerde jihadistische strijders. In eerste instantie ligt de verantwoordelijkheid voor interventies bij de strafrechtketen die moet aanhouden en vervolgen. Echter, na een (eventuele) gevangenisstraf zullen deze mensen weer moeten re-integreren in de maatschappij. Het doel van tertiaire preventie is het voorkomen dat mensen opnieuw radicaliseren. Dat kan door middel van verschillende methoden en kan met verschillende doeleinden worden bewerkstelligd. Re-integratie en rehabilitatie-interventies focussen meestal op het bereiken van een 'normaal leven' via opleiding of werk. Interventies kunnen zich ook richten op het veranderen van het extremistische gedrag en streven naar het staken van het geweld (disengagement). Of interventies focussen op het ombuigen van extremistische overtuigingen en op het verwerpen van de gewelddadige extremistische ideologie (deradicalisering). Deze verschillende interventies vallen onder de persoonsgerichte aanpak.

Een antwoord formuleren op een 'wicked problem'

Radicalisering is een fenomeen dat in de wetenschappelijke literatuur ook wel geduid wordt als een *wicked problem* (o.a. Gielen, 2020 en Dijkman, 2021). Radicalisering is een maatschappelijke probleem met een ongestructureerd karakter. Er is geen duidelijk begin en einde bij zogeheten wicked problems. Er is vaak van tevoren niet duidelijk welke kennis aanwezig moet zijn en welke verschillende perspectieven en belangen gemoeid zijn, mede doordat een wicked problem steeds verandert al naar gelang de tijd verstrijkt en de context verandert. Vaak hebben (impliciete) normatieve opvattingen over deze problemen invloed op de keuzes die gemaakt worden op het gebied van beleid, interventies, en de uitvoering van beiden. Daardoor is radicalisering lastig te beheersen. De preventie en aanpak van een wicked problem zijn gebaat bij voldoende ruimte voor experimenteren en innoveren, ruimte voor evaluatie en reflectie en bij de inzet van excellente professionals. Een effectieve PGA-CTER als antwoord op dit moeilijke probleem is in staat om mee te bewegen met de veranderende context. Door deze kenmerken zijn wicked problems, zoals de radicalisering van burgers, heel lastig om te evalueren. Het is niet duidelijk wanneer er genoeg gedaan is. Ook de criteria voor de evaluatie van een aanpak van een wicked problem zijn context- en tijdsgebonden. Het is des te belangrijker om een goed theoretisch kader te ontwikkelen en gebruik te maken van verschillende vormen van dataverzameling (Gielen, 2020).

Pionieren

Werken met de PGA-CTER is pionieren in een veranderende complexiteit. Gemeenten moeten zowel op de hoogte te blijven van maatschappelijke ontwikkelingen als daar direct hun aanpak op aanpassen. In 2013 lag de focus nog voornamelijk op uitreizigers. De aandacht moest al snel verlegd worden naar terugkeerders en mensen die in Nederland zelf het jihadistische gedachtegoed beleden en propageerden. ISIS publiceerde een handleiding hoe radicaliseringsprocessen zo goed mogelijk verborgen gehouden konden worden om zo de autoriteiten te omzeilen. Binnen de jihadistische beweging ontstonden verschillende afsplitsingen en kampen. Daarnaast werd over de jaren de doelgroep van de PGA-CTER verbreed naar individuen die op andere ideologische gronden de nationale veiligheid bedreigen. Denk aan het extremisme aan de uiterst linker- en rechterflank en aan het extremisme gerelateerd aan dierenwelzijn en klimaat. Sinds de COVID-19 epidemie kunnen daar complotdenkers en mensen die bereid zijn om geweld te gebruiken wanneer zij ageren tegen de maatregelen van de overheid aan

worden toegevoegd. Tegelijkertijd moeten gemeenten hun beleid aanpassen aan nieuwe wetten, richtlijnen en verordeningen. De Tijdelijke wet bestuurlijke maatregelen, de invoering van de AVG en het Modelconvenant persoonsgerichte aanpak zijn hier voorbeelden van.

Legitimiteit en effectiviteit van de PGA-CTER

Met de persoonsgerichte aanpak zijn substantiële financiële bedragen gemoeid. De NCTV ondersteunt gemeenten, waaronder Den Haag, jaarlijks met versterkingsgelden om hun antiradicaliseringsaanpak en dus ook de persoonsgerichte aanpak vorm te geven en uit te voeren. Er is een groeiende roep vanuit de gemeenten en vanuit de landelijke politiek om de persoonsgerichte aanpak te evalueren. Is de aanpak wel effectief? De beantwoording van deze vraag is niet zo gemakkelijk. De praktijk loopt voor op de wetenschap en het ontbreekt aan een goed evaluatiekader met duidelijke criteria. In andere woorden, er wordt (nog) onvoldoende geëvalueerd. Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en de NCTV hebben invulling gegeven aan die lacune door de ontwikkeling van de Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie van Radicalisering. Deze Toolkit beschrijft met behulp van praktische formats hoe verschillende evaluatievormen kunnen worden uitgevoerd. De Toolkit beschrijft bijvoorbeeld hoe het multidisciplinair casuoverleg kan worden geëvalueerd. Het bevat echter geen formats voor het evalueren van de persoonsgerichte aanpak. De gemeente Den Haag heeft ervoor gekozen een dergelijk evaluatiekader te laten ontwikkelen om zich vervolgens langs een wetenschappelijke lat te laten evalueren. Enkele gemeenten in Nederland hebben eveneens hun antiradicaliseringsbeleid extern laten evalueren. Den Haag is echter de eerste gemeente die de persoonsgerichte aanpak zo specifiek, grondig én openbaar heeft laten evalueren als in dit geval. De keuze voor een openbare evaluatie draagt bij aan de verantwoording van besteding van publieke middelen en daarbij aan de legitimiteit van de de PGA-CTER en in bredere zin aan de legitimiteit van de democratische rechtsstaat.

1.2 Onderzoeksvragen

De gemeente Den Haag heeft zich ten doel gesteld om op basis van deze evaluatie de komende jaren de aanpak te verbeteren en te versterken, en om de vooralsnog niet geïnstitutionaliseerde afspraken te bestendigen. De gemeente Den Haag heeft voorafgaand aan de evaluatie een aantal vragen geformuleerd:

1. *Wat zijn de voorwaarden voor een effectieve persoonsgerichte aanpak CTER?*

Hierin worden de verschillende hypothesen en aannames die ten grondslag liggen aan de PGA-CTER onderzocht en vastgelegd.

2. *Hoe ziet de Haagse persoonsgerichte aanpak CTER eruit en hoe verhoudt zich dat tot de voorwaarden?* Hierin worden de verschillende processen van de PGA-CTER in kaart gebracht: Hoe subjecten worden aangemeld; hoe die aanmelding wordt beoordeeld; welke stadia zijn doorlopen en wanneer dit weer wordt afgeschaald; welke partners betrokken zijn bij de aanpak en met welk doel voor ogen en welke juridische grondslag. Ook is er in de beantwoording van deze deelvraag aandacht voor het onderscheid tussen formeel vastgelegde processen en informele afspraken. Dit kan inzicht geven in het niveau van institutionalisering van de aanpak.

3. *Wat zijn de opbrengsten van de persoonsgerichte aanpak CTER op output (kwantitatief) en op uitkomsten (kwalitatief)?* Hierbij wordt gekeken naar de opbrengsten met betrekking tot de samenwerking en de opbrengsten met betrekking tot het individuele (casus)niveau. Dit wordt onderzocht vanuit het perspectief van de ketenpartners, maar ook door zelfstandig individuele dossiers te onderzoeken.
4. *Wat is nodig om in de toekomst een effectevaluatie te kunnen uitvoeren?* Hierbij wordt de basis gelegd voor een mogelijke effectevaluatie in de toekomst.

1.3 Methodologie

De evaluatie van de Haagse PGA-CTER is uitgevoerd door een team van wetenschappelijke experts op het gebied van radicalisering, persoonsgerichte aanpak, evaluatie en professionalisering. De bevindingen zijn gebaseerd op drie verschillende evaluatievormen:

1. Een *planevaluatie* – een evaluatie van de Haagse PGA-CTER op basis van een literatuurscan.
2. Een *procesevaluatie* – een evaluatie van de Haagse PGA-CTER in praktijk.
3. Een *lichte effectevaluatie* – een evaluatie op basis waarvan wordt beoordeeld wat de PGA-CTER heeft opgeleverd, wat de opbrengsten zijn.

De evaluatie is gebaseerd op een analyse van de volgende bronnen:

1. De wetenschappelijke literatuur omtrent PGA-CTER, om een beeld te krijgen van de ideale manier van werken en evalueren.
2. 23 beleidsdocumenten die inzicht bieden in de opzet, werkwijze, doelstellingen en doelgroep van de Haagse PGA-CTER.
3. Diepte-interviews met 29 ketenpartners, waarin zij hun meningen en inzichten over de vormgeving, de regie, de uitvoering en de samenwerking tussen de betrokken partners deelden.
4. 30 dossiers, om steekproefsgewijs in kaart te brengen of de processen en de methodiek zoals beschreven op papier ook overeenkomen met de praktijk.
5. 1 leersessie met 11 vertegenwoordigers van politie, OM, gemeente, Reclassering Nederland, de NCTV, Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND), Jeugdbescherming West, Raad voor de Kinderbescherming en Centrum Jeugd en Gezin waarin we bevindingen van het onderzoek teruggekoppeld hebben aan respondenten, en zij vragen en feedback hebben kunnen delen.

In Bijlage 1 treft u een uitgebreide verantwoording en toelichting op de bovengenoemde methodologische keuzes die we in dit onderzoek hebben gemaakt. In de daaropvolgende bijlagen zijn onder meer de vragenlijsten, literatuur- en documenten overzichten, een respondentenlijst, de privacy en ethische waarborgen en disclaimers bij het onderzoek opgenomen.

2. Wat leren we uit de literatuur?

In dit hoofdstuk beschrijven we de belangrijkste wetenschappelijke inzichten waar de PGA-CTER aanpak aan moet voldoen. Deze inzichten hebben betrekking op de inrichting van een multidisciplinair casusoverleg en de vormgeving van de persoonsgerichte aanpak. Op basis van de literatuurscan is een toetsingskader ontwikkeld. Het betreft geen uitputtende literatuurstudie, zoals nader toegelicht in de methodologische verantwoording in Bijlage 1. Deze literatuurscan biedt handvatten om te kunnen toetsen in hoeverre de bestaande aannames achter de Haagse PGA-CTER overeenkomen met de wetenschappelijke inzichten over een ideale opzet van de PGA-CTER. In hoofdstuk 3 evalueren we op basis van beleidsstukken in hoeverre de Haagse aanpak hier op papier aan voldoet.

In paragraaf 2.1 beschrijven we hoe een ideaaltypisch multidisciplinair casusoverleg er uit zou kunnen zien. We behandelen de verschillende aspecten zoals die beschreven zijn in de literatuur, zoals onder andere de verdeling van taken en verantwoordelijkheden, de partijen die betrokken worden en een integraal plan van aanpak. In 2.2 bespreken we de vormgeving van de persoonsgerichte aanpak, zoals die in de literatuur wordt beschreven, bestaande uit verschillende interventies. In 2.3 lichten we de ‘what works’ beginselen die we uit de literatuurscan hebben gedestilleerd toe. In paragraaf 2.4 gaan we dieper in op de kwaliteiten en voorwaarden die betrekking hebben op wat in de literatuur wordt beschreven als de ‘best persons’ die betrokken zijn bij de PGA-CTER. In paragraaf 2.5 verwijzen we naar het ontworpen toetsingskader voor de plan-, proces en lichte effectevaluatie wat we hebben gebaseerd op de literatuurscan en per relevant hoofdstuk is opgenomen.

2.1 Het multidisciplinaire casusoverleg

Het multidisciplinair casusoverleg is specifiek gericht op het voorkomen van extremisme en terrorisme. Tijdens het casusoverleg bespreken betrokken partijen de zogeheten ‘vroegsignalering’ van radicalisering. De inzet van een persoonsgerichte aanpak van individuen met extremistische denkbeelden en/of extremistisch gedrag staat centraal (Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie van Radicalisering, 2019). Samenwerking is geen doel op zich, maar moet worden ingezet als een middel om een hoger doel te dienen. Voor een effectief casusoverleg is het belangrijk dat het voor alle partijen duidelijk is wat het specifieke doel van de samenwerking is (Schuurman & Bakker, 2016; Gielen, 2020). Werken partijen samen om vroeg radicalisering te signaleren? Wordt er samengewerkt om zorgsignalen te monitoren? Wordt er zo voorkomen dat er nieuwe aanwas ontstaat voor radicale groeperingen? Voorkomen we radicalisatie of richten we ons op re-integratie, rehabilitatie, disengagement of deradicalisering?

Om tot een effectief multidisciplinair casusoverleg te komen, moet allereerst een aantal zaken die zowel een rol spelen voorafgaand aan de PGA-CTER als tijdens het proces goed georganiseerd worden (NCTV, 2015; 2018; VNG, 2015; Gielen, 2018; Toolkit Evidence Based Werken, 2019; Douglas et al. 2019). De NCTV heeft in het “Modelconvenant persoonsgerichte aanpak voorkomen radicalisering en extremisme (2018)” bepaalde aspecten van de structuur en inhoud van het multidisciplinair casusoverleg vastgelegd. Voor de meeste Zorg- en Veiligheidshuizen vormt dit convenant het uitgangspunt van hun overleg.

Er zijn twee juridische randvoorwaarden voor een multidisciplinair casusoverleg:

1. Er moet een convenant (of een ander juridisch kader) ondertekend worden door de betrokken partners.
2. In beginsel is het niet toegestaan om zorgen over individuen te bespreken, tenzij de individuen daar zelf toestemming voor hebben gegeven of hier een juridisch kader voor is. Individuen die in het casusoverleg besproken worden moeten op de hoogte gebracht worden. Dit wordt 'notificeren' genoemd.

De weegploeg

Voordat een individuele casus onderdeel wordt van het multidisciplinair casusoverleg, moet er een weging plaatsvinden op basis waarvan beoordeeld wordt of 'het signaal' ernstig genoeg is (VNG, 2015; NCTV, 2015). In andere woorden: er moet worden afgewogen of de kans op radicalisering en extremisme in dat individuele geval groot is. In een speciaal overleg bespreken gemeente, politie en OM de eerste zorgsignalen. Deze partijen beoordelen gezamenlijk of een casus aangemeld moet worden voor het casusoverleg. In het Modelconvenant (2018) wordt dit overleg de weegploeg genoemd. In het Modelconvenant (2018) staat welke gegevens over het individu, het 'subject' van het casusoverleg, vastgelegd moeten worden in het overleg van de weegploeg, door de betrokken partijen:

De NAW-gegevens van het subject (naam, adres en woonplaats);

- Een omschrijving van de signalen;
- De naam en de contactgegevens van de melder die de signalen heeft ingebracht;
- De analyse van de signalen op basis van het referentiekader. Dit referentiekader is in de bijlage van het convenant nader uitgewerkt en omvat negen criteria waarop de zorgsignalen beoordeeld dienen te worden:²
  - Gedrag
  - Ideologie en overtuiging
  - Geweld en criminaliteit
  - Onvrede/grievens
  - Propaganda
  - (Inter)nationale contacten en bewegingen
  - Sociale zorgen
  - Training en acties
  - Opvallende contacten

Partijen bij het multidisciplinair casusoverleg

Het multidisciplinair casusoverleg is vergelijkbaar met signaleringsoverleg, waarbij de zogenoemde kernpartijen, de gemeente, politie en OM, aan tafel zitten. Deze partijen worden vaak aangevuld met 'casuspartijen' zoals de Raad voor de Kinderbescherming, en de Reclassering Nederland. Het Modelconvenant schrijft voor dat de partners die een rol (gaan) spelen in het integraal plan van aanpak betrokken moeten worden in het casusoverleg. "Deze partners bespreken en delen - met inachtneming van de toepasselijke wettelijke kaders - verontrustende signalen of andere relevante gegevens inzake het

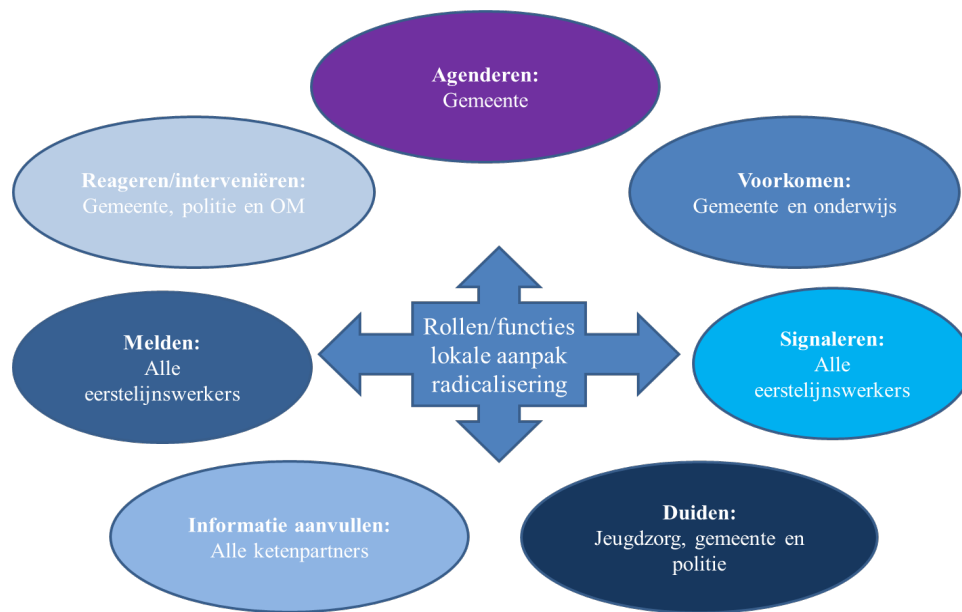
---

² Deze criteria zijn echter niet geoperationaliseerd.

individuele teneinde een integraal plan van aanpak op te stellen, uit te voeren of te monitoren.” Daarom sluiten ook ‘externe casuspartijen’ aan bij het multidisciplinair casusoverleg die relevant zijn voor de specifieke lokale en individuele situatie, zoals lokale of regionale GGZ- of jeugdzorgaanbieders (Modelconvenant, 2018). Soms sluiten partners van inlichtingen- en veiligheidsdiensten zoals de AIVD aan, of sluit de NCTV aan (VNG, 2015; Toolkit, 2019).

Verdeling taken en verantwoordelijkheden

Vervolgens zullen de betrokken partijen operationele afspraken moeten maken. Wie heeft welke taken en welke verantwoordelijkheden om dit gezamenlijk gedefinieerde doel te bereiken? Voor een ideale PGA-CTER worden er in de literatuur verschillende taken en verantwoordelijkheden onderscheiden. Het betreft het agenderen van het thema radicalisering en extremisme, het voorkomen van radicalisering, het signaleren, het melden, het nader duiden, het aanvullen en uitwisselen van informatie en het reageren en interveniëren (VNG, 2015). In onderstaand figuur is weergegeven welke partijen op lokaal niveau deze taken en rollen kunnen vervullen.

Figuur 2 Taken van ketenpartners ter voorkoming van radicalisering en extremisme (VNG, 2015)

Integraal plan van aanpak

Binnen het multidisciplinair casusoverleg wordt een persoonsgerichte aanpak opgesteld. Tijdens het casusoverleg stellen de partners een integraal plan van aanpak op voor het desbetreffende individu. De voortgang van het integraal plan van aanpak wordt gemonitord. De kernpartijen kunnen adviseren om de casus af te sluiten in het licht van de voortgang die gemaakt wordt zoals omschreven in het plan van aanpak. Naast de informatie die de weegploeg heeft vastgelegd (zie de opsomming hierboven), wordt de volgende informatie opgetekend:

- De acties die partijen gaan ondernemen naar aanleiding van de analyse van de signalen.

- De NAW-gegevens en andere relevante gegevens van achterblijvers, voor zover dit noodzakelijk is voor de uitvoering van het integrale plan van aanpak.
- De NAW-gegevens en andere relevante gegevens van personen uit het sociale netwerk van het subject, voor zover deze betrokken zijn of anderszins een rol spelen bij de uitvoering van het integrale plan van aanpak.
- De beslissing dat het integrale plan van aanpak is afgesloten.

De uitvoerder moet deze gegevens periodiek controleren op juistheid en volledigheid en zo nodig aanpassen.

Zorg- en Veiligheidshuis als procesregisseur

Initieel organiseerden veel gemeenten hun eigen lokale casusoverleg (NCTV, 2015; VNG, 2015).

Radicalisering en extremisme beperken zich echter niet tot gemeentegrenzen. Daarnaast bleek het voor bepaalde partijen (zoals het OM en de Raad voor de Kinderbescherming) ondoenlijk om in alle gemeenten bij alle lokale casusoverleggen aan te haken. Daarom is er besloten om het multidisciplinair casusoverleg te laten voorzitten door het Zorg- en Veiligheidshuis. Het Zorg- en Veiligheidshuis levert een in radicalisering getrainde procesregisseur aan om het casusoverleg voor te zitten (Gielen 2018; Gielen, 2020).

Noodzaak tot bijscholing

Het radicaliseringsdomein is continu in ontwikkeling. Eerst lag de focus op jihadisme en uitreizigers, vervolgens kwam meer nadruk te liggen op de binnenlandse terugkeerders met daarbinnen ook weer verschillende doelgroepen: mannen die actief aan de strijd hebben meegedaan, vrouwen die de strijd actief dan wel passief hebben gesteund en kinderen. Het veld is verbreed. Gemeenten worden geconfronteerd met verschillende vormen van radicalisering en extremisme: jihadisme, links, rechts en rondom specifieke maatschappelijke thema's zoals windmolens, 5G en Corona (NCTV, 2020; Gielen, 2020b). Het is in dit licht belangrijk dat de betrokken partners van het casusoverleg regelmatig getraind en bijgeschoold worden (Dijkman, 2021), en dat het casusoverleg zodanig is ingericht dat alle vormen van extremisme kunnen worden besproken.

Politiek-bestuurlijk draagvlak

Radicalisering en extremisme zijn gevoelige thema's binnen de maatschappij en de politiek. De maatschappelijke consequenties van het niet tijdig signaleren van een geradicaliseerd persoon of een verkeerde risicotaxatie kunnen enorm zijn. Politiek-bestuurlijk draagvlak voor het multidisciplinair casusoverleg en voor de persoonsgerichte aanpak is daarom onontbeerlijk. Dat betekent dat de lokale driehoek van burgemeester, politie en OM goed betrokken moet zijn en blijven. Dat gebeurt mede door informatieverschaffing over belangrijke beslissingen en dilemma's. Dat kan in de vorm van een stuurgroep of op andere wijze. Ook moet de gemeenteraad regelmatig geïnformeerd worden. Diverse gemeenten kiezen voor een besloten raadsvergadering waarin - geanonimiseerd en op hoofdlijnen - de casuïstiek wordt toegelicht en waarin er ruimte is voor partners uit het casusoverleg (zoals de politie) om een nadere toelichting geven (VNG, 2015).

2.2 Interventies ten behoeve van de persoonsgerichte aanpak

Welke (combinatie van) interventies kunnen het beste ingezet worden om deradicalisering, disengagement, rehabilitatie of re-integratie van extremisten gedurende de verschillende fases van het radicaliseringsproces te bewerkstelligen? Interventies die zijn gericht op het voorkomen van verdere radicalisering of uitreis vinden plaats tijdens detentie en/of na detentie. In de niet-Nederlandse literatuur vallen deze interventies onder de verzamelnaam 'exit-programma's'. In de Nederlandse gemeentelijke praktijk staat deze aanpak bekend als 'de persoonsgerichte aanpak' (Gielen, 2018).

Programma op maat

Hoewel er weinig empirisch onderzoek is gedaan naar de effectiviteit van exit-programma's, kunnen we een aantal lessen trekken uit de studies die wel beschikbaar zijn. Het is, zo blijkt uit wetenschappelijke studies, belangrijk om een programma op maat te ontwikkelen. Dit vraagt om een holistische en lange termijn benadering (RAN, 2017; Gielen, 2017a; Schuurman & Bakker, 2016; Weggemans & De Graaf, 2017; AEF, 2018; Colliver et al., 2019). Het betreft een integrale aanpak waarbij moet worden ingegrepen op de voedingsbodems en risicofactoren voor radicalisering. Dat is maatwerk. Een vijftienjarig meisje dat in een extremistisch netwerk wordt betrokken vereist een andere aanpak dan een volwassen ronselaar. Een persoonsgerichte aanpak op maat kenmerkt zich door een combinatie van strafrechtelijke en bestuurlijke maatregelen zoals bijvoorbeeld een paspoortmaatregel, meldplicht, contactverboden, herhuisvesting en zorgmaatregelen, zoals jeugdzorg, GGZ, deradicalisering en familieondersteuning (VNG, 2015).

Risico en beschermingsfactoren

Er is divers onderzoek gedaan naar wat een voedingsbodem voor radicalisering is of wat risicofactoren zijn. Zo hebben Campelo et al. (2018) een systematische literatuurstudie gedaan naar de risicofactoren voor radicalisering bij Europeanen. Volgens Campelo et al. spelen meerdere risicofactoren een rol bij het proces van radicalisering.

- Op het persoonlijke niveau betreft het specifieke karaktereigenschappen en psychologische kwetsbaarheid, zoals een depressieve inslag of ervaring verslavings- of risicogedrag, ervaring met verlaten op jonge leeftijd, gevoelens van onzekerheid, trauma of het meemaken van een overlijden van een dierbare.
- Op het sociale niveau spelen geradicaliseerde peers, problemen in het gezin en sympathieën voor dehumanisering als legitimatie voor geweld een rol.
- Op het maatschappelijke niveau onderscheiden de onderzoekers risicofactoren zoals sociale polarisatie, ideeën dat de eigen groep bedreigd wordt, de rol van ideologie en religie, de geopolitieke context en maatschappelijke veranderingen.

Ranstorp (2016) biedt een 'caleidoscopisch overzicht' van negen risicofactoren voor gewelddadig extremisme: (1) individuele factoren; (2) sociale factoren zoals frustratie en vervreemding; (3) politieke factoren; (4) ideologische factoren zoals onvrede met het buitenlands beleid of met inmenging met de religieuze praktijk; (5) identiteitscrises versterkt door een migratieachtergrond of door een (6) posttraumatisch stresssyndroom; (7) groepsdynamieken; (8) rondsel strategieën; (9) sociale media

(Sieckelinck & Gielen, 2018). Deze opsomming van factoren verschaft inzicht in welke risico's ingedamd of tegengegaan moeten worden. Het biedt echter geen richtlijnen voor een beleid dat gericht is op beschermingsfactoren, op de weerbaarheid en de veerkracht van het individu (ibid).

Beschermingsfactoren zijn factoren die helpen om (de risico's op) radicalisering te voorkomen of te verminderen, zoals het hebben van een inkomen, dagbesteding of een hechte relatie met familieleden en een gevarieerd sociaal netwerk. In de persoonsgerichte aanpak is het van belang dat er wordt ingegrepen op zowel de risico- als beschermingsfactoren voor radicalisering. Sieckelinck en Gielen hebben daarom eveneens een caleidoscopisch model ontwikkeld als tegenhanger van het beleid dat alleen gericht is op risicofactoren.

Werkzame mechanismen

Ingrijpen op zowel risico- als beschermende factoren betekent dat er een combinatie van maatregelen ingezet zal worden. Denk aan coaching, psychologische hulpverlening, theologische interventies en praktische begeleiding op bijvoorbeeld het gebied van scholing, wonen en werk. Daarnaast is het belangrijk dat het gezin of het bredere netwerk wordt betrokken bij de interventies tot deradicalisering en disengagement (Gielen, 2018; 2020). Onder deze interventies schuilen de daadwerkelijke werkzame elementen van een persoonsgerichte aanpak die tot de gewenste aanpak leiden (Pawson & Tilley, 1997: 66, 2004: 6). We kunnen de volgende mechanismen onderscheiden (Gielen, 2018a; Hordijk; 2018; 2019). Deze mechanismen komen overeen met de aandachtsgebieden die in literatuur naar voren komen als belangrijke elementen van interventies voor geradicaliseerde personen (Hordijk, 2018; 2019):

- *Werken aan persoonlijke identiteit*: Individuele coaching kan empathie, zelfvertrouwen, relatie vaardigheden, identiteitsontwikkeling, verantwoordelijkheidsgevoel en reflectief vermogen stimuleren.
- *Herinterpretatie van de ideologie*: Religieuze en ideologische begeleiding kan de aantrekkingskracht van het extremistische narratief reduceren.
- *Praktische leefgebieden op orde*: Praktische ondersteuning bij bijvoorbeeld woning, werk, onderwijs en schuldhulpverlening, draagt bij aan een stabiele omgeving en een dagelijkse routine. Die aspecten dragen bij aan meer zelfredzaamheid.
- *(Mentale) weerbaarheid*: Psychologische hulpverlening geeft ruimte voor het bespreken van existentiële vragen en kan problemen op het gebied van geestelijke gezondheid (angst, trauma, depressie) behandelen en zo bijdragen aan een verbeterde mentale weerbaarheid.
- *Protectieve steun familie*: Familie- en netwerkondersteuning draagt bij aan het creëren van een positief alternatief netwerk. Dit kan weerstand bieden aan de aantrekkingskracht van het extremistische netwerk en kan beschermende factoren te stimuleren.
- *Responsiviteit*: Motivatietrajecten bevorderen de medewerking van het individu aan interventies en hulpverlening. Dat is extra belangrijk voor een doelgroep die vanuit ideologische overwegingen dan wel vanuit psychopathologie wantrouwend staat tegenover de Nederlandse samenleving en - in het verlengde daarvan - tegenover de hulpverleners. Het bevorderen van medewerking aan interventies en hulpverlening is daarmee een randvoorwaarde om alle andere interventies te laten slagen.

2.3 'What works'?

In de jaren negentig bundelden de Canadese onderzoekers Don Andrews en James Bonta inzichten uit hun onderzoek naar 'wat werkt' in effectieve interventies om recidive binnen criminaliteit te voorkomen. Ze noemden dit het Risk – Need – Responsivity (RNR) model. Deze drie beginselen stonden centraal: het risicobeginsel, het behoeftenbeginsel en het responsiviteitsbeginsel (Andrews, Bonta & Hoge, 1990).

1. *Het risicobeginsel (risk)*: Een interventie moet in duur en intensiteit afgestemd worden op de ernst van de problematiek en op het recidiverisico van een individu. Het is in het licht van de persoonsgerichte aanpak belangrijk om vooraf een goede risicotaxatie te maken van ieder individu. Is hij/zij een meeloper of behoort hij/zij tot de harde kern? Hoe hoger het recidiverisico, des te frequenter, langer en indringender de interventie moet zijn. Een intensieve behandeling van delinquenten met een laag recidiverisico werkt juist averechts en kan zelfs leiden tot een vergroting van het recidiverisico (Bonta e.a. 2000).
2. *Het behoeftenbeginsel (need)*: Een interventie is alleen effectief als die inhoudelijk aansluit op de factoren die verklaren waarom de dader delict(en) pleegde. Eveneens moeten de factoren die recidive voorspellen meegenomen worden. Dit vraagt om een goed inzicht in de factoren die hebben bijgedragen aan het plegen van een delict. Als de interventie zich op meerdere risicofactoren richt, leidt dit tot méér kans op vermindering van recidive (Gendreau, French, & Taylor, 2002). Met deze kennis in het achterhoofd is het bij de persoonsgerichte aanpak belangrijk om naast een risicotaxatie, nadrukkelijk ook het levensverhaal van iemand in kaart te brengen. Waarom is iemand geradicaliseerd? Welke verschillende factoren hebben hieraan bijgedragen? Hoe kunnen deze factoren zoveel mogelijk worden behandeld of geneutraliseerd? De beantwoording van deze vragen vergt kennis van risicofactoren en van de zogenaamde beschermende factoren tegen (verdere) radicalisering, zoals een positief en steunend familienetwerk. Versterking van die beschermende factoren draagt namelijk ook bij aan het helpen voorkomen van recidive (Andrews & Bonta, 2010).
3. *Het responsiviteitsbeginsel (responsivity)*: De leerbaarheid van de individuele deelnemer en de mate waarop iemand bereid is om mee te werken aan een interventie zijn belangrijke succesfactoren van een interventie. De meest effectieve methoden om individuen nieuwe gedragingen aan te leren zijn cognitief- en gedragstherapeutische interventies, ongeacht over welk probleemgedrag het gaat. Bij de ontwikkeling en uitvoeren van interventies moet ook rekening worden gehouden met persoonlijke eigenschappen van de individuele deelnemer zoals: interpersoonlijke gevoeligheid, probleembesef, motivatie, verbale capaciteit, cognitieve rijpheid, leerstijl en waarden. Uit onderzoek weten we dat er onder geradicaliseerden een hoge prevalentie is van psychiatrische en psycho-sociale problematiek (Weenink 2015 en 2019; Thijs et al. 2018; Gielen, 2020c). Bepaalde interventies zullen minder geschikt zijn voor bijvoorbeeld geradicaliseerden met PTSS, die borderline zijn of een verstandelijke beperking hebben. Als we dit vertalen naar de persoonsgerichte aanpak dan vraagt dit beginsel om een goed inzicht in iemands persoonlijkheid en leervermogen.

Het wetenschappelijke onderzoek naar de vraag 'wat werkt?' blijft nieuwe inzichten opleveren die worden toegevoegd aan het RNR model. Zo spelen naast bovengenoemde beginselen ook de behandelmodaliteit (de interventie moet op een deugdelijke wetenschappelijke theorie gestoeld zijn), de professionele kwaliteit (de interventie wordt uitgevoerd door professionals die hiervoor zijn opgeleid en over de noodzakelijke competenties beschikken) en de programma-integriteit (de interventie wordt uitgevoerd zoals ontworpen) (Andrews & Bonta, 2010) een belangrijke rol bij de vormgeving en de uitvoering van de ideale PGA-CTER.

2.4 Wie zijn de 'best persons'?

Bij de inzet van interventies draait het niet alleen om 'wat werkt', maar ook 'wie werkt'. Beschikken de professionals die interventies uitvoeren over de juiste opleiding en vaardigheden? Voor professionals die zich bezighouden met deradicalisering en disengagement bestaan er geen kwaliteitsstandaarden. Uit de beperkte studies die naar dit onderwerp zijn gedaan, komen een aantal essentiële randvoorwaarden naar voren waar een professional die betrokken is bij de persoonsgerichte aanpak aan moet voldoen. De professional moet ervaring en kennis hebben. De professional moet in staat zijn om een vertrouwensband met geradicaliseerde individuen en hun familieleden op te bouwen. De professional moet tevens in staat zijn om zich te bewegen op een complex politiek schaakbord waarin verschillende organisaties verantwoordelijkheden dragen. Een vast aanspreekpunt voor een individu die subject is van de PGA-CTER is van cruciaal belang. De werkrelatie tussen de professional en de persoon met een extremistische achtergrond is essentieel. Een vertrouwensband is de voorwaarde voor elke succesvolle interventie, of die nou gericht is op re-integratie of deradicalisering. Dit geldt zeker in de context van de PGA-CTER. Er zijn veel verschillende actoren betrokken in het domein. Daarom kan gesteld worden: zonder vertrouwd gezicht, geen vaste basis. Naast de vertrouwensband die opgebouwd moet worden met het individu, is het vertrouwen tussen het individu en zijn/haar familie even cruciaal. Idealiter ontstaat er zo een driehoek waarbij het vaste aanspreekpunt samen met een vertrouwd familielid een ondersteunend netwerk vormt (Hallich & Doosje 2020c; Koehler, 2016; Gielen, 2020a; Gielen, 2020c; Dijkman, 2021, RAN 2017; Walkenhorst et al., 2019).

Er zijn een paar belangrijke criteria waar de professional zelf aan moet voldoen. Hij of zij moet voldoende empathisch vermogen hebben, integraal kunnen werken en kennis hebben van radicaliseringsprocessen en interventies. Er zijn ook criteria die randvoorwaardelijk zijn om de professional in staat te stellen zijn of haar werk zo goed en zo veilig mogelijk uit te kunnen voeren. Supervisie en intervisie spelen hierin een cruciale rol. Het werken met radicalisering casuïstiek is om diverse redenen zwaar. Bij de begeleiding van geradicaliseerde individuen werkt men met mensen die de intentie hebben of hadden om andere mensen te doden of om geweld door anderen te legitimeren. Daarnaast bestaat er een risico dat de persoonsgerichte aanpak geen succes heeft. Dat kan grote consequenties hebben: mensen reizen (opnieuw) uit en brengen daarbij hun eigen leven in gevaar, of plegen een aanslag waarbij vele anderen (ook) het slachtoffer kunnen worden. Dit valt uiteraard buiten de verantwoordelijkheid van de professionals die betrokken zijn bij de uitvoering van de persoonsgerichte aanpak. Het leidt echter wel tot een (mogelijk belastend) plichtsbesef en verantwoordelijkheidsgevoel bij de professionals. Dit verantwoordelijkheidsgevoel wordt gevoed door het besef bij uitvoerende professionals van de PGA dat zij soms de enige professional zijn die goed contact heeft met het individu in

kwestie. Een verkeerde inschatting van de risico's kan leiden tot besluiten die in het casuoverleg genomen worden. Deze besluiten kunnen grote consequenties hebben voor de maatschappij in zijn geheel en voor het individu zelf (Dijkman, 2021).

Werken in de PGA-CTER context is belastend. Om het vertrouwen van het individu en de betrokken gezinsleden te behouden hebben sommige professionals de neiging om zich tot het uiterste in te zetten voor de betrokken individuen. Dit is verklaarbaar. De inzet van professionals draagt bij aan het vertrouwen en de responsiviteit van de individu, randvoorwaarden voor een succesvolle persoonsgerichte aanpak zoals in de wetenschappelijke literatuur beschreven wordt. Er is ook een valkuil. Het werk vereist een permanente beschikbaarheid en bereikbaarheid. Als het vertrouwen van gezinnen en individuen eenmaal gewonnen is, dan kunnen ze gemakkelijk een beroep gaan doen op de professionals. Ook met betrekking tot zaken die buiten de PGA-CTER vallen. Er wordt in deze context weinig rekening gehouden met kantoortijden. Daarnaast lopen PGA-professionals in potentie een veiligheidsrisico. Zij zijn immers het eerste aanspreekpunt binnen de Nederlandse overheid en zijn daarmee - in de ogen van de subjecten - de belichaming van de Nederlandse overheid. Juist onder de geradicaliseerde doelgroep bestaat er een antipathie ten aanzien van de overheid, wat in sommige gevallen tot agressie kan leiden. Professionele (psychologische) ondersteuning in de vorm van intervisie en supervisie is daarom van essentieel belang (Dijkman, 2021).

2.5 Toetsingskader

Mede op basis van deze literatuurscan hebben we een toetsingskader ontworpen voor zowel de plan-, proces- als lichte effectevaluatie van de Haagse PGA-CTER. De toetsingsvragen zijn per relevant hoofdstuk opgenomen. Het volledige toetsingskader is terug te vinden in Bijlage 3.

3. De Haagse aanpak op papier - een planevaluatie

Op basis van het ontwikkelde toetsingskader over het multidisciplinair casusoverleg (zie Bijlage 3), hebben we geëvalueerd in hoeverre de huidige Haagse PGA-CTER voldoet aan de gestelde criteria van de planevaluatie. Een documentanalyse en interviews vormen de basis van deze analyse. Deze planevaluatie richt zich op de zogenaamde ‘papieren werkelijkheid’. Gezien de rappe opeenvolging van maatschappelijke, politieke en juridische veranderingen die hebben plaatsgevonden in de afgelopen jaren, zijn we zoveel mogelijk uitgegaan van de situatie rondom de Haagse aanpak zoals zij momenteel is beschreven in documenten. Voor context en duiding beschrijven we in sommige gevallen ook de situatie zoals zij zich voordeed in het verleden.

We hebben gekeken in hoeverre belangrijke randvoorwaarden voor het goed functioneren van een multidisciplinair casusoverleg door de gemeente Den Haag goed zijn uitgeschreven en gedocumenteerd. Hoe wordt in de stukken de visie op de PGA-CTER beschreven? Wat zijn de doelstellingen? Wie is de doelgroep? Welke ketenpartners sluiten aan? Welke rollen en taken zijn hun toebedeeld? Is er aandacht besteed aan het bestuurlijk draagvlak en aan een methodiek? Of de Haagse PGA-CTER in de praktijk zo werkt zoals op papier beschreven is komt in de procesevaluatie in Hoofdstuk 4 aan bod.

In paragraaf 3.1 hebben we de vragen ten behoeve van de planevaluatie opgenomen. In paragraaf 3.2 bespreken we de context van de Haagse PGA-CTER op papier. In paragraaf 3.3 beschrijven we de visie, doelstellingen en aannames van de Haagse PGA-CTER zoals we die in de documenten hebben teruggevonden. In 3.4 en 3.5 evalueren we hoe het methodisch werken op papier is vastgelegd.

3.1 Vragen ten behoeve van de planevaluatie

Het is belangrijk dat er een heldere visie over de persoonsgerichte aanpak en het multidisciplinair casusoverleg wordt geformuleerd. Vragen op basis waarvan de visie op papier getoetst is zijn:

- Is er vastgelegd op welk maatschappelijk vraagstuk/welk probleem het multidisciplinair casusoverleg en de persoonsgerichte aanpak een antwoord bieden?
- Is er beschreven wat men wil bereiken met de samenwerking in het licht van de persoonsgerichte aanpak en op welke manier de samenwerking wordt ingericht?
- Zijn er structuren of processen ingericht om het bestuurlijk draagvlak bij alle ketenpartners voor de persoonsgerichte aanpak te waarborgen?
  - Is er bijvoorbeeld een stuurgroep (driehoek) gekoppeld aan het multidisciplinair casusoverleg?
  - Wordt het College van B&W en de gemeenteraad regelmatig geïnformeerd over de voortgang van de persoonsgerichte aanpak?
- Is er een beschrijving van de deelnemers aan het multidisciplinair casusoverleg?
  - Is er vastgelegd welke rollen en functies personen en/of organisaties vervullen?
  - Zit het Zorg- en Veiligheidshuis het overleg voor?

- Levert het Zorg- en Veiligheidshuis een getrainde procesregisseur om het casuoverleg voor te zitten?
- Zijn minimaal de volgende partners betrokken: gemeente, politie, OM, Raad voor de Kinderbescherming, Reclassering?
- Zijn andere relevante partijen ook betrokken zoals GGZ, jeugdzorgaanbieders etc.?
- Is het Convenant persoonsgerichte aanpak voorkomen radicalisering en extremisme ondertekend en geïmplementeerd?
  - Hebben de partners het mandaat om betrokken te zijn bij de persoonsgerichte aanpak en om relevante informatie te kunnen delen?
  - Is er een proces voor de notificatie van subjecten ingericht?
- Zijn zaken rondom het methodisch werken vastgelegd?
  - Is er een proces voor het melden van zorgelijke signalen omtrent radicalisering en voor de terugkoppeling daarop?
  - Is er een methodiekbeschrijving voor de aanmelding van een casus beschikbaar?
  - Is er een methodiekbeschrijving voor het casuoverleg beschikbaar?
  - Is er een risicotaxatie-instrument beschikbaar om de signalen te beoordelen en sluit het risicotaxatie-instrument aan op het referentiekader uit het Convenant?
  - Is er een format voor een integraal plan van aanpak?
  - Is er beschreven hoe het plan van aanpak wordt gemonitord en geëvalueerd?

3.2 Context

De Haagse PGA-CTER is onderdeel van een bredere aanpak radicalisering die bestaat uit vier pijlers:

1. Netwerken en communicatie
2. Persoonsgerichte aanpak CTER
3. Kennis en kunde
4. Versterken maatschappelijke weerbaarheid

Het team Informatiepunt Preventie, Polarisatie en Radicalisering (IPPR) heeft een regierol voor de persoonsgerichte aanpak van de zogeheten contra-terrorisme, extremisme en radicalisering (CTER) subjecten. De CTER-doelgroep bestaat onder andere uit (potentiële) uitreizigers en terugkeerders uit strijdgebieden. Maar ook uit ronselaars, sleutelfiguren en facilitators in extremistische netwerken. Daarnaast richt de PGA-CTER zich op personen waarbij een vermoeden of verdenking van radicalisering bestaat. In deze gemeentelijke regierol wordt nauw samengewerkt met het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden en andere ketenpartners waaronder het OM, de politie, Reclassering, de Raad voor de Kinderbescherming en de NCTV. In de afgelopen jaren is de PGA-CTER uitgegroeid tot een fundamenteel onderdeel van de Haagse preventie en aanpak van radicalisering.

Binnen de persoonsgebonden aanpak neemt gemeente Den Haag een voortrekkersrol in. De meeste gemeenten richten hun casuoverleg, het overleg waarin de aanpak van een specifiek persoon die

mogelijkerwijs kan radicaliseren wordt besproken, op lokaal niveau in. De gemeente Den Haag heeft ervoor gekozen om regionaal op te trekken. Het casuoverleg wordt belegd in het Zorg- en Veiligheidshuis om zo een integrale aanpak en gemeente-overstijgende aanpak te waarborgen. Den Haag is daarnaast de eerste gemeente die opdracht heeft gegeven tot de ontwikkeling van een risicotaxatie-instrument om de mate van radicalisering vast te stellen. In plaats van te werken met de gebruikelijke notulen van casuoverleggen, liepen de gemeente Den Haag en de regio Haaglanden voorop bij het ontwikkelen van een methodiek.

Het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden heeft op 15 april 2015 een concept methodiekbeschrijving opgesteld voor de persoonsgerichte aanpak van jihadisten. De NCTV heeft hiertoe een opdracht gegeven. In deze methodiekbeschrijving staat de structuur en de implementatie van de aanpak beschreven: de uitgangspunten van de aanpak, de doelgroep, de rollen en taken van de partners en de soorten overleggen die in het kader van de PGA-CTER plaatsvinden. De methodiek bevat ook een beschrijving van aanmelding van een casus tot de afsluiting, inclusief formulieren voor notulen, dossiervorming en een competentieprofiel voor mensen die zich bezighouden met casuïstiek. Deze volledige methodiekbeschrijving was vooruitstrevend. In diezelfde periode waren de meeste gemeenten nog bezig met het opzetten van een (lokaal) casuoverleg (VNG, 2015). De methodiekbeschrijving van de gemeente Den Haag diende als voorbeeld voor andere veiligheidshuizen. Deze pionierende rol is niet onopgemerkt gebleven. Het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden kreeg in 2016 de opdracht van de NCTV en het Ministerie van Veiligheid en Justitie om een landelijk Flexteam op te zetten. Met dit Flexteam werden zij in staat gesteld om andere Zorg- en Veiligheidshuizen te adviseren, te ondersteunen en de opgedane Haagse kennis te delen.

In de periode tussen de totstandkoming van de Haagse methodiekbeschrijving en deze evaluatie hebben er diverse veranderingen plaatsgevonden. De aard van de problematiek is veranderd. Er zijn inmiddels verschillende vormen van extremisme in plaats van alleen jihadisme. Het speelveld van ketenpartners is veranderd. De Immigratie en Naturalisatiedienst (IND) is onder andere betrokken op basis van de wet Intrekken Nederlanderschap die in werking is getreden in 2017. De rol van de NCTV is veranderd van een - in de praktijk - meer operationele naar een meer beleidsmatige organisatie. In 2018 zijn de Algemene verordening gegevensbescherming en het besluit tot het aangaan van het Modelconvenant persoonsgerichte aanpak voorkoming radicalisering en extremisme in 2017 ingevoerd. In diezelfde periode heeft gemeente Den Haag diverse formulieren ontwikkeld en risicotaxatie-instrumenten in gebruik genomen.

3.3 Visie, doelen en aannames op papier

Een heldere visie bij het opzetten van de persoonsgerichte aanpak en het multidisciplinair casuoverleg is belangrijk, zo blijkt uit de literatuurscan. Uit de documentanalyse komt naar voren dat de ketenpartners die betrokken zijn bij de Haagse aanpak geen eenduidig antwoord formuleren op de vraag wat de visie en uitgangspunten van de PGA-CTER zijn. Uit de gemeentelijke documentatie blijkt dat er in de loop der jaren een verschuiving van de doelstelling en uitgangspunten heeft plaatsgevonden. In de Hoofdlijnenbrief preventie polarisatie, radicalisering en jihadisme 2015-2019 (12 november 2014) van de gemeente Den Haag blijkt dat de persoonsgerichte aanpak is opgezet voor potentiële, tegengehouden en teruggekeerde Syriëgangers. Het doel van deze aanpak was meervoudig. Allereerst zou er een eenduidige

werkwijze ontwikkeld worden zodat er een verbinding zou kunnen worden gelegd tussen casussen uit verschillende gemeenten. Daarnaast zou een individueel plan aanpak opgesteld worden dat zou moeten leiden tot de versterking van de positie van het individu op meerdere leefgebieden, met als doel dat dit individu geen gevaar (meer) vormt voor de samenleving of voor zichzelf.

Uit recentere documentatie van de gemeente Den Haag wordt de verschuiving in doelen en uitgangspunten helder. In de Voortgangsrapportage Aanpak Polarisatie, Radicalisering en Extremisme over de periode januari-december 2019 (31 maart 2020), blijkt dat het afwenden en indammen van het gevaar minder prominent aanwezig is. De PGA-CTER zou zich vooral moeten richten op het bieden van ondersteuning aan mensen met extremistische opvattingen 'om weer aansluiting te krijgen bij de maatschappij'. Die ondersteuning richt zich op het versterken van hun positie op een aantal leefgebieden, zoals wonen, inkomen, schulden en dagbesteding. De Gemeente Den Haag geeft in deze voortgangsrapportage expliciet aan dat de aanpak is gericht op gedragsverandering, waarin disengagement centraal staat. De verandering in doel en visie en de verschuiving naar disengagement zijn te verklaren door een veranderende opvatting van deradicalisering. Deradicalisering wordt beschouwd als een veel complexer fenomeen, als een intrinsiek proces waar de overheid veel minder invloed op kan uitoefenen dan voorheen gedacht werd. Het Integraal Veiligheidsplan Den Haag 2019-2022 beschrijft disengagement als volgt:

“[H]et losweken van de (potentiële) extremisten uit extremistische netwerken. Zij krijgen hulp om hun leven weer op de rails te krijgen. Interventies kunnen gericht zijn op bijvoorbeeld werk en scholing, inkomen, wonen, dagbesteding, schulden, gezondheid en aanpak van psychosociale problemen. Ook familieleden van geradicaliseerden krijgen extra aandacht. Zij hebben een belangrijke rol bij de resocialisatie van tegengehouden en teruggekeerde (potentiële) strijders, uitreizigers of extremisten.”

Interventies op het gebied van verschillende leefgebieden stimuleren het meedoen in en aan de Nederlandse samenleving. Deze doelstelling wijkt af van de doelen zoals beschreven in de documentatie van het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden. In de Infographic (2020) van het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden is de doelstelling van de persoonsgerichte aanpak als volgt verwoord:

“Het doel van de aanpak is het reduceren van risico's voor de samenleving die uitgaan van radicalisering, extremisme, uitreizen of terugkeer en het bieden van zorg aan casussubjecten.”

Het primaire doel van de PGA-CTER lijkt hier het reduceren van de risico's voor de samenleving te zijn. Dit komt overeen met het doel dat geformuleerd is in het Convenant persoonsgerichte aanpak voorkoming radicalisering en extremisme (2018) die alle ketenpartners, inclusief de gemeente, hebben ondertekend. Kortom, het lijkt erop dat de gemeente in de gemeentelijke stukken een andere koers is gaan varen dan in het Convenant persoonsgerichte aanpak is afgesproken en door het Zorg- en Veiligheidshuis wordt uitgedragen. Bij het aanleveren van documentatie ten behoeve van deze planevaluatie ontbrak het convenant. We hebben de gemeente vervolgens specifiek naar dit document gevraagd. Het convenant bleek wel ondertekend, maar de desbetreffende medewerker van de gemeente (noch collega's) had hier

geen afschrift van. Uiteindelijk hebben we het convenant via het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden opgevraagd en ontvangen. Dit kan het verschil in doelstelling op papier tussen het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden en de gemeente Den Haag verklaren.

De verschuiving in visie van de gemeente Den Haag met betrekking tot de doelgroep voor de PGA-CTER in de gemeentelijke documentatie - van uitreizigers naar en terugkeerders van Syrië naar jihadisme in brede zin en met aandacht voor andere vormen van extremisme, zoals rechts en links extremisme - sluit grotendeels aan bij de visie van het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden. De doelgroep bestaat volgens het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden uit de volgende categorieën: uitreiziger (evt. vermoedelijk overleden), terugkeerder, potentiële uitreiziger, ronselaar/facilitator, tegengehouden/gefrustreerde uitreiziger en geradicaliseerde persoon. Op lokaal niveau is besloten om de categorie omstreden prediker toe te voegen (Infographic Regionale persoonsgerichte aanpak radicalisering en (gewelddadig) extremisme, 2020).

3.4 Ketenpartners en bestuurlijk draagvlak

Uit de literatuurscan blijkt de noodzaak van een duidelijke omschrijving van de ketenpartners bij het multidisciplinair casuoverleg en de persoonsgerichte aanpak. De documenten met betrekking tot de Haagse PGA-CTER beschrijven de taken en rollen van de partijen en zorgen dat op papier het bestuurlijke draagvlak is geborgd.

In de Hoofdlijnenbrief preventie polarisatie, radicalisering en jihadisme 2015-2019 (12 november 2014) zijn de volgende partners benoemd die een onderdeel uitmaken van de PGA-CTER van de gemeente Den Haag: gemeente(n), politie, NCTV, het Crisis Interventie Team van het Bureau Jeugdzorg en de Raad voor de Kinderbescherming. Het OM wordt hier niet genoemd. Ook wat betreft de ketenpartners heeft er als reactie op de veranderde politiek-maatschappelijke realiteit in de loop der jaren een verschuiving plaatsgevonden. Het Convenant Persoonsgerichte aanpak ter voorkoming van radicalisering en extremisme maakt een onderscheid tussen kern partijen, casus partijen en externe casus partijen. Onder de kern partijen wordt gemeente, politie en OM verstaan. Casus partijen zijn partijen die – afhankelijk van de soort casus – kunnen worden uitgenodigd. Denk bij externe casus partijen aan verschillende lokale en regionale zorgaanbieders.

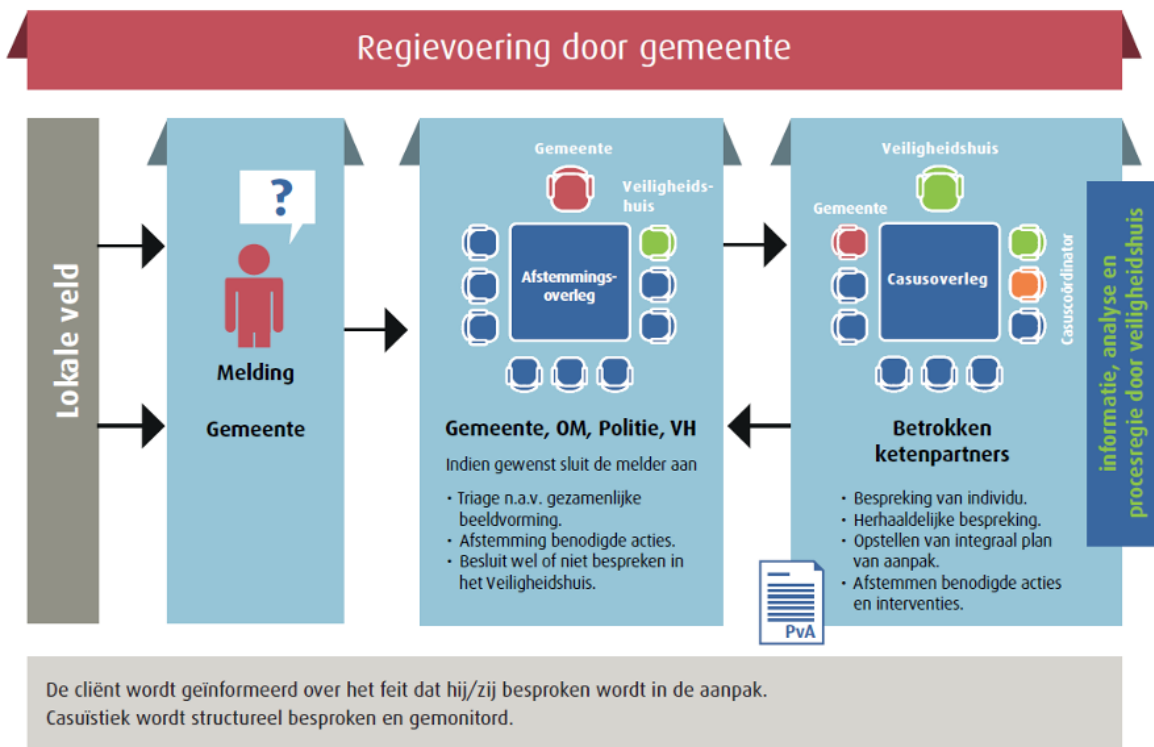
In 2018 is het Convenant door de gemeente Den Haag en overige kern partijen ondertekend. De casus partijen die eveneens het convenant hebben ondertekend zijn de Raad voor de Kinderbescherming en Reclassering Nederland. Externe casus partners die het convenant ondertekend hebben zijn Jeugdbescherming West Haaglanden, Fivoor, Goodwillwerk Leger des Heils Den Haag, Leger des Heils Jeugdbescherming en Reclassering, William Schrikker Groep, Stichting Meddin en Veilig Thuis Haaglanden.

Taken en rollen

Het Convenant Persoonsgerichte Aanpak, zoals de Infographic Regionale persoonsgerichte aanpak radicalisering en (gewelddadig) extremisme van het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden (2020) weergeeft, beschrijft welke partners aanwezig zijn in welke overleggen en wat het doel is van die overleggen. Hierin is ook expliciet aangegeven dat de gemeente een regierol heeft. Deze regierol is niet nader op papier uitgewerkt. Navraag leert dat deze regierol formeel niet is vastgelegd.

De afzonderlijke taken en rollen per ketenpartner zijn in het convenant in algemene zin uitgewerkt. De focus ligt op hun wettelijke grondslag. Er staat echter niet beschreven wat de wettelijke grondslag concreet betekent op het moment dat een casus in het casusoverleg wordt besproken. Op papier is het onduidelijk wie op welk moment de knoop over een specifiek dilemma of casus mag doorhakken. In de Concept methodiekbeschrijving uit 2015 werd hiernaar gerefereerd. Deze methodiekbeschrijving is nu niet meer (volledig) actueel. Daarnaast is deze methodiekbeschrijving in opdracht van de NCTV opgesteld en, voor zover wij hebben kunnen vaststellen, alleen toegankelijk voor de NCTV en niet voor de betrokken Haagse ketenpartners.

In de methodiekbeschrijving staan de rollen en taken van de NCTV, het OM, de politie, de gemeente, het Zorg- en Veiligheidshuis, de Raad voor de Kinderbescherming, Jeugdbescherming West, Reclassering Nederland en Parnassia (GGZ) omschreven. Kortom, er zijn diverse stukken beschikbaar waarin de partijen die zijn aangesloten op het casusoverleg zijn beschreven. De verschillende rollen en taken die de partners hebben in het casusoverleg heeft Veiligheidshuis Haaglanden beschreven in de Concept methodiekbeschrijving voor de aanpak jihadisten uit 2015.

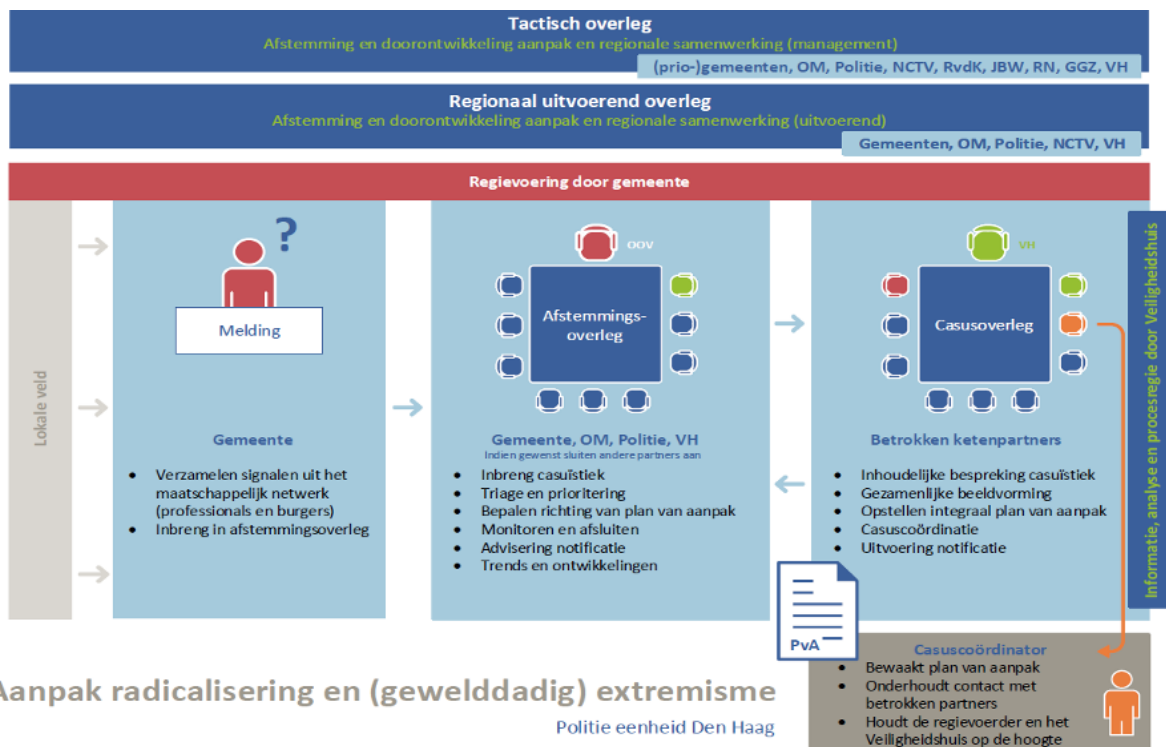
Figuur 3 Infographic Regionale persoonsgerichte aanpak radicalisering en (gewelddadig) extremisme (Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden, 2020)

Overleggen

Het stroomschema Aanpak radicalisering en gewelddadig extremisme (2018) beschrijft welke partners aan welke overleggen deelnemen. In dit stroomschema is nader toegelicht wat het doel is van die

verschillende overleggen. Er is sprake van een afstemmingsoverleg, een casusoverleg, een tactisch overleg en een regionaal uitvoerend overleg.

- Afstemmingsoverleg (vergelijkbaar met een ‘weegploeg’): 1 keer per 6 weken een overleg tussen gemeente, politie, OM en Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden. In dit overleg staan een aantal zaken centraal: inbreng casuïstiek; triage en prioritering; bepalen van de richting van plan van aanpak; monitoren en afsluiten; advisering; notificatie van de casus; bespreken van trends en ontwikkelingen.
- Casusoverleg: gemiddeld 1 keer per 6 weken een overleg met kernpartijen (gemeenten, politie, OM en ZVHH en relevant casuspartijen). In het casusoverleg staan de volgende zaken centraal: inhoudelijke bespreking casuïstiek; gezamenlijke beeldvorming; opstellen integraal plan van aanpak; casus coördinatie; uitvoering notificatie.
- Tactisch overleg: 4 keer per jaar vindt met managers/leidinggevenden van de verschillende ketenpartners een overleg plaats ten behoeve van de afstemming en de doorontwikkeling van de regionale aanpak.
- Regionaal uitvoerend overleg: 1 keer per 10 weken vindt op ambtelijk/uitvoerend niveau een overleg plaats ten behoeve van de verdere ontwikkeling van de regionale aanpak en samenwerking (zoals methodiekontwikkeling).

Figuur 4 Overzicht van diverse overleggen ten behoeve van de persoonsgerichte aanpak (Veiligheidshuis, 2018)

Het casusoverleg wordt sinds het begin van de Haagse PGA-CTER voorgezeten door een getrainde procesregisseur van het Zorg- en Veiligheidshuis. De Haagse keuze voor het Zorg- en Veiligheidshuis in plaats van voor de gemeente als procesregisseur is inmiddels een landelijke norm die naar goed Haags voorbeeld gevolgd wordt door andere gemeenten.

Draagvlak

De burgemeester, de korpschef en hoofdofficier van justitie tekenen het convenant. Hierdoor wordt het bestuurlijk draagvlak van de persoonsgerichte aanpak gewaarborgd. Het draagvlak op managementniveau is gewaarborgd via het tactisch overleg. Uit de stukken die we hebben bestudeerd komt naar voren dat de gemeenteraad regelmatig wordt geïnformeerd over de persoonsgerichte aanpak. Daarmee voldoet de gemeente Den Haag aan het inrichten van processen ten behoeve van bestuurlijk draagvlak.

3.5 Methodisch werken

Het toetsen van de methodiek van de gemeente Den Haag is onderdeel van de planevaluatie. Op basis van de planevaluatie kan worden beoordeeld of de Haagse aanpak op papier voldoet aan de wetenschappelijk vastgestelde normen voor een effectieve PGA-CTER. We hebben bij deze evaluatie alleen gekeken naar de werk- en procesbeschrijvingen en formulieren die zijn ontwikkeld tussen 2018 en heden. Dit betekent dat we de methodiekbeschrijving die is gemaakt in 2015 door het toenmalige Veiligheidshuis Haaglanden niet mee hebben genomen. Dit komt omdat deze methodiekbeschrijving een concept was, dat in opdracht van de NCTV is ontwikkeld en niet (breed) gedeeld wordt.

Signalering

Uit gemeentelijke documentatie (zie Bijlage 4), blijkt dat de gemeente Den Haag sterk inzet op signalering en uitbouwen van netwerken in stadsdelen en wijken. Deze netwerken bestaan veelal uit eerstelijns professionals en kaderleden van migrantenorganisaties. Deze netwerken zorgen er idealiter voor dat de gemeente contacten heeft tot in de haarvaten van de wijk. De gemeente vergroot hiermee haar informatiepositie. Eerstelijns werkers bestaan uit docenten, jongerenwerkers, medewerkers van de sociale dienst en het CJG, medewerkers van hulpverleningsinstellingen en huismeesters van corporaties. Eerstelijns werkers hebben directe contacten met burgers. Ze spelen een rol in het herkennen van signalen van radicalisering. De Gemeente Den Haag biedt regelmatig trainingen aan deze eerstelijns werkers aan. Een infographic of meldpunt (emailadres of telefoonnummer) voor eerstelijns werkers ontbreekt waaruit zou blijken wanneer ze wat, bij wie moeten melden. Uit antwoorden op raadvragen blijkt dat de gemeente hier bewust voor gekozen heeft en alleen werkt met een algemeen nummer waar publiek en professionals zorgen kunnen melden.

Weging en triage (beoordelingskader)

De weging en triage van een casus is georganiseerd via het afstemmingsoverleg, zo blijkt uit de Infographic (2020) en uit het stroomschema (2018). Bij het inbrengen en wegen van een casus wordt gebruik gemaakt van een aanmeldformulier, het zogenaamde 1.1 formulier. Hierin worden de volgende zaken vastgelegd: NAW-gegevens; relevante ontwikkelingen; risico's/zorgen; kansen; triggerfactoren; doelstellingen; interventies/maatregelen; vragen/missende informatie; actiepunten; afwegingskader; advies aan het Afstemmingsoverleg; besluit van het Afstemmingsoverleg. De gemeente Den Haag heeft dit formulier zelf ontwikkeld en is de enige gemeente in de regio Haaglanden die een dergelijk formulier heeft opgesteld. Hiermee voldoet ze op veel punten ruimschoots aan de eisen die volgens het Convenant Persoonsgerichte Aanpak aan de weegploeg (in casu: afstemmingsoverleg) worden gesteld. Een

aandachtspunt is wel de operationalisatie van enkele zaken uit het aanmeldformulier. Hoewel er in het aanmeldformulier zaken als risico's, zorgen, kansen en triggerfactoren duidelijk zijn benoemd, zijn hier geen criteria voor benoemd. Wanneer is iets een risico? Wanneer is iets een triggerfactor? Welke indicatoren worden hiervoor gebruikt? Het Convenant schrijft voor te werken met een referentiekader. In de stukken van de gemeente Den Haag wordt geen melding gemaakt van een dergelijk referentiekader.

Risicotaxatie-instrument

De gemeente Den Haag heeft sinds 2014 de beschikking over een risicotaxatie-instrument. Daarmee was het de eerste gemeente in Nederland die ging werken met een instrument om de risico's bij radicalisering casuïstiek te beoordelen. Het instrument is door externe specialisten als pilot ontwikkeld, in opdracht van en in samenwerking met de gemeente Den Haag en de NCTV. In eerste instantie ging het om het Dynamisch Beoordelingskader DBK (2014). Dit risicotaxatie-instrument is gericht op jihadisme en bevat zes risicodomeinen. Het is ontworpen om de gemeente een handelingsperspectief te bieden met betrekking tot hun wettelijke taken gericht op de zorg en veiligheid van het individu. Het instrument is uitgeleend aan een aantal Zorg- en Veiligheidshuizen in Nederland. Het gebruik van het DBK is door de gemeente Den Haag intern geëvalueerd.

In 2016 was NCTV voornemens om de Islamitische Radicalisering IR46 landelijk uit te rollen. De IR46 is een instrument van de Nationale Politie dat met name gericht is op onderzoek en opsporing. Het instrument leidt uiteindelijk tot een risicotaxatie op vier niveaus: 1) voorfase van radicalisering; 2) sociale vervreemding 3) jihadisering en tot slot 4) jihad/extremisme. De IR46 richt zich op jihadisme en is in beginsel niet geschikt voor andere vormen van extremisme. De IR46 is een doorontwikkeling van een voorgaand model (KIM). De gemeente Den Haag heeft dit risicotaxatie-instrument in gebruik genomen en extern laten evalueren (Hoogeveen, 2017). De gemeente Den Haag is gestopt met het gebruik van dit risicotaxatie instrument. De politie blijft werken met de IR46. Deze methodiek wordt in beginsel niet gedeeld met ketenpartners. Dit komt doordat het instrument wordt ingevuld op basis van (soms vertrouwelijke) mutaties en politiegegevens (zoals taps).

Eind 2019 heeft de gemeente een nieuw risicotaxatie-instrument ingekocht bij een private partij (NTA). De gemeente heeft het gebruikersrecht. Het intellectueel eigendom ligt bij de private partij en alleen enkele personen binnen de gemeente hebben toegang tot het instrument. Om deze reden hebben wij voor deze planevaluatie geen volledige toegang kunnen krijgen tot het model. Na overleg met de externe private partij hebben we een aangepast en grotendeels zwartgelakt document kunnen inzien, om dit risicotaxatie-instrument toch te kunnen evalueren. In aanvulling hierop heeft een medewerker van de gemeente een mondelinge toelichting gegeven. Hieruit hebben we kunnen opmaken dat het instrument handvatten voor duiding biedt op verschillende vormen van radicalisering, in het bijzonder de duiding van het verschil tussen salafisme en jihadisme, radicaal rechts en extreemrechts en radicaal links en extreemlinks. Het instrument bevat niet alleen inhoudelijke criteria om de mate van extremisme te beoordelen, maar beschrijft ook processtappen voor melding, informatieverzameling, weging, casus coördinatie, interventies en afschaling.

Plan van aanpak

Het Convenant stelt de ontwikkeling van een integraal plan van aanpak verplicht. Bij het bestuderen van de documenten leek geen plan van aanpak te zitten. We hebben daarom navraag gedaan. Bestaat het document niet of heeft het wellicht een andere naam? Het format voor de notulen komt het meest overeen met het plan van aanpak. Hierin staat beschreven welke elementen uit het casusoverleg genotuleerd dienen te worden. Hierin wordt o.a. referentie gemaakt van een 'casusplan'. Onderdeel van het casusplan is een beschrijving van doelen (zowel hoofddoelen als subdoelen), een overzicht van lopende en afgesloten interventies, een beschrijving van risicofactoren, beschermende factoren, en van beeldvorming bij diverse leefgebieden (o.a. geloofsovertuiging, huisvesting, financiën, dagbesteding, sociaal netwerk, mentale en fysieke gezondheid, social media en de aanwezigheid van justitiële contacten). Op basis van deze beeldvorming wordt overgegaan tot oordeelsvorming, besluitvorming en worden actiepunten opgesteld. Kortom, er bestaat dus een vrij uitgebreid format die voldoet aan de eisen die vanuit het Convenant persoonsgerichte aanpak worden gesteld. Echter, dit plan van aanpak zit momenteel verstopt in het formulier voor de notulen. Uit de procesevaluatie zal moeten blijken of het plan van aanpak uit het notulenformulier in de praktijk ook zo uitgebreid wordt ingevuld.

Monitoring en afschaling

Uit de literatuurscan die is beschreven in hoofdstuk 2 blijkt dat het Convenant voorschrijft dat de gegevens in een digitaal bestand (waaronder het plan van aanpak) periodiek op juistheid en volledigheid gecontroleerd - en zo nodig aangepast - dienen te worden. De partners hebben de keuze om een casus te monitoren of af te sluiten. Het Veiligheidshuis Haaglanden heeft een monitoringsplan opgesteld waarin vastgelegd wordt wat de doelen zijn, wat de overweging is om een casus te monitoren, wie monitort, waarom, hoe lang en wanneer de casus weer opnieuw besproken wordt. Kortom, er is een gedegen monitoringsplan beschikbaar wanneer er wordt besloten dat er gemonitord wordt. Over hoe, wanneer en door wie de keuze wordt gemaakt om te monitoren en af te sluiten is - voor zover wij hebben kunnen constateren - op papier niets vastgelegd. In de Concept methodiekbeschrijving uit 2015 wordt hieraan gerefereerd, met name naar het feit dat de monitoring en afsluiting in het tactisch overleg nader uitgewerkt dienen te worden.

4. De Haagse aanpak in praktijk - een procesevaluatie

Op basis van het ontwikkelde toetsingskader (zie Bijlage 3), hebben we geëvalueerd in hoeverre de huidige Haagse PGA-CTER voldoet aan de gestelde criteria van de procesevaluatie. De interviews met de respondenten en de casussen vormen de basis van deze analyse. We hebben met 29 ketenpartners die betrokken zijn bij de persoonsgerichte aanpak een diepte-interview afgenomen. Hun inzichten gaven ons handvatten om de vormgeving, regie, uitvoering, samenwerking en visie op de PGA-CTER te evalueren. Daarnaast hebben we dertig dossiers geanalyseerd, om steekproefsgewijs in kaart te kunnen brengen of de processen en de methodiek zoals beschreven op papier ook overeenkomen met de praktijk.

Bij de resultaten uit de interviews, hebben we een onderscheid gemaakt tussen:

- Antwoord/ bevinding geldt voor minderheid van de respondenten (<40 procent)
- Antwoord/ bevinding geldt voor circa de helft van de respondenten (>40 procent en <60 procent)
- Antwoord/ bevinding geldt voor de meerderheid van de respondenten (>60 procent)

In paragraaf 4.1 staan de vragen die leidend zijn geweest in de procesevaluatie. In paragraaf 4.2 komt de visie die ten grondslag ligt aan de Haagse PGA-CTER aan bod. Paragraaf 4.3 richt zich specifiek op de samenwerking en de rol- en taakverdeling. We behandelen in paragraaf 4.4 hoe de eis van methodisch werken binnen de Haagse PGA-CTER praktijk wordt toegepast. Tot slot beschrijven we de output van de dossiers in paragraaf 4.5.

4.1 Vragen ten behoeve van de procesevaluatie

Ten behoeve van de procesevaluatie hebben we op basis van de literatuurscan de volgende vragen geformuleerd. Uit deze evaluatie moet blijken in hoeverre de praktijk aansluit bij de voorwaarden voor de invulling van een ideale PGA-CTER.

- Is het voor iedereen duidelijk op welk maatschappelijk vraagstuk/welk probleem het multidisciplinair casuoverleg en de persoonsgerichte aanpak een antwoord biedt?
- Is er duidelijk wat men wil bereiken met de samenwerking met de persoonsgerichte aanpak en op welke wijze?
- Is voor iedereen in de praktijk duidelijk wat elkaars rollen en taken zijn?
- Is er sprake van vertrouwen en voldoende informatieuitwisseling tussen de partners van het multidisciplinair casuoverleg?
- Is er tevredenheid over de facilitering van het overleg door het Zorg- en Veiligheidshuis?
- Zijn partners bekend met de methodiek van aanmelding tot afsluiting?
- Wordt er gebruik gemaakt van een beoordelingskader bij de aanmelding en bij de op- en afschaling van casuïstiek?
- Wordt voor iedere casus een integraal plan van aanpak gemaakt?
- Wordt er periodiek gemonitord hoeveel casussen er zijn gemeld, opgepakt en afgesloten?

- Worden de doelen en interventies uit het plan van aanpak gemonitord?
- Worden de doelen en interventies uit het plan van aanpak geëvalueerd?
- Is er in de persoonsgerichte aanpak voldoende aandacht voor verschillende vormen van extremisme (i.p.v. alleen jihadisme)?
- Sluiten de bestaande werkwijze en interventies hierop aan?
- Wordt er een analyse gemaakt van de risico- en beschermingsfactoren per individu?
- Wordt in iedere PGA casus een risico-inschatting gemaakt van recidiverisico/gevaar (risicobeginsel)?
- Is er een analyse gemaakt van de oorzaken van radicalisering (behoeftebeginsel)?
- Is er een analyse gemaakt van de beschermingsfactoren tegen radicalisering (behoeftebeginsel)?
- Is er een analyse gemaakt van de mentale gezondheid en weerbaarheid van het individu (behoeftebeginsel)?
- Is de leerbaarheid van het individu in kaart gebracht (responsiviteit)?
- Is er een wetenschappelijke basis voor de interventies die als onderdeel van de PGA worden ingezet (behandelmodaliteit)?
- Worden de interventies van de PGA integraal uitgevoerd (behandelmodaliteit)?
- Worden de interventies van de PGA uitgevoerd door professionals die over de juiste opleiding beschikken (professionaliteitsbeginsel)?
- Wordt de PGA interventie uitgevoerd zoals bedacht (programma-integriteit)?
- Is er een systeem voor kwaliteitsbewaking van de interventie (programma-integriteit)?
- Wordt de sociale context betrokken bij de uitvoering van de interventie (eigen context beginsel)?
- Is er sprake van één vaste casemanager voor de PGA?
- Is de PGA professional in staat integraal te werken?
- Is er sprake van intervisie voor de uitvoerende PGA professionals?
- Is er sprake van supervisie voor de uitvoerende PGA professional?
- Voelen PGA professionals zich voldoende gefaciliteerd om hun werk goed uit te voeren?

4.2 Visie Haagse PGA-CTER in praktijk

Vrijwel alle respondenten die we hebben geïnterviewd vinden dat de visie en doelstellingen van de Haagse PGA duidelijk zijn. Wanneer we vragen die te formuleren blijkt dat verschillende beroepsgroepen echter verschillende visies hebben op wat het doel van de persoonsgerichte aanpak is. Respondenten die werken bij de gemeente Den Haag en het Zorg- en Veiligheidshuis noemen ‘deradicalisering’ of ‘disengagement’. Andere respondenten spraken van ‘meedoen in de samenleving’ en ‘voorkomen van geweld’. Het viel op dat verschillende stukken ten grondslag leken te liggen aan die visie: sommige respondenten leken zich in hun antwoorden te baseren op gemeentelijke stukken en anderen baseerden zich op de doelstellingen uit het Convenant persoonsgerichte aanpak. Hoewel deze doelstellingen niet haaks op elkaar hoeven te staan, kan dit ertoe leiden dat betrokken partners op een andere manier naar

een casus kijken. Het stimuleren van meedoen in de samenleving leidt bijvoorbeeld tot interventies die participatie bevorderen, terwijl het voorkomen van geweld of het verminderen van de dreiging, kan leiden tot (harde) risicobeheersende maatregelen die juist haaks staan op het meedoen in de samenleving.

4.3 Samenwerking, rol- en taakverdeling en kennis in praktijk

Volgens bijna alle respondenten (>60) zitten er in beginsel de juiste ketenpartners aan tafel. Dit beeld wordt ondersteund door de dossieranalyse die terugkomt in het hoofdstuk 5 waarin de lichte effectevaluatie wordt beschreven. Een enkeling (<40) is kritischer op de samenstelling. Het werken in PGA-CTER vereist een specialisatie, met name met betrekking tot het ideologische element van radicalisering. De respondent merkt op dat het niet altijd duidelijk is bij (nieuwe) partners of ze de juiste vaardigheden en/of kennis in huis hebben. Diverse respondenten (<40) geven aan dat de aanwezigheid van de Dienst Justitiële inrichtingen (DJI) tijdens casusoverleggen wenselijk is. De belangrijkste reden daarvoor is dat er een gezamenlijk plan van aanpak kan worden gemaakt indien er in de casuïstiek sprake is van detentie.

Betrokkenheid partijen

Uit de literatuurscan is gebleken dat in beginsel alleen partners mogen aansluiten die het Convenant persoonsgerichte aanpak hebben ondertekend. De respondenten geven aan dat zowel de NCTV als de IND soms aanschuiven bij het casusoverleg. Daarnaast wordt in het dossieronderzoek soms melding gemaakt van het inschakelen van externe partners zoals het Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE) en adviesbureau NTA. De betrokkenheid van deze partijen roept vragen op met betrekking tot de juridische grondslag van hun aanwezigheid. Het roept ook vragen op met betrekking tot de informatie die afkomstig is uit het casusoverleg en met deze partijen buiten het casusoverleg om ter beschikking wordt gesteld. Het Convenant voorziet in een mogelijkheid om advies te vragen aan de NCTV of andere externe partners, op voorwaarde dat vastgelegd wordt welke informatie deze partners hebben ontvangen. Op basis van de geanalyseerde dossiers hebben wij niet vast kunnen stellen of, en welke informatie over de casus is gedeeld met welke externe partners.

In alle dossiers wordt beschreven wie verantwoordelijk is voor welke actie, interventie of afspraak. In alle dossiers is ook een vaste casus coördinator (ketenpartners organisatie) benoemd. In een enkel geval is er sprake van tussentijdse overdracht, bijvoorbeeld omdat een casusindividueel in detentie gaat of juist uit detentie gaat. Wanneer het laatste het geval is kan de strafrechtelijke betrokkenheid komen te vervallen. In een enkel geval nemen twee ketenpartners gezamenlijk de coordinatie van de casus op zich. Uit de gesprekken met respondenten blijkt dat sommigen (<40) een betere vertegenwoordiging van de GGZ instellingen wensen, het liefste met personen die bekend zijn met het veiligheidsperspectief en rolvast kunnen blijven ten aanzien van hun eigen zorg- en beroepsperspectief. Respondenten geven bij deze wens ook aan dat ze begrijpen dat vanwege medisch beroepsgeheim informatie delen lastiger is.

Professionele capaciteit

De uitkomsten van de interviews schetsen een beeld waarin de Haagse PGA-CTER sterk leunt op een netwerk van betrokken professionals. Daarom kan een op het oog kleine verschuiving invloed hebben op het onderlinge vertrouwen en dus ook op de aanpak. Er kan bijvoorbeeld onbedoeld informatie op tafel komen waar andere ketenpartners niks mee kunnen of mogen doen (vanwege andere beroepskaders). Ook kan het voorkomen dat een betrokken individu de werkwijze van de PGA-CTER nog onvoldoende kent. Ten tijde van de Context-zaak (2014) was de capaciteit van de politie om deel te nemen aan de Haagse PGA-CTER groter dan nu. Volgens respondenten (<40) heeft de huidige verminderde capaciteit van de politie tot gevolg dat het vaker voorkomt dat een wijkagent als vervanger aansluit, soms zonder adequate briefing.

Rollen en taakverdeling

De meeste respondenten geven aan dat er voldoende duidelijkheid bestaat over rollen en taakverdeling (>60). Bij doorvragen blijkt er onderling verschil van opvatting over dezelfde rollen en taakverdeling. Uit de interviews en de dossieranalyse blijkt dat het methodisch werken weinig geëxpliciteerd is of doorontwikkeld (op papier). Respondenten leunen op het feit dat ze elkaar inmiddels vaak al langer kennen. Ze (>60) zien vooral een rol weggelegd voor het Zorg- en Veiligheidshuis voor het expliciteren van de rollen en taken binnen de PGA-CTER en de casusoverleggen. Sommige respondenten (<40) vinden de rol van de gemeente onduidelijk. Met name met betrekking tot de regierol, en met betrekking tot de vraag hoe die rol zich verhoudt tot de rol van het Zorg- en Veiligheidshuis. Het Zorg- en Veiligheidshuis wordt volgens hen door de betrokken ketenpartners vaak gezien als de regiehoudende partij. Er bestaan ook onduidelijkheden met betrekking tot de vraag of beleidsmedewerkers van de gemeente een uitvoerende rol moeten hebben in de PGA. Hebben zij bijvoorbeeld wel of niet contact met casusindividuen? En zo ja, welk doel dient dat contact? Dit beeld wordt bevestigd door de dossieranalyse. In geen van de dossiers wordt expliciet beschreven wie welke rol heeft in het casusoverleg of in het plan van aanpak. Hoewel een apart format voor een integraal plan van aanpak ontbreekt in de dossiers (zie ook hoofdstuk 5 waarin we de uitkomsten van de lichte effectevaluatie bespreken), worden er in dossiers wel consequent de overeengekomen acties, interventies en afspraken beschreven.

Informatiepositie en vertrouwen

De informatiepositie binnen de PGA-CTER wordt positief beoordeeld door de respondenten (>60). Ketenpartners zijn zich bewust van de verschillende wettelijke beroepskaders. Er is geen integrale wetgeving die toeziet op integraal samenwerken en informatiedelen. Dit vinden veel respondenten (>40<60) lastig. Respondenten geven aan dat er meestal geduld en begrip is voor het niet kunnen delen van informatie.

Uit de interviews blijkt ook dat er binnen de PGA-CTER soms informatie buiten het casusoverleg om wordt gedeeld (<40). Naast de casusoverleggen weten ketenpartners elkaar goed te vinden en wordt informatie ook telefonisch of per mail uitgewisseld. Deze vorm van informatie-uitwisseling wordt meestal niet opgenomen in de dossiers. Volgens de respondenten is dit een teken van het goede onderlinge vertrouwen tussen de ketenpartners. Informele informatiedeling moet geplaatst worden in een context waarin wetgeving op integraal samenwerken en informatiedelen ontbreekt. De betrokken professionals

proberen in de dagelijkse praktijk vorm te geven aan een zo'n goed mogelijke aanpak zonder dat daar altijd duidelijke kaders voor zijn, of een actuele en expliciete methodische werkwijze die hiervoor instructies en gezamenlijke afwegingskaders geeft.

De aard en frequentie van de informatie die incidenteel buiten het casusoverleg om gedeeld wordt, hebben we als onderzoekers niet op basis van de interviews en dossiers vast kunnen stellen. In de leersessie zijn diverse voorbeelden genoemd, waarbij onderlinge telefonische updates worden gegeven in plaats van dat de officiële mailgroep wordt gebruikt. Er is een eenmalig voorbeeld genoemd waarbij de politie buiten het casusoverleg de gemeente adviseerde om de casus nog niet af te sluiten, omdat uit telefoontaps bleek dat dit nog niet wenselijk was. Kortom, we stellen vast dat het onderlinge vertrouwen een kracht is van de aanpak, maar dat de valkuil hiervan is dat niet altijd het juiste gremium (mailgroep of casusoverleg) wordt gebruikt om die informatie met elkaar te delen. Dat brengt het risico met zich dat belangrijke informatie niet altijd schriftelijk wordt vastgelegd.

Respondenten (>60) vinden dat er sprake is van een uitstekend onderling vertrouwen tussen de betrokken partijen bij de PGA-CTER. Dat vertrouwen groeit naarmate mensen elkaar langer en beter kennen en wordt door de meeste respondenten (>60) ook gezien als cruciaal voor een effectieve PGA-CTER en kenmerkend voor de Haagse aanpak. Dat wordt bevestigd door enkele respondenten die ook buiten de gemeente Den Haag werkzaam zijn. Zij waarderen de 'echt Haagse' samenwerking die gekenmerkt wordt door de 'korte lijntjes', het met elkaar kunnen sparren en op elkaar kunnen bouwen. Sommige respondenten wijzen er wel op dat er soms personele wisselingen plaatsvinden. In combinatie met 'afgevaardigden van afgevaardigden' en het feit dat de betrokken mensen door COVID19 'elkaar minder in de ogen kunnen kijken', lijkt het vertrouwen onderling minder sterk dan in de periode 2014-2016. In de beleving van enkele respondenten (<40) draagt het verminderde vertrouwen ertoe bij dat mensen soms buiten het formele overleg om informatie met elkaar gaan delen. Uit enkele interviews (<40) blijkt verder dat er door de procedure waarin het Nederlanderschap ingetrokken wordt wrijving kan ontstaan tussen ketenpartners. In sommige gevallen zelfs zodanig dat een ketenpartner niet met de IND (die de wet moet uitvoeren) om de tafel wil zitten. Het gaat dan om het delen (ontvangen en geven) van informatie waarbij niet door de verschillende partijen beroepshalve hetzelfde doel gediend (kan) worden.

Een enkele respondent merkt op dat de Context-zaak en de detenties op de Terroristen Afdelingen (TA's) die daarop volgden, het veiligheidsbewustzijn van sommige personen in de PGA-CTER heeft vergroot. Een respondent illustreert dat als volgt: de (potentiële) doelgroep voor de PGA-CTER organiseert zich nu op een meer heimelijke manier. De doelgroep staat minder open voor contact en is minder goed te bereiken en te volgen. Een positief punt van de PGA-CTER - dat volgens respondenten nog beter benut mag worden - is de waarde van de kennis die de partners opdoen op basis van de casuïstiek. Een respondent illustreert dat als volgt: "De casuïstiek van de PGA-CTER is een belangrijke informatiebron voor ontwikkelingen over het fenomeen van radicalisering en hoe zich dat manifesteert." Respondenten geven aan dat het voor het maken van (operationeel) interventiebeleid belangrijk is om op de hoogte te zijn van die ontwikkelingen. Er is ruimte nodig om op gezette tijden te reflecteren. Het is wenselijk om een structurele feedbackloop te organiseren tussen beleid en uitvoering. Op die manier blijven beleid en uitvoering dicht bij elkaar. In de overdracht van casuïstiek tussen gemeenten ontstaat er soms een informatie lacune of heeft men het idee dat de casuïstiek 'van voren af aan' aangepakt wordt. De respondenten (>40 <60) geven aan dat een regionaal overzicht van de ontwikkelingen op basis van de

casuïstiek wenselijk zou zijn. Op dit moment ontbreekt dat vaak waardoor het gevoel ontstaat dat er te weinig zicht is op onderlinge verbanden of relevante ontwikkelingen.

Facilitering en draagvlak

Respondenten (>60) zijn positief over de facilitering in de casuïstiek vanuit het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden. Ze waarderen de procesbegeleiding en geven aan dat er kundige mensen werken. Het Zorg- en Veiligheidshuis is in hun ogen de aangewezen partner om nog meer duidelijkheid te verschaffen over methodisch werken, over de doelen van de PGA-CTER en over de rollen en taken. Tijdens de overleggen zou het Zorg- en Veiligheidshuis de betrokken partijen herhaaldelijk kunnen blijven herinneren aan deze verschillende aspecten.

De respondenten hebben verschillende ervaringen met de mate waarin ze door hun eigen moederorganisatie gefaciliteerd worden. In andere woorden: er is een verschil in de mate waarop deelnemers aan het casusoverleg in staat worden gesteld om hun werkzaamheden voor de PGA-CTER uit te kunnen voeren. Het gaat dan om randvoorwaarden zoals voldoende tijd, kennis van de inhoud, een duidelijk mandaat, professionele vorming en beroepshouding. Sommige respondenten voelen zich daarin meer ondersteund dan anderen. De respondenten geven aan dat voldoende capaciteit binnen de organisatie een voorwaarde is om zich gesteund te voelen, zodat ze bijvoorbeeld de tijd hebben om deel te nemen aan de casusoverleggen en tijd vrij kunnen maken voor kennisontwikkeling. Eveneens is het belangrijk dat het management voldoende kennis van zaken heeft om in te kunnen schatten wat er nodig is om een bijdrage te kunnen leveren aan de PGA-CTER.

Ook speelt volgens de respondenten de financieringsconstructie van de PGA-CTER een rol in de mate waarin hun werk gefaciliteerd wordt. De aanpak wordt op jaarlijkse basis bekostigd door aangevraagde versterkingsgelden die het Rijk (NCTV) verstrekt. Dit heeft tot gevolg dat de capaciteit die vrijgemaakt wordt voor de PGA-CTER gefinancierd wordt op tijdelijke basis. Sommige betrokken professionals werken hierdoor op tijdelijke contracten binnen de PGA-CTER omdat deze als formatieplaatsen bekostigd zijn via de jaarlijks verstrekte versterkingsgelden. Bij enkele respondenten bestaat de twijfel of deze praktijk ten goede komt aan een duurzame PGA-CTER.

De urgentie van radicalisering, en de aandacht in de actualiteiten voor dit onderwerp, wordt door een aantal respondenten (<40) benoemd als een succesfactor van de PGA-CTER. Het feit dat er door de politiek en media druk uitgeoefend werd om jihadisme aan te pakken heeft het (gevoel van) samenwerken en het pionieren in de aanpak versterkt. In de periode die daarop volgde ontstond er meer ruimte om met elkaar te discussiëren over de juiste aanpak en om te zoeken naar de juiste vormen van samenwerking.

Kennis en vaardigheden

Alle respondenten benadrukken het belang van kennis en vaardigheden. De meeste respondenten (>60) geven aan dat ze voldoende kennis en vaardigheden hebben om effectief te kunnen werken binnen de PGA-CTER. Een aantal kanttekeningen worden gemaakt. Voor ketenpartners die de CTER-portefeuille als onderdeel van hun werk hebben in plaats van hoofdtaak, is het soms wat lastiger om op de hoogte te blijven van informatie en nieuwe ontwikkelingen. Een enkeling onder de respondenten is kritischer. Kennis en vaardigheden reiken verder dan het volgen van een training of cursus. Het gaat ook om de

juiste grondhouding, kennis van de processen en taakverdeling, en ervaring. Sommige respondenten geven aan dat het feit dat mensen zich na één cursus 'duider' noemen afbreuk doet aan het onderlinge vertrouwen. Soms worden er door respondenten (<40) vraagtekens geplaatst bij nieuwe professionals binnen de aanpak, aangezien die mogelijk nog niet vertrouwd zijn met de aanpak en er nog geen vertrouwensband opgebouwd is. Een respondent merkt op dat het moeilijk is voor professionals om te kiezen voor intervisie en professionele ontwikkeling terwijl diezelfde tijd ook besteed kan worden aan een cliënt. In de meeste gevallen wordt dan toch gekozen voor de client. Dat gaat ten koste van de eigen vorming en ontwikkeling van de professional.

Er zijn binnen de PGA-CTER geen toetsingskaders die kunnen ondersteunen bij de beoordeling van de kwaliteit van uitvoering van het werk van ketenpartners. De individuele deelnemende partners en de betrokken moederorganisaties schatten dit vervolgens zelf in. Respondenten lijken daarin kritischer te zijn naar anderen dan naar zichzelf.

De gemeente Den Haag biedt verschillende mogelijkheden voor voorlichting of trainingen. Dit wordt zeer gewaardeerd door respondenten (>60). Met name wat betreft het aanbod van trainingen op het gebied van jihadisme. Er wordt door enkele respondenten (<40) wel gewezen op het feit dat het bijhouden van kennis onderhoud vergt. Dat is door de snelle ontwikkelingen in extremisme en radicalisering en door de beperkingen die zijn opgelegd in het licht van COVID-19 een uitdaging gebleken.

4.4 Methodisch werken in de praktijk

In deze paragraaf staan we stil bij de bevindingen met betrekking tot het methodisch werken in de Haagse praktijk. Verschillende aspecten komen aan bod. Allereerst evalueren we het gebruik van een risicotaxatie-instrument. Daarna kijken we naar de praktijk van de inschatting van recidiverisico en gevaar. We evalueren de analyse van oorzaken van radicalisering en van beschermingsfactoren. We bekijken of dossiervorming consequent plaatsvindt en hoe de in- en uitstroom van casuïstiek en het gebruik van een stroomschema's worden toegepast in gemeente Den Haag. We evalueren het plan van aanpak dat ingrijpt op verschillende beschermings- en risicofactoren. Worden er consequent doelen gesteld op korte- en lange termijn? Worden de doelen en interventies periodiek besproken? Worden de werking en effectiviteit een kwaliteitssysteem geevalueerd? In andere woorden, we evalueren ook de bewaking van het plan van aanpak en bezien of er voldoende onderscheid tussen feiten en aannames wordt gemaakt. Tot slot bespreken we een aantal methodische bevindingen.

Risicotaxatie-instrument

Volgens de respondenten (>60) is er op dit moment geen risicotaxatie-instrument beschikbaar binnen de PGA-CTER dat integraal en consequent door alle partijen wordt gebruikt en gedeeld. In de onderzochte dertig dossiers hebben we vier keer een melding gevonden van het gebruik van een risicotaxatie-instrument dat bedoeld was voor de PGA-CTER, namelijk eenmaal het Dynamisch Beoordelingskader (DBK) en driemaal de IR46. In geen van de onderzochte dossiers is het gebruikte risicotaxatie-instrument zelf opgenomen. De opdrachtgever heeft deze uit de dossiers gelaten omdat er dermate veel persoonsgegevens of informatie in staan, dat te herleiden zou zijn over welk persoon in de aanpak gesproken werd. We hebben daarnaast bekeken of er gebruik is gemaakt van eventuele andere risicotaxatie-instrumenten die niet specifiek bedoeld zijn voor de PGA-CTER maar enkel voor intern

gebruik van de betreffende ketenpartner organisatie. Dat waren er in totaal vier. Eenmaal was er sprake van een analyse voor geweldsdreiging door het Team Dreigingsmanagement Nationale Politie (TDM) zonder dat de uitkomst vermeld werd. Tweemaal vond een PGJE-analyse (Potentieel Gewelddadige Jihadistische Eenlingen) plaats. Het is onbekend door welke organisatie deze risicotaxatie is uitgevoerd, en ook hier werd de uitkomst niet in het dossier vermeld. In één dossier was er sprake van een risicotaxatie in 2017, uitgevoerd door een partij waarvan de naam gelakt was in het dossier. Er was daaropvolgend sprake van betrokkenheid van adviesbureau NTA die ook een risicotaxatie uitvoerde. Ook in dat dossier is geen specifiek instrument genoemd en werd de uitkomst van de taxatie niet nader toegelicht.

Er zitten haken en ogen aan het huidige risicotaxatie-instrument dat ingezet wordt in de PGA-CTER. Het is ontwikkeld door adviesbureau NTA. Daardoor is het niet het intellectueel eigendom van de gemeente Den Haag. Met als gevolg dat het risico-instrument slechts toegankelijk is voor een selecte groep individuele medewerkers van de gemeente. Ketenpartners en de voorzitter van het casuoverleg van het Zorg- en Veiligheidshuis kunnen dit instrument niet gebruiken. Door sommige respondenten (<40) wordt dat als problematisch beschouwd. Een medewerker kan met het hanteren van het huidige risicotaxatie-instrument tot een oordeel komen, maar dit oordeel niet toelichten zonder de inhoud van het instrument prijs te moeten geven. Een aantal respondenten (<40) geeft aan dat het gebruik van het DBK en IR46 transparanter was. Zij wijzen er echter ook op dat het bestaan van een risico-instrument niet altijd betekent dat het in de praktijk automatisch (op de juiste manier) wordt gebruikt en ingevuld.

Analyse oorzaken radicalisering en relevante risico- en beschermingsfactoren

In geen van de dertig dossiers is een analyse opgenomen van de oorzaken van radicalisering. Noch wordt er verwezen naar het bestaan van een analyse buiten het dossier. Mogelijk is er wel een analyse van oorzaken, maar die hebben we niet terug kunnen vinden in de dossiers. In de toekomst komt er waarschijnlijk een duidelijkere norm voor de PGA-CTER. Er is wetgeving in ontwikkeling met richtlijnen voor de PGA-CTER met betrekking tot casuoverleggen en de regiefunctie van de gemeenten. In die wetgeving wordt een gedegen analyse van de oorzaken van radicalisering vereist.

We hebben in zeventien dossiers een oppervlakkige analyse van de risicofactoren van radicalisering (zonder specifiek instrument) teruggevonden en in dertien dossiers niet. In de zeventien dossiers waarin sprake is van een analyse van risicofactoren betreft het gefragmenteerde informatie. Een deel van de respondenten (>40<60) vindt dat er meer aandacht besteed mag worden aan de beschermende factoren voor een persoon. In acht van de dertig dossiers vinden we een gedeeltelijke analyse terug van de beschermingsfactoren tegen radicalisering. Er wordt voornamelijk aandacht besteed aan de steun van familieleden en de gezinscontext. Het betreft een oppervlakkige vorm van analyse, gebaseerd op vragen en vermoedens van ketenpartners of informatie op hoofdlijnen. Er is geen sprake van een uitputtende analyse, noch van onderzoeken of formele diagnoses.

Analyse mentale gezondheid en weerbaarheid

Onderzoek en een heldere (beschrijvende) diagnose zijn belangrijk, zowel om de doelen als succescriteria van interventies vast te kunnen stellen. Om te kunnen bepalen wat passende interventies zijn, moeten professionals de mentale en psychische welzijn en weerbaarheid van een individu in kaart kunnen

brengen, aldus de respondenten (>60). Deze informatie over de mentale en psychische weerbaarheid is echter lang niet altijd duidelijk. Dit beeld van de respondenten wordt bevestigd door de dossieranalyse. In de onderzochte dossiers wordt twaalf keer aandacht besteed aan interventies rond mentale weerbaarheid. In elf dossiers is een gedeeltelijke analyse gemaakt van de mentale gezondheid en psychische weerbaarheid van het individu. Het betreft een analyse gebaseerd op fragmentarische beelden, vragen, vermoedens, aannames en informatie op hoofdlijnen vanuit ketenpartners. Er worden in de elf dossiers maar ook in de andere dossiers verschillende organisaties genoemd die in meerdere of mindere mate contact zouden hebben met het individu om hem of haar bij de mentale en psychische weerbaarheid te ondersteunen. Het gaat dan om zorginstellingen zoals PsyQ, De Waag, Fivoor, Parnassia, Het Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE) en Het Nederlands Instituut voor Forensische Psychiatrie en Psychologie (NIFP).

In de dossiers vinden we met enige regelmaat termen terug die gebruikt worden door ketenpartners om de mentale staat van casusindividuen te duiden zoals: paranoia, schizofrenie, depressie, angst, trauma (na detentie) of cognitieve beperking. Het is niet te herleiden of dat gedaan wordt op basis van aannames en vermoedens, of dat daar daadwerkelijk formele diagnoses aan ten grondslag liggen. In geen van de dossiers is een formele diagnose opgenomen. Ook niet wanneer een organisatie een behandeling is gestart of wanneer bijvoorbeeld het NIFP een rapport met betrekking tot de mentale en psychische weerbaarheid heeft opgemaakt.

Daarnaast worden er in verschillende dossiers rapporten en onderzoeken genoemd, die bijvoorbeeld afkomstig zijn van de pilot PGJE (Potentieel Gewelddadige Jihadistische Eenlingen), het NIFP, Reclassering Nederland, LSE, private partijen zoals Adviesbureau NTA en van verschillende zorginstellingen waaronder Fivoor, Parnassia en De Waag. In de dossiers wordt in ten minste twee gevallen een 'disharmonisch profiel' vermoed of (waarschijnlijk) vastgesteld door het LSE. Een disharmonisch profiel verwijst naar problematiek rond verschillen tussen de verbale en de performale intelligentie van een persoon. Er wordt in het dossier niet nader ingegaan op wat daar specifiek mee bedoeld wordt of wat de gevolgen daarvan (kunnen) zijn voor de PGA-CTER. Informatie over de mentale en psychische weerbaarheid is daarmee fragmentarisch van aard.

Responsiviteit: leerbaarheid en bejegening

De leerbaarheid van het casusindividu is in tien van de dertig dossiers gedeeltelijk in kaart gebracht of beschreven. Het gaat dan bijvoorbeeld om een oppervlakkige analyse of een vermoeden van een beperkt cognitief vermogen, of er wordt gesproken van een 'disharmonisch profiel'. In dat laatste geval gaat het uitsluitend om informatie waarin het LSE heeft voorzien. We kunnen aan de hand van de dossiers niet vaststellen of het gaat om formele diagnoses. Ook is er in geen van de dossiers opgenomen wat de zienswijze van het casusindividu zelf is op zijn of haar radicaliseringsproces, op de mogelijke oorzaken daarvan en op zijn of haar bereidheid om binnen de PGA-CTER begeleiding te ontvangen. Mede op basis van een dergelijke zienswijze, zou de (mate) van responsiviteit van het casusindividu kunnen worden vastgesteld.

Twee van de dertig dossiers maakten deel uit van de pilot “Potentieel Gewelddadige Jihadistische Eenlingen” (PGJE) van de NCTV (2015).³ In beide dossiers was een bejegeningadvies opgenomen gebaseerd op een analyse die in de pilot was gemaakt. Dit zijn de enige twee dossiers met een bejegeningadvies. In twee andere dossiers wordt geopperd om uit te zoeken of de casus in aanmerking komt voor de pilot PGJE. Of er besloten is dat wel of niet te doen of waarom dat een goed idee zou zijn, vinden we niet terug. Daarom hebben we deze dossier niet meegeteld.

Consequente dossiervoering

In de meeste dossiers is sprake van een grotendeels consequente dossiervoering. Vanaf de aanmelding vindt er op regelmatige basis een casusoverleg plaats. De informatie, besluiten en afspraken die hieruit voortkwamen zijn opgenomen in de dossiers. In alle dossiers is stelselmatig genoteerd wie verantwoordelijk is voor acties en afspraken. Enkele respondenten (<40) benadrukken het belang van de periodieke overleggen, zeker wanneer het risico ontstaat dat de aandacht verslapt. Dit risico doet zich met name voor bij casussen waar weinig beweging in zit en waarin weinig nieuwe informatie bekend wordt.

In de dossiers die opgemaakt zijn in de beginjaren van de PGA-CTER (2014-2016) wordt er minder consequent dan tegenwoordig feiten en aannames gescheiden, de feitelijkheid van de ingebrachte informatie beoordeeld, en een onderscheid gemaakt tussen informatie en beeldvorming. Dat geldt met name voor de notulen van de dossiers vanaf 2014.

In een enkel dossier zijn we op notities gestuit die juridisch niet correct zijn. Of dat consequenties heeft gehad in de casusaanpak is niet te herleiden. We kwamen bijvoorbeeld de zinssnede tegen: ‘Het is wettelijk strafbaar als je voor het geloof bent getrouwd en niet voor de wet’. Artikel 449 van het Wetboek van Strafrecht (Sr) stelt dat de bedienaar van de godsdienst die een religieus huwelijk sluit tussen twee partners strafbaar is als deze twee niet aan hem te kennen hebben gegeven al voor de burgerlijke stand getrouwd te zijn. Omdat we de dossiers niet inhoudelijk op juridische grondslag getoetst hebben, aangezien dat geen onderdeel van de onderzoeksopdracht was, kunnen we hier geen sluitend oordeel over geven, en hebben we ook niet alle dossiers vanuit dit perspectief bekeken.

In- en uitstroom casuïstiek & gebruik stroomschema

Wanneer moet een individu in de aanpak PGA-CTER worden opgenomen? Wanneer is de tijd rijp om een casus af te schalen? Respondenten (>60) denken verschillend over de juiste manier waarop casusindividuen moeten worden ingeschaald of afgeschaald. De bestaande verschillen in inzichten over het doel van de PGA-CTER lijken hierbij een rol te spelen. Ketenpartners die het perspectief hanteren dat met de PGA-CTER vooral geweld moet worden voorkomen (<40), vinden dat bijvoorbeeld vrouwen niet opgenomen moeten worden in de aanpak. De gangbare (beleidsmatige) opvatting is dat vrouwen het extremistische gedachtegoed faciliteren en soms propageren, maar dat er van deze doelgroep geen

---

³ Pilot ‘potentieel gewelddadige jihadistische eenlingen’ (PGJE). Projectgroep PGJE maakt op basis van de beschikbare informatie een inschatting van de risico’s en biedt een handelingsperspectief voor aangedragen personen. Het beoogde resultaat van deze pilot is om geradicaliseerde personen te kunnen beoordelen op potentiële gewelddadigheid en om hier door middel van een handelingsperspectief effectief weerbaarheid tegen te organiseren. Bron: <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/wob-verzoeken/2019/05/21/besluit-wob-verzoek-21-mei-2019/Wob+VG+2016+deel+1+Bestedingskader+tm+Culemborg.pdf>

gewelddreiging uitgaat. Dat perspectief druipt in tegen ketenpartners die meer handelen vanuit een preventief perspectief en 'meedoen in de samenleving' proberen te bewerkstelligen (<40). De respondenten beschouwen een discussie over wie wel of niet opgenomen dient te worden in de PGA-CTER overigens niet als problematisch voor een succesvolle samenwerking.

Pas bij het afschalen en de uitstroom uit de PGA-CTER wordt duidelijk of een casus voldoet aan de wenselijke resultaten. Omdat de wenselijke resultaten vooraf niet altijd scherp zijn geformuleerd, is het ook niet eenduidig wanneer er afgeschaald kan worden. Dat maakt de uitstroom soms lastig te beargumenteren. Enkele respondenten geven aan dat ook de bestuurlijke gevoeligheid van het afschalen van casuïstiek meespeelt in de beslissing om een casus niet af te schalen. Zij vragen zich af of sommige personen daardoor wellicht onterecht langer in de PGA-CTER zitten dan nodig is. Dit illustreert wederom de dilemma's die opkomen in een werkveld dat gekenmerkt wordt door complexe en politiek-bestuurlijke gevoelige materie. Immers, de burgemeester is verantwoordelijk op het moment dat er onverhoopt een aanslag gepleegd wordt door iemand die onderdeel was van de PGA-CTER, maar al was afgeschaald. Iemand langer onderdeel laten zijn van de PGA-CTER lijkt al snel de meest veilige optie. Een respondent wijst op de werkwijze van een andere gemeente uit de G4 waar zowel een uitgeschreven beoordelingskader, een handelingskader, als een beleidskader gehanteerd wordt voor op- en afschaling. Deze kaders zouden volgens de respondent ook in Den Haag een effectief en prettig houvast kunnen geven.

De dossieranalyse die we hebben uitgevoerd bevestigt het gebrek aan stroomschema's met criteria voor in- en uitstroom van de casus. De PGA-CTER loopt daarmee het risico dat op dit specifieke punt een methodisch vacuüm ontstaat. Mogelijke dilemma's die zich voordoen voordat en tijdens dat een aanpak gestart wordt (instroom), zijn eenmaal in de aanpak moeilijk te adresseren of op te lossen (uitstroom), bij gebrek aan een methodiek en heldere criteria die door iedereen gedeeld worden. Is er bijvoorbeeld voldoende zicht op de factoren die hebben geleid tot de radicalisering, of zicht op de ideologische aspecten van radicalisering? De mate van radicalisering is mede door het gebrek aan een uniform gebruik van risicotaxatie niet eenduidig vast te stellen. Met als gevolg dat ketenpartners, mede door hun verschillende informatieposities en perspectieven, verschillend naar de mate van radicalisering kunnen kijken. Dit geldt zeker voor andere vormen van extremisme dan jihadisme. De meeste respondenten (>60) hebben wel helder voor ogen wat de criteria zijn als het gaat om in-, op- en afschalen bij jihadisme. Jihadisme is lange tijd de meest actuele en zichtbare vorm van radicalisering geweest. Het zou kunnen dat professionals hier leunen op ervaringsleren in de praktijk. Voor andere vormen van extremisme zijn de criteria voor in-, op- en afschalen van casussen veel minder eenduidig.

Integraal plan van aanpak

De meeste respondenten (>60) vinden dat de goede integrale samenwerking zich uit in een op maat gesneden plan van aanpak met een combinatie van zowel zorg- als veiligheidsinterventies. Volgens de meeste respondenten (>60) is een dergelijk integraal plan van aanpak aanwezig. Ze doelen in de meeste gevallen op een actielijst met wie wat gaan doen en op de inbreng van informatie van ketenpartners. Er wordt niet zozeer bedoeld op een separaat plan van aanpak dat ingrijpt op de verschillende vastgestelde en beschreven risico- en beschermingsfactoren. Volgens de respondenten wordt een plan van aanpak wel besproken aan tafel en soms ter plekke vastgesteld. In de praktijk wordt er gewerkt met afspraken en

acties die onderdeel zijn van een aanpak. Er is echter geen sprake van een format voor een integraal plan van aanpak. De respondenten geven aan dat het huidige softwaresysteem GCOS het toevoegen van zulke separate plannen van aanpak niet toestaat. Dit beeld wordt bevestigd door de dossieranalyse. De uitkomsten daarvan staan in het volgende hoofdstuk waarin we de uitkomsten van de “lichte effectevaluatie” bespreken. In de dertig dossiers zijn de volgende (separate) onderdelen van een integraal plan van aanpak aanwezig:

Tabel 1 Onderdeel plan van aanpak

Onderdeel plan van aanpak	Aantal
Informatie ketenpartners	28
Afspraken tussen ketenpartners	28
Doelen	20
Interventies	20
Analyse/ risico inschatting	17
Gebruik risico-taxatie-instrument PGA-CTER	4
Gebruik risico-taxatie-instrument overig (buiten de PGA-CTER)	4
Succescriteria	0

Doelen en periodieke bespreking en evaluatie

De meeste respondenten (>60) geven aan dat er in de PGA-CTER gewerkt wordt met doelen, zowel voor de korte als de lange termijn. Een aantal respondenten merkt op dat de doelen veranderlijk zijn. Dit past binnen een persoonsgerichte aanpak aangezien een effectieve aanpak maatwerk vereist. In zeker twintig van dertig dossiers vinden we consequent korte termijn doelen terug. Soms worden die doelen ook vastgesteld aan de hand van afspraken en acties na afloop van een casusoverleg. In zeker twintig van de dertig dossiers zijn er ook doelen voor de lange termijn beschreven. In sommige gevallen lijken de doelen die in de dossiers gesteld zijn vrij onveranderlijk. In enkele dossiers werden de doelen bijgesteld in overeenstemming met nieuwe ontwikkelingen in de casus.

In alle dossiers is sprake van een periodieke bespreking van de voortgang van doelen en interventies. Er zijn consequent acties en afspraken opgenomen. In de meeste gevallen hebben op regelmatige basis (een keer in de zes weken) overleggen plaatsgevonden. Een deel van de respondenten (<40) geeft aan dat de evaluatie van de werking en de effectiviteit van de PGA-CTER aandacht behoeft. Dat wordt ondersteund door de dossieranalyse. We hebben geen periodieke evaluaties op de werking en effectiviteit van de doelen interventies, noch een kwaliteitssysteem of bewaking van een plan van aanpak en of afzonderlijke onderdelen van een plan van aanpak terug kunnen vinden in de dossiers.

Onderscheid tussen feiten en aannames

In de meeste dossiers wordt grotendeels onderscheid gemaakt tussen feiten en aannames. In de oudere dossiers die vanaf 2014 zijn opgebouwd lopen feiten en aannames in de notulen wat vaker door elkaar. In de meer recente dossiers wordt in de structuur duidelijker onderscheid gemaakt tussen informatie, beeld en besluitvorming. In een groot deel van de dossiers wordt een onderscheid gemaakt tussen feiten en

aannames. Toch blijft het in veel gevallen onduidelijk waar informatie vandaan komt en welke ketenpartner verantwoordelijk is voor die informatie. Het is daarbij ook regelmatig lastig vast te stellen of het gaat om informatie die feitelijk is of dat het een vraag of een vermoeden betreft. Een respondent merkte op dat de mutaties van de politie soms onvoldoende recht doen aan de situatie, waardoor een beeld over een persoon vertekend kan raken. In één dossier geeft het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden bij het opstellen van een bestuurlijke rapportage inzake een mogelijk intrekken van het Nederlanderschap van een individu zelf het advies “geen informatie uit GCOS te delen omdat niet altijd duidelijk is wie de eigenaar is van de informatie.”

Een passende PGA-CTER-structuur voor de diverse ideologische casuïstiek

De meeste respondenten (>60) gaan ervan uit dat de huidige PGA-CTER structuur die ontwikkeld is in het licht van de radicalisering in het jihadisme ook toepasbaar is op andere ideologieën. Dit zou gepaard moeten gaan met een inhaalslag op inhoudelijke kennis van die ideologieën. Een respondent geeft aan dat de inhaalslag zich ook moet richten op het effect van de verschillende ideologieën op de houding van het casusindividu ten aanzien van ‘de overheid’ of ‘het systeem’. Vertrouwen, of in ieder geval een zeer beperkte mate van onverschilligheid, is een voorwaarde voor de effectiviteit van de begeleiding vanuit de PGA-CTER. Ideologische vorming kan invloed hebben op de mate van vertrouwen van een individu ten aanzien van interventies van de overheid.

Overige methodische bevindingen dossiers

We hebben een drietal overige methodische bevindingen gedaan:

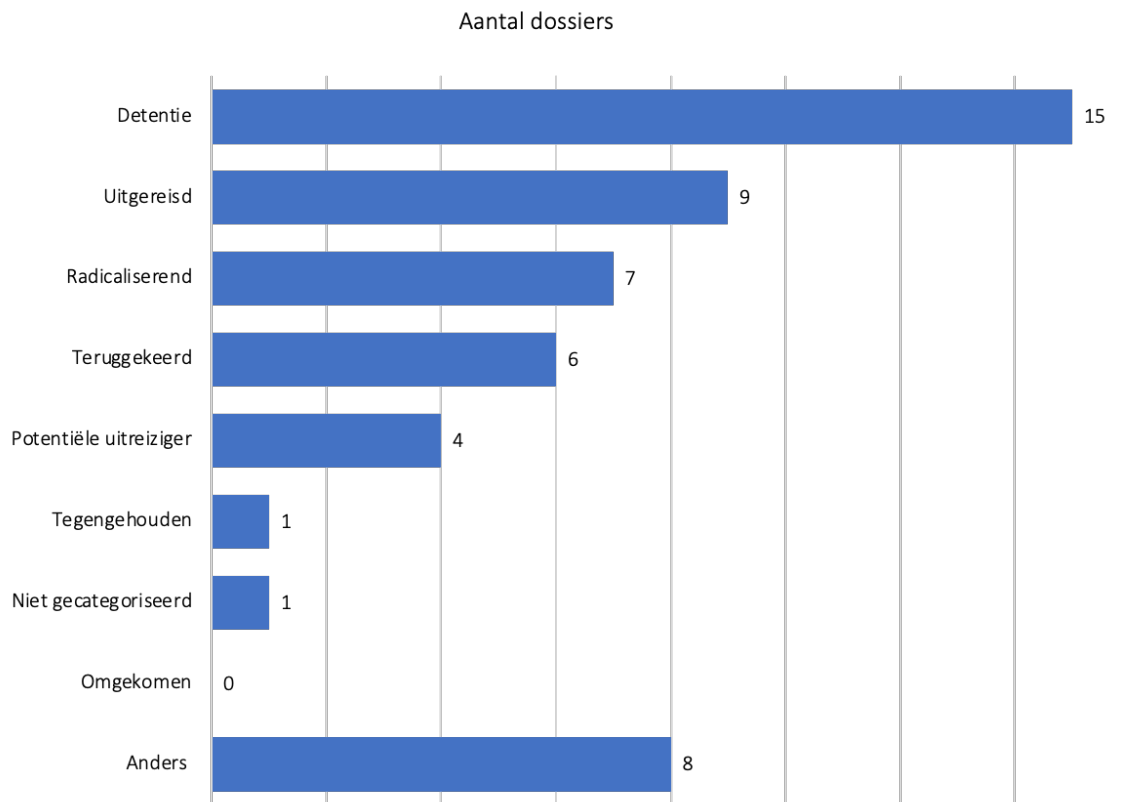
- Ten eerste, in sommige dossiers is sprake van de inzet van de Tijdelijke wet bestuurlijke maatregelen (TWBM) zoals een (herhaald) contact- en gebiedsverbod. Dit verbod richt zich bijvoorbeeld op een specifieke wijk of omgeving rondom een vliegveld, op paspoortsignalering, op een paspoortmaatregel en op hinderlijke verstoring. Dat betekent dat er met het daarvoor bedoelde instrumentarium daadwerkelijk is gewerkt. In de topiclijst van de dossiers in Bijlage 7 is geen vraag opgenomen over de inzet van de TWBM. Daarom kunnen we geen uitputtende kwantitatieve en kwalitatieve indicatie geven van de inzet ervan.
- Ten tweede, er wordt in alle dossiers standaard gevraagd naar het sociale media gebruik van het individu, namelijk onder de noemer: sociale media: nicknames, kunya en accounts en sociale media gebruik. Dat is een relevante bevinding omdat het gebruik van sociale media bij radicalisering belangrijk is, bijvoorbeeld in het kader van verspreiden van propaganda en online rekrutering.
- Ten derde, in sommige dossiers worden in het kort mogelijke scenario's voorgesteld en uitgelopen. De scenario's lijken alleen te worden ingezet als er een logisch 'pauze moment' in een casus zit, bijvoorbeeld vanwege detentie of verblijf in buitenland. Het gaat dan om scenariovragen als: wat betekent het voor de persoon, de familie, eventuele kinderen, de partner en de wijk als een individu naar huis mag of terugkeert. Het werken met scenario's is belangrijk omdat daarmee geanticipeerd kan worden op verschillende mogelijke ontwikkelingen in de casus en bijbehorende interventies.

4.5 Output dossiers (selectie)

De gemeente Den Haag maakt geen informatie openbaar over het precieze aantal casussen. Om deze reden hebben we ons voor de beantwoording van deelvraag over kwantitatieve resultaten beperkt tot de geselecteerde 30 dossiers. We zeggen daarbij iets over: type casus, start- en einddatum; status van de casus; gender; leeftijd; ideologische vorm; en notificatie.

Type casus

In de dertig dossiers zijn de volgende type casussen aangetroffen en conform gevraagde verdeling: (er zijn meerdere antwoorden per casus mogelijk daarom komt het totaal aantal boven de dertig uit).

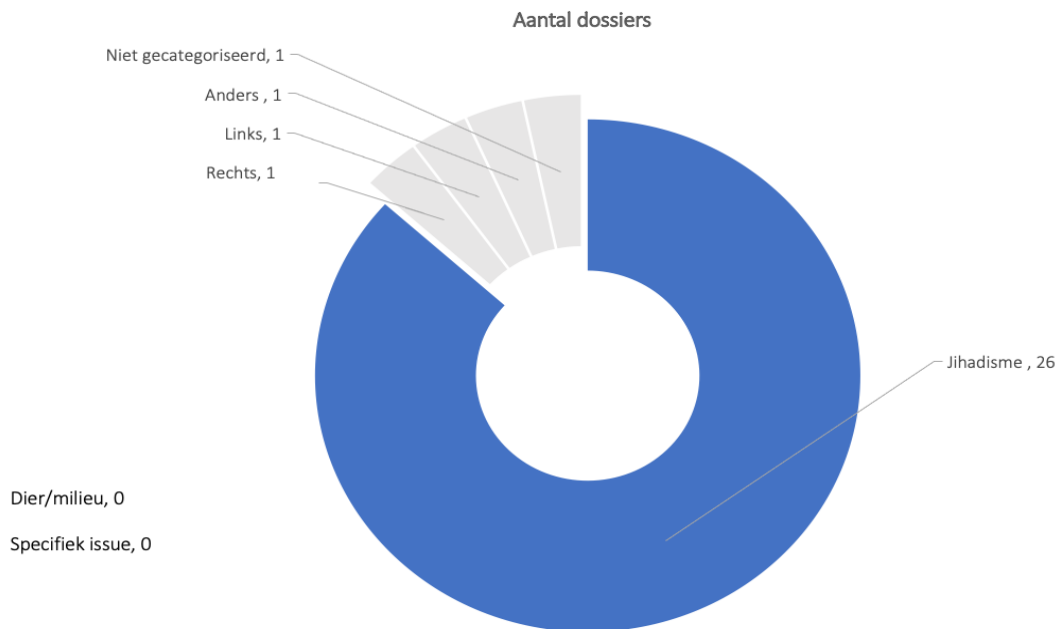
Figuur 5 Aantal dossiers en type casussen

In de categorieën Anders (8x) en Niet gecategoriseerd (1x), ging het bijvoorbeeld om:

Tabel 2 Categorie 'anders' en 'niet gecategoriseerd'

Omschrijving	Aantal dossiers
1 Uitzetting naar Nederland vanuit verblijf in het buitenland	1
2 Uitzetting naar Nederland vanuit verblijf in detentie in het buitenland	1
3 Individu aangesloten bij organisatie die vecht tegen ISIS en zelf is teruggekeerd naar Nederland	1
4 Individu in het buitenland veroordeeld en overgedragen aan Nederland (met partner) om straf uit te zitten (TA) (alleen deze persoon en niet partner)	1
5 Teruggekeerd naar Nederland vanuit buitenland waar casus verdacht werd van terroristische activiteiten maar waar de persoon is vrijgesproken	1
6 Individu uitgezet naar Nederland vanuit detentie buitenland, in bezit van een Nederlands paspoort	1
7 (Niet gecategoriseerd) individu verblijft in een Rijks Justitiële Jeugdinrichting (RJI)	1

Als onderzoekers hebben we geen zicht op het totaal aantal dossiers naar ideologische typering. We kunnen de selectie van de dossiers dus niet in percentages uitdrukken ten opzichte van het totaal. Van de dertig (30) dossiers ging het om de volgende ideologische vormen:

Figuur 6 Ideologische vormen dossiers

In de selectie van de dossiers ging het om eenentwintig mannen en negen vrouwen. In één dossier was het geslacht geregistreerd als man, maar bleek de inhoud van het dossier over een vrouw te gaan. Dat dossier is daarom meegerekend bij het totaal aantal vrouwen.

Start- en einddatum

We hebben op verzoek van de opdrachtgever dossiers bestudeerd vanaf 2014. De nadruk lag op dossiers die vanaf 2018 zijn gestart. De dossiers die uit 2014 stammen zijn relevant voor de analyse van de opstartfase van de PGA-CTER. De meer actuele dossiers geven inzicht in de huidige stand van zaken in de PGA-CTER. De start- en einddatums van de geselecteerde dossiers bestaan uit de volgende categorieën.

Tabel 3 Start- en einddatum dossiers

Totaal (12) dossiers vanaf 2014:

Periode	Aantal dossiers
2014 - 2014	1
2014 - 2019	1
2014 - 2020	3
2014 - 2021	1
2015 - 2019	1
2015 - 2020	1
2017 - 2019	1
2017 - 2020	3

Totaal (18) dossiers vanaf 2018:

Periode	Aantal dossiers
2018 - 2018	2
2018 - 2019	3
2018 - 2020	7
2019 - 2019	1
2019 - 2020	2
2020 - 2020	3

In de selectie van de dertig dossiers zaten achttien actieve casussen, één afgesloten casus en tien monitoring casussen. Bij één dossier was de status niet aangegeven.

Leeftijd van het casusindividu

Bij de selectie van de casussen hebben we aan de opdrachtgever gevraagd om een verdeling naar meerder- en minderjarige casussen. In geen van de dertig dossiers was de leeftijd van het casusindividu te achterhalen. Het betreft hier persoonsgegevens die vanwege privacywetgeving gelakt zijn door de opdrachtgever. Bij minimaal één dossier ging het hoogstwaarschijnlijk om een minderjarige persoon, in ieder geval bij aanvang, omdat er in dat dossier sprake was van een PIJ maatregel. Die maatregel wordt alleen aan minderjarigen opgelegd (>12 en <18 jaar). We kunnen verder niet met zekerheid vaststellen

dat die verdeling tussen meerderjarigen en minderjarigen heeft plaatsgevonden. Bovendien weten we de leeftijden van de casusindividuen uit alle bestaande PGA-CTER dossiers niet. Zodanig hebben we geen informatie om de selectie mee te vergelijken.

Notificatie

Van de dertig dossiers is er dertien keer een notificatiebrief opgemaakt of een notificatie besluit in de dossiers opgenomen, waarvan er zeven na (soms ruime) aanvang van de casussen. In dat laatste geval betreft het in de meeste gevallen de dossiers uit 2018, het jaar waarin de wet Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG) van kracht werd. In zeventien dossiers is geen notificatiebrief of besluit genoteerd. In de meeste gevallen gaat het dan om uitreizigers naar Syrië of Irak die daar nog verblijven, of om personen in detentie. In één geval is het overhandigen van een notificatiebrief (nog) uitgesteld vanwege het mogelijk negatieve effect op de persoon. Het feit dat wij de notificatie niet hebben terug kunnen vinden in de dossiers wil niet zeggen dat in de zeventien dossiers waarin geen notificatie is aangegeven, er geen notificatie plaats gaat vinden of wellicht al heeft plaatsgevonden.

5. De opbrengsten van de Haagse PGA-CTER - een lichte effectevaluatie

Wat zijn de kwalitatieve opbrengsten van de Haagse PGA-CTER? We hebben op twee niveaus gekeken naar de succesvolle elementen en de opbrengsten van de interventies: op het niveau van de samenwerking in de Haagse PGA-CTER en op het niveau van de individuele casussen. Het perspectief van de ketenpartners en de individuele casusdossiers vormen de basis van deze 'lichte effectevaluatie'. Allereerst is gekeken naar de doelen van de PGA. Wat probeert men op individueel casusniveau met elkaar te bereiken? Vervolgens wordt ingegaan op de vraag of op basis van het perspectief van professionals en de analyse van de dossiers kan worden vastgesteld of de doelen daadwerkelijk zijn bereikt. Om de doelen te bereiken is het belangrijk dat aan een aantal randvoorwaarden wordt voldaan. Bijvoorbeeld, uit de wetenschappelijke literatuur weten we dat voor een effectieve maatwerkaanpak men moet inzetten op een combinatie van interventies die verschillende aandachtsgebieden beslaan. Voor dit hoofdstuk is het analysekader voor lichte effectevaluatie gebruikt uit Bijlage 3. Hiervan zijn in Bijlage 6 en in Bijlage 7 vragen afgeleid voor de interviews en het dossieronderzoek. Deze toetsingsvragen zijn gebaseerd op de 'what works' beginselen die in Hoofdstuk 2 zijn toegelicht: het risicobeginsel, het behoeftenbeginsel, de responsiviteit, de behandelmodaliteit, de programma-integriteit en het professionaliteitsbeginsel.

Voor veel respondenten was het interview een van de eerste momenten om structureel stil te staan bij, en te reflecteren op, de werkwijze van de PGA-CTER. We hebben in de interviews zowel gevraagd naar successen als naar verbeterpunten. Gedurende de interviews ontstonden er bij veel respondenten al reflecterend nieuwe inzichten, met name op wat nog aandacht behoef. We vermoeden dat er meer nadruk lag bij respondenten op verbeterpunten en wensen dan op de behaalde successen binnen de PGA-CTER. Het bestrijden van radicalisering in zijn algemeenheid en de PGA-CTER in het bijzonder zijn pionierswerkzaamheden, waarin een voortdurende onzekerheid bestaat over mogelijke veranderingen. Een lerende en reflecterende houding is daarom cruciaal. Vanuit die houding hebben veel respondenten een belangrijke bijdrage geleverd aan de resultaten die in dit hoofdstuk worden beschreven.

In paragraaf 5.1 hebben we de vragen ten behoeve van de lichte effectevaluatie opgenomen die centraal staan in dit hoofdstuk. In paragraaf 5.2 bespreken we in hoeverre we kunnen beoordelen of de doelstellingen van de PGA-CTER behaald kunnen worden. In paragrafen 5.3 en 5.4 worden de succesvolle elementen en opbrengsten van de Haagse PGA-CTER besproken en respectievelijk de minder succesvolle elementen. In 5.5 bespreken we de wensen voor de toekomst zoals die zijn geuit door de respondenten.

5.1 Vragen ten behoeve van de lichte effectevaluatie

Op basis van de literatuurscan zijn de volgende vragen geformuleerd die leidend zijn bij de evaluatie van de opbrengsten van de PGA-CTER en bij de evaluatie van de verhouding tussen de doelstellingen en resultaten.

- Sluit de PGA aan op het vastgestelde risico (risicobeginsel)?
- Is er sprake van proportionaliteit tussen het vastgestelde risico en de PGA interventies (risicobeginsel)?

- Grijpt de PGA in op de verschillende risico- en beschermingsfactoren (behoeftebeginsel)?
- Sluit de PGA aan op de leerbaarheid van het individu (responsiviteit)?
- Beschikken de uitvoerende professionals over de juiste houding, kennis en vaardigheden (professionaliteitsbeginsel)?
- Beschikken de uitvoerende PGA professionals naar het oordeel van hun samenwerkingspartners over vertrouwen en empathisch vermogen?

5.2 Behalen van doelstellingen

Individueel maatwerk is een van de belangrijkste uitgangspunten voor een effectieve PGA-CTER. In de dossiers vinden we verschillende hoofd- en subdoelen terug. Dit komt individueel maatwerk ten goede. In een aantal dossiers wordt expliciet melding gemaakt van het behalen van doelen.

Tabel 4 Voorbeelden doelen PGA-CTER dossiers

Voorbeelden van doelen	
1	Zicht houden op (verdere) radicalisering
2	Zicht krijgen en houden op mate van radicalisering
3	Tegengaan van verdere radicalisering
4	Deradicalisering
5	Leefgebieden op orde krijgen
6	Zorgen dat casus geen podium krijgt of invloed heeft op CTER netwerk
7	Resocialisatie en integratie (binding met de maatschappij vergroten)
8	Contact houden met politie/ ingang zoeken voor contact
9	Uitreis tegengaan
10	Ronselen en uitreis voorkomen door middel van detentie
11	Succeservaringen opdoen (een enkele keer)
12	Risicobeperking (geen uitleg wat dat betekent)
13	Voorkomen van rekrutering
14	Versterken van informatiepositie (ketenpartners)
15	Duiding van ideologie en geloofsbeleving
16	Activisme tegengaan
17	Voorkomen beïnvloeding (van anderen of zelf beïnvloed worden)

Tabel 5 Voorbeelden subdoelen PGA-CTER dossiers

Voorkomen van subdoelen	
1	Leefgebieden op orde, met name werk en inkomen en wonen en schulden
2	Tegengaan/ voorkomen ondermijnen van de democratische rechtsstaat
3	Strafrechtelijke trajecten monitoren
4	Veiligheid van kinderen waarborgen

Uit het dossieronderzoek hebben we niet kunnen afleiden in hoeverre de verschillende doelen zijn behaald. In een aantal dossiers wordt expliciet aangegeven dat er (sub)doelen behaald zijn. In verreweg de meeste dossiers is dit niet het geval. Een verklaring kan zijn dat de casus in een deel van de onderzochte dossiers nog niet was afgesloten. Het kan daarom nog te vroeg zijn om te beoordelen of doelen of effecten bereikt zijn. In de reeds afgesloten casuïstiek is ook niet altijd vastgelegd of, en welke doelen zijn behaald. Dit kan meerdere redenen hebben. Enerzijds zijn de doelen door het veranderlijke het karakter van de casuïstiek en het individu eveneens aan verandering onderhevig. Anderzijds is er in geen van de dossiers een separaat format voor een integraal plan van aanpak aanwezig. Er zijn wel consequent afspraken en acties opgenomen in de dossiers. Op basis daarvan kan in sommige gevallen worden vastgesteld dat er doelen behaald zijn.

We hebben daarom in de interviews expliciet gevraagd naar het succesvol behalen van doelstellingen. Sommige respondenten (<40) noemen het voorkomen van een uitreis naar jihadistische strijdgebieden een succes. Het causale verband met de PGA-CTER is echter niet met zekerheid vast te stellen. Veel respondenten (>40<60) beschrijven voornamelijk relatief 'kleine' voorbeelden als successen van de PGA. Een respondent illustreert dat als volgt: "Je kunt niet altijd 100% een gehele aanpak uitvoeren, maar de kleine dingen zijn ook belangrijk, zoals huisvesting of het behalen van een diploma." Respondenten benadrukken de waarde van het behalen van kleine doelen, zeker in het licht van een personsgerichte aanpak. Het vinden van een woning of het behalen van een diploma bijvoorbeeld hebben op een individueel mensenleven een grote betekenis. Deze relatief kleine stappen kunnen daarmee een groot verschil maken in een radicaliseringsproces. Bovendien is de maakbaarheid van een persoonlijk leven maar in een bepaalde mate door een gemeente te organiseren.

Respondenten hebben verschillende opvattingen over wat succes en effectiviteit betekenen in de context van de PGA-CTER. Respondenten (>60) merken op dat succes lastig te meten is. Wellicht draagt het ontbreken van een expliciete doelstelling eraan bij dat de professionals vanuit hun eigen taakomschrijving kijken wat voor hen haalbaar is, en in dat licht succes definiëren. Een voorbeeld dat door de respondenten genoemd werd, was het feit dat een client bij uitstroom uit de PGA-CTER nog eens contact opneemt met de betrokken ketenpartners. Bepaalde randvoorwaarden voor effect worden wel besproken.

Verder geven respondenten aan dat de volgende zaken belemmerend kunnen werken of aandacht behoeven in het kader van doelbereiking en effectiviteit:

- *Zicht op ideologie:* Hoe ver mogen professionals binnen de PGA-CTER gaan om zicht te krijgen op de ideologie van een casusindividu (iemand's gedachten). Wat mogen ketenpartners daarin van zichzelf, hun collega's en de persoon in de aanpak verwachten?
- *Maatwerk:* Binnen een grote gemeente zoals Den Haag zijn bij de praktische leefgebieden protocollen eerder regel dan uitzondering. Het is een uitdaging om maatwerk te leveren dat binnen de (standaard) vereisten van gemeentelijk beleid blijft. Dit doet zich bijvoorbeeld voor in het geval dat een (potentieel) casusindividu een bijstandsuitkering aanvraagt en zo via de reguliere werkwijze binnenkomt. Indien diegene om wat voor reden dan ook een regeling krijgt toegewezen waarbij geen tegenprestatie vereist is (een zogenaamde luwteplek), dan is de mogelijkheid tot een interventie binnen de PGA-CTER via die route meteen uitgesloten.

- *Informatie-uitwisseling*: Er is soms sprake van beperkte informatie-uitwisseling (feedbackloop) tussen de verschillende overleggen zoals het tactisch overleg, het casusoverleg en de weegploeg. Met name omdat er bij de verschillende overleggen ook verschillende ketenpartners wel of niet aan tafel zitten.
- *Inzet externen*: De inzet van partijen zoals adviesbureau NTA en het LSE voor bijvoorbeeld spiegelgesprekken wordt door respondenten soms lastig gevonden. Ze onderschrijven het mogelijk belang van die partijen in de PGA-CTER, maar krijgen naar eigen zeggen te weinig zicht op het verloop en de uitkomsten van zulke interventies.
- *Verbreden van netwerk*: Het verbreden van het sociale netwerk voor een persoon in de PGA-CTER is een interventie die in de praktijk lastig blijkt vorm te geven. De organisatie van 'nieuwe vrienden of een buddy' is niet gemakkelijk.

In de volgende twee paragrafen kijken we eerst naar de succesvolle elementen en opbrengsten en daarna naar de minder succesvolle elementen en opbrengsten die de randvoorwaarden voor effect beïnvloeden.

5.3 Succesvolle elementen en opbrengsten

In deze paragraaf staan we stil bij de randvoorwaarden voor effectiviteit aan de hand van de 'what works' beginselen. We kijken specifiek naar de succesvolle elementen en opbrengsten bij zowel in de het werken binnen de PGA-CTER als bij de individuele casuïstiek.

Risico, responsiviteit en behoeften (RNR-principes)

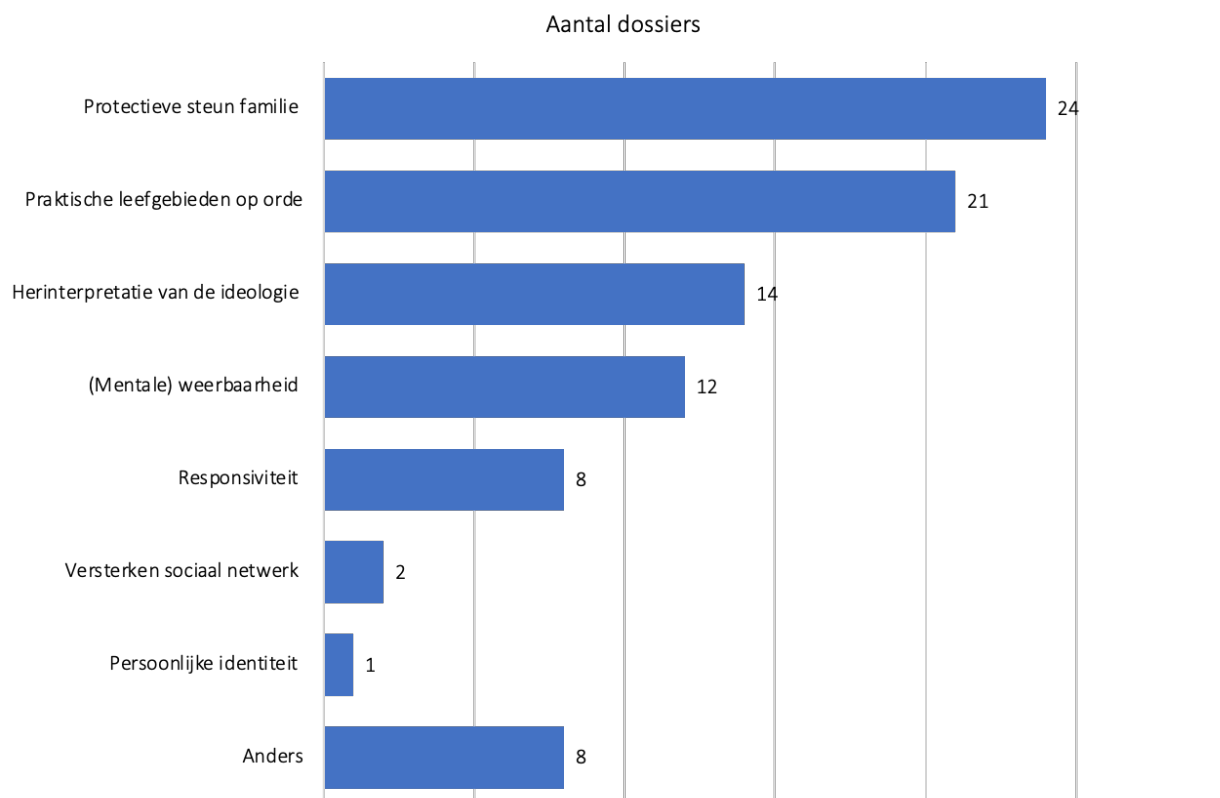
Voor een effectieve PGA-CTER zijn een paar zaken belangrijk. Allereerst moeten de PGA-CTER interventies proportioneel zijn in het licht van het vastgestelde risico. Dit houdt in dat de interventies om ethische en efficiëntie-redenen niet groter of indringender zijn dan de aanpak van het risico vereist. Ten tweede is het belangrijk dat de PGA-CTER ingrijpt op verschillende risico- en beschermingsfactoren. Ten derde moet de PGA-CTER aansluiten bij de leerbaarheid van het casusindividu. Uit de procesevaluatie is gebleken dat er in de dossiers een beperkte risicoanalyse opgenomen is. Daarnaast zijn de analyses over de oorzaken van radicalisering, beschermingsfactoren en de leerbaarheid van het casusindividu gebaseerd op gefragmenteerde informatie. We hebben ook gekeken of, en in hoeverre de uitkomsten van het risicotaxatie-instrument of de gedeeltelijke risicoanalyse zijn toegepast in de plannen van aanpak. De toepassing van een risicoschatting is niet vast te stellen. We kunnen daarom geen uitsluiting geven over de proportionaliteit. Dit komt omdat er geen specifiek format voor een integraal plan van aanpak in de dossiers is opgenomen waarin samenhang en opvolging van analyse, doelen en interventies en succescriteria zijn uitgeschreven. Het feit dat we niet op basis van de dossiers samenhang of proportionaliteit kunnen vaststellen, betekent niet dat er in de uitvoering van de PGA-CTER geen samenhang of proportionaliteit is.

Behandelmodaliteit

De meeste respondenten (>60) geven aan dat er binnen de PGA-CTER veel aandacht door de ketenpartners wordt besteed aan de praktische leefgebieden zoals huisvesting, school, werk en dagbesteding. Deze praktische leefgebieden bieden vaak de meest concrete handvatten om op

overzichtelijke en meetbare wijze te intervenieren. Respondenten twijfelen (>40<60) of er voldoende aandacht wordt geschonken aan andere leefgebieden zoals identiteitsontwikkeling, herinterpretatie van de ideologie, beschermende factoren en protectieve steun van familie. Het belang van deze leefgebieden wordt onderstreept door de meeste respondenten. Voor de andere aandachtsgebieden geldt dat er idealiter eerst een analyse gemaakt moet worden voordat er tot een interventie kan worden overgegaan. Of een analyse gemaakt kan worden hangt af van de informatiepositie van de partijen en van privacywetgeving en (medisch) beroepsgeheim. Ook bij deze opmerkingen zien we de kritische, reflectieve houding van Haagse professionals terug. Juist de gemeente Den Haag heeft als een van de eerste, zo niet als eerste gemeente, ingezet op familieondersteuning. Bovendien hebben zij in een zeer vroeg stadium GGZ-partners bij de aanpak betrokken. Het belang van aandacht voor psychosociale en psychiatrische problemen in casuïstiek werd pas enkele jaren later in wetenschappelijke onderzoek bevestigd. Den Haag liep in dat opzicht voor de troepen uit. Dit punt wordt niet door de respondenten naar voren gebracht. Haagse professionals lijken zich niet altijd bewust te zijn van de pionierende rol die ze hebben vervuld.

In de dossiers zijn de onderstaande aandachtsgebieden aan bod gekomen:

Figuur 7 Aandachtspunten dossiers Den Haag

In de categorie Anders, ging het om de volgende interventies:

Tabel 6 Interventies categorie Anders

Omschrijving Anders	Aantal dossiers
1 Casusindividu is dak- en thuisloos, vrijwillige wens tot terugkeer naar land van herkomst maar uitzetting bemoeilijkt door COVID-19	1
2 Spoedprocedure intrekken wapenvergunning	1
3 Paspoortmaatregel	1
4 Verstoren van contact van het individu met CTER-netwerkcontacten (door politie) en contact met andere gemeente waar casus hetzelfde werk is gaan doen als voor de bestuurlijke rapportage. Vooral monitoring en onderzoek gerichte interventies	1
5 Casusindividu verblijvend in het buitenland heeft aangegeven vrijwillig afstand te willen doen van het Nederlanderschap in afwachting van eventuele uitzetting of aanhouding	1

Meerdere respondenten (<40) zien een meerwaarde in een systeemgerichte aanpak waarin zowel exit- als familieondersteuning en het bredere netwerk onderdeel zijn van de interventies. Ook zien enkele respondenten (<40) voordelen in een regionale benadering in plaats van alleen een lokale benadering van de persoonsgerichte aanpak. Sommige respondenten (<40) vinden dat de ideologie van casusindividuen te centraal staat en zien meer heil in bijvoorbeeld een integrale levensloopbenadering. Dit is een methodische aanpak waarbij de biografie van het casusindividu centraal staat. Een analyse van iemands levensloop geeft inzicht in de sleutelmomenten in het radicaliseringsproces en in de sociale en cognitieve context daarvan. Andere respondenten (<40) geven juist aan dat de aandacht voor de ideologie explicieter mag zijn. De meeste respondenten (>60) zijn het er over eens dat de PGA-CTER uitgebreid moet worden naar meerdere ideologische vormen van radicalisering. Ze geven aan dat het belangrijk is om geen willekeurig onderscheid te maken tussen het jihadisme en andere ideologieën. Uitbreiding is gelegitimeerd vanwege de veranderlijke aard van het fenomeen.

Programma-integriteit

De positieve opbrengsten in het methodisch werken zijn onderverdeeld in de uitvoering van periodieke overleggen, de notificatie van de casusindividuen en het zicht op potentiële doelgroepen voor de PGA-CTER. De periodieke overleggen zijn structureel (meestal een keer per zes weken) en vormen de basis voor goede informatiedeling, het maken van afspraken, het bijhouden van ontwikkelingen in de casus en het inzetten van interventies. Het gezamenlijk uitreiken van het notificatie besluit aan een casusindividu, in overleg met politie, gemeente en andere stakeholders van het casusoverleg, is ook succesvol. Daardoor is een notificatie voor alle betrokken partijen uitvoerbaar zonder al te nadelige effecten op de casus. Binnen de PGA-CTER is er goed zicht op potentiële doelgroepen (met verschillende ideologische vormen). Daardoor zijn professionals beter voorbereid op de ontwikkelingen binnen radicalisering en extremisme en kunnen ze snel anticiperen indien er nieuwe signalen of casussen binnenkomen.

Professionaliteitsbeginsel

Respondenten beschouwen het vertrouwen tussen ketenpartners en de 'korte lijntjes' als belangrijke opbrengsten van het succes van de PGA-CTER. De driehoek tussen gemeente, politie en OM zien zij als een cruciale basis voor de aanpak. De inzet van politie in samenwerking met zorgpartijen zorgt voor extra personele capaciteit (interventie vermogen) en het verkrijgen van meer informatie. Ook heeft de inzet van de politie een methodische meerwaarde voor casuïstiek omdat hier bij uitstek het zorgperspectief en veiligheidsperspectief samenkomen. In de leersessie is een voorbeeld gegeven waarin politie en hulpverleners samen optrekken. Een wijkagent zorgde voor een warme introductie van de hulpverlener bij een casusindividu. Deze samenwerking tussen zorg- en veiligheid is volgens respondenten (>60) echt een van de krachten van de PGA-CTER. Deze integrale samenwerking zien we terug in de dossiers. In alle dossiers is sprake van verschillende ketenpartners die verschillende interventies inzetten en uitvoeren, tegelijk of in opvolging van elkaar. In alle dossiers zijn de belangrijkste ketenpartners vertegenwoordigd. Dit wordt bevestigd door de interviewresultaten waaruit blijkt dat de meerderheid van de respondenten (>60) heeft aangegeven dat de belangrijkste ketenpartners betrokken zijn bij de PGA-CTER. Deelname van een eventuele ontbrekende partij wordt altijd snel georganiseerd door het Zorg- en Veiligheidshuis.

Hieronder volgt een aantal succesvolle opbrengsten van de Haagse PGA-CTER zoals die door respondenten is omschreven:

- Het in kaart brengen van gezinnen en 'achterblijvers' van uitreizigers. Gezinnen en achterblijvers kunnen betrokken worden in een plan van aanpak bij terugkeer en of bij detentie van het casusindividu.
- De betrokkenheid van ervaren en getrainde professionals. Respondenten (> 40 < 60) zien het snel en helder in kaart brengen wat een ketenpartner wel of niet kan betekenen voor een casusindividu als een positieve opbrengst. Over de betekenis van een ketenpartner voor de casus wordt duidelijk gecommuniceerd, zowel met de ketenpartners als met de betreffende persoon.
- Het tonen van kennis en expertise van professional aan casusindividu. Dit vergroot de kans op responsiviteit en het opbouwen van een vertrouwensrelatie.
- Het voeren van maatwerk per persoon door daadkrachtige professionals die een mandaat hebben om keuzes te maken in de complexe casuïstiek van de PGA-CTER. De professionals handelen doordacht, ondanks dilemma's en veranderingen. Ze krijgen daar ook de ruimte voor vanuit hun eigen organisatie en binnen de integrale samenwerking.
- Een hecht team binnen de eigen moederorganisatie. Sommige respondenten (<40) geven aan dat dit belangrijk is om op terug te kunnen vallen als je het even niet weet en om mee te kunnen sparren.
- Het werken in duo's in complexe casuïstiek. Daardoor ontstaat een zogenoemde 'meer-ogenpraktijk' en is de (fysieke) veiligheid van professionals beter te waarborgen.
- Een ruim budget voor de inzet van professionals binnen de PGA-CTER en de interventies.

Tot slot zijn er ook een aantal randvoorwaarden te onderscheiden voor de samenwerking en het werken in individuele casuïstiek. Deze randvoorwaarden worden door respondenten eveneens als een belangrijke opbrengst van de PGA-CTER beschouwd. Bijvoorbeeld: Professionals die werken binnen een juridisch

gedwongen kader kunnen die kaders gebruiken om een casusindividu te confronteren en/of te motiveren. Juridische kaders werken als een zogeheten 'stok achter de deur'. Ze bieden een opening voor het contact tussen professional en casusindividu. Ze hebben een (positief) effect op voortgang van de aanpak en op de persoonlijke ontwikkeling van een casusindividu. Maar ook het gebrek aan juridische kaders kan voordelen bieden. Ketenpartners in de PGA-CTER die niet binnen een gedwongen justitieel kader werken en die zowel toegang tot financiële middelen kunnen organiseren (zoals een uitkering), als interventies zoals scholing, bieden een aantrekkelijke en laagdrempelige ingang voor het contact met een casusindividu. Er valt immers wel wat te 'halen' voor een persoon maar er zijn op voorhand geen represailles omdat er geen justitieel kader aan het contact ten grondslag ligt. Die laagdrempelige ingang kan het begin vormen van een effectief PGA-CTER traject en bijdragen aan de responsiviteit van een casusindividu. Voor beide kaders geldt, of er nou sprake is van een juridisch gedwongen kader als een juridisch vrijwillig kader, dat middelen, interventies en de relatie tussen professionals en het casusindividu belangrijk zijn. Respondenten (>60) geven ook aan dat ze de intrinsieke motivatie van ketenpartners om bij te dragen aan de samenleving en op constructieve wijze iets kunnen betekenen voor het casusindividu - zowel op het vlak van welzijn als veiligheid - waardevol vinden.

Bejegening

Een ander succesvol element van de PGA-CTER is het onderbouwen en onderhouden van een zoveel mogelijk transparante relatie met het casusindividu en/of met hun sociale omgeving of familie omgeving, aldus de respondenten (<40). Een transparante relatie vereist onder andere duidelijkheid over de rol van de betreffende ketenpartners, uitgesproken verwachtingen ten aanzien van (de medewerking en inzet) van het casusindividu en helderheid over wettelijke kaders. In het contact met de sociale omgeving en familie is het bijvoorbeeld belangrijk om oog te hebben voor de effecten van de radicalisering op een familie of gezin van de casusindividu. Wanneer nodig moet het gezin kunnen worden ondersteund of van hulp voorzien.

In zeven dossiers speelt gender een rol in de casus. Gender wordt beperkt genoemd in de context van dossiers die vrouwelijke uitreizigers naar Syrië en Irak betreffen en waarin zij als potentiële terugkeerders worden aangemerkt. Alleen de eventuele moederrol wordt hierin besproken. In één dossier wordt expliciet een vaderrol benoemd. Het gaat in dat geval om een vader die vanuit detentie een band met zijn kinderen moet opbouwen. Sommige respondenten (<40) hebben de wens geuit deze nog zeer beperkte aandacht voor de genderrol uit te breiden. Deze wens moet in het licht gezien worden van de eerder aangehaalde discussie tussen ketenpartners die betrekking had op de vraag of vrouwen zonder de bereidheid om geweld te gebruiken wel of niet thuishoren in de PGA-CTER.

5.4 Minder succesvolle elementen en opbrengsten

In deze paragraaf staan we stil bij de randvoorwaarden voor effectiviteit aan de hand van de 'what works' beginselen die vanuit de interviewresultaten en de dossieranalyse als minder succesvolle elementen en opbrengsten kunnen worden beschouwd. We bespreken achtereenvolgens de volgende beginselen: het risicobeginsel, het behoeftenbeginsel, de responsiviteit (RNR), de behandelmodaliteit, de programma-integriteit en het professionaliteitsbeginsel.

Risico, behoeften en responsiviteit (RNR)

Zoals eerder aangegeven kunnen we op basis van de dossieranalyse geen uitspraken doen over de proportionaliteit en de samenhang tussen het risico en de interventies. Enerzijds is er geen specifiek format voor een plan van aanpak. Anderzijds werd er bijna nooit expliciet geformuleerd welke risico's (integrale) interventies helpen te verminderen dan wel helpen te voorkomen of oplossen, en aan welke doelen ze bijdragen. Het is dus niet zo dat de ingezette interventies in de bestudeerde dossiers niet zouden passen bij de genoemde doelen, echter de explicitering daarvan ontbreekt. Dit kan mogelijk verklaard worden doordat professionals de te verwachten effecten van interventies zo vanzelfsprekend vinden dat ze die effecten gewoonweg niet benoemen. Hun werkpraktijk en hun leerontwikkeling vormen zich voor een groot deel door ervaringsleren (learning by doing).

Zoals we in het eerste hoofdstuk beschreven, bemoeilijkt de aard van radicalisering als wicked problem het vaststellen van risico's. Uit de interviews blijkt dat er discussies bestaan waarin professionals verschillen van inzicht over wat nu eigenlijk als risico of probleem moet worden gezien. Met name met betrekking tot ideologieën die geen geweldaspect kennen. Enkele respondenten (<40) geven aan dat ook een ideologie problematisch kan zijn zonder dat er geweld gebruikt wordt. Een persoon kan immers ook propaganda verspreiden of ronselen.

Ten aanzien van de behoeften van de casusindividuen kunnen we op basis van de dossiers geen effecten vaststellen. Dat komt omdat er in de dossiers geen uitputtende analyses zijn opgenomen over de oorzaken van radicalisering of over de beschermende factoren. De informatie is gefragmenteerd. Dat geldt ook voor informatie over het psychisch welzijn van een casusindividu. Het is onduidelijk welke diagnoses er wel of niet formeel gesteld zijn en wat deze betekenen voor het werken met het casusindividu. Sommige respondenten geven aan dat de responsiviteit (en leerbaarheid) van het individu soms meer aandacht heeft. Een respondent illustreert dat door te wijzen op de soms eenzijdige en niet wederkerige relatie met een casusindividu. Het individu maakt in sommige gevallen wel gebruik van de mogelijkheden en hulp vanuit de PGA-CTER, maar geeft niet thuis op andere gebieden. Binnen de PGA-CTER is dan ook de vraag wat er verwacht kan worden van personen in deze aanpak. Zij zitten immers in een afhankelijkheidsrelatie met de gemeente en betrokken ketenpartners en deelname is niet (per definitie) vrijwillig. De leerbaarheid van het individu is in het overgrote deel van de dossiers (20 keer) niet in kaart gebracht. In de dossiers waarin dat wel het geval is, blijft het onduidelijk of er rekening wordt gehouden bij de inzet van interventies met de leerbaarheid van het individu. Er is bijvoorbeeld geen onderbouwing van een keuze voor een interventie opgenomen in de dossiers.

In één dossier wordt er gesproken over een interventie in relatie tot de intelligentie en leerbaarheid van het individu. Daarbij gaat het niet zozeer om de leerbaarheid zelf maar om het hoge opleidingsniveau van het casusindividu en het werk van deze persoon. Beide worden als mogelijk risico gezien. Het hoge opleidingsniveau kan leiden tot ongewenste intellectuele beïnvloeding van het PGA-CTER netwerk en roept vragen op met betrekking tot het gremium wat daarvoor gebruikt wordt. De gekozen interventie in deze casus is gericht op het behoud van arbeid en omstandigheden, zodat het casusindividu in zijn of haar eigen, natuurlijke omgeving intellectueel wordt uitgedaagd.

Behandelmodaliteit

In de dossiers komen verschillende aandachtsgebieden terug waarvan wetenschappelijk is vastgesteld dat

ze belangrijk zijn. Er is echter in geen van de dossiers een uitgebreide analyse van het aandachtsgebied of de inzet van een interventie die betrekking heeft op dat aandachtsgebied opgenomen. Dit hangt waarschijnlijk samen met onze vaststelling dat er in algemeenheid weinig tot geen analyses zijn gemaakt in de dossiers die vallen onder het risicobeginsel, responsiviteit, behoeften-beginsel, de behandelmodaliteit en het programma-integriteitbeginsel. Dat wil zeggen dat niet duidelijk is wat de status van de informatie is, wie de eigenaar van de informatie is en op basis waarvan de weging van die informatie leidt tot een beeld en oordeel over het individu.

Respondenten gaven aan dat de praktische leefgebieden vaak de meest concrete handvatten geven voor interventies. Tegelijk blijkt uit de interviews ook dat juist een praktische interventie zoals huisvesting een van de moeilijkste interventies is om uit te voeren gezien de huidige krapte op de Nederlandse huizenmarkt. Dit is geen specifiek probleem voor de PGA-CTER, noch voor Den Haag zelf. Echter, het heeft mogelijk wel een negatieve invloed op het kunnen behalen van doelen binnen de PGA-CTER.

In deze context delen we graag twee bevindingen op het gebied van sociale media en scenario(denken):

- *Sociale media*: Hoewel er in alle dossiers gevraagd wordt naar het sociale mediagebruik van het individu, is het standaardantwoord: onbekend of niet ingevuld. In één dossier is het sociale media-account gelakt. Soms wordt er door ketenpartners gevraagd naar OSINT-informatie. Dit betreft het verzamelen van informatie uit openbare bronnen en weging daarvan in een veiligheidscontext met gebruik van een multidata-analysemethode (open source intelligence). Afspraken over informatie delen vindt men terug in het Modelconvenant, hoofdstuk Planevaluatie taken en rollen. In één casusdossier doet de NCTV het aanbod om een persoon digitaal 'uit te lopen' op sociale media. We hebben dit eenmalig in het dossieronderzoek vastgesteld (jaartal onbekend). In sommige dossiers is een sociale media-verbod opgenomen als onderdeel van strafoplegging of schorsende voorwaarden. Het standaardantwoord 'onbekend' bij sociale media in de dossiers is opvallend, omdat er wel naar gevraagd wordt in de dossiers. Het gebruik van sociale media kan een indicatie geven van onder andere ideologie, netwerk, rol, status en leerbaarheid of cognitieve intelligentie van de persoon, protectieve steun van familie en andere beschermingsfactoren. Twee kanttekeningen zijn daarbij op zijn plaats. Ten eerste vragen de meeste eerstelijns werkers vermoedelijk niet standaard naar het gebruik van sociale media van cliënten omdat het meestal geen onderdeel is van het methodisch werken. Ten tweede is er voor het volgen van sociale mediagebruik een wettelijke grondslag nodig.
- *Scenario(denken)*: Hoewel in sommige dossiers mogelijke scenario's kort worden voorgesteld en gevolgd, worden deze niet in casuïstiek toegepast waarin geen (tijdelijk) 'statisch verblijfmoment' is. Denk bij een statisch verblijfmoment aan bijvoorbeeld detentie of verblijf in het buitenland. Dat betekent dat we op basis van de dossiers niet kunnen zeggen of er structurele ruimte is om binnen de bestaande casuïstiek scenario-oefeningen te doen. Deze conclusie wil niet zeggen dat het niet in de praktijk gebeurt door professionals.

Programma-integriteit

In geen van de dossiers is een separaat en ingevuld format voor een integraal plan van aanpak opgenomen dat toeziet op de samenhang en opvolging van informatie, risico-inschatting, doelen, interventies, afspraken tussen ketenpartners en succescriteria. Daarnaast zijn er in de meeste gevallen geen concrete risicofactoren opgenomen. In een enkel geval is een beschermingsfactor in kaart gebracht. Het is daarom niet vast te stellen of er risico en beschermingsfactoren zijn en hoe daarop ingespeeld wordt. Hetzelfde geldt voor integraal samenwerking. Alhoewel dat in de praktijk kan gebeuren is het niet in de vorm van een ingevuld format terug te vinden in de dossiers. Het huidige software systeem GCOS maakt het momenteel niet mogelijk om een dergelijk format op te nemen.

Professionaliteit

In alle dossiers blijkt de betrokkenheid van verschillende ketenpartners die verschillende interventies inzetten en uitvoeren. De opvolging en samenhang is niet expliciet geformuleerd of aan een specifieke tijdsperiode verbonden. In enkele dossiers wordt een zeer beknopt overzicht getoond van ingezette en/of afgeronde interventies met naamsvermelding van de betreffende ketenpartner/organisatie.

5.5 Lessen voor een toekomstige Haagse PGA-CTER

We hebben een aantal lessen en wensen voor de toekomst gedestilleerd uit de interviews met respondenten. Die hebben we onderverdeeld in samenwerken & kennis en training en in methodisch werken. Hier volgt een overzicht van de genoemde wensen van de respondenten die betrekking hebben op samenwerking & kennis en training.

- Het betrekken van de IND (door het OM) in een zo vroeg mogelijk stadium om een gesprek te kunnen voeren wanneer de intrekking van het Nederlanderschap van het casusindividu onderzocht wordt.
- De (fysieke) veiligheid voor hulpverleners moet blijvend worden onderzocht en worden gewaarborgd.
  - Het aantal professionals dat met elkaar betrokken kan zijn in de casuïstiek is beperkt. Dit kan bijdragen aan een vereenzaming van de professional.
  - Ook het belang van kennisoverdracht met betrekking tot radicalisering is groter in dit licht, om te voorkomen dat specifieke radicaliseringskennis uit de organisatie verdwijnt.
  - Voldoende aandacht en zorg voor de betrokken professionals zodat ze zelf geen trauma oplopen, ook vanwege het hoge afbreukrisico dat media exposure met zich mee kan brengen (zoals is voorgekomen in andere G4 gemeenten). Een mogelijke maatregel die dit kan voorkomen is het aanstellen van een psycholoog die individuele gesprekken kan leiden met de professionals en intervisie kan begeleiden. Er is intervisie voor het gemeentelijke expert team (een combinatie van social casemanagers van gemeente Den Haag en het Centrum voor Jeugd en Gezin) opgezet om de deskundigheid te bevorderen, maar die is door de maatregelen in het licht van de COVID-19 pandemie tijdelijk stil komen te liggen.

- Sommige respondenten hechten belang aan een discussie over de vraag of gemeenteambtenaren zelf uitvoerend in casuïstiek moeten opereren of zich meer moeten focussen op het beleid en de facilitering van de PGA-CTER.
- Op casusniveau geven respondenten aan dat ze behoefte hebben aan een tijdige opstart van een aanvraag voor huisvesting tijdens detentie en aan de betrokkenheid van een psychiater als aandachtsfunctionaris bij de PGA-CTER GGZ subjecten.
- De positieve impact van 'steun' van ketenpartners in casuïstiek wordt benadrukt, zoals die van de AIVD. Een respondent illustreert dit als volgt: een casusindividu was nog vrij jong toen hij ging meelopen met contacten uit het CTER netwerk en op de Terroristenafdeling terecht kwam. Er ontstond verschil van inzicht tussen de ketenpartners over de inzet van een interventie om deze persoon terug op school te krijgen. De AIVD heeft middels een brief aangegeven dat ze de interventie konden steunen, terwijl het casusindividu ook het onderwerp was van een bevrozingsmaatregel. De interventie heeft heel positief effect gehad, mede omdat ketenpartners met mandaat een gecalculeerd risico durfden te nemen, ondanks de belemmeringen van de bevrozingsmaatregel.

In twee dossiers is een spontane onderlinge leerreflectie met betrekking tot samenwerking en kennis en training genoteerd. In het eerste geval betreft het een situatie waarin de uitreiking van een notificatiebrief per post een negatief effect heeft op de casus. Daarop wordt besloten om notificaties zoveel mogelijk in persoon te overhandigen. In het tweede geval gaat het om de samenwerking tussen politie, OM en Reclassering Nederland waarbij het casusindividu beveiligingsmaatregelen heeft weten te omzeilen. De politie was niet op de hoogte van het verlov en kon daarom geen tijdige interventie plegen. Daarop wordt besloten om elkaar nog beter te informeren over cruciale momenten voor een casus.

Verschillende respondenten hebben diverse wensen geformuleerd die een bijdrage zouden kunnen leveren aan het verhogen van de effectiviteit van de PGA-CTER en/of het beter in kaart kunnen brengen en meten van die effectiviteit. Deze wensen hebben betrekking op methodisch werken:

- Een gezamenlijk beoordelingskader dat helpt bij de objectivering van de risico's, bij de beoordeling van de in- en uitstroom van de PGA-CTER, en bij de beoordeling van de (mate) van ideologie. De PGA-CTER is ontstaan vanuit urgentie en daarbij helpt out of the box denken. Ook nu wordt het wenselijk geacht om dat te blijven doen. Respondenten willen blijvend investeren in het uitbouwen en doorontwikkelen van de werkwijze om nog betere kwaliteit te kunnen leveren. Met een methodische werkwijze kan volgens hen ook inzichtelijker worden wat het rendement is van de PGA-CTER.
- Een scherpere blik op de vermenging van GGZ en CTER-problematiek, en hieropvolgend een aanpassing in het methodisch werken.
- Een scherpere kosten-batenanalyse van casussen, mede om te voorkomen dat er ingezet wordt op casusindividuen die gecalculeerd profiteren van de aanpak.
- Verder wordt aangegeven dat notificeren niet alleen bij de instroom maar ook bij het afschalen van de casus wenselijk is, evenals het voeren van exitgesprekken met de casusindividuen. Ook kunnen de casusindividuen meer betrokken worden bij de aanpak zelf.

- Meer systeemgericht in plaats van alleen persoonsgericht werken. Bijvoorbeeld door familie contact op te starten vanuit de Terroristenafdeling, mits er toestemming is van de betrokkene.
- Betere toepassing van het 'vierogen principe'. Zo kunnen meerdere professionals toetsen en worden ze niet individueel verantwoordelijk voor de beoordeling van casuïstiek.
- Een aanpassing van het GCOS-systeem, zodat er op verschillende manieren data kan worden opgevraagd, het systeem dwingender is bij het invullen van informatie en er geïntegreerd kan worden gewerkt met een risicotaxatie-instrument.
- Standaard aanstellen van een gedragswetenschapper of een psychiater bij de bespreking van casuïstiek.
- Meer betrokkenheid van de sociale omgeving van een casusindividu.
- Een structurelere meting van de (gewelds)dreiging, van de mate van samenwerking om de voedingsbodem voor radicalisering weg te nemen, van de kans op recidive, van de inzet van de zelfredzaamheidsmatrix en van de tevredenheid van ketenpartners.
- Het inzichtelijk maken van de lessen van de Haagse PGA-CTER zodat die gedeeld kunnen worden met andere gemeenten.

6. Een toekomstige effectevaluatie

Wat is nodig om in de toekomst een effectevaluatie te kunnen uitvoeren? Op basis van de literatuurscan bespreken we de criteria om een effectevaluatie op de PGA-CTER te kunnen uitvoeren. Vervolgens leggen we dit naast de uitkomsten van dit onderzoek. Welke aanpassingen zijn in de structuur of in de uitvoering van de PGA-CTER nodig om op effect te kunnen evalueren? We presenteren de bevindingen in de volgende twee paragrafen. Paragraaf 6.1 richt zich op de effectevaluatie zoals die in de literatuur wordt voorgeschreven. In paragraaf 6.2 kijken we specifiek naar de uitkomsten van de evaluatie van de Haagse PGA-CTER.

6.1 Effectevaluatie volgens de literatuur

Het is wetenschappelijk aangetoond dat het veelal lastig is om deradicalisering te realiseren. Zeker op de korte termijn. Werkelijke deradicalisering is soms een jarenlang proces. Het is dan ook realistischer om te streven naar een proces van disengagement. Dit proces is minder gericht op het veranderen van extremistische attitudes, maar juist op het verminderen van extremistisch gedrag en op het losweken van een individu uit een extremistische netwerk (Schuurman & Bakker, 2015; Van der Heide & Schuurman, 2018). We hebben uit wetenschappelijk onderzoek een aantal handvatten weten te destilleren die ons kunnen helpen bij de evaluatie van antiradicaliseringsbeleid (ESS, 2019; Gielen, 2020a), en bij de specifieke evaluatie van deradicalisering en disengagement en de persoonsgerichte aanpak (Cherney & Bolton, 2019; Koller, 2020; Gielen, 2018 en 2020a,b en c). Bij de evaluaties van interventies gericht op deradicalisering en disengagement is het belangrijk om een onderscheid te maken tussen stappen die gevolgd moeten worden. Dit betreft stappen die voorafgaand aan de evaluatie gevolgd moeten worden en stappen die tijdens de evaluatie gevolgd moeten worden. Bij de uitvoering van deze evaluaties zijn de volgende aspecten belangrijk (Gielen, 2020):

1. Zorg dat alle partijen voorafgaand aan de toekomstige evaluatie het doel van de persoonsgerichte aanpak en het doel van de evaluatie helder voor ogen hebben.

Eerdere evaluaties (o.a. Schuurman & Bakker, 2016; Koller, 2020) hebben laten zien dat er voorafgaand aan de evaluatie tussen partijen geen overeenstemming is met betrekking tot de doelstelling van de persoonsgerichte aanpak. Waar de één 'deradicalisering' of 'disengagement' voor ogen heeft, heeft de ander 'het voorkomen van recidive of geweldsbereidheid' voor ogen. Weer een andere partij denkt eerder aan 're-integratie en re-socialisatie'. Het doel van de persoonsgerichte aanpak bepaalt ook het doel van een effectevaluatie van de persoonsgerichte aanpak. De doelstelling bepaalt immers of bijvoorbeeld onderzocht moet worden in hoeverre casusindividuen uit de PGA-CTER meer zijn geresocialiseerd of in hoeverre bijvoorbeeld recidive is voorkomen.

2. Formuleer SMART indicatoren.

Afhankelijk van de gekozen doelstelling is het belangrijk om indicatoren te formuleren. Als bijvoorbeeld 'disengagement' de doelstelling is, dan is het belangrijk om vooraf met elkaar vast te stellen welke criteria gebruikt kunnen worden om vast te stellen of er wel of niet sprake is van disengagement.

3. Maak gebruik van bestaande en gevalideerde modellen om de mate van (de)radicalisering vast te stellen en pas deze consequent toe.

Om uiteindelijk iets van effect te kunnen meten is het cruciaal dat zowel bij de start als afsluiting van de casus gebruik wordt gemaakt van een risicotaxatie-instrument. Zo is een vorm van voor- en nameting mogelijk. Een voorbeeld van een gevalideerde vragenlijst die vooral in het gevangeniswezen wordt gebruikt is Violent Extremist Risk Assessment (VERA2). Dit instrument is ontworpen om de risicograad op gewelddadig politiek extremisme te beoordelen bij personen die al een geschiedenis van extremistisch geweld hebben of veroordeeld zijn voor terrorisme-gerelateerde feiten (Pressman, 2016).

Een alternatief is het Pro-Integration Model (Barrelle, 2015). Dat is een wetenschappelijk ontwikkeld en empirisch getoetst model om de mate van disengagement vast te stellen. Het model bevat vijf verschillende thema's. De vijf thema's betreffen sociale relaties, coping, identiteit, ideologie en handelingsperspectief. Op ieder thema is het mogelijk om met behulp van een zogeheten driepuntsschaal de mate van sociale betrokkenheid te beoordelen: minimaal, voorzichtig en positief. Op het moment dat er op de vijf verschillende thema's sprake is van een positieve sociale betrokkenheid, kan worden gesproken van disengagement. Dit model is empirisch getoetst op basis van 22 casussen van vrijwillige exit. Daarnaast hebben Cherney & Bolton (2019) dit model gebruikt bij de evaluatie van Australische casuïstiek van deradicalisering en disengagement. Gielen (2018a) heeft het model ook toegepast op casussen in de Nederlandse context waarbij sprake was van een gemeentelijk persoonsgerichte aanpak traject. Dit model is visueel weergegeven in tabel 6.1 op de volgende bladzijde (dit model is een vertaling van Barrelle, 2015).

4. Maak gebruik van multi-methodische dataverzameling.

In de wetenschap wordt een randomized controlled trial gezien als de gouden standaard voor effectevaluatie. Door een groep willekeurig te verdelen in een groep die wél de interventie krijgt aangeboden en een groep die niet de interventie krijgt aangeboden, is het mogelijk om het effect van de interventie te bepalen. Voor de persoonsgerichte aanpak zou een dergelijke aanpak problematisch zijn. Immers, dat zou betekenen dat een groep geradicaliseerden in een groep moet worden verdeeld die niet opgenomen wordt in de persoonsgerichte aanpak. Dat betekent dat er voor die groep geen zicht is op de eventuele dreiging en risico's voor de veiligheid (behalve door de AIVD). Dit is een risico die gezagsdragers zoals burgermeesters logischerwijs niet zullen nemen. We raden aan om een combinatie te maken van kwantitatieve methoden en kwalitatieve methoden, zoals observatie van deelnemers en interviews. Die combinatie van methoden kan meer inzicht geven in de effectiviteit van de interventie, maar ook meer inzicht geven in de redenen waarom, hoe en voor wie de interventies werken.

Tabel 7 Instrument om mate van disengagement te beoordelen (overgenomen uit Barrelle, 2015)

	Minimale maatschappelijke participatie	Voorzichtige maatschappelijke participatie	Positieve maatschappelijke participatie
Sociale relaties	Negatieve interactie met de meeste mensen, geen maatschappelijke betrokkenheid, alleen indien strikt noodzakelijk. Mogelijk nog steeds in contact met extremistische groep of ervaart een sociaal vacuüm. Wantrouwt mensen buiten de eigen directe groep en/of algemeen maatschappelijk wantrouwen.	Voorzichtig in het aangaan van relaties. Indien banden met familie en oude sociale netwerk volledig zijn doorgesneden, kan het opnieuw opbouwen van deze relaties een langzaam proces zijn.	Positieve relaties met familieleden en (niet-extremistisch) sociaal netwerk. In staat om neutrale of vriendelijke omgang te hebben met mensen die voorheen als 'de vijand' werden beschouwd.
Coping	Bij het verlaten van extremistische groep kunnen mentale en gezondheidsissues opspelen. Indien er onvoldoende persoonlijke en sociale ondersteuning is, kunnen deze issues belemmerend werken bij reïntegratie in samenleving.	Voldoende copingsmechanisme om te overleven met (mentale) gezondheidsissues bij gebrek aan voldoende ondersteuning. Zodra ze wel voldoende ondersteuning hebben, wordt er progressie geboekt.	In staat om persoonlijke issues te benoemen en aan te pakken en daarbij om passende hulp te vragen. In staat om onafhankelijk te functioneren en voldoende weerbaar. Beschikt over voldoende kennis en vaardigheden om weer volledig maatschappelijk te kunnen participeren (bijvoorbeeld werk)
Identiteit	Identiteit wordt grotendeels nog ontleend aan extremistische groep of persoon voelt zich verloren omdat er geen groep meer is om identiteit aan te ontlenen. Heeft moeite om zich aan andere groepen met andere identiteit te verbinden.	Voelen zich nog niet volledig onderdeel van de maatschappij, maar wel verminderde identificatie met extremistische groep. Voorzichtige start met persoonlijke ontdekkingstocht en eigen identiteit.	Identificeert zich niet meer met de extremistische groep. Heeft een stabiele persoonlijke identiteit. In staat om zich te identificeren met andere positieve groepen. Denkt niet meer in termen als wij-zij en is in staat om alle mensen als gelijkwaardig te beschouwen
Ideologie	Houdt nog vast aan radicaal gedachtegoed en vijandig tegenover de maatschappij. Mogelijk veranderde opvatting over de legitimiteit van geweld, maar nog steeds zeer afkeurend tegenover anderen die er andere opvattingen en maatschappijvisie op nahouden.	Aangepaste ideologische overtuiging en afwijzing van geweld als legitiem middel. Kunnen oude ideologische overtuigingen volledig afwijzen of hebben binnen dat kader meer genuanceerde opvattingen. Voorzichtige toename van tolerantie jegens andere groepen.	Onwaarschijnlijk dat er een radicaal gedachtegoed op na wordt gehouden (al is dit nog wel mogelijk). De ideologie is in ieder geval niet gewelddadig. Tolerant naar andersdenkenden, acceptatie van de democratische rechtsstaat. In staat om van (politieke) mening te verschillen zonder haat of agressie.
Handelingsperspectief	Laat verminderde of geen bereidheid zien om zelf geweld te gebruiken. Beschouwt mogelijk nog wel geweld door anderen als gelegitimeerd. Afwijzing van de democratische rechtsstaat, maatschappij en systeem. Wetten en sociale normen zijn niet op hem/haar van toepassing.	Gebruikt zelf helemaal geen geweld en wijst geweld als legitiem middel af. Mogelijk wijzen ze het systeem nog steeds af, maar zien alternatieve niet-gewelddadige mogelijkheden om veranderingen te bewerkstelligen. Pakken persoonlijke leven weer op maar persoonlijke identiteitsissues bemoeilijken bredere maatschappelijke participatie.	Volledige afwijzing van geweld, illegale en anti-sociale middelen als legitiem middel. Persoonlijke leven weer actief opgepakt en enige vormen van bredere maatschappelijke participatie.

6.2 Effectevaluatie Haagse PGA-CTER

In deze paragraaf staan we stil bij de aandachtspunten voor een toekomstige effectevaluatie van de Haagse PGA-CTER. Deze aandachtspunten hebben we op basis van de interviews en de dossieranalyse vastgesteld.

Een actuele en gedeelde methodiekbeschrijving

Een volledige effectevaluatie vraagt om het expliciteren van werkprocessen, om een gedeelde visie op effectiviteit, om consequent methodisch werken en om consequent monitoren. Deze huidige evaluatie biedt volgens respondenten (>60) dan ook een kans om te besluiten een methodiekbeschrijving door te ontwikkelen. Het is belangrijk om de criteria die opgesteld worden als uitgangspunt voor de PGA-CTER mee te nemen bij een volledige effectevaluatie.

Een theory of change

Om het effect te kunnen meten van de PGA-CTER is een gedegen dossiervorming noodzakelijk. Daarin is het belangrijk om een theory of change te expliciteren. Een theory of change schept heldere verwachtingen ten aanzien van het effect van de interventie. Bijvoorbeeld: een persoon in de PGA heeft geen stabiel woonverblijf. De interventie is dan gericht op huisvesting. De theory of change die ten grondslag zou liggen aan deze interventie betreft de aanname dat door een vaste thuisbasis het stressniveau van het subject daalt. Hij of zij hoeft zich immers geen zorgen meer te maken over een dak boven het hoofd. Daardoor komt er - zo wordt aangenomen - ruimte om na te denken over de toekomst en over andere vormen van hulpverlening. Met als gevolg dat het casusindividu minder kwetsbaar wordt voor mogelijke beïnvloeding van een netwerk. Met behulp van een expliciete theory of change kan beter gemeten worden of - en in hoeverre - de vooropgestelde verwachtingen zijn waargemaakt.

Het geheel is meer dan de som der delen

Voor een toekomstige effectevaluatie is het belangrijk om de bestaande elementen van een integraal plan van aanpak te verbinden. Daardoor ontstaat er een integraal plan van aanpak waarin de samenhang en de opvolging van informatie, de risicoschatting, doelen, interventies, afspraken tussen ketenpartners en succescriteria duidelijk zijn. Dit integrale plan kan worden ingevuld en bijgehouden. Zo ontstaat er een informatiebeleid op basis waarvan beter kan worden beoordeeld wat een passende interventie is, welke verwachting ten aanzien van het effect daaraan ten grondslag ligt en hoe keuzes gemaakt moeten worden.

Belemmeringen voor een volledige effectevaluatie

Hoewel de meeste respondenten positief tegenover een toekomstige effectevaluatie staan, beschrijven zij wel een aantal risico's voor een succesvolle uitvoering:

- Doelen en proces zijn niet of onvoldoende geëxpliciteerd, waardoor onduidelijk is wat er precies gemeten moet worden;

- Er is een beperkte capaciteit. Dit komt mede door bestaande personeelstekorten of door personeelwisselingen. Dit brengt het risico met zich dat het institutioneel geheugen over de aanpak verdwijnt;
- Incidentele financiering via de gemeentelijke versterkingsgelden van het NCTV voor de PGA-CTER maakt de aanpak kwetsbaar. Het is de vraag of er in de toekomst voldoende financiering voor een volledige effectevaluatie beschikbaar zal zijn;
- Een continue doorontwikkeling van de aanpak maakt het praktisch onmogelijk om een 'nulmoment' van de evaluatie vast te stellen. Zo'n nulmoment is noodzakelijk om de evaluatie tegen af te kunnen zetten en de opbrengsten van eerdere doorontwikkelingen te kunnen meten.
- Veel respondenten (>40<60) zien in de toepassing van de wet Onttrekken Nederlanderschap door de IND een belemmering voor een effectieve PGA. Soms hebben professionals zich jarenlang (succesvol) ingezet voor een casus en dan wordt het casusindividu uitgezet naar het land van herkomst of van zijn of haar tweede nationaliteit.

7 Conclusies en aanbevelingen

In dit afsluitende hoofdstuk bespreken we onze bevindingen per deelvraag en onze aanbevelingen. We staan in paragraaf 7.1 stil bij de voorwaarden voor een effectieve PGA-CTER; de structuur, de aannames en de verhouding ten opzichte van de theorie; het verloop van de PGA-CTER in de praktijk; de kwantitatieve opbrengsten van de PGA-CTER; de kwalitatieve opbrengsten PGA-CTER; en tot slot wat er nodig is voor een volledige effectevaluatie. We sluiten af met paragraaf 7.2 waarin we onze aanbevelingen doen voor een toekomstige effectevaluatie.

7.1 Bevindingen per deelvraag

Voorwaarden effectieve PGA-CTER

Deelvraag 1: wat zijn de voorwaarden voor een effectieve PGA-CTER?

We hebben een literatuurscan uitgevoerd om inzicht te krijgen in de voorwaarden van een effectieve persoonsgerichte aanpak. Hierin zijn de belangrijkste inzichten beschreven op het gebied van het inrichten van een multidisciplinair casuoverleg en het vormgeven van de persoonsgerichte aanpak (interventies, 'what works' beginselen en professionals). Bij de randvoorwaarden voor een effectieve PGA-CTER is het belangrijk onderscheid te maken tussen de daadwerkelijke persoonsgerichte aanpak in de zin van een integraal maatwerkplan en het multidisciplinair casuoverleg. De persoonsgerichte aanpak bestaat uit verschillende zorg- en veiligheidsinterventies voor een geradicaliseerd individu die zich richten op wetenschappelijk bewezen aandachtsgebieden. Het multidisciplinair casuoverleg is het middel om tot die persoonsgerichte aanpak te komen. Hierin bespreken professionals van de gemeente, politie en OM en waar nodig aangevuld door professionals afkomstig van andere zorg- en relevante partijen de specifieke casus.

Een goed ingerichte structuur van het multidisciplinair casuoverleg is belangrijk. Dit vereist een gedeelde visie op de doelstellingen en doelgroep van de PGA. Het vereist ook duidelijkheid over de betrokkenheid van ketenpartners, hun juridische grondslag (mandaat) en rollen en taken. Daarnaast moet er sprake zijn van een gedeelde proces- en methodiekbeschrijving. Bij het consequent methodisch werken is het van belang de 'what works' beginselen in acht te nemen, in het bijzonder responsiviteit, risico en behoeften. Alle betrokken partijen moeten helder voor ogen hebben hoe het proces van aanmelding tot afsluiting van een casus - en alle stappen ertussenin - is ingericht. Ook vraagt een effectieve uitvoering van de persoonsgerichte aanpak om 'best persons', om mensen met gedegen kennis van en ervaring met het thema radicalisering. Empathisch vermogen, het vermogen om integraal te werken en te leren in veranderende complexiteit zijn cruciale eigenschappen voor de professional die werkzaam is in PGA-CTER. Om die eigenschappen te kunnen ontwikkelen is continue deskundigheidsbevordering, intervisie en supervisie belangrijk. Het volledige overzicht van relevante zaken voor een effectieve PGA-CTER kan worden teruggevonden in het toetsingskader in Bijlage 3.

Structuur, aannames en verhouding t.o.v. theorie

Deelvraag 2: hoe ziet de structuur van de Haagse persoonsgerichte aanpak CTER eruit? Wat zijn de aannames achter de aanpak en hoe verhouden die zich tot de theoretische voorwaarden?

De toetsingsvragen voor de planevaluatie uit Bijlage 3 hebben wij naast de Haagse aanpak gelegd. Door middel van de documentanalyse hebben we de aanpak beoordeeld op de aanwezigheid van een beschrijving op onder andere visie, doelstelling, doelgroep, ketenpartners en rollen en taken, bestuurlijk draagvlak en methodiekbeschrijving.

De gemeente Den Haag heeft in de ontwikkeling van de persoonsgerichte aanpak een pionierende rol vervuld. Waar andere gemeenten hun casusoverleg op lokaal niveau inrichtten, trok de gemeente Den Haag regionaal op en werd het casusoverleg in het Zorg- en Veiligheidshuis belegd. Zo werd een integrale aanpak en gemeente-overstijgende aanpak gewaarborgd. Daarnaast gaf de gemeente Den Haag als eerste gemeente de opdracht tot de ontwikkeling van een risicotaxatie-instrument om de mate van radicalisering vast te stellen. Andere gemeenten en Zorg- en Veiligheidshuizen werken tot op de dag van vandaag alleen met notulen van casusoverleggen. Deze pionierende rol van Den Haag op het gebied van regionale aanpak en de ontwikkeling van een risicotaxatie-instrument is niet onopgemerkt gebleven. Het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden kreeg in 2016 de opdracht van de NCTV en het Ministerie van Veiligheid en Justitie om een landelijk Flexteam op te zetten, zodat zij andere Zorg- en Veiligheidshuizen kon adviseren en ondersteunen en de Haagse kennis kon delen. De ontwikkelingen op het gebied van de Haagse PGA-CTER vonden plaats in een veranderende complexe context. Waar op het begin de focus van de aanpak op op uitreizigers lag, moest de aandacht al snel verlegd worden naar terugkeerders en mensen die op eigen bodem het jihadistische gedachtegoed beleden en propageerden. In toenemende mate is de aanpak verbreed naar alle vormen van extremisme: links, rechts, dieren en milieu. Sinds de Covid-epidemie kunnen daar complotdenkers en mensen met een geweldsbereid die ageren tegen de maatregelen van de overheid aan worden toegevoegd. Gemeente Den Haag was eveneens genooddaakt om de aanpak aan te passen op basis van andere ontwikkelingen zoals de invoering van nieuwe wetten, richtlijnen en verordeningen zoals de Tijdelijke wet bestuurlijke maatregelen, de invoering van de Algemene verordening gegevensbescherming (AVG) en van het Modelconvenant persoonsgerichte aanpak.

Op papier voldoet de Haagse PGA-CTER voor een heel groot deel aan de hierboven genoemde eisen van een effectieve PGA. Er zijn diverse stukken beschikbaar waarin visie, doelstellingen, taken- en rollen, verschillende overleg-soorten en methodiek zijn beschreven. 'Meedoen in de samenleving' en 'het voorkomen van geweld' lijken de belangrijkste doelstellingen van de PGA. De methodiekbeschrijving uit 2015 is deels verouderd en niet toegespitst op alle vormen van extremisme. Er is doorontwikkeld op de methodiek in de vorm van afzonderlijke formulieren die gebruikt kunnen worden van signalering van een casus tot aan afschaling en monitoring. Er is een aanmeldformulier, monitoringsformulier en een afsluitformulier. In het plan van aanpak is aandacht voor de risico- én beschermingsfactoren in de casus. De gemeente Den Haag heeft bovendien de beschikking over een risicotaxatie-instrument om de ernst van de casus in te schatten. Dit risicotaxatie-instrument is in beginsel toepasbaar op verschillende vormen van extremisme. Daarmee loopt Den Haag voor ten opzichte van veel andere gemeenten en Zorg- en Veiligheidshuizen. Een geactualiseerde methodiekbeschrijving ontbreekt op dit moment nog. Bij die methodiekbeschrijving zouden alle ketenpartners betrokken moeten zijn geweest. Hierin wordt van aanmelding tot afsluiting beschreven welke processtappen en bijhorende formulieren, instrumenten en apart plan van aanpak dienen te worden gebruikt.

Verloop PGA-CTER in de praktijk

Deelvraag 3: hoe verloopt de Haagse persoonsgerichte aanpak CTER in de praktijk, zowel op het gebied van samenwerking tussen ketenpartners alsmede de individuele casuïstiek?

De onderlinge samenwerking in de Haagse PGA-CTER wordt gekenmerkt door korte lijnen, onderling vertrouwen en goede interpersoonlijke contacten. Bovendien is er veel waardering voor de gemeente die blijvend investeert in deskundigheidsbevordering. Deze waardering geldt ook voor de procesregisseurs van het Zorg- en Veiligheidshuis als voorzitter van het casuoverleg en voor de professionals die met al hun opgedane kennis en kunde de interventies van de PGA uitvoeren. Dat zijn de krachten van de Haagse PGA-CTER. Sommige professionals zien in die krachten ook enkele valkuilen. Het onderlinge vertrouwen en de korte lijnen zorgen er soms voor dat professionals elkaar ook buiten het casuoverleg om goed weten te vinden, waarbij het risico ontstaat dat er informatie wordt gedeeld die niet altijd schriftelijk wordt vastgelegd. Met als mogelijk gevolg dat professionals zelf het institutioneel geheugen van de aanpak worden. Dat maakt de PGA – zeker in een veld wat zowel landelijk als gemeentelijk gekenmerkt wordt door veel personeelsverloop – kwetsbaar.

Die kwetsbaarheid wordt verder vergroot door het ontbreken van een geactualiseerd methodisch kader en een duidelijk wettelijk kader. Officieel heeft bijvoorbeeld de gemeente een ‘regierol’, maar deze rol is op dit moment niet (wettelijk) gedefinieerd. Dat geldt ook voor de focus van de aanpak. De aanpak was al verbreed van jihadisme naar extremisme, maar er zijn in korte tijd nieuwe vormen van extremisme rondom specifieke issues (5G, Corona etc.) en nieuwe doelgroepen (vrouwen en kinderen) ontstaan. Deze ontwikkelingen leiden soms tot onderlinge discussies over wie en wat nu wel en niet tot de PGA-CTER behoort. Deze discussies worden over het algemeen dankzij de goede interpersoonlijke contacten beslecht, maar illustreren wel de kwetsbaarheid van het ontbreken van duidelijke en gedeelde kaders.

Het ontbreken van intellectueel eigendomsrecht op het door de gemeente aangekochte huidige risicotaxatie-instrument, bemoeilijkt uniform methodisch samenwerken. Immers, de gemeente taxeert risico’s aan de hand van een model die zij niet mag delen met samenwerkingspartners. Diverse professionals ervaren dit als problematisch. De afhankelijkheid van de PGA-CTER van politiek-bestuurlijke prioritering en daarmee ook financiering en personele inzet van met name gemeente en politie, zijn eveneens aandachtspunten. Verantwoording vanuit een politiek-bestuurlijke context wringt soms met verantwoording vanuit de uitvoerende professionele context. Tot slot lopen de mensen die interventies met subjecten en/of hun gezinnen uitvoeren het risico op ‘professionele eenzaamheid’. Professionals hebben momenteel geen vaste kaders waaraan hun professionaliteit afgemeten kunt worden. Zij doen belangrijk en risicovol werk. In dit licht vragen professionals om meer intervisie, supervisie en bescherming en betrokkenheid van hun management.

Kwantitatieve opbrengsten PGA-CTER

Deelvraag 4: Wat zijn de kwantitatieve opbrengsten van de persoonsgerichte aanpak CTER (output)?

We hebben dertig dossiers geanalyseerd. Twaalf dossiers zijn gestart vanaf 2014 en achttien dossiers vanaf 2018. In de selectie zaten achttien actieve casussen, één afgesloten casus en tien monitoring casussen. Bij één dossier was de status niet aangegeven. Het zwaartepunt van de casuïstiek lag op de

categorieën 'radicaliserend', 'detentie', 'uitgereisd' en de categorie 'anders'. In de selectie van de dossiers ging het om eenentwintig mannen en negen vrouwen. Gezien de privacywetgeving voorschrijft dat de leeftijd in de dossiers 'gelakt' moet worden, hebben we niet vast kunnen stellen of de dossiers zowel minder- als meerderjarigen betrof. Het jihadisme was de meest voorkomende ideologische vorm in de dossiers. Van de dertig dossiers is er dertien keer een notificatiebrief opgemaakt of een notificatiebesluit in de dossiers opgenomen. In zeventien dossiers is geen notificatiebrief of besluit genoteerd. De output van de methodiekontwikkeling betreft de aanwezigheid van een aanmeldformulier; een monitoringsformulier; een afsluitformulier; een risicotaxatie-instrument en een werkwijze voor notulen.

Kwalitatieve opbrengsten PGA-CTER

Deelvraag 5: Wat zijn de kwalitatieve opbrengsten van de persoonsgerichte aanpak CTER?

De voorgenoemde krachten van de Haagse aanpak overlappen voor een groot deel met de kwalitatieve opbrengsten. Op het gebied van de samenwerking zijn de kwalitatieve opbrengsten: het onderlinge vertrouwen tussen ketenpartners; de inzet van getrainde en ervaren professionals; de driehoek van politie, gemeente en OM als basis van de aanpak; (waardering voor) het faciliteren van de aanpak vanuit het Zorg- en Veiligheidshuis en tot slot (waardering voor) het aanbod van gemeente op voorlichting en training.

Wat betreft de opbrengsten voor individuele casuïstiek hebben we een onderscheid gemaakt in de opbrengsten van het methodisch werken in de casuïstiek en de opbrengsten van de inzet van verschillende interventies. In de bestudeerde casussen komt sterk naar voren dat er wordt ingezet op de verschillende aandachtsgebieden waarvan wetenschappelijk is aangetoond dat ze belangrijk zijn voor een effectieve PGA-CTER. Den Haag was een van de eerste gemeenten, zo niet de eerste gemeente, die onder andere veel aandacht heeft besteed aan de ondersteuning van families en voor de psychosociale en psychiatrische problematiek van casusindividuen. Dat geldt ook voor het belang van aandacht voor de genderrollen in de casuïstiek. Het integrale werken is eveneens een belangrijke opbrengst van de Haagse PGA-CTER. We verwijzen met 'integraal werken' naar de samenhang en samenwerking tussen verschillende ketenpartners die een combinatie van op maat gesneden zorg- en veiligheidsinterventies inzetten. Op individueel casusniveau zijn tot slot kleine en grote successen geboekt, variërend van individuen en gezinnen waarbij de professionals de uitreis heeft kunnen voorkomen tot aan het feit dat casusindividuen met een hulpvraag actief contact zoeken met het zorgteam van de vaak toch gewantrouwde gemeente.

Naast deze belangrijke positieve opbrengsten zijn er zaken te benoemen die nog verdere aandacht verdienen. Dat past bij een aanpak die nog volop in ontwikkeling is. Op het punt van de samenwerking zijn deze hierboven benoemd. Aanvullende aandachtspunten betreffen vooral het methodisch werken ten behoeve van individuele casuïstiek. Hoewel er in de praktijk wel integraal wordt samengewerkt, vertaalt deze integraliteit zich niet altijd op papier, in het bijzonder ontbreekt er een integraal plan van aanpak. Er is op dit moment geen apart format voor het plan van aanpak, wat grotendeels ook wordt belemmerd door het gebruikte softwaresysteem GCOS. In de notulen van de verschillende dossiers vinden we wel onderdelen van een plan van aanpak terug. Er zou meer aandacht moeten zijn voor de 'what works' beginselen, in het bijzonder voor de risico's, behoeften en

responsiviteit. Een duidelijke gedeelde risicoanalyse, waarin zowel de risico's als de beschermingsfactoren duidelijk staan weergegeven, ontbreekt veelal. Hoe deze risico en beschermingsfactoren zich vervolgens verhouden tot de gestelde doelen en de keuze tot verschillende interventies en of ze aansluiten op de behoeften en de leer- en meewerk mogelijkheden van het desbetreffende individu, ontbreekt eveneens. Belangrijke aandachtspunten zijn tot slot de herkomst en status van informatie in de dossiers (feiten of aannames). Daarnaast is het aan te bevelen dat het delen van informatie binnen of buiten het casuoverleg met partijen die het Convenant Persoonsgerichte Aanpak niet hebben ondertekend, zoals de NCTV, IND, Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE) en adviesbureau NTA, wordt vastgelegd en gemotiveerd wordt onderbouwd. Alhoewel het convenant niet boven de wetgeving staat, biedt het ruimte voor deze informatiedeling, mits vastgelegd en onderbouwd. Een laatste aandachtspunt is het feit dat de 'best persons', de professionals die in deze aanpak werken, vaak op basis van incidentele gelden of formatieplaatsen zijn aangesteld. Dit maakt de aanpak kwetsbaarder, juist omdat professionals regelmatig het institutionele geheugen vormen van de Haagse PGA-CTER.

Naar een volledige effectevaluatie

Deelvraag 6: Wat is er nodig om in de toekomst een volledige effectevaluatie te kunnen uitvoeren?

Deze evaluatie is de eerste evaluatie van de Haagse PGA-CTER. Een volledige effectevaluatie, met voor- en nameting was niet mogelijk. Daarvoor zou op structurele basis, bij de start en afsluiting van een casus, een risicotaxatie-instrument moeten worden toegepast. Bovendien kan in de PGA-CTER geen sprake zijn van een controlegroep. De persoonsgerichte aanpak gaat immers uit van unieke personen met een uniek radicaliseringsproces. Daarom zijn er te veel variabelen die het proces beïnvloeden. Dit staat los van de ethische bezwaren die gepaard zouden gaan met een controlegroep. Een volledige effectevaluatie moet in dit geval dan ook opgevat worden als een evaluatie met die beperking. Indien gemeente Den Haag in de toekomst een dergelijk volledige effectevaluatie wil laten uitvoeren, zijn de volgende elementen noodzakelijk:

1. Een actuele en gedeelde methodiekbeschrijving. Een volledige effectevaluatie vraagt om het expliciteren van werkprocessen, om een gedeelde visie op effectiviteit, consequent methodisch werken, en dat vervolgens ook consequent monitoren.
2. De beschrijving van een theory of change in het plan van aanpak. Zo worden verwachtingen over de werking van ingezette interventies geëxpliciteerd.
3. Bestaande en gevalideerde modellen om de mate van (de)radicalisering vast te stellen. Deze moeten consequent toegepast worden bij de start en de afsluiting van een casus.
4. De formulering van succescriteria per casus.
5. Meer verbinding tussen de bestaande elementen van een integraal plan van aanpak. Hierdoor wordt de samenhang en de opvolging van informatie, risicoschatting, doelen, interventies, afspraken tussen ketenpartners en succescriteria duidelijk. Dit integrale plan kan worden ingevuld en bijgehouden en zo ontstaat er een informatiebeeld op basis waarvan beter kan worden beoordeeld wat een passende interventie is, welke verwachting t.a.v. het effect daarbij hoort en welke onderbouwde keuzes worden gemaakt.

7.2 Aanbevelingen

Deelvraag 7: Wat zijn aanbevelingen die gedaan kunnen worden om de PGA-CTER toekomstbestendig te maken?

We onderscheiden twee verschillende scenario's. Een scenario beschrijft een situatie in de toekomst waarin een bepaalde doelstelling of verandering tot stand komt aan de hand van criteria, activiteiten en randvoorwaarden. We presenteren hier twee mogelijke scenario's op basis van de resultaten van deze evaluatie, en met het oog op de wens van de gemeente Den Haag om in de toekomst gericht op effect te kunnen evalueren.

Scenario 1: bestendigen en doorontwikkelen separate elementen PGA-CTER aan de hand van de 'what works' beginselen

- *Risicobeginsel:* Zorg voor een risicotaxatie-instrument waar alle ketenpartners die aansluiten bij het casusoverleg beschikking over kunnen en mogen hebben. Dit instrument moet toepasbaar zijn op alle vormen van extremisme. Het gebruik van het risicotaxatie-instrument dient gekoppeld te worden aan het plan van aanpak.
- *Behoeftenbeginsel:* Maak een meer uitputtende analyse van de oorzaken van radicalisering, de beschermingsfactoren tegen radicalisering en van de mentale weerbaarheid en gezondheid van het individu. Beschrijf hoe deze analyse zich verhoudt tot de doelen, interventies en de te verwachten effecten.
- *Responsiviteit:* Hanteer een methodiek voor consequente en meer uitputtende analyse van de leerbaarheid van het individu, van de bejegening en van zijn of haar positie binnen het extremistische netwerk.
- *Behandelmodaliteit:* Zorg voor een instrument dat dwingend voorschrijft om alle relevante wetenschappelijke aandachtsgebieden na te lopen bij het opstellen van een plan van aanpak. Hierbij moet duidelijk zijn wat de relatie is tussen doelen, interventies en de verwachte resultaten/succescriteria (theory of change).
- *Professionaliteitsbeginsel:* Formuleer duidelijke rollen en taken per PGA professional en blijf deze frequent communiceren. Zorg voor een goede vastlegging van zaken die buiten het casusoverleg besproken zijn (meer gebruik maken van mailgroep in plaats van individuele telefoontjes). Motiveer en leg vast wanneer informatie wordt gedeeld met partners die niet zijn aangesloten op het covenant persoonsgerichte aanpak. Ontwikkel een competentieprofiel waar een PGA professional aan moet voldoen en organiseer intervisie en supervisie voor de PGA professional om zo professionele eenzaamheid tegen te gaan.
- *Programma integriteitsbeginsel:* Ontwikkel een format voor een integraal plan van aanpak. Dit staat los van de notulen en moet worden toegevoegd aan het softwaresysteem van het Zorg- en Veiligheidshuis. Dat integraal plan van aanpak ziet toe op de samenhang en opvolging van informatie, risico-inschatting/analyse, doelen, interventies, afspraken tussen ketenpartners en succescriteria. Het plan van aanpak dient ingebed te zijn in een bredere methodiek waarin ook aandacht is voor kwaliteitsbewaking en evaluatie.

Scenario 2: Visieontwikkeling en (her)conceptualisatie van de PGA CETR

In plaats van de huidige PGA op elementen (gefaseerd) te verbeteren, kan gemeente Den Haag ook kiezen voor een (her)conceptualisatie van de aanpak. Dit scenario biedt een goede basis voor een toekomstige effectevaluatie. Er is een zogenaamd 'nulmoment' en het houdt zowel rekening met 'what works' beginselen als met de 'best persons':

- Start een visietraject met ketenpartners over het doel, de doelgroep, de noodzaak, de legitimiteit, de proportionaliteit, de verwachtingen over de effectiviteit van de persoonsgerichte aanpak en het onderliggende paradigma van het fenomeen van radicalisering en extremisme.
- Zorg dat dit visietraject aansluit bij de huidige wetgeving en bij wetgeving die in de maak is.
- Zet na het visietraject in op methodische ontwikkeling, daarbij rekening houdend met de 'what works' beginselen, 'best persons' en met de uitkomsten van deze evaluatie.
- Deel, communiceer en onderwijs de methodiek zodat 'best persons' die de PGA-CTER uitvoeren hier goed mee overweg kunnen.
- Bouw standaard momenten van reflectie en zelfevaluatie in. Doe dit niet alleen tussen PGA professionals (én management) onderling, maar ook met de casusindividuen waar ze mee werken.

Deze twee scenario's en bijbehorende aanbevelingen zijn complementair aan elkaar. De gemeente Den Haag zal een keuze voor een van de twee of beide scenario's moeten bepalen op basis van de beschikbaarheid van personele capaciteit, tijd en budget. Deze keuze moet worden gemaakt in een veld dat gekenmerkt wordt door een grote mate van complexiteit en dat continu aan verandering onderhevig is. Het primaat van de aanpak en de verantwoording met betrekking tot de aanpak liggen bij de politiek-bestuurlijke context. De hoogste norm is daarbij de combinatie van gelijktijdig meebewegen, doorontwikkelen en borgen. De erkenning voor Haagse PGA professionals als 'pioniers in complexiteit' is hierbij van groot belang.

Bijlages

Bijlage 1 - Verantwoording methodologie

In deze bijlage gaan we dieper in op de gehanteerde visie op het onderzoek, de gekozen methodologie en de wijze van dataverzameling en analyse. In de hieropvolgende bijlagen zijn de verschillende toetsingskaders, vragenlijsten, de respondentenlijst, het literatuuroverzicht, en het overzicht van de geraadpleegde documenten opgenomen.

Onderzoeks- en deelvragen

Op basis van de onderzoekswensen van de gemeente Den Haag hebben wij de volgende hoofdvraag geformuleerd:

Wat zijn de randvoorwaarden voor effectieve aanpak en evaluatie van de persoonsgerichte aanpak en in hoeverre voldoet de huidige Haagse PGA-CTER op papier en in de praktijk aan deze voorwaarden?

In eerste instantie hebben wij de beschreven deelvragen van het onderzoek uit Hoofdstuk 1 overgenomen voor dit onderzoek. Gedurende de uitvoering van dit onderzoek, bleek het echter meer voor de hand liggend om bepaalde deelvragen meer uit te splitsen om onderscheid en duidelijkheid te creëren tussen de verschillende evaluatievormen (zie volgende paragraaf). De deelvragen luiden als volgt:

- Deelvraag 1: Wat zijn de voorwaarden voor een effectieve PGA-CTER?
- Deelvraag 2: Hoe ziet de structuur van de Haagse PGA-CTER eruit, wat zijn de aannames achter de aanpak en hoe verhouden die aannames zich tot de theoretische voorwaarden?
- Deelvraag 3: Hoe werkt de Haagse PGA-CTER in de praktijk, zowel op het gebied van samenwerking tussen ketenpartners als op het gebied van de individuele casuïstiek?
- Deelvraag 4: Wat zijn de kwantitatieve opbrengsten van de PGA-CTER (output)?
- Deelvraag 5: Wat zijn de kwalitatieve opbrengsten van de PGA-CTER?
- Deelvraag 6: Wat is nodig om in de toekomst een effectevaluatie te kunnen uitvoeren?
- Deelvraag 7: Welke aanbevelingen kunnen we doen om de PGA-CTER toekomstbestendig te maken?

Verschillende evaluatievormen: plan-, proces- en lichte effectevaluatie

Gelet op de diversiteit aan onderzoeksvragen, hebben we gekozen voor een combinatie van drie verschillende evaluatievormen, namelijk: plan-, proces- en lichte effectevaluatie. De verschillende evaluatievormen zijn mede gebaseerd op de Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie van Radicalisering. De opdrachtgever heeft het gebruik van de Toolkit als een van de gunningscriteria voor de onderzoeksopdracht geformuleerd. In de evaluatie van de Haagse PGA-CTER combineren we meerdere evaluatievormen in één rapport. Op basis daarvan formuleren we de bouwstenen voor een toekomstige (volledige) effectevaluatie. Bovendien zijn de bevindingen per evaluatie gebaseerd op een combinatie van vijf informatiebronnen: literatuur, documenten, interviews, dossiers en een leersessie met respondenten. De opzet van deze evaluatie is daarmee complex, maar geeft een doordacht kader waarmee we de diepte en rijkdom van de werkpraktijk van radicalisering in de PGA-CTER in kaart kunnen brengen.

Planevaluatie

Een planevaluatie geeft inzicht in de veronderstelde theoretische werkwijze van de Haagse PGA-CTER: in de opzet, doelstellingen, doelgroepen en interventies van de Haagse PGA-CTER en in de aannames die hieraan ten grondslag liggen. Een planevaluatie toetst daarnaast in hoeverre de formeel vastgelegde (papieren) opzet, doelstellingen, doelgroepen en interventies van de PGA-CTER overeenkomen met de wetenschappelijke inzichten over het multidisciplinair casusoverleg, over de typen interventies, professionals en voorwaarden voor effectevaluatie. Tot slot kan een planevaluatie verdiepende antwoorden geven op het moment dat de resultaten van de proces- en lichte effectevaluatie (zie volgende subparagrafen) achterblijven bij de verwachtingen van de opdrachtgever. Op basis hiervan kunnen ook aanbevelingen geformuleerd over de verbetering van de inzet van de PGA-CTER in Den Haag.

De planevaluatie voerden we uit ter beantwoording van de volgende deelvragen:

- Deelvraag 1: Wat zijn volgens de literatuur de voorwaarden voor een effectieve persoonsgerichte aanpak CTER?
- Deelvraag 2: Hoe ziet de structuur van de Haagse persoonsgerichte aanpak CTER eruit, wat zijn de aannames achter de aanpak en hoe verhouden deze zich tot de theoretische voorwaarden?
- Deelvraag 6: Wat is nodig om in de toekomst een effectevaluatie te kunnen uitvoeren?

Procesevaluatie

Een procesevaluatie onderzoekt of de praktijk overeenkomt met wat er op papier is uiteengezet. Hoe wordt de PGA-CTER in Den Haag in de praktijk uitgevoerd? Wat is de output van de aanpak? Wat levert de aanpak in kwantitatieve zin op? Hoeveel casussen worden aangemeld, besproken, etc.? Verloopt alles zoals vooraf afgesproken en neergelegd in plannen en documenten? Hoe verloopt de samenwerking tussen ketenpartners in de praktijk? Bestaan er naast de formele afspraken, ook informele afspraken? De procesevaluatie heeft ten doel de volgende deelvragen te beantwoorden:

- Deelvraag 3: Hoe verloopt de Haagse PGA-CTER in de praktijk, zowel op het gebied van samenwerking tussen ketenpartners alsmede de individuele casuïstiek?
- Deelvraag 4: Wat zijn de kwantitatieve opbrengsten van de PGA-CTER (output)?

Lichte effectevaluatie

Naast het onderzoek naar de kwantitatieve opbrengsten van de Haagse PGA-CTER was er ook de wens om meer inzicht te krijgen in de kwalitatieve opbrengsten. Wat zijn de opbrengsten van de PGA-CTER op het gebied van samenwerking en op individueel casusniveau? Omdat een 'zware' (hierna: volledige) effectevaluatie van de PGA-CTER - mede vanwege het ontbreken van een nulmeting - nu nog niet mogelijk is, hebben we gekozen voor een lichte effectevaluatie. De term lichte effectevaluatie is ontleend aan de Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie van Radicalisering. In de toolkit worden criteria beschreven die kunnen helpen om de bewijskracht van de effectevaluatie te vergroten. Met bewijskracht wordt bedoeld: hoe overtuigend zijn de resultaten van de evaluatie? Naarmate de bewijskracht van een evaluatie toeneemt kun je met meer zekerheid uitspraken doen over de effecten van een interventie. De opzet van de effectevaluatie waarin ook besloten wordt welke evaluatiemethoden kunnen worden ingezet, hangt af van het type interventie en de mate waarin de geselecteerde interventie voldoet aan de

voorwaarden voor evaluatie met hoge bewijskracht. Figuur 7.1 (overgenomen uit de Toolkit) laat zien dat de bewijskracht van een evaluatie loopt van 'licht' tot 'zwaar'.

Figuur 8 Mate van bewijskracht voor effectevaluatie (Toolkit Evidence Based Werken, 2019)

De lichte effectevaluatie heeft ten doel de volgende deelvraag te beantwoorden:

- Deelvraag 5: Wat zijn de kwalitatieve opbrengsten van de PGA-CTER?

We hebben gekeken naar de opbrengsten met betrekking tot de samenwerking en de opbrengsten op individueel (casus)niveau. Dit is onderzocht vanuit het perspectief van de ketenpartners en op basis van individuele dossiers. In het onderstaande overzicht staat welke deelvragen met welke evaluatievormen in welk hoofdstuk worden gepresenteerd:

Tabel 8 Deelvragen per hoofdstuk

Deelvraag	Evaluatie	Hoofdstuk
1. Wat zijn de voorwaarden voor een effectieve PGA-CTER?	Planevaluatie	3
2. Hoe ziet de structuur van de Haagse PGA-CTER eruit, wat zijn de aannames achter de aanpak en hoe verhouden deze zich tot de theoretische voorwaarden?	Planevaluatie	3
3. Hoe verloopt de Haagse PGA-CTER in de praktijk, zowel op het gebied van samenwerking tussen ketenpartners alsmede op het gebied van de individuele casuïstiek?	Procesevaluatie	4
4. Wat zijn de kwantitatieve opbrengsten van de PGA-CTER (output)?	Procesevaluatie	4
5. Wat zijn de kwalitatieve opbrengsten van de PGA-CTER?	Proces- en lichte effectevaluatie	4 en 5
6. Wat is nodig om in de toekomst een effectevaluatie te kunnen uitvoeren?	Plan- en procesevaluatie	6
7. Wat zijn de aanbevelingen die gedaan kunnen worden om de PGA-CTER toekomstbestendig te maken?	Pan-, proces- en lichte effectevaluatie	3, 4 en 5

Dataverzameling en analyse

We maken bij dit evaluatieonderzoek gebruik van verschillende vormen van dataverzameling en analysemethoden. Hieronder zetten we die kort uiteen.

Literatuurscan

Om de Haagse PGA-CTER op theoretische effectiviteit te kunnen toetsen is het belangrijk om eerst een kader te schetsen van voorwaarden waaraan een persoonsgerichte aanpak moet voldoen. Omdat de focus van de evaluatie specifiek gericht is op de Haagse PGA-CTER in praktijk hebben we gekozen een literatuurscan uit te voeren. De literatuurselectie is gemaakt op basis van onze kennis en ervaring als onderzoekers op basis van eerder uitgevoerd evaluatieonderzoek voor andere gemeenten en voor de Rijksoverheid en op basis van promotieonderzoek naar de effectiviteit van antiradicaliseringsbeleid (Gielen, 2020). Een literatuurscan is nadrukkelijk geen uitputtende literatuurstudie. Het geeft een overzicht van de belangrijkste inzichten uit de nationale en internationale literatuur over welke mechanismen en randvoorwaarden van belang zijn voor een effectieve persoonsgerichte aanpak.

We hebben de literatuur geanalyseerd waarin de beste werkwijze en institutionele randvoorwaarden voor het multidisciplinair casuoverleg worden besproken en waarin de persoonsgerichte aanpak wordt ontwikkeld (NCTV, 2015; VNG, 2015; Gielen, 2018; Toolkit Evidence Based Werken, 2019; Douglas et al. 2019). Daarnaast hebben we de literatuur bestudeerd die zich richt op de beste (combinatie van) interventies in het licht van PGA-CTER (Weggemans & De Graaf, 2017; AEF, 2018; Hordijk, 2019; Gielen, 2019). We hebben niet alleen gekeken naar de literatuur over 'best practices', maar ook naar de literatuur die inzicht geeft in de voorwaarden waaraan de PGA-CTER professionals moeten voldoen om effectief te zijn. (Koehler, 2016; Doosje & Hallich 2015; Gielen, 2020; Dijkman, 2021). Tot slot hebben we enkele studies over effectevaluaties geanalyseerd (Cherney, 2018a; 2018b; Cherney & Belton, 2019; Koller, 2019; RAN, 2019b; Van der Heide & Schuurman, 2018; Gielen, 2018; 2020). Op basis van deze scan konden we in kaart brengen waar de Haagse PGA-CTER aan moet voldoen om in de toekomst op effect te kunnen worden geëvalueerd.

De literatuur die vanaf 2014 is gepubliceerd is leidend geweest. Vanaf dat moment was de persoonsgerichte aanpak voor radicalisering in opkomst en verschenen de eerste publicaties over deze aanpak (NCTV, 2015; VNG, 2015). We hebben zowel gekeken naar nationale als internationale literatuur. Hoewel de persoonsgerichte aanpak in het buitenland niet als zodanig bestaat, hanteren andere landen een vergelijkbare aanpak die bekend staat als 'case based management', 'deradicalisation', 'rehabilitation', of 'reintegration'. Deze literatuur beschrijft op basis van welke (combinatie van) interventies en randvoorwaarden een extremist of geradicaliseerd persoon succesvol kan re-integreren in de maatschappij.

De literatuurscan beperkt zich tot de beschikbare literatuur tot oktober 2020. Daarna ging het onderzoek van start en hebben we het toetsingskader ontwikkeld om de Haagse PGA-CTER aan te kunnen toetsen. De literatuurselectie hebben we voorgelegd aan de opdrachtgever en begeleidingscommissie. Op basis daarvan zijn nog enkele suggesties gedaan van mogelijke relevante literatuur. Tot slot is ook gebruik gemaakt van de 'sneeuwbalmethode'. Indien uit de geselecteerde studies bleek dat er werd verwezen naar andere relevante studies, hebben we die ook bestudeerd. Dit gold bijvoorbeeld voor de diverse studies waarin werd verwezen naar de 'what works' beginselen uit de criminologie. Het volledige

overzicht van bestudeerde literatuur is terug te vinden in Bijlage 1. Het ontwikkelde toetsingskader is weergegeven in Bijlage 2.

Documentanalyse (N=23)

Als onderdeel van de planevaluatie kijken we naar hoe de Haagse PGA-CTER op papier is vastgelegd en of deze voldoet aan het toetsingskader wat wij als onderdeel van de literatuurscan hebben ontwikkeld. De opdrachtgever heeft ons in oktober 2020 voorzien van documenten die inzicht bieden in de opzet, werkwijze, doelstellingen en doelgroep van de Haagse PGA-CTER. Specifiek hebben we gevraagd om documenten die inzicht bieden in de totstandkoming van de PGA-CTER (o.a. doelstellingen), de signaleringsstructuur, de weging/triage (o.a. op- en afschaling en risicotaxatie), het casusoverleg, de informatiedeling, de privacy overwegingen, de interventies, de expertise, de competenties en de professionalisering. Op basis van de analyse van deze documenten en de documenten waarnaar in interviewgesprekken verwezen werd, hebben we diverse vraaggesprekken met de opdrachtgever georganiseerd om bepaalde zaken uit de documenten en interviews te verhelderen en te duiden. Op basis hiervan zijn nog enkele documenten in november en december 2020 en april 2021 nagestuurd. In Bijlage 3 geven we een overzicht van de bestudeerde documenten. In totaal hebben we 23 documenten geanalyseerd.

Diepte- interviews met ketenpartners (N=29)

Als onderdeel van de procesevaluatie en lichte effectevaluatie hebben we inzicht gekregen in de praktijk van de Haagse PGA-CTER. We hebben diepte-interviews afgenomen aan de hand van een semigestructureerd interview vragenlijst (topiclijst in Bijlage 5). De interviewvragen zijn vooraf ter goedkeuring voorgelegd aan de opdrachtgever en de begeleidingscommissie. Door de diepte interviews konden we nader ingaan op de ervaring van een respondent en konden we doorvragen op gegeven voorbeelden.

De selectie van de respondenten is gebaseerd op een aantal criteria:

- Ervaring en betrokkenheid bij de vormgeving van de PGA Den Haag en/of;
- Ervaring en betrokkenheid bij de regie op de uitvoering van de PGA Den Haag en/of;
- Ervaring en betrokkenheid bij de facilitering van de PGA Den Haag en/of;
- Ervaring en betrokkenheid bij de uitvoering van de PGA Den Haag.

De respondenten moesten werkzaam zijn bij een van de volgende organisaties:

- Gemeente (IPPR);
- Politie;
- OM;
- Zorg- en Veiligheidshuis;
- Gemeentelijke uitvoerende organisaties (b.v. leerplicht, Centrum voor Jeugd en Gezin (CJG) en de afdeling Sociale Zaken en Werkgelegenheid van de gemeente Den Haag);
- Geestelijke gezondheidszorg;
- Jeugdzorgpartners (bijv. Raad voor de Kinderbescherming (RvdK) en Jeugdbescherming West (JBW));

- Landelijke partners, bijvoorbeeld de NCTV, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) en de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD).

De opdrachtgever heeft een lijst samengesteld van organisaties en personen die voor de interviews relevant waren om te spreken. Initieel zijn we uitgegaan van 20 respondenten. Gezien het feit dat er door de opdrachtgever meer respondenten werden voorgesteld dan onze onderzoeksopzet vereiste, hebben we na overleg met opdrachtgever en begeleidingscommissie ervoor gekozen om meer diepte-interviews toe te voegen. Met als gevolg dat we minder dossiers hebben kunnen analyseren. Zonder af te hoeven doen aan een degelijke analyse van de dossiers hebben we zo de kans gecreëerd om een nog vollediger beeld te krijgen van de praktijk waarin de respondenten de PGA-CTER vormgeven en uitvoeren. Uiteindelijk hebben we 29 personen geïnterviewd, waarvan 19 personen van 9 verschillende externe organisaties (inclusief het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden en een oud-medewerker van de gemeente Den Haag) en 10 personen binnen diverse gemeentelijke afdelingen. De lijst van respondenten is in Bijlage 4 toegevoegd. In verband met privacy hebben we alleen de functie en de organisatie van de respondenten vermeld.

Alle interviewverslagen zijn opgenomen in een verzamelbestand waarin per interview de belangrijkste bevindingen zijn geplaatst. We hebben dat verzamelbestand met antwoorden onderverdeeld in de drie types evaluaties: antwoorden die betrekking hebben op vragen voor de planevaluatie, de procesevaluatie en lichte effectevaluatie. Voor het beantwoorden van de vragen in de procesevaluatie en de lichte effectevaluatie, is daarnaast een onderverdeling gemaakt naar vragen die gericht zijn op de samenwerking en kennis en vaardigheden en op methodisch werken en opbrengsten en effecten.

Dossieranalyse (N=30)

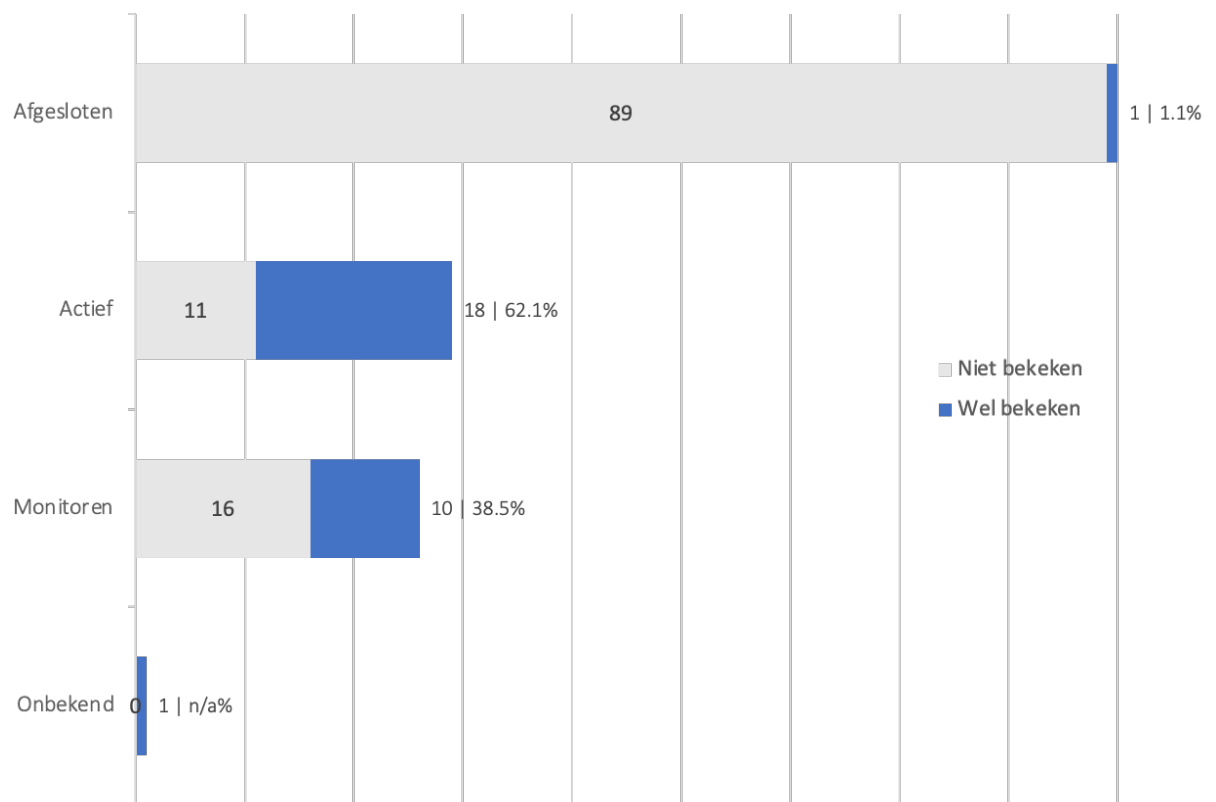
Op basis van het dossieronderzoek hebben we in kaart gebracht wat de kwantitatieve en kwalitatieve opbrengsten zijn, en in hoeverre de praktijk overeenkomt met de belangrijkste randvoorwaarden voor een goede PGA-CTER. Het dossieronderzoek is geen uitputtende analyse van alle individuele dossiers van alle casuïstiek die sinds 2014 heeft gespeeld. Het is een steekproefsgewijze methode om in kaart te brengen of de processen en de methodiek zoals beschreven op papier ook overeenkomen met de praktijk. Het dossieronderzoek dient daarmee vooral het doel van de procesevaluatie. Daarnaast draagt het bij aan de analyse van de opbrengsten van de huidige inspanningen op individueel casusniveau en aan de vraag wat in de toekomst nodig is om een volledige effectevaluatie te kunnen uitvoeren.

Bij een evenwichtige selectie van de dossiers waren we als onderzoekers gebonden aan privacywetgeving en daarmee ook afhankelijk van de opdrachtgever. We hebben daarom vooraf enkele criteria opgesteld:

- Start- en eventueel afrondingsmoment van de casus: het zwaartepunt diende te liggen op casussen die nog liepen, omdat de casussen uit bijvoorbeeld 2014 en 2015 zeer waarschijnlijk een onvoldoende beeld zouden geven van de huidige realiteit en werkwijze;
- Type casus: een representatieve verdeling tussen mensen die zijn uitgereisd, tegengehouden, teruggekeerd of in Nederland zijn geradicaliseerd.
- Demografische verdeling: een voor de doelgroep van PGA-CTER zo representatief mogelijke verdeling van mannen en vrouwen en minderjarigen en meerderjarigen.

We hebben in totaal 30 dossiers geanalyseerd. De geanalyseerde dossiers ten opzichte van het totaal aantal dossier PGA-CTER van de gemeente Den Haag (peildatum 1 april 2021) is als volgt. Van de 29 actieve dossiers hebben we er 18 geëvalueerd (62%). Van de 26 dossiers die gemonitord worden, hebben we 10 dossiers geëvalueerd (38%). Van de 90 afgesloten dossiers, hebben we 1 dossier geëvalueerd (1,1%). 1 dossier heeft een onbekende status.

Figuur 9 Percentages geëvalueerde dossiers van geheel aantal dossiers Den Haag

We hebben geen cijfers over het totaal aantal dossiers van de gemeente Den Haag waarin vermeld wordt:

- Of het casusindividu minder- of meerderjarig is;
- Wat alle looptijd categorieën zijn (start- en afrondingsmoment)
- Of er een risicotaxatie-instrument gebruikt is;
- Wat het type van de casus is (combinatie mogelijk);
- Of er een notificatiebrief is opgemaakt;
- Welke vorm van extremisme de casus betreft;
- Wat de sekse van de casus is.

Op basis van het ontwikkelde toetsingskader hebben we concrete vragen geformuleerd waarmee we de dossiers bestudeerd hebben. Deze vragenlijst hebben we vervolgens voorgelegd aan de opdrachtgever en begeleidingscommissie en is weergegeven in Bijlage 6. We hebben in het dossieronderzoek gekeken naar 41

aspecten. Per vragencluster/vraag is tevens aangegeven of de vraag de procesevaluatie dient of de lichte effectevaluatie.

Enkele voorbeelden van relevante aspecten zijn:

- Soort casuïstiek;
- Consequente dossiervorming;
- Het gebruik van een risicotaxatie-instrument;
- Gebruik van op- en afschaling (stroomschema);
- Een plan van aanpak ingrijpend op de diverse oorzaken van radicalisering;

We hebben alle elementen per dossier in kaart gebracht. Vervolgens hebben we van die dossiers en de resultaten een overzichtsmatrix gemaakt waarbij we de 41 elementen in een overzicht geplaatst hebben en een score hebben gegeven. Op basis van dit overzichtsmatrix zijn we tot de beantwoording op volgorde van de 41 elementen overgegaan. Uit dat document hebben we de bevindingen per evaluatie soort ondergebracht in de daartoe bestemde hoofdstukken. Gedurende het dossieronderzoek werden wij geconfronteerd met specifieke uitdagingen en beperkingen bij de dossiers. In Bijlage 9 lichten we toe hoe we daarmee om zijn gegaan.

Leersessie met respondenten (N=11)

Na oplevering van het concepteindrapport hebben we een leersessie met elf respondenten gehouden die we in een eerder stadium van het onderzoek hadden geïnterviewd. De gemeente Den Haag en de voorzitter van de begeleidingscommissie waren aanwezig bij deze leersessie. Het doel van deze leersessie was meervoudig. We hebben de bevindingen van het onderzoek kunnen terugkoppelen en de sessie gaf ruimte voor hun vragen en feedback. We hebben de sessie ook benut om de krachten van de PGA-CTER te benadrukken. Zoals beschreven in het hoofdstuk 5 waren de respondenten tijdens de interviews constructief kritisch en vanuit een lerende houding betrokken bij de beantwoording van onze vragen. Het zwaartepunt kwam daardoor vooral te liggen op de punten die nog aandacht behoeven. Om evenwichtigheid in de onderzoeksresultaten te garanderen hebben we in de leersessie stilgestaan bij de positieve kanten van de PGA-CTER. Daarnaast hebben we gevraagd naar aanbevelingen van de respondenten.

Iteratief onderzoeksproces

De evaluatie van de Haagse PGA-CTER is een zogenoemd iteratief onderzoeksproces. We hebben informatie verzameld, deze vervolgens geordend en in een context geplaatst. Dit is een analytisch proces van gedachtevorming waarin het herkennen van grote lijnen, patronen en mechanismen centraal staat. Het iteratieve karakter van het onderzoek wordt gekenmerkt door de ruimte om op basis van nieuwe informatie eerdere bevindingen of vragen in een nieuw perspectief te plaatsen. Een concreet voorbeeld daarvan is hoe we de documenten van de opdrachtgever die druppelsgewijs binnenkwamen hebben geïnterpreteerd. Hieruit bleek dat verschillende formulieren door verschillende betrokkenen bij de PGA-CTER anders genoemd werden. Deze nieuwe informatie hebben we meegenomen in de analyse van bijvoorbeeld de doelen en werkwijze binnen de PGA-CTER.

Privacy en ethische waarborgen

De persoonsgerichte aanpak is erop gericht om individuen (en hun nabije omgeving) op een positieve manier te ondersteunen om (verdere) strafbare feiten te voorkomen en om het risico op radicalisering, extremisme en terrorisme te verkleinen. De PGA-CTER maakt in die zin onvermijdelijk inbreuk op het persoonlijke leven van mensen. De ontwikkeling van de PGA-CTER is daarom ook op het vlak van informatiedelen pionierswerk. Landelijke wetgeving over de regiefunctie van de gemeente en het delen van informatie en organiseren (van casusoverleggen) bij de persoonsgerichte aanpak van radicalisering is nog in ontwikkeling. Dat betekent dat de PGA-CTER op dit moment niet kan leunen op integrale wetgeving die voorschrijft hoe er samengewerkt moet worden en op welke manier en in hoeverre informatie mag worden gedeeld.

Tijdens deze evaluatie liepen wij als onderzoekers eveneens tegen privacy vraagstukken aan. Privacy-overwegingen speelden een rol in zowel de context van de interviews met respondenten, wiens (beperkte) persoonsgegevens wij nodig hadden om contact te leggen, als in de context van de analyse op basis van de dossiers van casusindividuen in de PGA-CTER. We hebben in dit licht een verwerkersovereenkomst getekend met de gemeente Den Haag. Daarin zijn afspraken opgenomen over privacy en over de wijze waarop we persoonsgegevens opslaan en verwerken. Voor de interviews en dossiers lichten we hieronder kort toe welke specifieke maatregelen we hebben genomen om de privacy te waarborgen.

Interviews

De gemeente heeft alle respondenten voor interviews vooraf geïnformeerd over het doel van het onderzoek. Eveneens is gevraagd of respondenten bezwaar hadden tegen het delen van hun persoonsgegevens (naam, organisatie en emailadres) met de onderzoekers. Hun akkoord was de voorwaarde voor ons als onderzoekers om contact op te nemen met de respondenten. Bij het inplannen van de interviews hebben respondenten een privacy statement ontvangen. In verband met de COVID-19 maatregelen hebben we de interviews online afgenomen in een beveiligde omgeving in Microsoft Teams. De gesprekken zijn niet opgenomen. We hebben het interview in duo's uitgevoerd, zodat een collega de vragen kon stellen en de andere collega de antwoorden kon notuleren. Op basis van die notities is een concept interviewverslag gemaakt, waarin de naam en organisatie van de respondent is gecodeerd en opgeslagen in een beveiligde Teams omgeving van Microsoft. Vervolgens is via beveiligde mail het concept interviewverslag naar de respondenten gestuurd, met de vraag of het verslag huns inziens een correcte weergave was van het gesprek. In een enkel geval stelden respondenten aanvullingen of kleine wijzigingen voor. Deze hebben meegenomen in de verwerking tot definitieve verslagen. In verband met privacy hebben we alleen de functie en de organisatie van de respondenten vermeld in deze onderzoeksrapportage.

Dossieranalyse

Om de privacy van casusindividuen te waarborgen, hebben wij als onderzoekers geen vrije toegang gehad tot de dossiers. De opdrachtgever heeft op basis van de door ons gestelde criteria voor dossieranalyse (zie paragraaf dataverzameling) dossiers geselecteerd. Alle persoonsgegevens zijn vervolgens door de opdrachtgever zwart gelakt. Ook heeft de opdrachtgever de informatie die geen persoonsgegevens zijn

maar die mogelijk wel zou kunnen leiden tot identificatie van een casusindividu gelakt. Om privacy en vertrouwelijkheid van de dossiers te waarborgen, hebben wij de dossiers alleen fysiek op locatie bij de opdrachtgever mogen inzien. Wij hebben geen tastbare of digitale kopieën van dossiers in ons bezit (gehad).

De dossiers hebben we geanalyseerd aan de hand van het opgestelde analysekader uit Bijlage 6. Het analysekader toetst voornamelijk de wijze waarop wel of niet methodisch wordt gewerkt en beschrijft geen persoonlijke (radicaliserings)verhalen van casusindividuen. Deze dossiers hebben de code A t/m Z gekregen AA (nr. 1) & AB (nr. 4) & AC (nr. 6) & AD (nr. 7) en zijn eveneens opgeslagen in een beveiligde omgeving. In Bijlage 8 hebben we een overzicht toegevoegd van hoe we privacy en ethische vraagstukken geborgd hebben, zowel voorafgaand aan het onderzoek, tijdens de uitvoering van het onderzoek, als na het onderzoek. Er is ook terug te lezen welke afspraken er zijn gemaakt met betrekking tot de communicatie en de opslag van data.

Beperkingen onderzoeksopzet en data

In deze paragraaf staan we stil bij de beperkingen van de gekozen onderzoeksopzet en bij de wijze van dataselectie en verzameling.

Volledige effectevaluatie niet mogelijk

Een zware (volledige) effectevaluatie zoals weergegeven in figuur 2.1 uit de Toolkit Evidence Based Werken, is bij dit onderzoek niet mogelijk. De vraag is ook of het überhaupt mogelijk is bij de persoonsgerichte aanpak. Zoals eerder aangegeven is er geen mogelijkheid tot een controlegroep, zelfs als er bij de evaluatie van de PGA-CTER een voor- en nameting kan plaatsvinden. De Haagse PGA-CTER gaat uit van een werkwijze met unieke personen met een uniek radicaliseringsproces. Voor een controlegroep zijn er te veel variabelen in dat proces, nog los van de ethische bezwaren en veiligheidsrisico's die daarmee gepaard zouden gaan.

Interviews

Bij de resultaten uit de interviews, hebben we een onderscheid gemaakt tussen:

- Antwoord/ bevinding geldt voor minderheid van de respondenten (<40 procent)
- Antwoord/ bevinding geldt voor circa de helft van de respondenten (>40 procent en <60 procent)
- Antwoord/ bevinding geldt voor de meerderheid van de respondenten (>60 procent)

We hebben voor deze indeling gekozen op verzoek van de begeleidingscommissie om zo zuiver mogelijk te kunnen zijn in het neerzetten van de resultaten. We zijn ons ervan bewust dat een dergelijke kwantitatieve indeling van een kwalitatief ingestoken onderzoek echter ook onbedoeld afbreuk kan doen aan het belang van individuele voorbeelden. Bovenstaande verdeling wil bovendien niet zeggen dat alle respondenten ook daadwerkelijk iets gezegd hebben over het betreffende onderwerp. Dus als bijvoorbeeld het aantal <40 wordt weergegeven kan dat niet worden afgezet tegen 100 procent beantwoording. In de dataverzameling van deze evaluatie is immers gekozen voor het houden van diepte-interviews aan de hand van de topiclijst in Bijlage 6. Antwoorden van respondenten zijn daarmee geen kwantitatieve resultaten zoals in bijvoorbeeld een enquête vragenlijst. Bij diepte-interviews hebben we

de respondenten de vrijheid gegeven om relevante ervaringen en bevindingen in te brengen en te verduidelijken, ook als die niet in de topics van de vragenlijst zijn opgenomen. Met als gevolg dat niet alle respondenten over alle onderwerpen die zijn ingebracht iets hebben kunnen zeggen. Aangezien de interviews fungeren als een verdieping op (de beleving van) de huidige werkwijze binnen de PGA-CTER, zijn er per respondent accentverschillen in de beantwoording van de vragen. Dit heeft mede te maken met de verschillende functies en beroepsperspectieven.

Dossiers

Om de privacy van respondenten te waarborgen, heeft de opdrachtgever op basis van door ons vastgestelde selectiecriteria de dossiers geselecteerd. We vertrouwen daarmee op het oordeel en vermogen van de opdrachtgever om representatieve dossiers te selecteren. Hoewel er geen enkele reden is om aan te nemen dat hier sprake van is, kunnen we niet uitsluiten dat er een 'selectiebias' heeft plaatsgevonden, in de zin dat vooral dossiers geselecteerd zijn die gunstig uitpakken voor de beoordeling. Bij de bestudering van de dossiers is het voorgekomen dat informatie ontbrak. Bij die dossiers heeft een verdiepend gesprek plaatsgevonden met de verantwoordelijke voor het selecteren en aanleveren van de dossiers. Dit gesprek gaf inzicht in de vraag of relevante informatie per ongeluk niet was geprint en gelakt, of dat de informatie überhaupt ontbrak in het dossier, of dat de informatie wel aanwezig is maar niet aan ons is verstrekt. Er lijkt sprake te zijn van een combinatie van al deze factoren.

Geen interviews met casusindividuen

In de onderzoekswensen van de gemeente Den Haag is niet voorzien in interviews met casusindividuen van de PGA-CTER. Dat betekent dat hun perspectief over de werking van de aanpak PGA-CTER en de PGA professionals waar zij mee in aanraking komen, niet is meegenomen in dit onderzoek. Dit evaluatie onderzoek focust met name op 'what works' beginselen, maar kijkt ook naar de professionals uit de PGA-CTER ('who works'). De beoordeling van de effectiviteit van professionals is gebaat bij een breder perspectief dan alleen het professionele perspectief dat in deze evaluatie is gehanteerd. Mocht de gemeente Den Haag in de toekomst evaluatieonderzoek willen (laten) uitvoeren, raden we aan de inzichten en meningen van de casusindividuen eveneens mee te nemen. Dit is vanuit wetenschappelijk ethisch oogpunt belangrijk, omdat toekomstige interviews met de directe doelgroep van de PGA-CTER ook de mogelijkheid biedt aan casusindividuen om hun stem te laten horen.

Bijlage 2 - Literatuuroverzicht

- AIVD (2016). Life with ISIS: The Myth Unravelling. Geraadpleegd via <https://english.aivd.nl/publications/publications/2016/01/15/publication-life-with-isis-the-myth-unravelling>
- Andrews, D. A., Bonta, J., & Hoge, R. D. (1990). Classification for effective rehabilitation: Rediscovering psychology. *Criminal Justice and Behavior*, 17(1), 19–52.
- Andrews, D. A., & Bonta, J. (2010). Rehabilitating criminal justice policy and practice. *Psychology, Public Policy, and Law*, 16(1), 39–55.
- Barrelle, K. (2015). Pro-integration: disengagement from and life after extremism. *Behavioral sciences of terrorism and political aggression*, 7(2), 129-142.
- Bonta, J., Wallace-Capretta, S., & Rooney, R. (2000). A quasi-experimental evaluation of an intensive rehabilitation supervision program. *Criminal Justice and Behavior*, 27, 312-329.
- Cherney, A., & Belton, E. (2019). Evaluating case-managed approaches to counter radicalization and violent extremism: An example of the Proactive Integrated Support Model (PRISM) intervention. *Studies in Conflict & Terrorism*, 1-21.
- Colliver, C., De Leede, S., Parker, L., Masieh, H., Skellet, R., Augeria, A., & Moeyens, C. (2019). Interventies voor vrouwen en meisjes die betrokken zijn bij islamitisch extremisme. Een toolkit voor hulpverleners. Geraadpleegd via: <https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2019/10/ISD-Toolkit-Dutch-Final-25-10-29.pdf>
- DGAP (2020). Issue Paper: Good Practices in Evaluating Tertiary PVE Programs. Geraadpleegd van https://dgap.org/sites/default/files/article_pdfs/DGAP-Report-2020-08_EN.pdf
- Dijkman, A. (2021). 'De radicaliseringsindustrie': van pionieren naar professionaliseren. Amsterdam, Nederland: Amsterdam University Press.
- Douglas, Scott; Beatrice de Graaf, Wouter Klein, Marie-Jeanne Schiffelers, Kees van de Boos & Mirko Noordegraaf (2019). Al doende leren. Een evaluatie van de Arnhemse radicaliseringsaanpak. Utrecht: Universiteit van Utrecht.
- ESS (2019). Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie van Radicalisering. Geraadpleegd via <https://www.socialestabiliteit.nl/si-toolkit>
- Gendreau, P., French, S. A., & Taylor, A. (2002). What Works (What Doesn't Work) Revised 2002. Invited Submission to the International Community Corrections Association Monograph Series Project.
- Gielen, A. J. (2018). Exit programmes for female jihadists: A proposal for conducting realistic evaluation of the Dutch approach. *International sociology*, 33(4), 454-472.
- Gielen, A. J. (2019). Countering violent extremism: A realist review for assessing what works, for whom, in what circumstances, and how? *Terrorism and political violence*, 31(6), 1149-1167. DOI: 10.1080/09546553.2017.1313736.
- Gielen, A. J. (2020a). Evaluating Countering Violent Extremism (CVE). Amsterdam University Press.
- Gielen, A. J. (2020b). Deradicalisation in the Benelux. A variety of local approaches. In: Stig Jarle Hansen & Stian Lid. *Routledge Handbook of Deradicalisation and Disengagement*. London, Engeland: Routledge.
- Gielen, A. J. (2020c). (De)radicalisering van jihadistische vrouwen. Woerden, Nederland: A.G. Advies.

- Hallich, B., & Doosje, B. (2017). "DIAMANT-plus": een methodiek voor de-radicalisering en vergroting van weerbaarheid tegen extremistische invloeden. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Hordijk, M. (2019). Overzichtsrapportage interventies resocialisatie. Interventies voor verdachten van en veroordeelden voor terroristische misdrijven.
- Hordijk, M., Van der Heide, L., & Geenen, J. (2018). Inventarisatie van deradicaliserings-, disengagement- en re-Integratieprogramma's voor verdachten van en veroordelen voor terroristische misdrijven. Een uitwerking en advies door DJI en RN.
- Koehler, D. (2016). Understanding deradicalization. London, Engeland: Routledge.
- Ministerie van Sociale Zaken en NCTV (2019). "Multidisciplinair Casusoverleg." In: Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie van Radicalisering. Den Haag: Ministerie SZW en NCTV. Via: <https://www.socialestabiliteit.nl/si-toolkit/interventies/multidisciplinair-casusoverleg>
- NCTV (2014), Handreiking aanpak radicalisering en terrorisme op lokaal niveau. Den Haag: NCTV, november 2014. Via: <https://www.nctv.nl/onderwerpen/tb/Tools/Handreiking-aanpak-radicalisering-en-terrorismebestrijding-op-lokaal-niveau/>
- NCTV (2016). Samenvatting Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 43. Geraadpleegd van <https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn/documenten/publicaties/2016/11/14/samenvatting-dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-43>
- Pawson, R., & Tilley, N. (1997). Realistic Evaluation. London, Engeland: SAGE.
- Pawson, R., & Tilley, N. (2004). Realist Evaluation. Geraadpleegd van http://www.communitymatters.com.au/RE_chapter.pdf
- Pressman, D. E. (2016). The complex dynamic causality of violent extremism: Applications of the VERA-2 risk assessment method to CVE initiatives. In Disaster Forensics (pp. 249-269). Springer, Cham.
- Radicalisation Awareness Network (2019). Rehabilitation of Radicalised Terrorist Offenders for first-line practitioners. Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/ran_rehab_manual_en.pdf
- Schuurman, B., & Bakker, E. (2016). Reintegrating jihadist Extremists: Evaluating a Dutch initiative, 2013–2014, Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression, 8(1), 66–85.
- Van der Heide, L., & Schuurman, B. (2018). Reintegrating Terrorists in the Netherlands: Evaluating the Dutch approach. Journal for Deradicalization, 17, 196–236.
- Vereniging Nederlandse Gemeenten (2015). Rol gemeenten in integrale aanpak radicalisering. Den Haag: VNG, 2 juni 2015.
- Weggemans, D., & De Graaf, B. (2017). Reintegrating Jihadist Extremist Detainees - Helping Extremist Offenders Back into Society. London, Engeland: Routledge.

Bijlage 3 - Toetsingskader voor evaluatie

Vragen ten behoeve van planevaluatie:

- Het is belangrijk dat men een heldere visie heeft achter het opzetten van de persoonsgerichte aanpak en het multidisciplinair casusoverleg. Vragen die getoetst moet worden zijn:
  - Is er vastgelegd op welk maatschappelijk vraagstuk/welk probleem het multidisciplinair casusoverleg en de persoonsgerichte aanpak een antwoord bieden?
  - Is er beschreven wat men wil bereiken met de samenwerking met de persoonsgerichte aanpak en op welke wijze?
  - Is er vastgelegd welke rollen en functies betrokken personen en/of organisaties vervullen?
- Zijn er structuren of processen ingericht om het bestuurlijk draagvlak bij alle ketenpartners voor de persoonsgerichte aanpak te waarborgen?
  - Is er bijvoorbeeld een stuurgroep (driehoek) gekoppeld aan het multidisciplinair casusoverleg?
  - Wordt College van B&W en de gemeenteraad regelmatig geïnformeerd over de voortgang van de persoonsgerichte aanpak?
- Is er een beschrijving van de deelnemers aan het multidisciplinair casusoverleg opgenomen?
  - Zit het Zorg- en Veiligheidshuis het overleg voor?
  - Levert het Zorg- en Veiligheidshuis een getrainde procesregisseur om het casusoverleg voor te zitten?
  - Is er vastgelegd welke rollen en functies vervullen personen en/of organisaties vervullen?
  - Zijn minimaal de volgende partners betrokken: gemeente, politie, OM, Raad voor de Kinderbescherming, Reclassering?
  - Zijn andere relevante partijen ook betrokken zoals GGZ, jeugdzorgaanbieders etc.?
- Is het Convenant Persoonsgerichte aanpak voorkomen radicalisering en extremisme ondertekend en geïmplementeerd?
  - Hebben de partners een mandaat om betrokken te zijn bij de persoonsgerichte aanpak en om de relevante informatie te kunnen delen?
  - Is er een proces voor notificatie van subjecten ingericht?
- Zijn zaken rondom het methodisch werken vastgelegd, met daarin specifiek aandacht voor:
  - Een proces voor het melden van zorgelijke signalen omtrent radicalisering en de terugkoppeling daarop?
  - Een methodiekbeschrijving voor aanmelding beschikbaar?
  - Een methodiekbeschrijving voor het casusoverleg beschikbaar?
  - Een risicotaxatie-instrument beschikbaar om de signalen te beoordelen en sluit dat aan op het referentiekader uit het Convenant?
  - Een format voor een integraal plan van aanpak?
  - Een beschrijving hoe het plan van aanpak wordt gemonitord en geëvalueerd?

Vragen ten behoeve van procesevaluatie:

- Is voor iedereen duidelijk op welk maatschappelijk vraagstuk/welk probleem het multidisciplinair casuoverleg en de persoonsgerichte aanpak een antwoord bieden?
- Is er duidelijk wat men wil bereiken met de samenwerking met de persoonsgerichte aanpak en op welke wijze?
- Is er voor iedereen in de praktijk duidelijk wat elkaars rollen en taken zijn?
- Is er sprake van vertrouwen en voldoende informatie uitwisseling tussen de partners van het multidisciplinair casuoverleg?
- Is er tevredenheid over de facilitering van het overleg door het Zorg- en Veiligheidshuis?
- Zijn partners bekend met de methodiek van aanmelding tot afsluiting?
- Wordt er gebruik gemaakt van een beoordelingskader bij de aanmelding en op- en afschaling van casuïstiek?
- Wordt voor iedere casus een integraal plan van aanpak gemaakt?
- Wordt er periodiek gemonitord hoeveel casussen er zijn gemeld, opgepakt en afgesloten?
- Worden de doelen en interventies uit het plan van aanpak gemonitord?
- Worden de doelen en interventies uit het plan van aanpak geëvalueerd?
- Is er in de persoonsgerichte aanpak voldoende aandacht voor verschillende vormen van extremisme (i.p.v. alleen jihadisme)?
- Wordt er een analyse gemaakt van de risico- en beschermingsfactoren per individu?
- Wordt in iedere PGA casus een risico-inschatting gemaakt van recidiverisico/gevaar (risicobeginsel)?
- Is er een analyse gemaakt van de oorzaken van radicalisering? (behoeftebeginsel)
- Is er een analyse gemaakt van de beschermingsfactoren tegen radicalisering? (behoeftebeginsel)
- Is er een analyse gemaakt van de mentale gezondheid en weerbaarheid van het individu (behoeftebeginsel)?
- Is de leerbaarheid van het individu in kaart gebracht (responsiviteit)?
- Is er een wetenschappelijke basis voor de interventies die als onderdeel van de PGA worden ingezet (behandelmodaliteit)?
- Worden de interventies van de PGA integraal uitgevoerd (behandelmodaliteit)?
- Worden de interventies van de PGA uitgevoerd door professionals die over de juiste opleiding beschikken (professionaliteitsbeginsel)?
- Is er sprake van intervisie voor de uitvoerende PGA professionals?
- Is er sprake van supervisie voor de uitvoerende PGA professional?
- Wordt de PGA interventie uitgevoerd zoals bedacht (programma-integriteit)?
- Is er een systeem voor kwaliteitsbewaking van de interventie (programma-integriteit)?
- Wordt de sociale context betrokken bij de uitvoering van de interventie (eigen context beginsel)?

Vragen ten behoeve lichte effectevaluatie:

- Sluit de PGA aan op het vastgestelde risico (risicobeginsel)?

- Is er sprake van proportionaliteit tussen het vastgestelde risico en de PGA interventies (risicobeginsel)?
- Grijpt de PGA in op de verschillende risico- en beschermingsfactoren (behoeftebeginsel)?
- Sluit de PGA aan op de leerbaarheid van het individu? (responsiviteit)?
- Dekken de interventies uit de PGA de volgende wetenschappelijk aangetoonde relevante aandachtsgebieden?
  - Protectieve steun familie
  - Versterken sociaal netwerk
  - Herinterpretatie van de ideologie
  - Persoonlijke identiteit
  - (Mentale) weerbaarheid
  - Responsiviteit
  - Praktische leefgebieden op orde
- Beschikken de uitvoerende professionals over de juiste houding, kennis en vaardigheden (professionaliteitsbeginsel)?
- Beschikken de uitvoerende PGA professionals naar het oordeel van hun samenwerkingspartners over vertrouwen en empathisch vermogen (professionaliteitsbeginsel)?
- Is de PGA professional in staat integraal te werken?

Bijlage 4 - Overzicht geraadpleegde documenten

Ontvangen documenten september 2020:

Formulieren:

- 1.1 aanmeldformulier, datum onbekend
- 1.3 formulier, datum onbekend
- 1.5 afsluitformulier, datum onbekend
- Monitoringsformulier, datum onbekend
- Format notulen preventieve aanpak, datum onbekend
- Regionaal overdrachtsdocument, datum onbekend
- PGA Contact formulier, datum onbekend

Beleidsstukken en rapportages:

- Veiligheidshuis Haaglanden (2015). Concept methodiekbeschrijving voor de aanpak jihadisten, 15 april 2015
- Gemeente Den Haag (2019). Voortgangsrapportage Aanpak Polarisatie, Radicalisering en Extremisme over de periode januari-december 2019, 31 maart 2020
- Gemeente Den Haag (2014). Hoofdlijnenbrief preventie polarisatie, radicalisering en jihadisme 2015-2019, 12 november 2014
- Gemeente Den Haag (datum onbekend). Integraal Veiligheidsplan 2019- 2022

Onderzoeksrapporten:

- Hoogeveen, C (2018). Meetbaarheid van de aanpak radicalisering en (gewelddadig) extremisme – Veiligheidshuis Haaglanden. 's-Hertogenbosch: Bureau Alpha, conceptversie december 2018
- Veiligheidshuis Haaglanden en Holland Midden (2018). Eindevaluatie pilot integraal IR-46. Aanpak radicalisering en (gewelddadig) extremisme, oktober 2018

Overig:

- NTA (2020). Duidingsinstrument Persoonsgerichte aanpak CTER. Aangepaste versie t.b.v. evaluatie

Nagestuurde stukken n.a.v. vragen in november 2020:

- Gemeente Den Haag (2020). Antwoord van het College op de vragen van de raadsleden de heer Kruis en mevrouw Gerbrands luidend: 'Falende samenwerking met salafistische organisaties', 18 september 2020
- Gemeente Den Haag (2020). Antwoord van het College op schriftelijke vragen van het raadslid De Mos luidend: aanvullende vragen Sluit Jihadmoskee, 18 september 2020
- Gemeente Den Haag (2020). Antwoord van het College op de vragen van de raadsleden de heren Pronk en De Graaf, luidend: 'Aanpak ondermijnende praktijken in Haagse Moskee', 18 september 2020

- Gemeente Den Haag (2020). Antwoord van het College op de vragen van het raadslid de heer Mahmood, luidend: 'Samenwerking o.g.v. anti-radicalisering met Haagse moskeeën, 18 september 2020

Nagestuurde stukken n.a.v. vragen in december 2020:

- Veiligheidshuis Haaglanden (2018). Stroomschema aanpak radicalisering
- Veiligheidshuis Haaglanden (2020). Infographic Regionale persoonsgerichte aanpak radicalisering en (gewelddadig) extremisme
- Gemeente Den Haag (2020). Toezegging aan de gemeenteraad naar aanleiding van bespreking voortgangsrapportage aanpak polarisatie, radicalisering en extremisme van 2019, 15 december 2020

Nagestuurde stukken n.a.v. vragen in april 2021:

- Convenant persoonsgerichte aanpak voorkoming radicalisering en extremisme (2018), versie ondertekend door kernpartijen en casuspartijen
- Bijlage Convenant persoonsgerichte aanpak voorkoming radicalisering en extremisme, versie juli 2019 ondertekend door externe casuspartijen

Bijlage 5 - Respondentenlijst

Totaal

29 respondenten

Organisatie

Gemeente Den Haag- OOV

Veiligheidshuis Haaglanden

Gemeente Den Haag- SZW

Gemeente DH- Expertteam/ CJG

Gemeente DH- Werk en inkomen

Gemeente DH- Bureau Nazorg

OM

Nationale Politie (Den Haag)

Raad voor de Kinderbescherming

Jeugdbescherming West

Reclassering Nederland- TER

GGZ/ Fivoor

NCTV

IND

Oud- medewerker gemeente DH/PGA

Functie

PGA-CTER/casusregisseur

Beleidsadviseur

Beleidsadviseur

Coördinator IPPR

Coördinator PGA

Procesregisseur

Procesregisseur

Ketenmanager VHH

Sociaal casemanager

Manager sociaal casemanagers

Manager CJG + coördinator expertteam

Medewerker Werk en Inkomen

Manager bureau nazorg

Beleidsadviseur CTER

Teammanager DRIO- CTER

District coördinator

District coördinator

District coördinator

Manager

Case manager

Manager

Case manager

Manager TER

TER medewerker

Contactpersoon Veiligheidshuis

Lokaal adviseur

Manager

Beleidsmedewerker

Bestuurlijk beleidsadviseur

Bijlage 6 - Topiclijst interviews

0. Algemeen

Introductie onderzoeker.

Uitleg doel van het onderzoek.

NB: Nogmaals beginselen privacy statement herhalen. Geen opnames, verslag wordt ter controle nagestuurd en namen worden niet in rapportage genoemd, alleen organisaties in functies in de bijlage.

Duur van het onderzoek: 1 uur.

- A. Codering respondent nummer i.p.v. naam. Initialen respondent met daarachter de afkorting van de organisatie.
- B. Kunt u iets vertellen op welke wijze (rol/taak en organisatie) u betrokken bent (geweest) bij de PGA-CTER?
- C. Vanaf wanneer en tot wanneer bent u betrokken geweest bij de PGA-CTER?

1. Doelen en assumpties PGA-CTER

Vragen naar het doel van de PGA-CTER. Gericht op ophalen en het expliciteren van normatieve opvattingen/ assumpties, theoretische blauwdrukken en uitgangspunten.

- A. Wat zijn de belangrijkste doelen en bijdragen van de PGA-CTER volgens u?
- B. Deelt iedere ketenpartner die doelen of merkt u daarin verschil van inzicht
- C. Waaruit blijkt dat?
- D. Welk probleem lost de PGA-CTER op of draagt daaraan bij volgens u?
- E. Kunt u ons meenemen in de start van de PGA vanaf het moment dat u betrokken was? Wat zijn de belangrijkste verschillen tussen hoe de aanpak toen werd uitgevoerd en hoe deze nu wordt uitgevoerd (dit moet helpen inzicht te krijgen in het zogenaamde 0-moment van de aanpak)

2. Uitvoering PGA

Vragen naar de uitvoering van de PGA-CTER. Gericht op het ophalen en expliciteren van de wat er gedaan is, op welke manier en hoe dat wordt beoordeeld.

- A. Kunt u ons meenemen in de ideale werkwijze bij een casus vanaf het moment van aanmelding tot het moment van afronding?
- B. In hoeverre lukt het in de praktijk die ideale werkwijze ook uit te voeren?
- C. Welke factoren dragen daar wel/of niet aan bij? (Succes- en belemmerende factoren)
- D. We weten dat bij de uitvoering van de persoonsgerichte aanpak een aantal aspecten van belang zijn. Kunt u per aspect aangeven in hoeverre dit wat u betreft wel/niet op orde is (incl. doorvragen op waarom wel of niet)

Duidelijkheid over doelen en uitgangspunten;

1. Een methodiek van signalering tot afschalen die gevolgd wordt;
2. Een plan van aanpak dat ingrijpt op de verschillende risico- en beschermingsfactoren van radicalisering;
3. Een beoordelingskader om de 'mate van radicalisering' in kaart te brengen;

4. De juiste ketenpartners aan tafel;
  5. Duidelijkheid over eenieders rol en taak binnen het casusoverleg;
  6. Een goede informatiepositie van alle ketenpartners (incl. uzelf);
  7. Voldoende onderling vertrouwen tussen ketenpartners;
  8. Voldoende kennis & competenties op het onderwerp radicalisering (incl. uzelf);
  9. Voldoende facilitering en procesbegeleiding vanuit het Veiligheidshuis;
  10. Voldoende facilitering en middelen vanuit de eigen organisatie (krijgt iemand de tijd om goed deel te kunnen nemen aan het casusoverleg bijv.);
  11. Voldoende en juiste hulpverlenende partijen die individuele casuïstiek kunnen begeleiden?
- E. Zijn er nog punten die volgens u cruciaal zijn voor een goede uitvoering van de PGA-CTER maar die wij nu niet genoemd hebben?
- F. De PGA-CTER was in eerste instantie vooral gericht op jihadisme. Inmiddels zien we steeds meer verschillende vormen van extremisme in den lande (links, rechts, dieren corona, 5G klimaat etc.) In hoeverre is de PGA-CTER Den Haag in staat om ook om te gaan met deze nieuwe uitdagingen?
- G. Stel, u mag het casusoverleg en de PGA naar eigen inzicht veranderen. Welke huidige aspecten wilt u dan behouden en waarom?
- H. Wat zou u anders willen/veranderen en waarom?

3. Vragen naar opbrengsten en naar (gepercipieerd) effect

Vragen naar op de resultaten en het mogelijke effect van de PGA-CTER. Deze vragen zijn gericht op het ophalen en expliciteren van wat er aan resultaten te zien en te merken is en in wat daarvan in relatie tot de PGA-CTER mogelijk te verklaren is.

- A. Uit wetenschappelijk onderzoek weten we dat het heel belangrijk is om in de persoonsgerichte aanpak aandacht te hebben voor een combinatie van leefgebieden/factoren van het individu. Zou u per leefgebied/factor kunnen aangeven in hoeverre dat aspect volgens u voldoende wordt meegenomen in de huidige PGA-CTER:
1. protectieve steun familie;
  2. versterken sociaal netwerk;
  3. herinterpretatie van de ideologie;
  4. persoonlijke identiteit;
  5. weerbaarheid (incl. mentale weerbaarheid, trauma etc.);
  6. responsiviteit (mate van medewerking);
  7. praktische leefgebieden op orde (huisvesting, werk etc.).
- B. Hoe definieert u succes/ effect? (is dat alleen recidive, of is dat ideologische afwijzing, afwijzing van het netwerk, andere/meerdere dingen)?
- C. Als u kijkt naar de huidige PGA wat zijn dan volgens u de belangrijkste resultaten van de PGA-CTER op individueel casusniveau?
- D. Waaraan kunt u dat zien en/of merkt u dat?
- E. Welke succesfactoren dragen daar volgens u aan bij? (Waarmee doorgaan)

- F. Welke factoren dragen daar niet aan bij volgens u? (Wat werkt belemmerend)? Kunt u iets vertellen over een casus (zonder naam en toenaam) waar u het meest trots op bent? (Waarvan u het gevoel heeft dat er met de PGA-CTER echt iets is bereikt)
- G. Kunt u iets vertellen over een casus (zonder naam en toenaam) waar u minder trots op bent (waarvan u denkt dit hadden we anders moeten doen of dit liep niet goed)
- H. Wat zijn volgens u de belangrijkste lessen van de PGA – CTER op individueel casusniveau (wat zijn de do's en dont's voor het werken met individuele casuïstiek)?
- I. Als men in de toekomst de PGA-CTER volledig op effect geëvalueerd zou moeten worden, waar moet dan volgens u rekening mee gehouden worden?
  - 1. Wat zijn de randvoorwaarden voor zo een evaluatie?
  - 2. Waar moet wel/niet op ingezoomd worden?
  - 3. Wat vraagt dat eventueel van de huidige aanpak/werkwijze?
  - 4. Definieert u effect/succes van de aanpak dan hetzelfde als bij vraag B1?

Afsluiting

Dank voor uw bijdrage.

Afspraken over verwerking interviews en onderzoeksproces.

Bijlage 7 - Topiclijst dossieronderzoek

Deze vragen komen uit/ zijn gebaseerd op basis van het analysekader van het onderzoeksvoorstel evaluatie PGA-CTER, wat weer gebaseerd is op de literatuurscan. Per vragen cluster / vraag is aangegeven of de vraag de procesevaluatie dient of de lichte effectevaluatie.

0. Algemene gegevens t.b.v procesevaluatie (output)

1. Fictief dossiernummer/code voor evaluatie (correspondeert met dossiercode ZVH/gemeente) A t/m Z + AA – 1 / AB- 4 / AC- 6 / AD – 7 = totaal 30 dossiers
2. Startdatum verslaglegging casus (in dossier)
  - Datum X
3. Einddatum verslaglegging casus (in dossier)
  - Datum X
4. Status casus
  - Actief
  - Afgesloten
  - Monitoring
5. Type casus (meerdere antwoorden mogelijk):
  - Radicaliserend
  - Potentiële uitreiziger
  - Tegengehouden
  - Uitgereisd
  - Teruggekeerd
  - Detentie
  - Omgekomen
  - Niet gecategoriseerd
  - Anders
6. Gender:
  - M
  - V
  - X
7. Leeftijd: (minderjarig opgevat als jonger dan 18 jaar)
  - Geboortedatum
  - Ten tijde van aanvang minderjarig
  - Ten tijde van aanvang meerderjarig
  - Gelakt
8. Ideologische vorm:
  - Jihadisme
  - Rechts
  - Links
  - Dieren / natuur (ook windmolen)

- Extreme polarisatie rondom specifiek issue (bijv. 5G, Corona, stikstof, zwarte piet, BLM), nl: .....
- Anders

9. Is er een notificatiebrief opgemaakt?

- Ja
- Ja, maar na aanvang van de PGA
- Nee

1. Risicobeginsel

10. Is er gebruik gemaakt van een risicotaxatie-instrument (procesevaluatie)?

- Ja
- Nee
- Anders:

11. Zo ja, welk instrument? (n.v.t. als het vorige antwoord nee is) (procesevaluatie)

- DBK
- IR 46
- NTA
- Anders
- Nee

12. Is er een risico-inschatting gemaakt van recidiverisico/gevaar? (procesevaluatie)

- Ja
- Nee
- Gedeeltelijk

13. Is in het dossier te lezen op welke gronden/ afweging deze risico-inschatting is gemaakt? (procesevaluatie)

- Ja, op basis van een risicotaxatie-instrument
- Nee
- De afzender van de inschatting wordt wel genoemd, maar niet de inhoudelijke grondslag

14. Op welke manier wordt de risico-inschatting gebruikt? (open vraag, eventueel later te categoriseren (bijvoorbeeld fragmentarisch; niet gemotiveerd, niet geautoriseerd etc.) en geeft een beeld voor: sluit de PGA aan op het vastgestelde risico?)

15. Is er sprake van proportionaliteit tussen het vastgestelde risico en de PGA interventies? (open vraag, eventueel later te categoriseren) (lichte effectevaluatie)

16. Is de casus ook opgenomen in PGJE pilot? (procesevaluatie)

- Ja
- Nee

2. Behoeften beginsel

17. Is er een analyse gemaakt van de oorzaken van radicalisering (procesevaluatie)?

- Ja

- Nee
  - Gedeeltelijk
18. Is er een analyse gemaakt van de beschermingsfactoren tegen radicalisering (procesevaluatie)?
- Ja
  - Nee
  - Gedeeltelijk
19. Is er een analyse gemaakt van de mentale gezondheid en weerbaarheid van het individu (procesevaluatie)? (Open vraag, eventueel later te categoriseren (bijvoorbeeld fragmentarisch; niet gemotiveerd, door wel/niet geautoriseerde partij etc.): wordt mentale gezondheid benoemd en zo ja hoe en hoe onderbouwd)?
20. In hoeverre grijpt het plan van aanpak voldoende in op de vastgestelde risico- en beschermingsfactoren (lichte effectevaluatie)?

3. Responsiviteit

21. Is de leerbaarheid van het individu in kaart gebracht (procesevaluatie)?
- Ja
  - Nee
  - Gedeeltelijk
22. Houdt de interventie(s) rekening met de leerbaarheid van het individu (lichte effectevaluatie)?
- Ja
  - Nee
  - Gedeeltelijk
  - Niet te herleiden
23. Is er sprake van een bejegeningadvies (procesevaluatie)?
- Ja
  - Nee
24. Houdt de interventies(s) expliciet rekening met de gender(rol) van de casus (lichte effectevaluatie)?
- Ja
  - Nee
  - Gedeeltelijk

4 Behandelmodaliteit

25. Worden er integrale interventies uitgevoerd? (lichte effectevaluatie) (D.w.z. zijn er meerdere ketenpartners betrokken die verschillende interventies (tegelijk of in opvolging- of samenhang) uitvoeren?)
- Ja
  - Nee
26. Dekken de interventies uit de PGA de volgende wetenschappelijk aangetoonde relevante aandachtsgebieden? (lichte effectevaluatie) (meerdere antwoorden mogelijk)
- o protectieve steun familie
  - o versterken sociaal netwerk

- o herinterpretatie van de ideologie
- o persoonlijke identiteit
- o (mentale) weerbaarheid
- o responsiviteit
- o praktische leefgebieden op orde
- o anders (uit de dossiers blijken misschien interventies die niet in de literatuur genoemd worden)

5. Professionaliteitsbeginsel

27. Zijn de belangrijkste ketenpartners betrokken (lichte effectevaluatie) (zoals die uit de selectie van de methodische verantwoording zijn vastgesteld)

- Ja
- Nee
- Grotendeels

28. Is beschreven in het dossier wie welke rol heeft in het casuoverleg en plan van aanpak (procesevaluatie)?

- Ja
- Nee
- Gedeeltelijk

29. Is beschreven wie verantwoordelijk is voor acties of interventies (procesevaluatie)?

- Ja
- Nee
- Gedeeltelijk

30. Is er sprake van een vaste casus coördinator (ketenpartner) voor de PGA casus (procesevaluatie)?

- Ja
- Ja, met tussentijdse overdracht
- Ja, gecombineerde coördinatie taak van twee/ meer ketenpartners
- Nee

6. Programma integriteitsbeginsel

31. Consequente dossiervoering gedurende de officiële begin- en einddatum (procesevaluatie):

- Ja
- Nee
- Grotendeels (in fasen of perioden)

32. Wordt er gebruik gemaakt van een stroomschema met criteria in-en uitstroom van de casus (procesevaluatie)?

- Ja
- nee

33. Is er sprake van een integraal plan van aanpak dat toeziet op de samenhang en opvolging van: informatie, risicoschatting, doelen, interventies, afspraken tussen ketenpartners en succescriteria (lichte effectevaluatie)?

- Ja

- Nee
  - Alleen verwijzing naar een deel- plan van aanpak (bijvoorbeeld van een ketenpartner) maar niet opgenomen in dossier
34. Als er geen integraal plan van aanpak is, is er dan wel aandacht voor specifieke onderdelen van een plan van aanpak (procesevaluatie)?
0. Informatie ketenpartners
  1. Analyse / risico-inschatting of beeld van intekenvragen
  2. Doelen
  3. Interventies
  4. Afspraken tussen ketenpartners
  5. Criteria of omschrijving waaraan het behalen van doelen/ succes kan worden getoetst
35. Zijn er consequent doelen op korte termijn genoemd (procesevaluatie)?
- Ja
  - Nee
  - Gedeeltelijk
36. Zijn er consequent doelen voor de lange termijn genoemd (procesevaluatie)?
- Ja
  - Nee
  - Gedeeltelijk
37. Doelen behaald (lichte effectevaluatie)
- Ja
  - Nee
  - Gedeeltelijk
  - Niet te herleiden
  - Open antwoord:
38. Worden de doelen en interventies voortgang periodiek besproken? (monitoring) (procesevaluatie)
- Ja
  - Nee
39. Worden de doelen en interventies periodiek geëvalueerd op de werking en effectiviteit ervan (procesevaluatie)?
- Ja
  - Nee
40. Is er een kwaliteitssysteem / bewaking van het plan van aanpak aanwezig? (procesevaluatie)
- Ja
  - Nee
41. Wordt er in de inbreng van informatie consequent onderscheid gemaakt tussen formulering van feiten enerzijds en meningen/beeldvorming anderzijds? (normatieve formulering) (procesevaluatie)
- Ja
  - Nee
  - Grotendeels

Bijlage 8 - Overzicht dossieropbouw GCOS

Notulen uit GCOS:

1. Casus
2. Datum
3. Locatie
4. Aanwezig
5. Doel overleg
6. Bevindingen vanuit de partners
7. Actiepunten

Uitdraai uit GCOS

1. Gegevens casussubject

- Overzicht client gegevens
  - o Naam
  - o Geboortedatum
  - o Geslacht

2. Gegevens casus

- Datum registratie
- Kader
- Bespreekregio
- Gemeente
- Postcodegebied
- Status (actief, voorlopig afgesloten, afgesloten)
- Organisatie procesregisseur
- Procesregisseur
- Organisaties casusregisseur
- Casusregisseur
- Datum bij (voorlopige) afsluiting

3. Aantekeningen

4. Betrokkenen

5. Probleemanalyse

6. Aanleidingen

7. Intakevragen

8. Verbijzonderingen

9. Documenten

10. Notulen: o.a. casuscoördinator

11. Aanwezig

12. ZSM advies

13. Casusplan

- Hoofdoelen en subdoelen

- Interventies en trajecten
- Beeldvorming
- Samenvatting problematiek/ beeldvorming
- Oordeelsvorming en besluitvorming

14. Doel van de persoonsgebonden aanpak

- Lange termijn
- Korte termijn
- Middelen
- Strategie (nooit ingevuld)
- Risicofactoren
- Nicknames, kunya en accounts
- Dagbesteding

15. Informatie vanuit de partners

16. Vervolg plan van aanpak

17. Acties

Bijlage 9 - Privacy en ethische waarborgen

In deze bijlage lichten we de details toe van de specifieke maatregelen die wij als onderzoekers hebben genomen om de privacy en ethiek van het onderzoek te waarborgen. We staan stil bij de mogelijke risico's en bij de manier waarop we deze hebben ondervangen. We staan stil bij de fase voorafgaand aan het onderzoek, bij de uitvoering van het onderzoek, de fase na het onderzoek, en bij de communicatie & opslag van data. De maatregelen zijn puntsgewijs in een samenvatting opgenomen.

Voorafgaand aan het onderzoek

Doel van verzamelen persoonsgegevens

De persoonsgegevens die tijdens dit onderzoek verzameld werden, dan wel in het bezit kwamen van de onderzoekers via de gemeente Den Haag of het Veiligheidshuis Haaglanden dienden het volgende doel: het wetenschappelijk kunnen evalueren van de Haagse PGA-CTER. Zonder het gebruik van de persoonsgegevens is dit niet mogelijk.

AVG en informed consent

Als onderzoekers zijn we in de basis gehouden aan het Nederlands recht op privacy en werken we ook conform deze wettelijke eisen. Wij hebben (beperkte) persoonsgegevens verwerkt in overeenstemming met de Algemene verordening persoonsgegevens (AVG), zoals deze per 25 mei 2018 wettelijk van kracht is geworden. We hebben enkel persoonsgegevens verzameld die noodzakelijk waren voor de uitvoering van het onderzoek. Indien persoonsgegevens moesten worden verwerkt, hebben we ons gebaseerd op het uitgangspunt van 'informed consent'. Verder hebben wij noodzakelijke technische en organisatorische maatregelen genomen om verzamelde data op een veilige manier op te slaan en te verwerken.

Verwerkersovereenkomst

De onderzoekers hebben zowel een geheimhoudingsovereenkomst met boeteclausule alsmede een verwerkersovereenkomst met de gemeente Den Haag getekend. Deze zijn opgesteld conform wetgeving en afgestemd met een jurist die in dienst is bij de gemeente Den Haag.

Respondenten interviews

De onderzoekers hebben een lijst gekregen met respondenten voor de interviews. Deze lijst bevat persoonsgegevens zoals contactgegevens. De gemeente Den Haag heeft de contactgegevens beperkt door naast de naam, alleen telefoonnummers en e-mailadressen te verstrekken aan de onderzoekers. Daarnaast zijn alle respondenten voorafgaand aan de evaluatie door de gemeente Den Haag geïnformeerd over het feit dat de onderzoekers contact met hen zouden opnemen voor een interviewgesprek. Ook hier geldt dat we uitgegaan zijn van informed consent. De respondenten werkten op vrijwillige basis mee, hadden toestemming van hun werkgever en waren goed geïnformeerd over het (doel) van het onderzoek.

Dossiers

Op basis van de Nota van Inlichtingen die aan de basis lag voor deze onderzoeksopdracht zijn wij er vanuit gegaan dat de gemeente Den Haag – al dan niet in de samenwerking met het Veiligheidshuis Haaglanden – de ketenpartners om toestemming heeft vragen om dossiers in te mogen zien. We hebben afgesproken dat we bij de casusselectie alleen die dossiers in konden zien, waarin de casussen conform de AVG zijn genotificeerd.

Gedurende het onderzoek

Interviews

De interviews hebben i.v.m. de maatregelen voor COVID-19 digitaal plaatsgevonden binnen een beveiligde omgeving. De respondenten werden in een ‘digitale wachtkamer’ geplaatst en konden alleen met onze toestemming worden toegelaten. Zo werd voorkomen dat ongewenste personen deelgenoot werden van het (video)gesprek. Alle interviewverslagen zijn uitgewerkt en ter goedkeuring voorgelegd aan de respondent. De goedgekeurde interviewverslagen zijn door ons in een beveiligde omgeving worden opgeslagen. In de eindrapportage is de informatie zodanig verwerkt, dat de onderzoeksresultaten niet herleidbaar zijn tot specifieke respondenten.

Dossieronderzoek

Wat betreft de verslaglegging rondom de dossiers hebben we gewerkt met twee bestanden: een beveiligd bestand waar bij een nummer of letter is gekoppeld aan de naam van de casus. Alleen één teamlid was in bezit van dit beveiligd bestand. Dit bestand werd in een aparte omgeving bewaard. De dataverzameling uit de dossiers is eveneens in een beveiligd bestand verwerkt. In dit bestand zijn geen namen genoteerd, alleen een letter of cijfer voor iedere casus en specifieke gegevens conform het analysekader. Het betreft hier zo min mogelijk persoonsgegevens (dus geen naam, BSN, woonadres, geboortedatum etc.). De gegevens die we wel hebben verzameld zijn op een zodanige manier verwerkt dat deze niet tot een specifiek persoon herleidbaar zijn. Daarnaast hebben we continu kritisch gekeken naar het doel van het dossieronderzoek en de dataverzameling. We hebben bijvoorbeeld geen onderzoek uitgevoerd naar de levensgeschiedenis van de personen in de PGA-CTER. De wijze waarop hun persoonsgerichte aanpak is vormgegeven en of dat voldoet aan de essentiële randvoorwaarden voor een effectieve aanpak stonden centraal.

Begeleidingscommissie

Het evaluatieonderzoek is begeleid door een externe commissie van minimaal drie personen die vanwege hun expertise van evaluatieonderzoek en radicalisering de wetenschappelijke uitvoering van het onderzoek hebben begeleid. Er was een lid van de begeleidingscommissie specifiek belast met vragen met betrekking tot privacy en ethiek. Tijdens de overleggen hebben we vragen en dilemma's met betrekking tot het onderzoek aan de begeleidingscommissie kunnen voorleggen. De afwegingen die in dit licht zijn gemaakt zijn als zodanig vastgelegd in de notulen. De gemeente Den Haag heeft de organisatie, financiering en communicatie met de begeleidingscommissie op zich genomen. De onderzoekers hebben gezorgd voor een concept agenda, inhoudelijke stukken en verslaglegging van de bijeenkomsten.

Leden begeleidingscommissie:

- Stijn Hoorens: RAND Europe
- Marieke Liem: Universiteit Leiden
- Olivier Hendriks: Gemeente Den Haag

Andere belanghebbenden

Naast de begeleidingscommissie waren er nog andere belanghebbenden op verschillende momenten in het onderzoek betrokken (zoals de manager VHH, Hoofd Drio, Hoofd Preventie & Interventie bij gemeente en een manager van één van de interventie partners). Het initiatief voor de betrokkenheid lag bij de gemeente Den Haag, zodat de onderzoekers hun onafhankelijkheid konden bewaken.

Na het onderzoek

Conform de AVG worden persoonsgegevens zo snel mogelijk vernietigd. Indien gebruik gemaakt zal worden van de door de opdrachtgever voorgestelde optie voor een wetenschappelijke publicatie, dan zullen wij de richtlijnen voor de bewaartermijnen voor wetenschappelijk onderzoek in acht nemen.

Communicatie & opslag van informatie

Met de uitbraak van COVID-19 zijn er landelijke maatregelen van kracht die van invloed waren op het onderzoekstraject. Fysiek contact diende beperkt te blijven en reisbewegingen werden bij voorkeur geminimaliseerd. Dat het tot gevolg dat we overleggen en interviews zoveel mogelijk online en telefonisch hebben gehouden. We gebruiken daarvoor het beveiligde Microsoft Teams.

Voor de opslag van data, zoals de vertrouwelijke documenten voor de planevaluatie, de interviews en de analyse van de dossiers, hebben we een beveiligde omgeving van Microsoft ingericht waar alleen de leden van ons onderzoeksteam toegang toe hebben, met gebruik van afzonderlijke inlogcodes en wachtwoorden.

Wat betreft het dossieronderzoek hebben we met de opdrachtgever afspraken kunnen maken over dossierinzage ter plaatse. Omdat de COVID-19 maatregelen gedurende het onderzoek weer geïntensiveerd werden, hebben we juridisch advies ingewonnen bij de opdrachtgever over reizen naar Den Haag. We hebben als onderzoekers toestemming gekregen om de dossiers inderdaad ter plaatse in te zien. Daarmee hebben we kunnen voorkomen dat we data hebben moeten verplaatsen.

Samenvatting maatregelen

Conform de eisen die de Nederlandse wetgeving aan ons stelt en de vragen die dat oplevert voor de evaluatie PGA-CTER, hebben we gewerkt met onderstaande maatregelen:

1. We gaan als onderzoekers uit van een 'informed consent' zowel bij de interviews als bij het dossieronderzoek, zoals toegezegd door de opdrachtgever;
2. We hebben als onderzoekers een verwerkersovereenkomst inclusief boeteclausule met de gemeente Den Haag getekend. Deze overeenkomst is conform wetgeving en afgestemd met de eigen jurist van de gemeente;

3. De gemeente Den Haag pleegt als opdrachtgever overleg met, vraagt advies aan de eigen jurist en beoordeelt samen tot de noodzaak van een eventuele DPIA (privacy impact assessment) voor aanvang van de interviews en dossier-toegang;
4. Er is een begeleidingscommissie ingesteld voor het meekijken met, en eventueel bijsturen van de uitvoering van het onderzoek. Een lid van de begeleidingscommissie is specifiek belast met vraagstukken die raken aan privacy en ethiek;
5. We maken gebruik van beveiligde opslag van data via een speciaal account op Microsoft, waarbij we codering scheiden van de dossiers en respondenten en we gebruik maken van het beveiligd digitaal overleg via Microsoft Teams;
6. We kijken de dossiers ter plaatse in op het Veiligheidshuis waardoor we niet met gevoelige informatie hoeven te reizen;

Bijlage 10 - Disclaimers bij dossieronderzoek

Gedurende het dossieronderzoek werden wij geconfronteerd met uitdagingen bij, en beperkingen in de dossiers. In deze bijlage beschrijven we de wijze waarop we daarmee zijn omgegaan.

GCOS Systeem

De opdrachtgever heeft aangegeven dat het GCOS-systeem op sommige punten als beperkend wordt ervaren. Er zijn bijvoorbeeld geen dwingende mechanismen waardoor vraagcategorieën open kunnen blijven staan terwijl de casusaanpak wel doorloopt. Daarnaast hebben niet alle zorg- en ketenpartners toegang tot het systeem maar zien daarin wel hun informatie opgeslagen. De uitdraaien van de informatie zijn ook niet per categorie of selectie te ordenen. De dossiers zoals we ze aangeleverd hebben gekregen, waren daarom bijvoorbeeld ook niet op volgorde van tijd gesorteerd en dat bemoeilijkte soms de analyse. In de meeste dossiers werd dezelfde informatie vaak op verschillende plekken herhaald, maar dan steeds aangevuld met nieuwe (soms cruciale) informatie. Ondank dat we, zoals eerder beschreven, geen uitputtende inhoudelijke dossieranalyse hebben gedaan hebben we de dossiers wel pagina voor pagina bekeken.

Tijdsbestek voorbereiding dossiers

Het grootste deel van de dossiers is door de opdrachtgever voorbereid in 2020 en een deel in begin 2021, daarom lopen de meeste dossiers tot 2020. De meeste dossiers hebben de status 'actief'. Het wil dus niet zeggen dat de dossiers in 2020 afgesloten zijn. Er is een verschil opgemerkt tussen de dossiers vanaf ongeveer 2014 en 2018. Dossiers vanaf 2014 bevatten notulen van het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden, die vanaf 2018 niet. In die notulen wordt minder onderscheid gemaakt tussen feiten en aannames als het gaat om risico's. In de dossiers vanaf 2014 is meer beschrijvende informatie te vinden dan in de latere dossiers.

E-mailgroepen ketenpartners & informatie buiten dossiers

Uit de dossiers blijkt dat er in de meeste gevallen per casus een e-mailgroep voor ketenpartners is aangemaakt door het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden. Dit wordt gezien als een onderdeel van het faciliteren van de samenwerking tussen ketenpartners. De informatie-uitwisseling die in deze e-mailgroepen heeft plaatsgevonden is niet integraal opgenomen in de dossiers. Dit werd ook genoemd door enkele respondenten tijdens de interviews. De geselecteerde dossiers bevatten dus niet alle bestaande informatie over een casus, ook omdat er tijdens telefoongesprekken tussen ketenpartners informatie gewisseld wordt die niet integraal in een dossier wordt opgenomen. Deze praktijk is door het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden bevestigd. De informatie die buiten het casuoverleg om is gedeeld zou relevant kunnen zijn voor het evalueren van de werkwijze en de resultaten van de persoonsgerichte aanpak. Het is echter geen onderdeel van de dataverzameling in dit onderzoek. In het hoofdstuk procesevaluatie beschrijven we dat er ook informatie-uitwisseling plaatsvindt voor en na een casuoverleg via e-mail en telefoonverkeer.

Doelen en subdoelen

In het hoofdstuk Lichte effectevaluatie is een overzicht opgenomen van (sub)doelen zoals we die in de dossiers tegenkwamen. De registratie van inhoudelijke (sub)doelen is echter geen onderdeel van de dossiervragenlijst, maar hebben we desalniettemin wel opgenomen in de rapportage, omdat het ons inziens bijdraagt aan de evaluatie/analyse. Tijdens de interviews bleek dat ketenpartners verschillende (sub)doelen noemden. Dat zou mogelijk gevolgen kunnen hebben voor het vaststellen van succes en van de opbrengsten van de PGA-CETR. Daarom hebben we ook in de dossiers de inhoud van de (sub)doelen nagelopen (als onderdeel van het iteratief onderzoeksproces). Het opgenomen overzicht van de (sub)doelen uit de dossiers hebben we niet beoordeeld op (bijvoorbeeld) legitimiteit.

Dekken interventies relevante aandachtsgebieden

Bij vraag 26 van de topiclijst in Bijlage 7 wordt gevraagd of de interventie uit de PGA-CTER de wetenschappelijke aangetoonde relevante aandachtsgebieden dekken. We hebben hier in het hoofdstuk Lichte effectevaluatie antwoord op gegeven. Omdat er in geen van de dossiers sprake is van een uitputtende analyse op het terrein van de aandachtsgebieden voor interventies, hebben we gemeend dat dit een te zwaar criterium was voor het vaststellen van een antwoord op de vraag of er wel of geen aandacht aan besteed is. Er zou dan namelijk een vertekend beeld kunnen ontstaan omdat er in de dossiers wel degelijk gesproken is over de verschillende aandachtsgebieden bij de interventies. We hebben de beantwoording van deze vraag dan ook vastgesteld op basis van een lichter criterium, namelijk de aanwezigheid in dossiers van: 1) vragen/ suggesties of vermoedens van een ketenpartner en/of 2) een actie of afspraak tussen ketenpartners.

Den Haag

Retouradres: Postbus 12600, 2500 DJ Den Haag

Aan: de Gemeenteraad

Datum

21 september 2021

Onderwerp

Evaluatie preventieve projecten VIP en Mij & Mij jr.

Ons kenmerk

BSD/10145118

RIS310032

Contactpersoon

Ahmed Mohamed / Tristan Ober

Dienst

Bestuursdienst

Afdeling

Directie Veiligheid

Telefoonnummer

14070

E-mailadres

ahmed.mohamed@denhaag.nl

tristan.ober@denhaag.nl

Aantal bijlagen

1

In de raadsvergadering van 18 juli 2019 is de motie 'Onderzoek naar resultaten van deradicaliseringsprojecten' (RIS303292) aangenomen. Hierin zijn vragen gesteld over het bereik en resultaten van deradicaliseringsprojecten. Deze motie is op 7 april 2020 afgedaan met de toezegging dat de raad op de hoogte wordt gehouden van de evaluatie van de projecten VIP en Mij en Mij jr. In deze projecten gaan jongeren en kinderen aan de slag met belangrijke thema's zoals identiteit, grondrechten en hoe zij zich verhouden tot anderen, met als doel hen weerbaarder te maken tegen invloeden met een mogelijke radicaliserende of polariserende werking. In bijgaande rapportage zijn de resultaten van de evaluatie van VIP en Mij en Mij jr. beschreven. Dit rapport is opgesteld door A.G. Advies in samenwerking met RadarAdvies en het Verwey-Jonker Instituut. Door de sluiting van scholen in het afgelopen jaar heeft de evaluatie enige vertraging opgelopen.

Haagse aanpak

De Haagse aanpak van polarisatie, radicalisering en extremisme bestaat uit een combinatie van repressieve en preventieve maatregelen die wordt afgestemd met partners zoals politie, OM en NCTV. Eén van de middelen die de gemeente inzet om radicalisering en extremisme tegen te gaan is de persoonsgerichte aanpak contraterrore, extremisme en radicalisering (CTER), waarin professionals individuen bespreken die zijn geradicaliseerd en gezamenlijk interventies inzetten om (re-)integratie te bevorderen en/of extremistische activiteiten te verstoren. Daarnaast onderhoudt de gemeente contacten met religieuze- en levensbeschouwelijke organisaties, zet zij in op het versterken van de maatschappelijke weerbaarheid en organiseert zij trainingen en bijeenkomsten voor lokale professionals over belangrijke thema's en ontwikkelingen binnen radicalisering en extremisme. De kracht van de Haagse aanpak zit in de combinatie van gerichte interventies en generieke preventie en in de nauwe samenwerking tussen de gemeente en haar partners in de stad en op rijksniveau.

Om te zorgen dat inwoners uit Den Haag tegenwicht kunnen bieden aan ongewenste invloeden en radicalisering, wordt binnen het speerpunt 'versterken maatschappelijk weerbaarheid' gericht ingezet op activiteiten die Haagse bewoners weerbaar moeten maken tegen polarisatie, radicalisering en extremistische invloeden. Hierbij is er in het bijzonder aandacht voor weerbaarheid en veerkracht van kwetsbare groepen in de samenleving, zoals jongeren. Zij worden namelijk in deze tijd van toenemende polarisatie zowel online als offline steeds vaker geconfronteerd met extreme meningen, radicaal gedachtegoed en nepnieuws.

De Haagse inzet op het versterken van weerbaarheid en veerkracht van onze jongeren heeft een positieve insteek door te investeren in capaciteiten van de jongere en zijn of haar omgeving.

In de afgelopen jaren heeft deze inzet onder andere plaatsgevonden binnen de projecten Mij & Mij jr. en Vrijheid, Identiteit en Polarisatie (hierna: VIP). Deze twee projecten worden specifiek ingezet om jongeren weerbaar te maken tegen polarisatie, radicalisering en extremisme. Deze projecten bereiken samen zowel basisscholen als verschillende niveaus in het voortgezet- en hoger onderwijs. Jaarlijks nemen ongeveer 2.000 leerlingen deel. Ter toelichting:

- VIP: VIP is een training voor jongeren, waarin zij debatvaardigheden bijgebracht krijgen en vervolgens met elkaar in discussie gaan over fundamentele thema's zoals grondrechten, identiteit, polarisatie en uitsluiting. Doel van VIP is de weerbaarheid van leerlingen te vergroten tegen extremistische verhaallijnen, gevoelige kwesties bespreekbaar te maken en ervoor te zorgen dat jongeren meer begrip hebben voor andere meningen. VIP wordt gegeven aan verschillende opleidingsniveaus: op het vmbo/kader, de havo, het vwo, het praktijkonderwijs en hogescholen. Het gehele programma duurt zo'n 2 uur. De precieze inhoudelijke invulling wordt afgestemd met de school en wordt aangepast aan actuele onderwerpen en ontwikkelingen binnen het thema radicalisering. Zo wordt sinds 2018 onder andere aandacht besteed aan weerbaarheid tegen rechtsextremisme.
- Mij & Mij jr.: Binnen Mij en Mij jr. onderzoeken jongeren hun eigen identiteit aan de hand van verschillende thema's. De projecten hebben als doel om kinderen en jongeren te laten nadenken over wat identiteit betekent, wat hun eigen identiteit is en begrip te creëren voor een ander. Mij richt zich op leerlingen vanaf de derde klas van het voortgezet onderwijs en mbo's, Mij jr. op de laatste twee jaren van het primair onderwijs en de eerste en tweede klas van het voortgezet onderwijs. Beide projecten bestaan uit vijf lessen van 60 minuten per klas. Jaarlijks worden circa 40 klassen bereikt.

Uitkomsten evaluatie

Bij preventieve programma's is het vaak lastig vast te stellen of het beoogde doel wordt bereikt. Mensen staan bijvoorbeeld aan meer invloeden bloot dan alleen het te evalueren programma en het is complex om scherp te krijgen welke invloed tot welk gedrag heeft geleid. Wel kan door het bevragen van deelnemers een redelijk betrouwbaar beeld worden verkregen van de impact die een programma op hen heeft. Voor de evaluaties van VIP en Mij en Mij jr. is gebruik gemaakt van de Toolkit Evidence Based werken ter preventie van radicalisering¹ van de Expertise-unit Sociale Stabiliteit van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Er zijn in het rapport drie verschillende evaluatievormen toegepast: de planevaluatie, procesevaluatie en effectevaluatie. Een planevaluatie geeft inzicht in de bestaande werkwijze van de projecten op papier en beschrijft de opzet, doelstellingen, doelgroepen en risico's. De procesevaluatie onderzoekt of de praktijk overeenkomt met wat er op papier is bedacht. Hiervoor is gesproken met 41 leerlingen, 8 docenten, 4 gastdocenten en is bij 14 lessen geobserveerd. Tot slot is de effectevaluatie bedoeld om vast te stellen of de projecten hebben bijgedragen aan het behalen van de vooraf gestelde doelen. In de effectevaluatie wordt onderscheid gemaakt tussen effecten van de projecten op kennis/bewustwording, attitude/houding en effect op gedragsintentie (de bereidheid om bepaald gedrag te vertonen) en het feitelijke gedrag. Voor de effectevaluatie zijn 616 vragenlijsten onder leerlingen afgenomen.

¹ Toolkit Evidence Based werken bij de preventie van radicalisering biedt kennis, geleerde lessen, handige checklist en formats om de interventies om radicalisering tegen te gaan te evalueren. <https://www.socialestabiliteit.nl/si-toolkit>

Resultaten VIP

De uitkomsten van de evaluatie van VIP zijn over het algemeen positief.. Zo blijkt dat leerlingen na VIP-lessen over het algemeen meer kennis over de Grondwet hebben en een meer open houding hebben ten aanzien van andere opvattingen en levenswijzen, zoals bijvoorbeeld geloof en seksualiteit. De VIP-lessen zorgen zodoende voor een positievere houding onder deelnemers. Om naast een positievere houding ook concrete gedragsverandering te bewerkstelligen zijn meerdere lessen over een langere periode een randvoorwaarde. Dit onderstreept het belang om projecten als VIP structureler onderdeel te maken van de inzet op maatschappelijke weerbaarheid en deze waar mogelijk uit te bouwen. Tegelijkertijd dienen er binnen VIP stappen te worden gezet op het gebied van effectiviteit en de tijdsindeling van de lessen.

Een VIP-les kan veel los maken bij leerlingen. Hoewel dit een teken is dat leerlingen zich betrokken voelen bij de onderwerpen die besproken worden en de lessen impact hebben op hen als persoon, toont dit ook aan dat er ruimte nodig is om deze impact te bespreken. Om dit te faciliteren gaat de gemeente zich inzetten om samen met de uitvoerende partij nazorg te bieden door middel van een terugkomdag. Het college ziet daarnaast een duidelijke meerwaarde in het diversifiëren van de deelnemende scholen. Dit zijn momenteel voornamelijk scholen met leerlingen met een multiculturele achtergrond, hetgeen gedeeltelijk verklaarbaar is door de aansluiting van VIP op reeds bestaande projecten en de leerlingpopulatie op vmbo's en mbo's. De gemeente gaat werken aan een diversere selectie van deelnemende scholen, zodat de positieve effecten van VIP verschillende groepen leerlingen in de stad bereiken.

Resultaten Mij en Mij jr.

Uit de evaluaties van de Mij (jr.)-lessen blijkt dat deze over het algemeen goed lopen en leiden tot een verhoogde kennis onder leerlingen over de verschillende vormen van identiteit. Zo is er sprake van een toegenomen tolerantie voor andere meningen onder deelnemers van Mij jr. en een afwijzende houding jegens geweld onder deelnemers van Mij. Bovendien zijn leerlingen kritischer geworden over het waarheidsgehalte van informatie op het internet en vinden zij het belangrijk om te controleren of deze informatie op internet accuraat of 'fake' is. Ook bij Mij en Mij jr. zijn meerdere lessen over een langere periode een voorwaarde om concrete gedragsverandering te bewerkstelligen. Tevens liggen er kansen in het verder diversifiëren van de vormen van extremisme die besproken worden in de Mij-lessen, om zo beter aan te sluiten bij de Haagse aanpak die zich inzet tegen alle vormen van extremisme. Hoewel de projecten op dit moment dus al bijdragen aan het versterken van de weerbaarheid van jongeren tegenover extremistische verhaallijnen, bestaan er nog mogelijkheden om de impact van deze projecten te vergroten.

Vervolg

De projecten VIP en Mij en Mij jr. leveren een positieve bijdrage aan het versterken van de weerbaarheid van Haagse jongeren door hun bevorderende effecten op de kennis en de houding van jongeren en kinderen op fundamentele thema's als identiteit, diversiteit en de Nederlandse Grondwet. Tegelijkertijd komt er uit het rapport naar voren dat er winst te behalen valt op het gebied van effectiviteit, structuur en gedragsverandering. Wij kunnen ons goed vinden in de uitkomsten van dit rapport en zullen hier opvolging aan geven. De evaluatie wordt op korte termijn besproken met de uitvoerende partijen van beide projecten en met hen zullen afspraken worden gemaakt om de verschillende aanbevelingen zo goed mogelijk te implementeren. De uitkomsten hiervan zullen worden opgenomen in het Integraal Veiligheidsplan 2022 – 2025 van de gemeente. Dit plan wordt, zoals te doen gebruikelijk, aan uw raad voorgelegd. Jaarlijks ontvangt uw raad daarnaast de voortgangsrapportage aanpak polarisatie, radicalisering en extremisme om u te informeren over de voortgang en inzet op de verschillende speerpunten.

Gemeente Den Haag

Ons kenmerk
BSD/10145118

In het huidige klimaat van toenemende polarisatie is het van groot belang om onze Haagse jongeren zo weerbaar mogelijk te maken tegen radicale en extremistische invloeden. Weerbaarheidsprojecten zoals VIP en Mij en Mij jr. vormen zodoende een belangrijk onderdeel van het fundament van de Haagse aanpak tegen radicalisering en extremisme, op basis waarvan wij de komende jaren verder kunnen bouwen aan de veiligheid van onze stad.

Het college van burgemeester en wethouders,
de secretaris, de burgemeester,

Ilma Merx

Jan van Zanen

Werken aan weerbaarheid van Haagse leerlingen

Een evaluatie van de projecten VIP, MIJ en MIJ jr.

Colofon

Titel van het onderzoek: Werken aan weerbaarheid van Haagse leerlingen

Ondertitel: *Een evaluatie van de projecten VIP, MIJ en MIJ jr.*

Opdrachtgever: Gemeente Den Haag

Onderzoekers: Amy-Jane Gielen (A.G. Advies)
Malon Peeters (RadarAdvies)
Lieke Wouterse (RadarAdvies)
Ron van Wonderen (Verwey-Jonker Instituut)

Datum: 5 juli 2021

Status: Eindversie

Inhoudsopgave

Managementsamenvatting	4
Achtergrond	4
Onderzoeksopzet	4
Resultaten	5
Werkzame elementen	7
Relevante contexten en randvoorwaarden	8
Risico's en neveneffecten	9
Aanbevelingen	10
1. Introductie	13
1.1 Achtergrond	13
1.2 Onderzoeksvragen en wensen	14
1.3 Onderzoeksopzet	14
1.4 Leeswijzer.....	15
2. Theoretisch kader: antiradicalisering in relatie tot weerbaarheid, identiteit en burgerschap	16
2.1 Relatie burgerschap & weerbaarheid en radicalisering	16
2.1.1 Weerbaarheid.....	17
2.1.2 Identiteit.....	19
3. VIP: uitvoering en het effect	21
3.1 Procesevaluatie VIP	21
3.1.1 Inzichten VIP o.b.v. observatie	21
3.1.2 Perspectief leerlingen VIP	25
3.1.3 Perspectief docenten VIP.....	30
3.1.4 Perspectief gastdocent VIP	36
3.1.5 Conclusies en aanbevelingen procesevaluatie VIP	38
3.2 Effectevaluatie VIP.....	39
3.2.1 Resultaten effectonderzoek.....	40
3.2.3 Verschillen naar onderwijsniveau en aantal gastlessen.....	50
3.2.3 Conclusies en aanbevelingen.....	51
4. MIJ en MIJ jr.: de onderbouwing, uitvoering en het effect	53
4.1 Procesevaluatie MIJ en MIJ jr.	53

4.1.1 Inzichten MIJ (jr.) o.b.v. observatie	53
4.1.2 Perspectief leerlingen MIJ (jr.)	55
4.1.3 Perspectief docenten MIJ (jr.)	61
4.1.4 Perspectief gastdocenten MIJ (jr.)	67
4.1.4 Conclusies en aanbevelingen procesevaluatie MIJ (jr.)	71
4.2 Effectevaluatie MIJ (jr.)	73
4.2.1 Resultaten effectonderzoek.....	74
4.2.2 Conclusies en aanbevelingen o.b.v. effectevaluatie	96
5. Conclusie en aanbevelingen.....	99
5.1 Resultaten	99
5.2 Werkzame elementen	101
5.3 Relevante contexten en randvoorwaarden	102
5.4 Risico's en neveneffecten	103
5.5 Aanbevelingen	105
Bijlage 1 Methodologische verantwoording.....	108
Bijlage 2: Geraadpleegde literatuur	118
Bijlage 3: Planevaluatie VIP.....	120
Bijlage 4: Planevaluatie MIJ (jr.)	128
Bijlage 5: Gestandaardiseerde vragenlijst nulmeting VIP.....	134
Bijlage 6: Gestandaardiseerde vragenlijst nameting VIP	139
Bijlage 7: Gestandaardiseerde vragenlijst nulmeting MIJ (jr.).....	144
Bijlage 8: Gestandaardiseerde vragenlijst nameting MIJ (jr.)	148

Managementsamenvatting

Achtergrond

Bij het voorkomen en tegengaan van radicalisering wordt veelal ingezet op het wegnemen van de voedingsbodem en risicofactoren voor radicalisering. In toenemende mate is er aandacht voor weerbaarheid en veerkracht. In het Haagse antiradicaliseringsbeleid richt het vierde speerpunt “Versterken maatschappelijke weerbaarheid” zich op activiteiten die Haagse bewoners weerbaar moeten maken tegen polarisatie, radicalisering en extremistische invloeden. Dat heeft in Den Haag geleid tot diverse initiatieven, zoals projecten op scholen over identiteitsontwikkeling. MIJ & MIJ jr. en Vrijheid, Identiteit en Polarisatie (VIP) zijn twee projecten die in Den Haag worden ingezet om jongeren weerbaar te maken tegen polarisatie, radicalisering en extremisme.

VIP is een workshop voor jongeren, waarin zij debatvaardigheden bijgebracht krijgen en vervolgens met elkaar in discussie gaan over gevoelige thema's zoals grondrechten, identiteit, polarisatie en uitsluiting. Het doel hierbij is de weerbaarheid van leerlingen te vergroten, gevoelige kwesties bespreekbaar te maken en te bouwen aan wederzijds begrip. Naast de preventie van radicalisering, beoogt VIP hiermee ook polarisatie bespreekbaar te maken. VIP wordt gegeven aan verschillende opleidingsniveaus: op het praktijkonderwijs op het vmbo/kader, op havo/vwo en op hogescholen.

Centrum 16-22, een instelling voor vormingswerk voor kinderen en jongeren, heeft twee identiteitsprojecten ontwikkeld: MIJ & MIJ jr. Doel van deze projecten is kinderen en jongeren te laten nadenken over wat identiteit betekent, wat hun eigen identiteit is en hoe zij zich verhouden tot anderen. Hiermee wordt gepoogd om de bewustwording van de opbouw van de eigen identiteit te vergroten en begrip voor de identiteit van anderen te versterken. MIJ richt zich op leerlingen vanaf de derde klas van het voortgezet onderwijs (14 jaar en ouder), en op mbo's (tot 20 jaar). MIJ jr. richt zich op de groepen 7 en 8 van het primair onderwijs en klas 1 en 2 van het voortgezet onderwijs. Deze twee projecten draaien nu enkele jaren en de wens is om meer inzicht te krijgen in de effecten hiervan.

Onderzoeksopzet

Dit onderzoeksrapport beantwoordt de volgende deelvragen:

- In hoeverre worden de beschreven doelen van de projecten VIP en MIJ (jr.) behaald?
- Welke werkzame elementen zijn er binnen de projecten VIP en MIJ (jr.)?
- Onder welke omstandigheden (context) werken deze werkzame elementen het beste, waardoor deze projecten aangescherpt kunnen worden en ook in een veranderende context toepasbaar blijven?
- Welke risico's of negatieve effecten hebben deze trainingen?

Deze evaluatie is uitgevoerd door een team van wetenschappelijke experts op het gebied van radicalisering, evaluatie en weerbaarheidsprojecten. Voor de evaluatie van VIP en MIJ (jr.) is gebruik gemaakt van een drietal evaluatiemethoden: een plan-, proces- en een effectevaluatie. De verschillende evaluatievormen zijn mede gebaseerd op de Toolkit Evidence Based

Werken ter Preventie van Radicalisering. Allereerst toetsen we VIP en MIJ (jr.) met behulp van een planevaluatie op hun theoretische effectiviteit. Een planevaluatie geeft inzicht in de bestaande werkwijze van de projecten VIP en MIJ (jr.) op papier en beschrijft de opzet, doelstellingen, doelgroepen en risico's. Waar een planevaluatie vooral een theoretische toets betreft, biedt een procesevaluatie de mogelijkheid te onderzoeken hoe de uitvoering in de praktijk verloopt. Hoe worden VIP en MIJ (jr.) in de praktijk uitgevoerd? Zijn er verschillen waar te nemen in de uitvoering bij verschillende schooljaren en -typen? Wat zijn succes- en faalfactoren bij de uitvoering van deze interventies? Het geeft daarbij dus informatie over de aanscherping van de inzet op VIP en MIJ (jr.), maar vormt (o.a.) ook een belangrijke bron van informatie over werkzame elementen en onder welke omstandigheden (context) deze het beste werken. Voor de procesevaluatie is gesproken met 41 leerlingen, 8 docenten, 4 gastdocenten en is bij 14 lessen geobserveerd. Tot slot maken we gebruik van een effectevaluatie. Een effectevaluatie is bedoeld om vast te stellen of de projecten hebben bijgedragen aan het behalen van de doelstellingen bij de verschillende doelgroepen van VIP en MIJ (jr.) In totaal zijn hiervoor 616 vragenlijsten onder leerlingen afgenomen.

Resultaten

Uit de planevaluatie in Bijlage 3 bleek dat **VIP een breed scala aan doelstellingen** heeft, waarbij de gastdocent zelf aangeeft dat het niet reëel is om deze doelstellingen in een of hooguit twee VIP-lessen te behalen. Daarom heeft dit onderzoek zich toegespitst op de doelstellingen uit de daadwerkelijk behandelde lesstof. Hierbij dient overigens te worden aangemerkt dat uit de procesevaluatie is gebleken dat **geen enkele VIP-les hetzelfde** is, wat toetsing op doelstellingen verder bemoeilijkt. Desalniettemin kan op de volgende aspecten gesproken worden van effect:

- Het aantal leerlingen dat de **Grondwet belangrijk** of heel belangrijk vindt is toegenomen.
- De **kennis van specifieke Grondwetsartikelen 1** (gelijke behandeling en discriminatieverbod), 6 (vrijheid van godsdienst en levensovertuiging), 7 (vrijheid van meningsuiting), 11 (onaantastbaarheid van het lichaam) is **toegenomen**.
- De **open houding** van leerlingen ten aanzien van **andere opvattingen/mensen** (geloof, afwijkende mening, homoseksualiteit) is **toegenomen**.
- Leerlingen hechten na de VIP-lessen **meer belang aan democratische waarden**.
- **Leerlingen en docenten** zijn in hoge mate **tevreden** en enthousiast over VIP.
- **Leerlingen en docenten** rapporteren het **meeste effect op kennis**, gevolgd door meer bewustzijn/attitude.

Op andere thema's stellen we **geen effect van de VIP-gastlessen** vast. Het gaat hierbij om de thema's:

- Positief gedrag naar anderen met een andere mening (luisteren, begrijpen, praten).
- Kritisch zijn – en handelen - met betrekking tot informatie op internet.
- Docenten en leerlingen rapporteren in de interviews zelf geen effecten in gedrag.
- Empathie naar andere groepen.
- Oordeel over discriminatie en buitensluiten.

Kortom, op basis van de vragenlijst komt naar voren dat bij VIP sprake is van **enkele effecten** op zowel **kennis/bewustzijn** en **attitude/houding**. Er is **geen** sprake van **effect op gedragsintentie en gedrag**. Dit laatste is verklaarbaar omdat een of twee lessen (van welke interventie dan ook) nooit voldoende zullen zijn om gedragsverandering te realiseren. Een randvoorwaarde voor gedragsverandering is meerdere lessen over een langere periode. De bovengenoemde effecten van de VIP-lessen gelden onafhankelijk van het aantal lessen (een of twee) of het schooltype. Uit onze analyses blijken geen ‘overall’ (over alle criteria heen) hoofdeffecten van onderwijstype en het aantal gevolgde lessen. Wel zien we **verschillende resultaten** op een **aantal deelonderwerpen** die in de VIP-lessen worden behandeld. Dit kan worden verklaard vanuit de procesevaluatie. In sommige lessen worden onderwerpen intensiever behandeld dan in andere lessen. De **mate** waarin de **stof** tijdens lessen behandeld is, **draagt bij** aan het wel of niet behalen van het **effect**.

Bij **MIJ (jr.)** kan op de volgende aspecten gesproken worden van effect:

- Het percentage leerlingen dat **kennis** heeft over de betekenis van ‘primaire identiteit’ en ‘secundaire identiteit’ en ‘imago’ is **toegenomen**.
- Het percentage leerlingen dat het (heel) erg vindt als iemand wordt **gepest** vanwege zijn of haar primaire identiteit (huidskleur, geloof en handicap) is **gestegen**.
- Bij de nulmetingen bleken de meeste leerlingen voorafgaand aan de lessen een **tolerante houding** te hebben over thema’s als andere religies, andere meningen, seksuele voorkeur en gelijke rechten. Desalniettemin zien we bij MIJ jr. een significante positieve verschuiving op **tolerantie voor andere meningen**.
- Leerlingen zeggen na afloop **meer kennis** te hebben over hoe **beïnvloeding door anderen** werkt. Daarnaast blijkt bij leerlingen dat zij vaker denken dat ‘ouders’ en ‘vrienden’ invloed hebben op welke kleren of muziek zij mooi vinden en op welke sporten ze doen. In de effectmeting van MIJ jr. geldt dit effect ook nog voor het besef van beïnvloeding door ‘reclame’.
- De **zelfkennis** over **de eigen identiteit** is op een overkoepelend niveau (alle zes stellingen over eigen identiteit samengenomen) licht **toegenomen**.
- Na afloop vinden meer leerlingen het belangrijk om te **controleren** of **informatie** op **internet** waar of nep is.
- Na afloop zijn meer leerlingen het oneens met de stelling dat informatie op internet meestal waar is. Leerlingen lijken **kritischer** te zijn geworden over het **waarheidsgehalte van informatie op het internet**.
- Bij MIJ is de **houding** van leerlingen ten aanzien van het **gebruik van geweld** (op twee van de drie stellingen) afwijzender geworden.
- We constateren op een aantal thema’s een **groter effect van de MIJ-lessen in het primair onderwijs (po) dan bij leerlingen uit het voortgezet onderwijs (vo)** evenals een **groter effect bij leerlingen van het praktijkonderwijs (pro) dan bij havo/vwo-leerlingen**. De vermoedelijke reden hiervoor is het feit dat op de nulmeting bij po- en pro-leerlingen de startwaarde (kennis of positieve houding) lager ligt dan voor vo-leerlingen, waardoor een grotere toename mogelijk is. De uitvoerder voegt eraan toe dat dit ook kan komen door een aantal andere of aanvullende redenen,

namelijk 1) dat leerlingen in het po en praktijkonderwijs normaliter minder vaak met dit soort thema's in aanraking komen (hebben het er minder met vrienden en familie over, zit minder in het standaard curriculum); 2) dat docenten in het po en praktijkonderwijs de klassen veelal meer/langer zien gedurende de week dus ook vaker kunnen terugpakken op de thema's tussen de gastlessen door.

- **Leerlingen en docenten** zijn in hoge mate **tevreden** en enthousiast over MIJ (jr.)
- **Leerlingen en docenten** rapporteren het **meeste effect op kennis**, gevolgd door meer bewustzijn/attitude.

Op de volgende items zijn bij **MIJ (jr.) geen of contraire effecten** waar te nemen:

- Op kennis van het begrip vooroordelen is geen significant effect waar te nemen. Dat komt naar alle waarschijnlijkheid door de hoge startwaarde.
- Het percentage leerlingen dat pesten op secundaire identiteit erg vindt is op de nameting minder toegenomen dan het percentage leerlingen dat pesten op primaire identiteit erg vindt. Een mogelijke verklaring die de uitvoerder hiervoor geeft is dat de gastdocenten in de lessen met grotere regelmaat benadrukken hoe 'pijnlijk' pesten op basis van primaire identiteit is.
- Het percentage leerlingen dat zegt het verschil te weten tussen feiten en meningen is (alleen bij MIJ jr.) *afgenomen*. Hier komen we in de beantwoording van de vraag over neveneffecten nog op terug.

Onze conclusie is dat het volgen van MIJ (jr.)-lessen daadwerkelijk bijdraagt aan **meer kennis/bewustzijn en een opener houding** op thema's die in de lessen worden behandeld. De **gerapporteerde effecten** manifesteren zich echter vooral op **kennis/bewustzijn** en **deels** ook de **houding** van leerlingen, echter **minder op gedragsintentie en gedrag**. Dat wordt ook ondersteund door het kwalitatieve onderzoek.

Werkzame elementen

Bij **VIP** zijn belangrijke werkzame elementen:

- De **gastdocent** zelf die voor leerlingen met haar culturele achtergrond en werkervaring in de Tweede Kamer fungeert als een **rolmodel** voor leerlingen
- De **rollenspellen**, omdat het een manier is om het gesprek op gang te brengen over moeilijke thema's. De gastdocent kiest bewust het standpunt dat stof doet opwaaien/waar de meerderheid van de leerlingen het niet mee eens is. Zo ontstaat een gesprek dat meningen van leerlingen uitlokt.
- De **directe stijl van interactie** met leerlingen, waarbij ingegaan wordt op vragen en opmerkingen van leerlingen en deze aan de stof van het project worden gekoppeld of leerlingen op een gepast moment juist worden afgekap.
- **Vragend onderzoeken**. De gastdocent stelt veel vragen aan leerlingen, om te achterhalen hoe ze denken en ze te stimuleren een eigen mening te vormen.
- Het **bespreken en laten zien (in filmpjes) van gepolariseerde thema's**, wederom om dat moeilijke gesprek op gang te brengen. Met name het filmpje van Malala maakt op leerlingen veel indruk.

Bij **MIJ (jr.)** zijn de volgende werkzame elementen te onderscheiden:

- **De thema's zelf**, deze worden door zowel leerlingen als docenten als nieuw, interessant en relevant ervaren.
- **Afwisseling** in de lessen.
- **De gastdocenten**: verbinding kunnen maken met leerlingen, vermogen om abstracte begrippen aan concrete situaties te koppelen, herkenning oproepen bij leerlingen d.m.v. kleding, uitstraling, taalgebruik en soms ook een andere culturele achtergrond en tot slot het zelf kwetsbaar opstellen.
- Het regelmatig **herhalen** van de thema's.
- De **interactieve oefeningen**, met name:
  - De kaartjes met 'panic, stretch, comfort'
  - Imago-oefening
  - Kledingopdracht
  - 'Code kraken'
- De **filmpjes**.

Relevante contexten en randvoorwaarden

Bij **VIP** dragen de volgende contexten en randvoorwaarden bij aan effectiviteit en tevredenheid over het programma:

- **Behandeling van stof**. Niet zozeer de lesduur, opleiding en leeftijd is bepalend voor de effectiviteit, maar de mate waarin bepaalde stof wel of niet aan bod komt is bepalend voor de mate van effectiviteit.
- **Aanwezigheid** en betrokkenheid **reguliere docent**. Dit draagt bij aan een andere belangrijke randvoorwaarde: **orde houden**.
- **Nazorg**. Soms maakt de VIP-les een hoop los bij leerlingen. Idealiter is er dan tijd voor een nagesprek, extra begeleiding voor de docent of een terugkomdag. Dit element is nu niet structureel ingebouwd en erg afhankelijk van de school of ze bijvoorbeeld ook kiezen voor een workshop voor docenten (HIP).
- **Basiskennis of basishouding van leerlingen**. De gastdocent heeft aangegeven soms te schrikken van het niveau van leerlingen. Veel leerlingen zijn helemaal niet gewend om met elkaar in gesprek te gaan, missen essentiële burgerschapsvaardigheden en zijn soms erg intolerant.
- **Goede ingang bij de school**. Scholen hebben al het gevoel dat ze zoveel 'moeten' en staan niet per definitie enthousiast tegen over projecten van externe aanbieders, omdat dit van hun vaak kostbare lestijd afgaat. Een goede ingang en goed interpersoonlijke contacten, maakt het toch mogelijk – om zelfs tijdens een lockdown – het project uit te voeren.
- **Leeftijd en opleidingsniveau minder relevant**. Bij aanvang van deze evaluatie was de aanname dat leeftijd en/of opleidingsniveau een bepalende randvoorwaarde waren voor de mate van effectiviteit. Dat is niet gebleken uit de evaluatie. Desalniettemin geeft de gastdocent aan dat dit project voor vmbo- en mbo-leerlingen het meest relevant is.

Bij **MIJ (jr.)** dragen de volgende contexten en randvoorwaarden bij aan effectiviteit en tevredenheid over het programma:

- **Leeftijd van de leerlingen**, met name de bovenbouwleerlingen lijken er concrete en toepasbare lessen uit te halen. Alle ‘typen’ geïnterviewden (leerlingen, docenten en gastdocenten) geven ook aan dat de lessen het **best passen** wanneer leerlingen in de **puberteit** zitten en met dit soort thema’s bezig zijn.
- **Onafhankelijkheid** van de **gastdocent**.
- **Aanwezigheid** en betrokkenheid **reguliere docent**. Dit draagt bij aan een andere belangrijke randvoorwaarde: **orde houden**.
- **Meer tijd** voor lessen. Dit punt is door leerlingen, docenten en gastdocenten veelvuldig genoemd.
- Een **goede balans** in **theorie/uitleg** versus opdrachten en **interactie**.

Risico’s en neveneffecten

Bij **VIP** signaleren we de volgende risico’s en (mogelijke) neveneffecten:

- **Geen vaste methodiek**. De gastdocent maakt nu gebruik van een grote PowerPointpresentatie waar afhankelijk van de lesduur en de doelgroep uit geput kan worden. Het verschilt daarom per school en per klas en zelfs per les welke stof er wel en niet behandeld wordt. In die zin is dus geen sprake van een vaste methodiek met een duidelijke opbouw waarin duidelijk is welke stof behandeld wordt en welke effecten daarmee mogen worden verwacht. Een vaste(re) methodiek zou niet alleen de effectiviteit verhogen, maar ook de tevredenheid van leerlingen. Sommigen van hen ervaren het ad hoc gebruik van een hele grote PowerPointpresentatie als ‘rommelig’.
- **Afhankelijkheid van één specifieke gastdocent**. De gastdocent is een belangrijke kracht en werkzaam element van de VIP-lessen. Zij verzorgt de lessen echter in haar eentje en zonder een methodiekbeschrijving. Als zij vanwege welke reden dan ook de lessen van VIP niet of alleen maar beperkt kan verzorgen, gaan waardevolle schoolcontacten en inhoud van het project verloren. Omdat er op dit moment geen vaste methodiek is, kan deze ook niet geleerd worden aan anderen.
- **Ontbreken van structurele nazorg en bredere inbedding in (zorg)structuur van de school**. VIP-lessen maken veel los in de klas. Soms worden ook in de laatste tien minuten van de les zeer gevoelige thema’s behandeld, zoals de zaak rondom Samuel Paty. Dat maakt veel los in de klas en soms wordt boosheid, frustratie of een mening geuit die niet past bij de normen en waarden van onze democratische samenleving. Juist dan is het belangrijk om door te kunnen pakken en het gesprek daarover verder te kunnen voeren. Die ruimte is er momenteel niet, omdat structurele nazorg niet is ingebouwd in het project. De gastdocent probeert soms langer te blijven, in de gang, kantine of werkkamer bij de docenten, maar het verschilt per les of daar wel of geen mogelijkheden voor zijn. Dat is afhankelijk van de tijd en beschikbaarheid van de docent van dat moment. De gastdocent vertrouwt erop dat een docent, mentor of zorgmedewerker dit verder oppakt in de klas. Hoewel je dat idealiter wel zou mogen verwachten, is daar momenteel niet op structurele wijze in voorzien. Hier zouden voor aanvang van het project goede afspraken over gemaakt moeten worden, om zeker te

weten dat aan bepaalde leerlingen een docent, mentor of zorgmedewerker die follow-up en nazorg kan bieden.

- **Mogelijke bijdrage aan vergroten frustraties.** In navolging op bovenstaande, is er door het ontbreken van structurele nazorg, geen mogelijkheid om die boosheid en frustratie te kanaliseren. Dit is niet expliciet getoetst in ons onderzoek, maar zou mogelijk wel voor jongeren die al kwetsbaar zijn, frustraties verder kunnen vergroten.

Bij **MIJ (jr.)** signaleren we de volgende risico's en (mogelijke en onbedoelde) neveneffecten:

- **Meer leerlingen bewust onbekwaam op onderscheiden feiten en meningen.** Onze evaluatie heeft laten zien dat het percentage leerlingen dat zegt het verschil te weten tussen feiten en meningen (alleen bij MIJ jr.) is *afgenomen*. Mogelijk kan dit worden verklaard uit de aanname dat leerlingen zich in de MIJ jr.-lessen vooral bewuster worden van het feit dat feiten en meningen soms moeilijk zijn te onderscheiden. Voor het leren van vaardigheden om feiten en meningen ook daadwerkelijk van elkaar te scheiden is echter meer educatie nodig.
- **Mogelijke stigmatisering met specifiek filmpje.** Het filmpje van M. legt sterk de nadruk op het geloof en specifiek de islam. Hoewel dit niet uit ons onderzoek naar voren is gekomen (hier hebben we niet expliciet op getoetst), zou dit mogelijk stigmatiserend kunnen werken. Als er verschillende vormen van extremisme besproken worden, zou dit voorkomen kunnen worden.
- **Discrepancie in leefwerelden blootgelegd.** Juist door de focus op verschillende identiteiten wordt de (soms grote) discrepantie in leefwereld blootgelegd. Hoewel leerlingen wel leren over 'de ander', legt het ook de verschillen heel duidelijk bloot.
- **Minder tevredenheid op specifieke onderdelen.** Hoewel leerlingen en docenten in grote mate enthousiast en positief zijn over MIJ en MIJ jr. benoemen ze op onderdelen wel zaken waar ze minder tevreden over zijn.
  - Het individuele werken in het werkboek van MIJ en het online lesprogramma van MIJ jr.
  - Theorie/uitleg werd door leerlingen en docenten soms als te lang/teveel benoemd (met name basisschool en praktijkonderwijs).
  - De filmpjes werden door sommige leerlingen als niet modern genoeg en 'te geacteerd' beschouwd.
  - Het niet goed kennen van de klas als gastdocent (daarom belangrijk daar goede afstemming over te hebben met de reguliere docent).

Aanbevelingen

Op basis van onze evaluatie kunnen een aantal inhoudelijke, organisatorische en procesmatige aanbevelingen worden gedaan. Het is belangrijk hierbij op te merken dat er aanbevelingen zijn die de effectiviteit verhogen en aanbevelingen die meer de tevredenheid van leerlingen en/of docenten en/of gastdocenten verhogen. Een overkoepelende beleidsmatige aanbeveling is om te kijken naar hoe de projecten intern zijn belegd. Hoewel we geen onderzoek hebben gedaan naar de bredere projectenportefeuille van de gemeente Den Haag en sturing vanuit andere partners, is het ons wel opgevallen dat de gemeentelijke aansturing van deze projecten

geborgd is bij IPPR. VIP en MIJ (jr.) zijn typisch projecten die vallen onder de zogenaamde ‘primaire preventie’ van het preventieclassificatiemodel zoals beschreven in Hoofdstuk 2. Vanuit dit perspectief bekeken is het wellicht logischer om de projecten intern te borgen bij de afdeling Sociaal Domein (Onderwijs) in plaats van bij de afdeling Veiligheid.

Aanbevelingen voor **VIP** zijn:

- **Meer methodisch werken.** Op dit moment ontbreekt een methodiek voor VIP. VIP bestaat op dit moment uit één grote PowerPointpresentatie waarbij per les verschilt wat daaruit wel en niet behandeld wordt. Door het scrollen en zoeken naar relevante slides gaat kostbare tijd verloren en raakt de gastdocent de aandacht van de leerlingen soms kwijt. Bovendien is door deze werkwijze onvoldoende duidelijk wat het effect van een les zal zijn. Het meer methodisch werken zal de effectiviteit van de lessen verhogen.
- **Doorlopende leerlijn.** Een VIP-les duurt in sommige gevallen maar 50 minuten. Dit onderzoek laat zien dat er in 50 minuten al effect behaald kan worden. Een methodisch opgebouwde doorlopende leerlijn bestaand uit meer lessen, waarin meer stof behandeld kan worden, zal naar alle waarschijnlijk ook meer effecten genereren.
- **Een meer diverse scholenselectie.** Uit de observaties van de lessen is gebleken dat de lessen met name zijn verzorgd op scholen met leerlingen die een andere culturele achtergrond hebben. Dat heeft o.a. te maken met de persoonlijke contacten van de gastdocent met deze specifieke scholen en de specifieke leerlingpopulatie op Haagse vmbo's en mbo's. Gelet op het feit dat er tegenwoordig dreiging uitgaat van alle vormen van extremisme (NCTV, 2021), zou men kunnen opteren voor een diversere scholenselectie om zo te werken aan de weerbaarheid en democratisch burgerschap van alle Haagse leerlingen.
- **Overdragen van methodiek.** De afhankelijkheid van het project van een gastdocent maakt de continuïteit van het project kwetsbaar. Dit zou voorkomen kunnen worden door de methodiek over te dragen aan anderen, zodat er een pool van gastdocenten is waarvan gebruik gemaakt zou kunnen worden. Voorwaarde is dan wel dat er gastdocenten worden gevonden die eenzelfde rolmodelfunctie hebben als de huidige gastdocent.
- **Duidelijke afspraken en voorwaarden met scholen incl. bredere inbedding in burgerschapsprogramma en (zorg)structuur school.** De aanwezigheid & actieve bijdrage van de reguliere docent tijdens de les helpt om orde te houden in de klas. Zo kan de gastdocent concentreren op de inhoud van de les in plaats van ook nog als een soort politieagent te moeten optreden. Daarnaast bepalen de scholen nu in grote mate zelf hoe lang een les duurt. Idealiter worden aan de voorkant afspraken gemaakt dat als scholen VIP af willen nemen dat zij zich dan ook committeren aan de tijd die nodig is om de lessen goed te kunnen verzorgen. Een bredere inbedding in de (zorg)structuur van de school, draagt bij aan betere follow-up die na de VIP-lessen soms nodig is voor specifieke leerlingen. Dit kan gedaan worden door aan de voorkant afspraken te maken wat de school kan doen, indien VIP bij specifieke leerlingen veel losmaakt of dat zij zich zorgen maken om radicalisering. Aanvullend kan ook een verbinding

worden gemaakte met het bredere antiradicaliseringsbeleid van de gemeente Den Haag, door bijvoorbeeld binnen de school een aandachtsfunctionaris aan te stellen en te trainen.

- **Scherpere sturing van de opdrachtgever.** Het ontbreken van een vaste(re) methodiekbeschrijving met duidelijke doelstellingen per VIP-les, alsmede de keuze voor scholen is een aspect waar de opdrachtgever in de toekomst scherper op zou kunnen sturen.

Aanbevelingen voor **MIJ en MIJ jr.** zijn:

- **Meer tijd.** Er moet minstens 60 minuten voor een les zijn, anders is er onvoldoende tijd voor alle onderdelen. Op zelfkennis over de eigen identiteit vonden we weinig effect. Dat past bij onze observaties dat in de lessen veelal te weinig tijd was voor de opdrachten die erbij hoorden. Ook voor het thema radicalisering in de lessen zijn er nog ontwikkelkansen, met name het verwerken van een meer divers scala aan voorbeelden van typen extremisme en meer ruimte voor het gesprek over radicalisering (bijvoorbeeld door meer lestijd, een extra les, het toevoegen van een extra gesprekssoefening).
- **Filmpjes en materiaal actualiseren** en toepasbaar maken op **verschillende vormen van extremisme.** Het werkmateriaal is ontwikkeld in een periode dat de grootste dreiging vanuit het jihadisme kwam. Inmiddels is er sprake van dreiging vanuit allerlei verschillende vormen van extremisme. Daarvoor kan bijvoorbeeld steeds uit de actualiteiten geput worden; in programma's als het Jeugdjournaal komen regelmatig toepasbare voorbeelden voorbij. In het huidige filmpje wordt daarnaast ook gerefereerd aan de aanslagen op 11 september 2001. Dat speelde zich af in een periode dat de leerlingen nog niet geboren waren.
- **Goed inbouwen online lesprogramma.** Momenteel wordt erg weinig gebruik gemaakt van het online lesprogramma van MIJ jr. Dit zou beter geïntegreerd kunnen worden en mogelijk ook bijdragen aan het kunnen maken van opdrachten waar nu geen tijd voor is, zodat met name op zelfkennis van identiteit en goed onderscheid kunnen maken tussen feiten en meningen meer effect zou kunnen worden behaald.
- **Duidelijke afspraken en voorwaarden met scholen.** De aanwezigheid van de reguliere docent tijdens de les die een actieve bijdrage levert aan orde houden in de klas. Zo kan de gastdocent zich concentreren op de inhoud van de les in plaats van ook nog als een soort politieagent te moeten optreden. Ook kan zo vooraf afgestemd worden over eventuele gevoelige thema's bij deze klas of specifieke leerlingen. Idealiter worden aan de voorkant ook afspraken gemaakt dat als scholen MIJ jr. willen afnemen, zij zich ook committeren op het online lesprogramma.
- **Goede balans tussen theorie en interactie.** De uitleg wordt nu soms als (te) lang ervaren door leerlingen en het werkboek als erg 'schools'. Een betere balans tussen theorie en interactie, zal de tevredenheid van leerlingen naar alle waarschijnlijkheid verhogen.

1. Introductie

1.1 Achtergrond

Bij het voorkomen en tegengaan van radicalisering wordt veelal ingezet op het wegnemen van de voedingsbodem en risicofactoren voor radicalisering. In toenemende mate is er aandacht voor weerbaarheid en veerkracht. Een inzet op het versterken van weerbaarheid en veerkracht heeft een positieve insteek, door niet te focussen op risico's en tekortkomingen van individuen, maar juist te investeren in capaciteiten van individuen en die van zijn of haar omgeving. Het versterken van beschermende factoren kan zowel in een vroegtijdig preventief stadium van grote waarde zijn, als in stadia waarin polarisatie, vervreemding en niet-gewelddadige radicalisering reeds aan de orde zijn (Sieckelinck & Gielen, 2020).

Binnen de Haagse aanpak van polarisatie en radicalisering kunnen vier speerpunten worden onderscheiden:

- Netwerken en Communicatie
- Persoonsgerichte aanpak CTER
- Kennis en Kunde
- Versterken maatschappelijke weerbaarheid

Het vierde speerpunt “Versterken maatschappelijke weerbaarheid” richt zich op activiteiten die Haagse bewoners weerbaar moeten maken tegen polarisatie, radicalisering en extremistische invloeden. Dat heeft in Den Haag geleid tot diverse initiatieven, zoals projecten op scholen over identiteitsontwikkeling. MIJ (jr.) en Vrijheid, Identiteit en Polarisation (VIP) zijn twee projecten die worden ingezet om jongeren weerbaar te maken tegen polarisatie, radicalisering en extremisme.

VIP is een workshop voor jongeren, waarin zij debatvaardigheden bijgebracht krijgen en vervolgens met elkaar in discussie gaan over gevoelige thema's zoals grondrechten, identiteit, polarisatie en uitsluiting. Het doel hierbij is de weerbaarheid van leerlingen te vergroten, gevoelige kwesties bespreekbaar te maken en te bouwen aan wederzijds begrip. Naast de preventie van radicalisering, beoogt VIP ook hiermee polarisatie bespreekbaar te maken. VIP wordt gegeven aan verschillende opleidingsniveaus: op het praktijkonderwijs op het vmbo/kader, op de havo/vwo en op hogescholen.

Centrum 16-22, een instelling voor vormingswerk voor kinderen en jongeren, heeft twee identiteitsprojecten ontwikkeld, MIJ & MIJ jr. Doel van deze projecten is kinderen en jongeren te laten nadenken over wat identiteit betekent, wat hun eigen identiteit is en hoe zij zich verhouden tot anderen. Hiermee wordt gepoogd om de bewustwording van de opbouw van de eigen identiteit te vergroten, en begrip voor de identiteit van anderen te versterken. MIJ richt zich op leerlingen vanaf de derde klas van het voortgezet onderwijs (14 jaar en ouder), en op mbo's (tot 20 jaar). MIJ jr. richt zich op de groepen 7 en 8 van het primair onderwijs en klas 1 en 2 van het voortgezet onderwijs.

Deze twee projecten draaien nu enkele jaren en de wens is om meer inzicht te krijgen in de effecten hiervan.

1.2 Onderzoeksvragen en wensen

De gemeente Den Haag heeft voorafgaand dit onderzoek enkele vragen geformuleerd om de evaluatie vorm te geven:

- In hoeverre worden de beschreven doelen van de projecten VIP en MIJ (jr.) behaald?
- Hoe kan de inzet op VIP en MIJ (jr.) verder worden aangescherpt?
- Welke werkzame elementen zijn er binnen de projecten VIP en MIJ (jr.)?
- Onder welke omstandigheden (context) werken deze werkzame elementen het beste, waardoor deze projecten aangescherpt kunnen worden en ook in een veranderende context toepasbaar blijven?¹
- Welke risico's of negatieve effecten hebben deze trainingen?

De gemeente Den Haag heeft daarbij vooraf een aantal uitgangspunten geformuleerd voor dit onderzoek:

- Er dient gebruik gemaakt van de Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie Radicalisering. Hierin worden verschillende evaluatievormen beschreven: planevaluatie, procesevaluatie en effectevaluatie.
- Mogelijkheid tot vergelijkingsonderzoek. Het is nadrukkelijk niet de bedoeling VIP en MIJ (jr.) onderling te vergelijken, maar wel om een vergelijking te maken met de uitvoering van ieder afzonderlijk project op de verschillende onderwijsniveaus. Zo kan inzicht worden verkregen of onderwijsniveau en leeftijd relevant is voor het succes van de interventie. Heeft dezelfde interventie hetzelfde effect op een basisschool als op een middelbare school? Specifiek is de wens geuit om inzicht te krijgen in de verschillen tussen:
  - **Project MIJ:** Evaluatie van de uitvoer op de middelbare school (vmbo en havo/vwo) in vergelijking met de uitvoer op het praktijkonderwijs.
  - **Project MIJ jr.:** Evaluatie op de basisschool groep 8, in vergelijking met de uitvoer in de onderbouw middelbare school (klas 1 of 2).
  - **VIP:** Een evaluatie van de uitvoer op een basisschool (groep 7 of 8), in vergelijking met de uitvoer op een mbo en op een middelbare school (vmbo/havo of vwo).
- Om structurelere evaluatie van de beide programma's mogelijk te maken, is de wens om als onderdeel van de evaluatie een gestandaardiseerde vragenlijst te maken die kan worden gebruikt om het mogelijke effect van deze preventieve projecten te evalueren.

1.3 Onderzoeksopzet

Voor de evaluatie van VIP en MIJ (jr.) is gebruik gemaakt van een drietal evaluatiemethoden: een plan-, proces- en een effectevaluatie. De verschillende evaluatievormen zijn mede

---

¹ Met 'aanscherping' wordt verwezen naar de inhoud van de interventies, zodat deze nog beter aansluiten bij de doelgroep en het doel; de benodigde randvoorwaarden, zoals de inbedding in reguliere lessen, aanwezigheid docent, tijdsinvestering etc. De aanbevelingen zijn voor zowel de gastdocenten, die de inhoud kunnen verbeteren, als de gemeente, die in de procesrol ook medeverantwoordelijk is om de juiste randvoorwaarden te scheppen en afspraken te maken.

gebaseerd op de Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie van Radicalisering. Allereerst toetsen we VIP en MIJ (jr.) met behulp van een planevaluatie op hun theoretische effectiviteit. Een planevaluatie geeft inzicht in de bestaande werkwijze van de projecten VIP en MIJ (jr.) op papier en beschrijft de opzet, doelstellingen, doelgroepen en risico's. Waar een planevaluatie vooral een theoretische toets betreft, biedt een procesevaluatie de mogelijkheid te onderzoeken of de praktijk overeenkomt met wat er op papier is bedacht. Hoe worden VIP en MIJ (jr.) in de praktijk uitgevoerd? Zijn er verschillen waar te nemen in de uitvoering bij verschillende schooljaren en -typen? Wat zijn succes- en faalfactoren bij de uitvoering van deze interventies? Het geeft daarbij dus informatie over de aanscherping van de inzet op VIP en MIJ (jr.), maar vormt (o.a.) ook een belangrijke bron van informatie over werkzame elementen en onder welke omstandigheden (context) deze het beste werken. Voor de procesevaluatie is gesproken met 41 leerlingen, 8 docenten, 4 gastdocenten en is bij 14 lessen geobserveerd. Tot slot maken we gebruik van een effectevaluatie. Een effectevaluatie is bedoeld om vast te stellen of de projecten hebben bijgedragen aan het behalen van de doelstellingen bij de verschillende doelgroepen van VIP en MIJ (jr.). De meeste gekozen methode is om te werken met een vragenlijst waarbij leerlingen voorafgaand aan de het project worden bevraagd (nulmeting) en nogmaals na afloop van het project (nameting). In totaal zijn 616 vragenlijsten onder leerlingen afgenomen.

Om de leesbaarheid te vergroten hebben we op verzoek van de opdrachtgever de methodologische verantwoording naar de bijlagen verplaatst. In Bijlage 1 gaan we verder in op de verschillende evaluatievormen en hoe we deze hebben toegepast op beide projecten, welke data we hebben verzameld en hoe we deze hebben geanalyseerd. We gaan ook in op de waarborgen die we hebben ingebouwd om de privacy van zowel scholen als leerlingen te garanderen. Tot slot gaan we in op de beperkingen van het onderzoek, in het bijzonder de beperkingen die twee (scholen)lockdowns in verband met Covid-19 met zich mee hebben gebracht en hoe daar gedurende het onderzoek mee is omgegaan.

1.4 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk wordt een theoretisch kader gepresenteerd om te laten zien hoe volgens de wetenschappelijke literatuur dergelijke projecten in het onderwijs proberen bij te dragen aan het voorkomen van radicalisering. Hoofdstuk 3 bespreekt de uitkomsten van de proces- en effectevaluatie voor het project VIP. Hoofdstuk 4 bespreekt de uitkomsten van de proces- en effectevaluatie voor het project MIJ (jr.). Tot slot worden in Hoofdstuk 5 de conclusies en aanbevelingen besproken. Op verzoek van de opdrachtgever hebben we ten behoeve van de leesbaarheid van de rapportage, de methodologische verantwoording en de planevaluaties naar de bijlagen verplaatst. Bijlage 1 gaat verder in op hoe we precies de data hebben verzameld en geanalyseerd, hoe we met privacy zijn omgegaan en de beperkingen van het onderzoek. Bijlage 2 bevat het overzicht van de gebruikte literatuur. Bijlage 3 beschrijft de uitkomsten van de planevaluatie van VIP. Bijlage 4 beschrijft de uitkomsten van de planevaluatie van MIJ (jr.). Bijlagen 5 tot en met 8 bevatten de gestandaardiseerde vragenlijsten die we voor de evaluatie hebben ontwikkeld en gebruikt en in de toekomst door de gemeente of uitvoerders van de projecten kunnen worden gebruikt om blijvend te evalueren.

2. Theoretisch kader: antiradicalisering in relatie tot weerbaarheid, identiteit en burgerschap

Polarisatie en radicalisering zijn vaak taboe thema's binnen het onderwijs. Men wil niet geassocieerd worden met het thema. Het zou niet spelen onder hun leerlingen, ze willen zich bezighouden met onderwijszaken in plaats van een verlengstuk zijn voor de gemeente en politie om leerlingen in de gaten te houden, is veelgehoorde kritiek van het onderwijs op antiradicaliseringsprogramma's. Derhalve worden programma's nooit aangeboden als antiradicaliseringsprogramma's, maar binnen een kader waar scholen (docenten en leerlingen) zich veel meer mee kunnen identificeren: weerbaarheid, identiteit, burgerschap en mediawijsheid. Dit hoofdstuk gaat nader in op hoe deze thema's zich verhouden tot de preventie van radicalisering. Daartoe presenteren we enkele wetenschappelijke inzichten over weerbaarheid en identiteit t.b.v. het voorkomen van radicalisering.

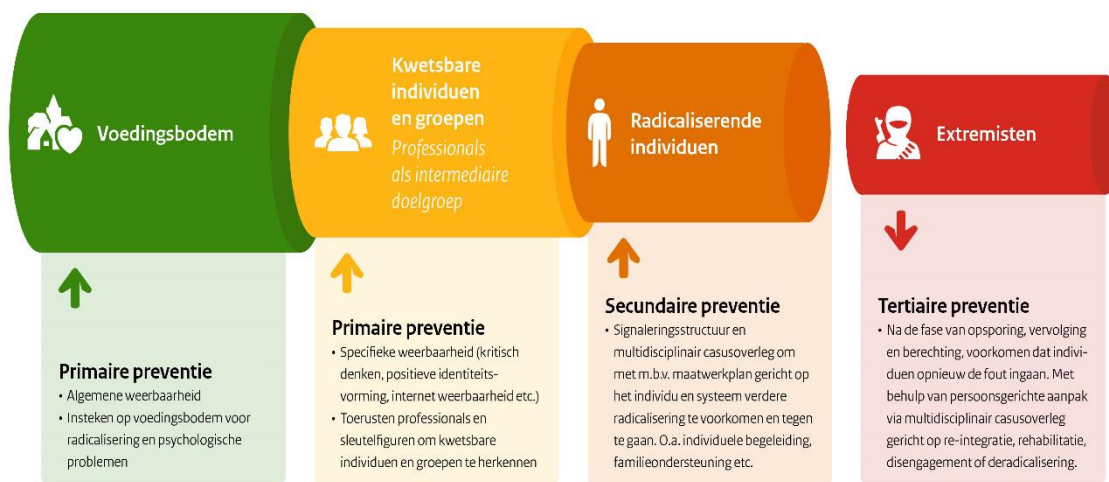
2.1 Relatie burgerschap & weerbaarheid en radicalisering

Preventie van radicalisering kan het beste begrepen worden als een 'preventieclassificatiemodel'. Dit model onderscheidt drie vormen van preventie: primaire, secundaire en tertiaire preventie. Een dergelijk classificatiesysteem komt uit de gezondheidszorg en wordt vandaag de dag nog gebruikt in de criminologie, met name in de criminaliteits- en geweldpreventie (Caplan, 1964; Pease, 2002). Het uitgangspunt van een preventieve aanpak is een focus op de oorzaak van de aandoening, het misdrijf of het gewelddadige extremisme in plaats van op de gevolgen. De aanpak heeft tot doel de risicofactoren die tot ziekte, misdaad, of gewelddadig extremisme kunnen leiden te beperken en de beschermingsfactoren te versterken.

Het preventieclassificatiemodel is gevisualiseerd in figuur 1 en is een manier van kijken naar antiradicaliseringsbeleid. De meerwaarde van een dergelijke zienswijze is dat dit model heel goed laat zien dat antiradicaliseringsbeleid niet alleen een veiligheidsvraagstuk is, maar nadrukkelijk ook een samenlevingsvraagstuk dat vraagt om integrale samenwerking tussen het veiligheids-, jeugd-, sociaal en onderwijsdomein. Het classificatiemodel schept duidelijkheid en maakt het mogelijk dat verschillende domeinen vanuit hun eigen rol en expertise een bijdrage leveren aan het voorkomen en tegengaan van radicalisering. Voor de ene partij is het logischer een bijdrage te leveren aan het voorkomen van voedingsbodemp via primaire preventie en voor een ander zich te richten op individuen die al geradicaliseerd zijn. Primaire (groepsgerichte) preventie is bijvoorbeeld een logische taak voor gemeenten vanuit de afdeling Onderwijs. Omdat het model inzet op risico- en beschermingsfactoren, kunnen diverse beroepsgroepen zich ermee identificeren. Antiradicalisering gaat in dit model niet (alleen) over terroristen en de politie, maar nadrukkelijk over kwetsbare individuen wiens risicofactoren op radicalisering we proberen te verkleinen en wiens weerbaarheid te vergroten. Daardoor wordt antiradicaliseringsbeleid genormaliseerd en is het in feite niet anders dan 'business as usual' voor lokale professionals uit het onderwijs, het jongerenwerk, de jeugdgezondheidszorg en de sociaal wijkteams.

Uit het figuur blijkt vooral een duidelijke link tussen primaire preventie en burgerschapsonderwijs. Primaire preventie omvat brede preventieactiviteiten gericht op het wegnemen van de voedingsbodem voor radicalisering en op versterking van beschermende factoren. In deze fase is preventie vaak groepsgericht, maar soms ook gericht op het individu. Algemene preventie richt zich op het wegnemen van de voedingsbodem voor radicalisering en het bevorderen van beschermingsfactoren. Hiervoor hoeven gemeenten veelal geen nieuwe initiatieven te ontplooiën, maar goed gebruik te maken van het reguliere aanbod, zoals het jongeren- en welzijnswerk, het sociaal wijkteam, maar nadrukkelijk ook het burgerschapsonderwijs op scholen. Veel jongeren voelen zich namelijk nauwelijks thuis in ons politieke bestel. Maar dat betekent niet dat ze geen politieke vragen of interesses hebben. Achter radicalisering gaan vaak (niet of onhandig geformuleerde) hulpvragen schuil en een gebrek aan (inzicht in) democratische vorming. Dat vraagt om een professionele respons. Burgerschapsonderwijs kan jongeren leren genuanceerder naar de wereld en de politiek te kijken. Het leert jongeren dat ze opgroeien in een diverse samenleving en bevordert kennismaking met die pluriformiteit. Democratische vorming richt zich op het bevorderen van actief burgerschap en maakt bijvoorbeeld gebruik van filosofische en socratische gespreksvoering. Dat kan helpen om van jongeren zelfstandige kritische burgers te maken.

Figuur 1: Preventieclassificatiemodel radicalisering (Platform JEP, 2020, gebaseerd op Gielen, 2020)

2.1.1 Weerbaarheid

Uit een review van alle radicaliseringsliteratuur van 2001-2015 blijkt dat wetenschappelijke studies vooral risicofactoren behandelen (Campelo *et al.*, 2018), en zich maar heel beperkt richten op beschermingsfactoren: factoren die juist bijdragen aan weerbaarheid tegen extremistische attitudes en gedrag. Welke factoren dragen er juist aan bij dat iemand niet radicaal wordt? Door niet enkel aandacht te hebben voor risicofactoren voor polarisatie en extremisme, maar ook beschermende factoren in beeld te brengen, kan een positieve benadering worden ontvouwd, die niet op tekorten focust, maar juist investeert in capaciteiten van individu en omgeving (Benson *et al.*, 2004). Beschermende factoren kunnen in een vroegtijdig preventief stadium van grote waarde zijn, maar zijn ook van toepassing in stadia

waarin polarisatie², vervreemding en niet-gewelddadige radicalisering reeds aan de orde zijn. Die realiteit brengt ons bij het begrip ‘weerbaarheid’.

Het vergroten van weerbaarheid vormt een belangrijk onderdeel van antiradicaliseringsbeleid. Het vergroten van de weerbaarheid bevordert namelijk beschermingsfactoren tegen radicalisering en gewelddadig extremisme. Interventies om de weerbaarheid te verbeteren kunnen op diverse doelgroepen worden ingezet, zoals kwetsbare individuele jongeren of specifieke groepen en gemeenschappen. Coaching, onderwijsprogramma’s en programma’s voor gemeenschappen en sleutelfiguren zijn vaak toegepaste interventies om de weerbaarheid te vergroten. Onderliggende mechanismen bij deze interventies zijn de theorieën van de morele onthechting (moral disengagement), sociaal kapitaal (bonding en bridging) en waarden complexiteit (value complexity). Bij het vergroten van de weerbaarheid is het belangrijk om in acht te nemen dat weerbaarheid een wederkerig en iteratief proces is op individueel, sociaal en gemeenschappelijk niveau.

Alleen een educatieprogramma aanbieden op scholen is onvoldoende, evenals alleen een opvoedondersteuningscursus voor ouders om te leren omgaan met mogelijke signalen van radicalisering. Het is juist belangrijk dat verschillende doelgroepen gelijktijdig worden bereikt; dus als ouders een opvoedingsondersteuningscursus volgen moeten hun kinderen parallel daaraan een voorlichtingsprogramma op school krijgen (Weine, 2012, Weine, 2017, Gielen, 2020).

In de publicatie van Platform JEP ‘*Veerkracht bevorderen bij opgroeiende jongeren. Inzetten op beschermende factoren*’ benoemen Sieckelincx en Gielen (2020) interventies die een bijdrage kunnen leveren aan beschermende factoren en weerbaarheid:

- a) Democratische vorming: jongeren genuanceerder naar de wereld en de politiek laten kijken, o.a. door middel van aanpakken in het onderwijs zoals burgerschapsonderwijs;
- b) Ideologische weerbaarheid, in het bijzonder digitale weerbaarheid tegen fake nieuws en complottheorieën;
- c) EHBI: Eerste hulp bij identiteitsvraagstukken, waaronder religieuze en ideologische vorming. Jongeren begeleiden in hun zoektocht naar identiteit. Dat kan zowel individueel, in de vorm van coaching en psychologische hulpverlening, als groepsgericht;
- d) Familieondersteuning: positieve familierelaties is een cruciale beschermende factor bij radicalisering; Weerbaar Opvoeden stelt opvoeders in staat hun kinderen op zo’n manier te ondersteunen dat zij zich thuis voelen in de maatschappij. Het helpt hen hun kinderen weerbaarder te maken tegen uitdagingen zoals het omgaan met conflicterende normen en waarden, polarisatie, uitsluiting en radicale invloeden;
- e) Zelfverwezenlijking. Inzet op een sterker gevoel van eigenwaarde en regie maakt teleurgestelde individuen minder vatbaar voor groepsdynamiek, ronselaars en extremistische religieuze ideeën;
- f) Sociale vaardigheden en normering. Veel jongeren willen niet zomaar alles aannemen, tegelijk zijn ze erg op zoek naar geloofwaardige volwassenen met ervaringen,

---

² Door Brandsma gedefinieerd als: gedachtenconstruct over een andere groep.

opvattingen en attitudes die hun een idee geven wie ze zelf kunnen worden. Ze zijn op zoek naar een kader.

2.1.2 Identiteit

In de MIJ (jr.) interventie is zeer veel aandacht voor identiteit. Daarom is in deze literatuurscan ook de rol van identiteit in het radicaliseringsproces meegenomen. De rol van identiteit in het radicaliseringsproces is eerder uitgebreid onderzocht (Gielen, 2008). Onderzoek laat zien dat identiteit een containerbegrip is, waar vanuit de (sociaal)psychologie, sociologie en antropologie op een andere manier naar gekeken wordt. Psychologen zien identiteit meer als ‘iets van binnen’, waarin verschillende persoonlijkheidskenmerken en existentiële vragen als ‘wie ben ik?’, ‘wat wil ik in het leven?’ en ‘is er leven na de dood?’ een rol spelen. Sociologen daarentegen, beschouwen identiteit vooral in hun sociale context. Identiteit komt in hun visie pas tot uiting in interpersoonlijke contacten en groepsprocessen. Dat maakt identiteit zowel interpersoonlijk als collectief. Beide disciplines beschouwen heden ten dage³ de identiteitsontwikkeling als een dynamisch en reflexief proces: op basis van bepaalde gebeurtenissen of levensfasen kan identiteit veranderen. Omdat identiteit zich ontwikkelt op verschillende aggregatieniveaus (het persoonlijke, het interpersoonlijke en het collectieve) kan ook gesproken worden van meervoudige identiteit. Dat betekent dat iemand in staat is in verschillende sociale contexten een bepaalde identiteit te hanteren. Het betekent dus ook dat identiteit geen vaststaand gegeven is, maar – mede afhankelijk van die sociale context en specifieke gebeurtenissen – veranderd kan worden. Dat betekent dat afhankelijk van die sociale context iemand vatbaar of juist minder vatbaar kan worden voor radicalisering. Dat wordt het best geïllustreerd aan de hand van het vraag- en aanbodmodel voor radicalisering Meah & Melis (2007) aangevuld met nieuwere wetenschappelijke inzichten.

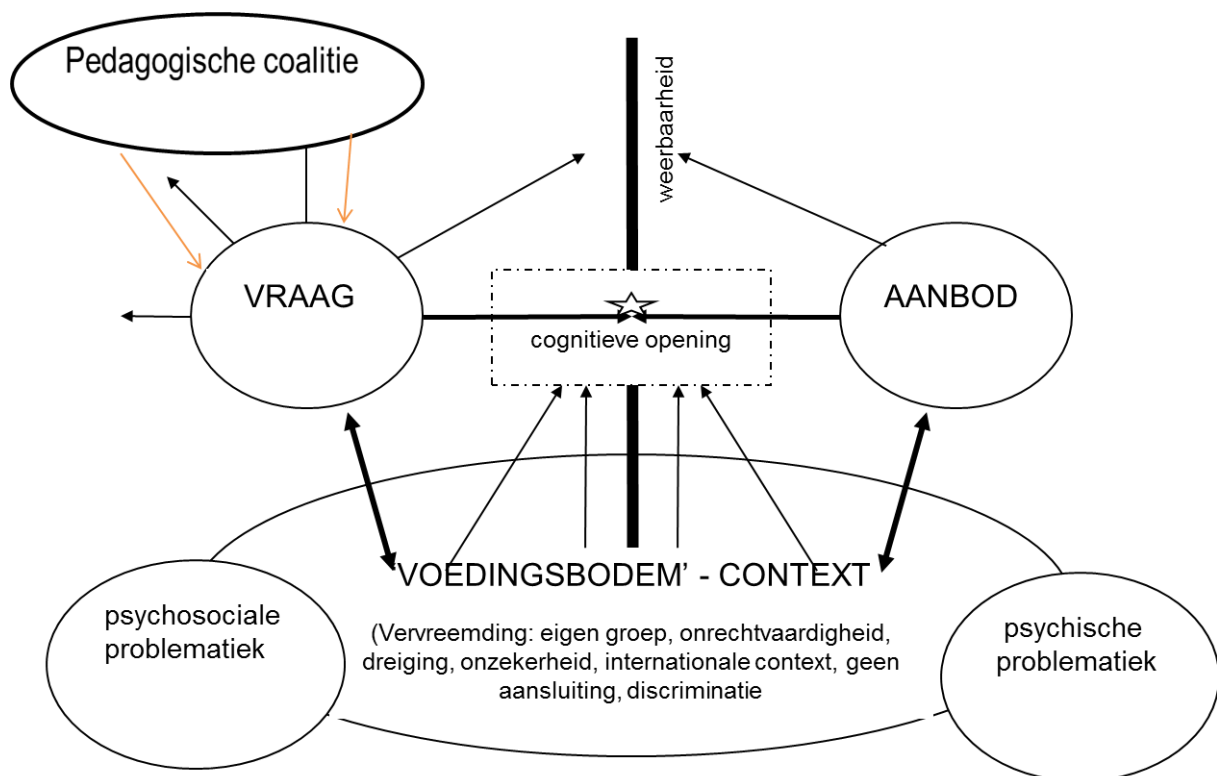
Dit model gaat uit van een voedingsbodem, de zogenaamde vruchtbare aarde waarop radicalisering kan gedijen. Gevoelens van onzekerheid, onrechtvaardigheid, ervaring met discriminatie, het idee dat de eigen groep bedreigd wordt, zijn allemaal factoren die meespelen bij het ontstaan van de voedingsbodem. Nu is het niet zo dat een ervaring met discriminatie automatisch leidt tot radicalisering. Daar is veel meer voor nodig. Onderzoek heeft laten zien dat er bij veel individuen die radicaliseren sprake is van psychische of psychosociale problematiek, zoals een persoonlijkheidsstoornis of een trauma. Dat betekent dat hun copingmechanismen over het algemeen verminderd zijn waardoor het lastiger is te dealen met tegenslagen (zoals de factoren uit de voedingsbodem) in het leven. Gelukkig zijn de meeste mensen desondanks weerbaar tegen radicalisering. Ze hebben als het ware een beschermend laagje wat hen minder vatbaar maakt. Die bescherming komt echter onder druk te staan op het moment dat vraag en aanbod, al dan niet onder invloed van een levensingrijpende gebeurtenis samenkomen. De vraagkant is vooral gerelateerd aan de zoektocht naar identiteit. Uit divers onderzoek (Gielen, 2008; Campelo *et al.*, 2018; Ranstorp, 2016) is gebleken dat de zoektocht naar identiteit een centrale rol speelt in het radicaliseringsproces. Mensen zijn op zoek naar betekenis- en zingeving op belangrijke

---

³ De psychologen in tegenstelling tot vroeger, nu ook.

existentiële vragen: wie ben ik, wat wil ik met mijn leven? Deze vragen hebben we allemaal en spelen het meest in de pubertijd en adolescentiefase. Normaliter wordt, mede onder invloed van de sociale context en in het bijzonder van zogenaamde ‘pedagogische coalities’ (Sieckelinck & De Winter, 2015), deze zoektocht naar identiteit in goede banen geleid. Ouders, docenten en professionals kunnen jongeren begeleiden bij hun identiteitsvraagstukken en sturen en richting geven, zelfs of juist op het moment dat iemand ook in contact komt met extremistisch aanbod. Van een propagandafilmpje van een extremistische organisatie op YouTube ga je niet automatisch radicaliseren. Echter, als er al sprake is van een voedingsbodem, eventueel gecombineerd met de psycho(sociale) problematiek (Thijs *et al.*, 2018) en het je ook nog eens ontbreekt aan een warme en positieve sturende pedagogische coalitie in je zoektocht naar identiteit, dan ben je veel minder weerbaar tegen extremistische invloeden. Zeker als er dan ook nog een zogenaamd ‘triggerevent’ plaatsvindt, een levensingrijpende gebeurtenis die zorgt voor een nog verminderde weerbaarheid, waardoor een cognitieve opening kan ontstaan voor extremistische denkbeelden en invloeden. Kortom, dit radicaliseringsmodel laat zien hoe belangrijk het is jonge mensen te ondersteunen in hun zoektocht naar identiteit.

Figuur 2: Radicalisering in relatie tot weerbaarheid

Bron: Meah & Mellis, 2007; Thijs *et al.*, 2018; De Winter & Sieckelinck, 2015

3. VIP: uitvoering en het effect

In dit hoofdstuk worden de uitkomsten van de proces- en effectevaluatie van VIP besproken. Voor de leesbaarheid is de planevaluatie verplaatst naar Bijlage 3.

3.1 Procesevaluatie VIP

Een procesevaluatie wordt uitgevoerd om na te gaan of de uitvoering van de interventie - of een onderdeel daarvan - verloopt zoals gepland. Ook geeft het inzicht in geleerde lessen, op basis waarvan de inzet/uitvoering van de interventie bijgestuurd kan worden. Het geeft daarbij dus informatie over de aanscherping van de inzet op VIP, maar vormt (o.a.) ook een belangrijke bron van informatie over werkzame elementen en onder welke omstandigheden (context) deze het beste werken.

Vragen die bij deze procesevaluatie centraal staan:

- Hoe is de uitvoering van VIP verlopen (uitgesplitst naar de verschillende schooljaren en -typen zoals reeds benoemd in de introductie)?
- Wat zijn succes- en belemmerende factoren bij de uitvoering van deze interventies?

Bijvoorbeeld:

- Welke factoren dragen bij aan een positieve evaluatie van leerlingen op deelname aan VIP?
- Welke factoren dragen eraan bij dat leerlingen zich wel of niet aangesproken voelen door het lesaanbod?
- Welke werkvormen behorend bij VIP dragen eraan bij dat leerlingen actief meedoen aan de groepsgesprekken/discussies?

In deze paragraaf zullen we de uitvoering en ervaring van de verschillende doelgroepen met de interventie beschrijven. We starten met een algemene beschrijving van de uitvoering op basis van onze observaties en vervolgens gaan we op basis van de observaties, interviews en de vragenlijsten in op de beleving en ervaring met de volgende doelgroepen:

- Algemene beschrijving van de uitvoering
- Leerlingen
- Docenten
- Gastdocenten

De inzichten met betrekking tot deze vragen staan allereerst onderverdeeld per methode (observaties, interviews met de verschillende stakeholders), waarna we op basis van het totaal aan inzichten deelconclusies trekken.

3.1.1 Inzichten VIP o.b.v. observatie

De VIP-lessen zijn in 4 verschillende klassen geobserveerd (groep 7, groep 8, brugklas vmbo basis/kader en mbo-entreeklas).

Algemene indruk VIP-lessen

Over het algemeen reageren de leerlingen enthousiast op de gastdocent, zeker de jongere leerlingen (t/m brugklas). De leerlingen stellen zich betrokken op en vragen veel, ook na de les gaan sommige leerlingen nog naar de gastdocent toe met vragen. De leerlingen van de mbo-entreeklas waren aanvankelijk niet heel betrokken. Gaandeweg de les raakten zij meer betrokken doordat de gastdocent goed aansloot bij hun leefwereld door bijvoorbeeld de link te leggen met hun stages of werk. Ook in de andere lessen weet de gastdocent goed aan te sluiten bij het niveau van de leerlingen en wordt er doorgevraagd op de antwoorden die leerlingen geven, met name waarom de leerlingen bepaalde dingen vinden.

Aan de hand van de observaties is een aantal aspecten te duiden die iedere les naar voren komen:

Inhoud:

- Artikel 1 Grondwet: Gelijke behandeling en discriminatieverbod
- Artikel 6 Grondwet: Vrijheid van godsdienst
- Artikel 7 Grondwet: Vrijheid van meningsuiting (vaak i.c.m. voorbeeld van cartoons over profeet Mohammed)

Werkvorm:

- Rollenspel: voornamelijk een gesimuleerd debat over wetsvoorstellen gelieerd aan religie
- Vraag en antwoord: gastdocent vraagt aan leerlingen of ze weten wat een bepaald begrip is, of dat uit kunnen leggen.

Hoewel deze aspecten in iedere geobserveerde les terug zijn gekomen, is er niet één gemiddelde VIP-les aan te duiden. De gastdocent maakt gebruik van een grote PowerPointpresentatie waaruit onderdelen worden gehaald om in een les te behandelen. De volgorde van thema's die behandeld worden in de lessen en de gebruikte voorbeelden wisselen per les en worden op de doelgroep en actualiteit aangepast. Zo werd de moord op Samuel Paty aangehaald om met leerlingen te praten over cartoons van de profeet Mohammed in het kader van vrijheid van meningsuiting.

Er is een aantal belemmeringen van de lessen geobserveerd. Zo blijkt dat de VIP-lessen niet altijd even lang duren. Op de basisschool zijn twee lessen van twee uur gegeven, op het mbo en vmbo basis/kader was het één les van 1,5 uur. Omwille van de tijd wordt soms niet elk onderdeel van de les even uitgebreid of compleet behandeld.

Verder waren de lessen niet altijd even gestructureerd (o.a. doordat er zoveel op de antwoorden van leerlingen werd in gegaan, maar bij het mbo bijvoorbeeld ook vanwege technische problemen en veel inloop van leerlingen tijdens de les omdat het i.v.m. Covid-19 ineens de laatste lesdag voor de kerstvakantie was). Het ad hoc reageren op antwoorden van leerlingen leidde ertoe dat de gastdocent vaak moest zoeken in de PowerPoint wat ze op dat moment wilde behandelen. Verder werd de lesstof soms erg snel behandeld, of werd in de laatste 5-10 minuten van de les nog een nieuw en gevoelig onderwerp aangesneden. Dit leidde in de geobserveerde lessen tot een rommelige afronding van de VIP-les.

Succes- en belemmerende factoren VIP-lessen

Uit de observaties kwam een aantal **succesfactoren**, waar leerlingen goed en enthousiast op reageerden, te benoemen van de VIP-lessen:

- De rollenspellen (gesimuleerd debat). Met name op de basisschool zijn de leerlingen erg enthousiast over de rollenspellen en steken ze allemaal hun hand op als de gastdocent vraagt wie dat wil doen. In de brugklas en het mbo gaat deelname schoorvoetend, maar vinden leerlingen het uiteindelijk wel heel leuk om te doen. In de rollenspellen moedigt de gastdocent de leerlingen aan met argumenten te komen voor een gesimuleerd debat. Wanneer een zogenaamd argument niet goed is, wordt op een stimulerende manier doorgevraagd en leerlingen worden gecompimenteerd als ze goede argumenten geven. De gastdocent schuwt geen controverses door ‘de boeman’ in het debat (vaak in de vorm van Geert Wilders) te spelen. Hierbij wordt expliciet aan leerlingen uitgelegd dat dit een rol is die de gastdocent aanneemt, maar dat daarmee wel de andere kant van het debat getoond wordt. Op deze manier laat de gastdocent zien dat en hoe je op een respectvolle manier een discussie met iemand aan kan gaan die andere meningen/argumenten heeft dan jijzelf.
- De filmpjes. Met name het filmpje van Malala maakt indruk op de leerlingen, dat iemand uit zo’n nare ervaring toch anderen kan vergeven. De gastdocent benadrukt dit ook expliciet terwijl het filmpje wordt vertoond in de vmbo-klas. Ze zegt “hoor wat ze zegt”, op het moment dat Malala vertelt dat ze niet boos is op de mannen van de Taliban en hen juist vanuit haar religie vergeeft. De klas is muisstil en luistert aandachtig op dat moment. In groep 8 reageren twee leerlingen verbaasd dat Malala niet boos is op haar aanvallers. Een meisje geeft aan “ze raakte me.” De gastdocent gaat in op hoe mooi het is om vanuit je geloof iemand te kunnen vergeven.
- De leerlingen reageren goed op de gastdocent zelf, met name door de persoonlijke anekdotes die gedeeld worden en doordat zij als rolmodel gezien wordt. De persoonlijke anekdotes worden ingegeven door haar carrière, haar tijd in Zuid-Afrika (bij het filmpje over Mandela), een vriendin die in een concentratiekamp heeft gezeten (bij het filmpje over Anne Frank), haar Marokkaanse roots en haar eigen familie (bijvoorbeeld over hoe ze aan familieleden die zich gediscrimineerd voelen uitlegt dat je niks opschiet met verwijten roepen naar iemand maar beter op een beargumenteerde manier in gesprek met diegene kunt gaan, dan zomaar iemand uitmaken voor racist of iets soortgelijks). Deze anekdotes dragen eraan bij dat de leerlingen de gastdocent als rolmodel zien. De gastdocent heeft een niet-Nederlandse afkomst, heeft een interessante politieke carrière gehad en komt wereldwijd over. Dit maakt dat ze door veel leerlingen (in de geobserveerde klassen ook veelal van niet-Nederlandse afkomst) als rolmodel wordt gezien. Deze persoonlijke noot versterkt daarnaast de geloofwaardigheid als trainer omdat de gastdocent bijvoorbeeld zelf ook gediscrimineerd is op basis van haar afkomst. Hierdoor weet ze waar ze het over heeft en waar de leerlingen mee te maken (kunnen) krijgen.

We hebben ook een aantal minder goede aspecten, of **belemmerende factoren** geobserveerd. De leerlingen reageerden minder aandachtig of enthousiast op of door:

- Gebrek aan structuur. De lessen lijken van de ‘hak op de tak’ te gaan. Dit werd enerzijds veroorzaakt doordat de gastdocent inging op antwoorden van de leerlingen en in die beantwoording een heel ander onderwerp aansneed dan op dat moment behandeld werd. Anderzijds werd deze ad hoc-structuur veroorzaakt door het zoeken in de PowerPointpresentatie en de gastdocent slides tegenkomt die dan getoond worden. Bij de observatie van groep 8 vroeg de gastdocent eerst aan de klas of het hen zou kwetsen als er een lelijke cartoon van Rutte of Jezus wordt gemaakt, of dat in de krant mag. Vervolgens werd de PowerPointpresentatie erbij gepakt en toen de slides over de Grondwetsartikelen van de vorige dag voorbij kwamen, begon de gastdocent abrupt daarover en vroeg een leerling om artikel 7 voor te lezen. Hier werden de leerlingen wat onrustig van en qua groepsdynamiek lijkt het erop dat dit gebrek aan structuur de drukte die soms al aanwezig is in de klassen versterkt.
- Gebruik van de PowerPoint. Op de manier zoals hierboven beschreven, werkt de PowerPointpresentatie, bedoeld ter ondersteuning van de lessen, eerder verwarrend dan ondersteunend. Het ‘skippen’ van de vele slides om bij de slide te komen waar het onderwerp van dat moment op staat helpt de leerlingen niet hun aandacht bij de les te houden. Uit de observaties kwam naar voren dat niet alle leerlingen het voorlezen van de artikelen in de Grondwet op de PowerPoint even leuk vinden. De jongste leerlingen (groep 7) vinden het nog spannend om de tekst goed voor te lezen en steken hun hand op als de gastdocent vraagt wie dit wil doen. Onder oudere leerlingen lijkt er frisse tegenzin te zijn om tekst voor te lezen en moet er iemand aangewezen worden om dit te doen, bijvoorbeeld op het mbo.
- De lengte van de lessen en het gebrek aan structuur zorgt ervoor dat niet alle lesstof wordt behandeld. Zo is bij een van de geobserveerde lessen enkel artikel 1 van de Grondwet behandeld. Door de vele variaties in de VIP-lessen is de vraag ook wat er precies in één les behandeld zou moeten worden.
- Het aansnijden van een gevoelig onderwerp aan het eind van de les kan tot verhitte discussies leiden waar niet afdoende op kan worden ingegaan. Zo werd zowel in de lessen op de basisschool als op het mbo in het laatste kwartier van de les gestart met de behandeling van het verspreiden van cartoons van de profeet Mohammed (in het kader van vrijheid van meningsuiting en naar aanleiding van de moord op Samuel Paty). In deze groepen waren veel leerlingen moslim en hadden zij een sterke mening over deze cartoons. Op de vraag wat leerlingen zouden doen als ze een dergelijke cartoon in de klas zouden zien hangen, antwoordde een leerling bijvoorbeeld “ik zou de cartoon verscheuren” en andere leerlingen gaven aan de les dan bijvoorbeeld niet te volgen. Door het late aankaarten van het onderwerp is er geen ruimte meer in de gastles om aandacht te geven aan deze sentimenten en moest de gastdocent de les hierna afronden.

Interactie tussen gastdocent, leerlingen en docent

De gastdocent weet goed in te gaan op de antwoorden van de leerlingen en geeft leerlingen het gevoel dat er naar hen geluisterd wordt. De gastdocent vraagt vaak waarom een leerling iets vindt en laat hen daardoor (kritisch) nadenken. Verder is de gastdocent complimenteus naar leerlingen wanneer ze een goed antwoord geven (“goed gedaan”, “mooi verwoord”)

maar kan ook streng zijn wanneer een leerling te ver gaat en een grote mond wordt niet getolereerd. De gastdocent gaat snel in op reacties van leerlingen, zoals twee jongens die lachen als het over homo's gaat (gastdocent direct: "Je bent de enige die lacht"). Verder valt op dat de gastdocent goed aansluit bij en zich aanpast aan de klas die zij op dat moment voor zich heeft. Bij groep 7 wordt bijvoorbeeld meer stilgestaan bij mogelijk moeilijke woorden zoals discriminatie. Het begrip wordt uitgelegd en per lettergreep gearticuleerd. Op het mbo sluit de gastdocent goed aan bij de leefwereld van de studenten door de link te leggen met situaties die zij kennen uit werk of stage.

De gastdocent gaat op een sympathieke manier om met de docenten en heeft duidelijk voorafgaand aan de lessen contact met de docent gehad. Bij docenten die de gastdocent al langer kent wordt bijvoorbeeld ook gevraagd hoe het met de kinderen van de docent zelf gaat. In de lessen dragen de docenten bij aan het behouden van de orde in de klas. Zij corrigeren kinderen waar nodig of zetten ze ergens anders in de klas neer. Deze hulp van de docenten draagt eraan bij dat de gastdocent met haar les door kan gaan, ook wanneer sommige leerlingen onrust stoken.

Tijdens de observaties is ook opgevallen dat de interactielijnen vooral tussen gastdocent - leerling (individueel of in duo) en niet zozeer tussen leerlingen onderling zijn. De gastdocent vertelt veel en vraagt regelmatig aan de hele klas wat zij ergens van vinden of vanaf weten, maar vraagt door op het antwoord van één leerling. Ook bij de rollenspellen, waar de gastdocent een partij vertegenwoordigt, zijn de interactielijnen voornamelijk gastdocent-leerling en is er weinig debat of discussie tussen leerlingen onderling. Hierdoor verslapt de aandacht van de leerlingen die geen actieve bijdrage aan het rollenspel hebben. Dat kan ertoe leiden, zoals bij de rollenspellen het geval is, dat de aandacht van de leerlingen die niet aan het rollenspel meedoen verslapt.

3.1.2 Perspectief leerlingen VIP

Het perspectief van de leerlingen is met name op basis van de interviews (focusgroepen) in kaart gebracht. De interviews zijn gehouden met leerlingen van groep 8, de derde klas vmbo TL, en de leerlingen van de mbo-entreeklas.

Algemene indruk VIP-lessen

Alle geïnterviewde leerlingen zouden vaker een VIP-les of les zoals VIP willen. Ze gaven daarbij aan dat "het je laat denken over de wereld en over racisme en ervoor zorgt dat je meer respect krijgt voor andere mensen." Wat hen aanspreekt is de manier van lesgeven, in het bijzonder de werkvormen die gebruikt worden en de thema's die besproken worden. Zo noemen de leerlingen de rollenspellen en het met de klas in discussie gaan als favoriete onderdelen. Op alle niveaus wordt beaamd dat de discussie en het gesprek met elkaar in de klas leuker is "dan het alleen doen uit het boek." Wat betreft de thema's die besproken worden, noemen de leerlingen met name discriminatie en racisme als interessante behandelde thema's. Meer algemeen helpt de VIP-les hen om "beter zicht op zaken die in de maatschappij spelen" te krijgen. Op het mbo geven de leerlingen aan dat ze het interessant vonden om dieper op de maatschappelijke thema's in te gaan met de klas, hoewel het soms lastig blijft

wat nou wel en niet mag in Nederland. “Je kan wel iets zeggen, maar dat kan ook kwetsend zijn. Wat het ook is, het kan toch iemand kwetsen en dat gevoel blijft. Zet dan een grens aan de vrijheid van meningsuiting.”

Leukst/interessantst aan de VIP lessen

De leerlingen noemen verschillende aspecten die ze als het leukst of interessantst hebben ervaren. Qua inhoud komen de volgende aspecten naar voren uit de interviews:

- Vooral de basisschoolleerlingen noemen specifiek de artikelen van de Grondwet. Zo vond een basisschoolleerling “artikel 1 heel interessant. Ik begreep eerst niet wat discriminatie was en nu wel.”
- De leerlingen van de andere onderwijsniveaus noemen meer in het algemeen de onderwerpen en maatschappelijke thema's die aan bod zijn gekomen: “Leuk en leerzaam dat je de Grondwet beter kent, maar ook de onderwerpen zoals afwijzing op werk, haat naar homoseksuelen, discriminatie en transgenderwc vond ik interessant.” Een andere leerling noemde “Dat in andere landen mensen niks te zeggen hebben vond ik heel interessant. Ik was me daar niet helemaal van bewust.” Leerlingen van het mbo gaven aan dat ze het gesprek over religie en vooroordelen erg interessant vonden. Een leerling noemt o.a. “We hebben het ook nog over de IS gehad. Ik dacht dat ze wilden dat iedereen die niet gelooft gelovig wordt. Maar ze willen juist terug naar hoe het vroeger was. Met meerdere vrouwen getrouwd zijn etc. Ik vroeg me al af wat ze willen, dat wist ik niet, dat vond ik heel interessant.”

Als het gaat om de gebruikte *werkvormen* noemen leerlingen van alle niveaus de volgende aspecten:

- Filmpje Malala. Veel leerlingen vonden het filmpje en gesprek over Malala erg interessant en indrukwekkend. “Het gedeelte over Malala vond ik het meest interessant, dat ze werd neergeschoten en er bovenop kwam.”
- Daarnaast wordt met name het rollenspel aangehaald door de vmbo- en mbo-leerlingen als meest leuk en interessant aan de les. Zij zeggen bijvoorbeeld “In het rollenspel liet de gastdocent zien hoe iemand kan reageren als hij het niet eens is met bijvoorbeeld een transgenderwc. Een klasgenoot speelde iemand die de wc had voorgesteld. Het rollenspel en de manier van uitdrukken heeft bij mij echt indruk gemaakt, je kon je echt verplaatsen in de gebeurtenis.” De rollenspellen sprongen er voor de leerlingen uit en zorgden ervoor dat ze de stof beter eigen konden maken dan wanneer ze het uit een boek zouden leren, want “Het rollenspel maakt dat het meer binnenkwam.” Ook het plaatsen van de rollenspellen in de context door de gastdocent werd gewaardeerd door leerlingen “Het was ook fijn dat ze uitleg gaf tijdens die gesprekken. Ze kon helder overbrengen wat de betekenis was van de rollenspellen die ze deed.”

Minder leuk/interessant aan VIP lessen

Op de vraag wat leerlingen minder leuk of interessant vonden aan de VIP-lessen, moesten ze veelal even nadenken. Opvallend daarbij is dat de genoemde punten verschillen per opleidingsniveau:

- Over de duur van de les zeiden de basisschoolleerlingen “We moesten wel lang zitten” waardoor het “Lastig was om te blijven concentreren.” Een leerling gaf aan dat het net iets te lang was. “Voor groep 8’ers net oké, maar voor groep 7 écht te lang.” Deze leerlingen hadden twee VIP-lessen van 2 uur gehad. Een leerling van het vmbo, die twee VIP-lessen van 50 minuten hadden, vond juist “Het had daarnaast wat uitgebreider mogen zijn, het ging nu supersnel. We hadden langer kunnen praten over onderwerpen dan dat we nu deden.”
- De vmbo-leerlingen noemden de structuur van de les, of het gebrek daaraan, als minder leuk aspect. “Ik vond het een beetje irritant dat ze een heel nette PowerPointpresentatie had, maar die eigenlijk niet echt gestructureerd gebruikte. Wanneer ze ergens over ging vertellen kwamen er veel vragen uit de klas, waardoor ze van haar verhaal en de PowerPoint afweek. Ze heeft zich dus niet gehouden aan wat ze plan was te vertellen, doordat er vanuit de klas heel veel vragen kwamen. Daardoor werd er veel van onderwerp gewicht. Ik had het fijner gevonden als ze verhalen had afgemaakt en er niet de hele tijd iets doorheen ging.” Dit werd beaamd door een klasgenoot: “Ze ging snel van onderwerpen af door vragen van de kinderen. Iedereen raakt dan afgeleid, en op het moment dat ze verder gaat met een verhaal ben je alweer vergeten waar het over ging.” Het ingaan op de reacties van leerlingen wordt door sommige leerlingen dus als storend voor het geheel van de les gezien.
- Op het mbo gaven de leerlingen aan dat thema’s als religie en discriminatie al eerder behandeld waren in de burgerschapslessen. “We wisten het eigenlijk al. We hebben burgerschap en daar komen die onderwerpen ook naar voren. Het is goed om te doen maar eigenlijk hoeft het niet zo.” Een andere leerling zei “Vooral dit jaar komt het heel veel ter sprake, dan denk je: gaan we weer.”

Meerwaarde & onderscheid VIP-lessen

Hoewel met name de basisschool- en mbo-leerlingen inhoudelijk overeenkomsten zien tussen de VIP-les(sen) en vakken uit hun gewone curriculum, onderscheidt VIP zich van het gewone curriculum door de verscheidenheid aan maatschappelijke thema’s in één les, de manier van lesgeven en gebruikte werkvormen en de gastdocent zelf.

De maatschappelijke thema’s die in de VIP-lessen naar voren komen vinden de leerlingen erg interessant en daarom zouden ze het daar wel vaker over willen hebben: “Ik zou heel graag meer gastlessen willen, je krijgt er ook beter zicht op zaken die in de maatschappij spelen.” En “het laat je denken over de wereld en over racisme, meer respect voor andere mensen.”

Door de vmbo- en basisschoolleerlingen werd de verscheidenheid aan behandelde onderwerpen in één les genoemd als iets wat VIP anders maakt dan de normale lessen. Sommige leerlingen geven daarbij aan dat ze dieper op de thema’s uit de VIP-lessen willen in gaan “De thema’s zou ik ook vaker willen aangaan (zoals ras en uiterlijk, artikel 1 en 7). We hebben veel geleerd in de lessen, maar meer kan nooit kwaad.” Andere leerlingen geven juist aan dat ze graag ook andere maatschappelijke thema’s zouden willen bespreken als ze meer VIP-lessen zouden hebben: “De les hoeft niet per se over hetzelfde artikel te gaan, maar het kan ook over andere artikelen gaan.” Een leerling trekt een parallel met scheikunde: “Ja, maar

dan met andere onderwerpen, meer experimenteren. Een beetje zoals met scheikunde dat je dan een proef doet met chemicaliën en twee dingen bij elkaar doet.”

De manier waarop de VIP-lessen gegeven werden, werd door alle leerlingen benoemd als onderscheidend. Dit kwam door de werkvormen (rollenspellen en het in discussie gaan met elkaar) en doordat er geen lesboek wordt gebruikt. Zo is er bij de burgerschapslessen op het mbo “maar een klein verhaaltje in het boek en daar moet je je eigen ding van maken. Veel meer vanuit jezelf. Bij deze VIP-les krijg je ook andere dingen mee en hoe anderen erover denken.” Die lessen worden vanuit een boek gegeven, waarbij leerlingen voor zichzelf moeten reflecteren op de behandelde thema’s. Het interactieve aspect van VIP en het feit dat er geen lesboek wordt gebruikt, wordt door hen gewaardeerd.: De boeken zijn saai, maar leerzaam: met een rollenspel is het leuker. Dan weet je ook hoe je actie moet ondernemen in verschillende situaties en wat je moet gaan doen.” Over het klassikale discussiëren en debatteren zegt een leerling: “Ik vond het leuk om met elkaar in discussie te gaan, om de mening van iedereen te horen.” Het werd als een leukere en leerzamere les gezien dan een les ‘uit de boeken’: “je leert meer dan uit de boeken, omdat je zoveel met elkaar praat. Dat is leuker.” Op de basisschool merkten de leerlingen op “bij de meeste lessen moeten we heel stil zijn, en nu gaan we juist in discussie en met argumenten en voorbeelden.” En de gastdocent “gaat specifiek in op het antwoord wat je geeft.” Bij de VIP-lessen hoeven de leerlingen niet alleen te luisteren en voor zichzelf na te denken, zoals bij veel reguliere lessen het geval is.

Hier wordt juist het interactieve, het met elkaar in discussie gaan gestimuleerd.

Dat een gastdocent deze les geeft, op een andere manier dan de eigen docent, maakt dat het een andere les is dan ‘gewoon’: “Leuk voor de afwisseling dat het totaal iemand anders is, die totaal iets anders vertelt op een andere manier. De gastdocent doet heel veel met haar handen/haar lichaam, beeldt heel veel uit. Heel leuk omdat dat anders is dan anders. Het maakt dat het leuk is om naar te luisteren en om te zien, omdat ze veel uitbeeldt.”

Leeropbrengst

De leerlingen geven aan een aantal aspecten geleerd te hebben van de VIP-lessen. Dat betreft opgedane kennis en een handelingskader.

De opgedane kennis die de leerlingen noemen betreft met name de volgende onderwerpen:

- De Grondwet. De leerlingen van de basisschool en het vmbo benoemen expliciet dat ze over de Grondwet geleerd hebben “Voor mij zou het de Grondwet zijn. Niemand gaat uit zichzelf de Grondwet lezen, en nu krijg je dat toch mee.” De leerlingen op het mbo benoemen niet de Grondwet specifiek, maar benoemen wel net als de basisschool- en vmbo-leerlingen discriminatie en vrijheid van meningsuiting als specifieke thema’s.
- Over de vrijheid van meningsuiting antwoordden leerlingen het volgende onthouden te hebben: “Vrijheid van meningsuiting, dat is me het meest bijgebleven. Ook omdat de gastdocent dingen ging uitbeelden, zij speelde bijvoorbeeld de “slechterik” (degene die een andere mening heeft dan de klas), waarbij ze benadrukte dat ook dit vrijheid van meningsuiting is. Dat was heel interessant en heb ik onthouden.” Een andere leerling zegt “Vrijheid van meningsuiting. Dat je geen labels moet plakken op mensen en mensen niet in hokjes moet plaatsen.” De leerlingen refereerden hierbij ook aan de

rollenspellen: “Een rollenspel waarin het ging om een dame (de juf maatschappijleer speelde deze rol), die lesbisch was en ging solliciteren bij een katholieke school, waarbij werd gezegd dat de sollicitante niet werd aangenomen, omdat de school vanuit het geloof vond dat ze niet mocht samenwonen met een vrouw. Ik vond dat echt best wel schokkend. Dat dat onder vrijheid van meningsuiting valt, net als dingen mogen zeggen als “ik vind dat Jezus Christus niet bestaat.”

Over discriminatie hebben leerlingen van alle niveaus niet alleen geleerd wat het inhoudt, maar ook hoe ze kunnen handelen als ze te maken hebben met discriminatie. Ze hebben zodoende niet alleen kennis opgedaan, maar ook een handelingskader gekregen door de VIP-les. Zo gaf een basisschoolleerling aan niet alleen geleerd te hebben over de “Grondwet, Malala, discriminatie” maar ook geleerd te hebben “over het antidiscriminatiebureau, daar of bij de politie kun je aangifte doen bij discriminatie bij bijvoorbeeld een sollicitatiegesprek.” Een vmbo-leerling zei: “Ik vond alles belangrijk. Ik heb geleerd niet te oordelen op basis van uiterlijk. Mensen kunnen heel anders zijn dan je in eerste instantie dacht. Daarnaast hebben we een paar artikels geleerd. Als er iets op straat gebeurt, zou je diegene normaal kapotslaan, en nu kun je op een normale manier zeggen dat iemand de wet heeft overtreden.” Een mbo-leerling die te maken had gehad met discriminatie bij een sollicitatie voor een stageplek, zei geleerd te hebben: “Eigenlijk gewoon dat je weet hoe je moet reageren als het jou gebeurt, als je gediscrimineerd wordt. Als iemand me aanspreekt kan ik diegene op zijn plek zetten.”

Beoordeling gastdocent

De leerlingen zijn veelal eenduidig over wat ze van de gastdocent vonden en noemen vooral positieve aspecten:

- De vaardigheden van de gastdocent als docent. Alle leerlingen vonden dat de gastdocent goed uit kan leggen en dat het ook erg begrijpelijk was voor hen: “ze articuleerde perfect, ik begreep haar ook wanneer ze bepaalde dingen zei, dat was heel fijn. Ze was heel duidelijk.” Verder kwam hier ook naar voren dat de gastdocent in gaat op de reacties van de klas: “Ze geeft goede antwoorden op de vragen en opmerkingen.” Ze wist de aandacht vast te houden: “Ze had wel iedereen aandacht, er werd ook niet geroezemoesd.” Verder viel de leerlingen op dat “Ze weet waar ze het over heeft. Ze kan dit goed.”
- De persoonlijke ervaring die de gastdocent met zich meebrengt. Dit droeg er voor hen aan bij dat de les beter te begrijpen en volgen was: “Zij vertelde persoonlijke verhalen, die ook met de les te maken hadden. Zo kon je het beter volgen.” Of “Ze kon de aandacht van de klas goed vasthouden. Ook door de verhalen die ze vertelde. Het was interessant en nieuw. Het was leuk om naar te luisteren.” Deze persoonlijke ervaringen hielpen niet alleen om de aandacht en interesse van de leerlingen vast te houden, maar droegen er ook aan bij dat de gastdocent als geloofwaardig overkwam voor de leerlingen: “Ze gaf goed les. Ze is een journalist geloof ik. Ze weet veel over de stof. En ze heeft ook in Afrika gewoond. Ze vertelde over Nelson Mandela en ze weet veel over zwart en wit. Ik vind het echt leuk dat ze daar is gaan wonen en er dan over vertelt.”

Als aandachtspunt noemden vmbo-leerlingen de structuur van de les. Zij benoemden als minpunt het vele reageren op de vragen en reacties van leerlingen: “Het enige wat niet leuk was, is dat er zoveel vragen kwamen en dat ze daardoor niet bij de stof/structuur bleef.” Ook het gebruik van de PowerPoint kon volgens hen verbeterd worden: “Jammer dat ze die enorme PowerPoint die ze had gemaakt niet gebruikte. Misschien had ze toch meer toelichting kunnen geven. Ik had het idee dat ze niet aan de PowerPoint toe was gekomen.”

Reflectie op de enquête

Met betrekking tot de vraag “Hoe vond je de vragenlijst?” kwamen er verschillende antwoorden naar boven. Zo gaf een leerling van de basisschool aan de vragenlijst “slaapverwekkend” te vinden. Andere zeiden dat het “goede vragen” waren, die je “laten nadenken.”

Op het vmbo gaf een leerling aan dat de vragenlijst lang was, “maar wel leuk om die vragen te beantwoorden. Soms moest je wel echt nadenken bij een vraag, ik was ook een van de laatste die klaar was.” Klasgenoten gaven kritiek op het taalgebruik “Van het taalgebruik kregen we wel error.” Zij zouden graag zien dat er in de enquête “vmbo-taal” gebruikt wordt, “dat is makkelijker.”

3.1.3 Perspectief docenten VIP

Het perspectief van de docenten is op basis van individuele interviews in kaart gebracht. De interviews zijn gehouden met docenten van groep 8, de vmbo basis/kader-brugklas en de mbo- entreeklas.

Algemene indruk VIP-lessen

Over het algemeen waren de geïnterviewde docenten enthousiast over de VIP-lessen en de gastdocent. Ze geven o.a. aan dat het een leuke gastles was, dat de gastdocent het goed deed en dat de thema's de leerlingen aanspraken.

Succesfactoren

De docenten benoemen verscheidene aspecten als de succesfactoren van VIP. Dit betreft de volgende onderdelen:

- Manier van lesgeven
- Behandelde thematiek
- Communicatie tussen gastdocent en docent

Alle docenten noemen als eerste succesfactor de manier van lesgeven en de interactie tussen de gastdocent en leerlingen. Zo gaven ze aan dat de gastdocent goed de aandacht van de leerlingen weet te behouden, mede door het interactieve aspect van de les: “Ik vond het verrassend leuk. Had verwacht dat het heel lastig was voor de leerlingen zo lang stil te zitten en zijn. Ze hielden het echter goed vol en vonden het interessant.” Twee docenten gaven aan dat de leerlingen getriggerd werden door de les: “Leuk hoe de gastdocent met studenten omging: ze werden meteen getriggerd, deden mee. Het was interactief; studenten die niet altijd meedoen, deden dat nu wel. Iedere student kreeg dezelfde aandacht.” Dat triggeren is

volgens de andere docent een terugkomend aspect: “Elk jaar maakt ze weer hetzelfde los, ongeacht mijn groepsdynamiek, ze weet de leerlingen altijd te triggeren. Door hele gewaagde statements neer te zetten, dat kinderen denken “oh wat zegt ze nou, dat mag toch helemaal niet?!” Nee, ze weet het altijd op een hele leuke manier te brengen.” Volgens de docenten hadden de leerlingen “een bepaald ontzag, respect voor de gastdocent. Ze deed aan heel directe communicatie, sprong direct in op alles wat leerlingen zeiden en bleef daarbij positief. Ze reageerde op rare opmerkingen ook gelijk – leerlingen vinden het dan niet meer leuk rare dingen te zeggen.” De docenten vonden dus dat de gastdocent de leerlingen goed in het gareel kan houden. Ze benoemden ook expliciet dat de manier van leerlingen aanspreken door de gastdocent “wat vindt u ervan?” leuk was.

De gastdocent “blijft dicht bij de belevingswereld van de student, ze let op wie ze voor zich heeft en sluit daarop aan.” Met betrekking tot de behandelde thematiek vonden de docenten de onderwerpen goed passen bij de leefwereld van hun leerlingen “Thema’s als vrijheid van meningsuiting, vrijheid van geloof vinden ze interessant, omdat ze van huis uit ook veel van het geloof mee krijgen. Ook over discriminatie hebben ze het graag, het zijn onderwerpen die dichtbij ze staan. Als het bijvoorbeeld alleen maar over homoseksualiteit was gegaan was het een andere les geworden (zeker jongens waren dan machogedrag gaan vertonen).” Juist de koppeling tussen theorie en eigen ervaring maakte het interessant: “Ik vond het goed dat ze theorie en praktijk koppelde en vroeg wat dat (bijvoorbeeld racisme) voor leerlingen betekende. Die onderwerpen spraken de studenten erg aan: vinden ze heel leuk en interessant. Ze ervaren het zelf, geen hele pittige onderwerpen om over te praten.” Vooral op het mbo werd de link met de praktijk (eigen ervaring, stage en werk) goed gelegd: “ze koppelt heel erg aan de praktijk om te vragen of iemand daar ervaring mee heeft; ze legt het uit op een manier die aansluit bij studenten.”

De basisschooldocent benoemde ook de prettige afstemming vooraf met de gastdocent: “Wat ik ook fijn vind, is dat we vooraf altijd nog even contact hebben, sowieso voor het maken van de afspraak stemmen we altijd via de mail af en voordat ze komt geeft ze ook aan wat ze wil behandelen.”

Belemmerende factoren

Naast deze goede aspecten is er volgens de docenten een aantal punten die iets minder goed zijn:

- De tijd
- Afwisseling in werkvormen
- Het betrekken van alle leerlingen bij de les

Over de tijd zijn de docenten minder tevreden. Op de basisschool, waar de leerlingen twee lessen van 2 uur kregen, wordt genoemd dat “het voor deze doelgroep best lang” is. Op het mbo vond de docent de les juist aan de korte kant: “Ze had een uur en kwartier voor haar les, dat was wel kort voor planning en coronatechnisch.”

Als andere belemmerende factor gaven docenten aan dat er wat hen betreft meer afwisseling in de werkvormen had mogen zitten: “Misschien even een energizer tussendoor, of een andere werkvorm.” Deze afwisseling in werkvorm had ook te maken met het betrekken van alle

leerlingen bij de les: “Minder aan de les was dat het niet heel erg interactief was, veel luisteren. Het leek ook een soort van preek over vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst. Maar zo hebben leerlingen niet echt zelf kunnen discussiëren. Leerlingen konden nu alleen af en toe persoonlijk wat vertellen. Er had meer ruimte kunnen zijn voor leerlingen, nu meer hoorcollege dan werkcollege.” Een andere docent sluit zich daarbij aan “Het wordt wel afgewisseld met dat een kind iets mag doen, maar vaak wordt de groep daar niet helemaal echt bij betrokken, of gebeurt wel maar niet al te vaak. Er is een momentje dat ze dan even met elkaar mogen sparren en voor en tegens mogen doen, maar ik merk zelf wel dat de kinderen die vaak op de voorgrond staan, die staan dat ook hier. De stille kinderen wat minder.” Op het mbo vond de docent juist dat leerlingen wél “veel hebben kunnen oefenen” met discussiëren en je mening geven tijdens de VIP-les.

Verhouding VIP tot reguliere (burgerschaps)curriculum

Volgens de docenten is VIP een “mooie aanvulling” op het reguliere curriculum rond de burgerschapslessen “want wij gaan niet heel diep in op de wetten. Hebben het wel over politiek en elkaars mening respecteren. Met de les van VIP was meer diepgang over de wetten en wat mag wel en niet. Aanvulling op lessen die ze hadden gehad.” Thema’s als seksualiteit, religie, slavernij, de Grondwet en het politiek systeem worden besproken in het reguliere curriculum en de VIP-les sluit daar goed op aan volgens de docenten. In de huidige vorm absoluut geen vervanging van het reguliere curriculum: “Het is te weinig om vervanging te zijn, dan zou het wekelijks terug moeten komen.”

Wat de VIP-lessen waardevol maakt als aanvulling volgens de docenten, is dat ze juist door iemand anders dan de gewone docent gegeven worden: “Leuk om eens een keer iemand anders voor de klas te hebben dan hun eigen docent. De studenten zijn heel benieuwd naar die persoon, zorgt ervoor dat ze willen luisteren en willen volgen.” Een andere docent maakt het interessant voor de leerlingen, zeker “iemand die ze als rolmodel zien, die politica is geweest, zelfde achtergrond heeft als zij zelf hebben (ook in Marokko geboren). Zeker bij dit soort leerlingen zijn rolmodellen van groot belang (worden wel vaker ingezet op school, bijvoorbeeld mensen die een goede baan hebben bij een bank), omdat ze toch een gevoel van achterstand hebben.”

Leeropbrengsten VIP

In het algemeen noemen de docenten dat hun leerlingen zowel kennis als vaardigheden hebben opgedaan door de VIP-lessen. Qua kennis betreft het met name de behandelde artikelen van de Grondwet en allerlei weetjes daaromheen, zoals “dat als je een kerk ingaat dat de politie niet zomaar binnen mag komen.” Qua vaardigheden noemt de mbo-docent een “Manier van je mening geven of dat je kan discussiëren met elkaar zonder dat je ruzie krijgt, of conflict.” Naast de kennis en vaardigheden noemt de basisschooldocent dat het belangrijkste wat de leerlingen meekrijgen “een stukje bewustwording” is, bijvoorbeeld met betrekking tot discriminatie. “Discriminatie is niet alleen zwart/wit of wit/zwart, het is ook u bent te oud, u heeft een baby in de buik dus mag hier niet werken. Het is zoveel meer dan alleen het zwarte of witte, of moslim of geen moslim.” Die bewustwording wordt aldus de vmbo-docent versterkt door degene die de lessen geeft: “Inspiratie is belangrijk. Een

rolmodel, herkenning van haar situatie – en interessant dat zij nu (als ‘geslaagde vrouw’) voor ons staat.”

De effecten die docenten bij hun leerlingen hebben gezien met betrekking tot opgedane kennis, attitude en vaardigheden zijn hieronder beschreven.

Effecten kennisniveau (bijvoorbeeld kennis over de Grondwet)

De docenten noemen de kennis over de Grondwet, in het bijzonder de vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst als het belangrijkste wat leerlingen qua kennis meekrijgen van de VIP-lessen.

Effecten attitudeniveau (bijvoorbeeld hoe leerlingen tegen bepaalde onderwerpen aankijken)

Als het gaat om hoe leerlingen tegen bepaalde onderwerpen aankijken, draagt de bewustwording en het expliciete behandelen van de stof eraan bij dat leerlingen anders tegen bepaalde onderwerpen aankijken: “Doordat het zo uitgelegd wordt met artikelen van de Grondwet, en als je dit, dan zo... Daarmee maak je ze echt heel bewust.” Het maakte ook dat er bijvoorbeeld op het vmbo door leerlingen “heel volwassen werd gereageerd op de thema’s. Er werden bijvoorbeeld geen rare opmerkingen gemaakt toen homoseksualiteit werd genoemd of toen Malala werd geïntroduceerd als sterke vrouw. De leerlingen konden onbevooroordeeld zulke thema’s bespreken. Dit kan aan de setting leggen die is gecreëerd in de les, maar kan ook aan deze specifieke klas liggen.” Hoewel het voor alle geïnterviewde docenten lastig was om echt een effect bij hun leerlingen te zien met betrekking tot hun attitude, hadden ze wel het idee dat de VIP-lessen een nieuw inzicht aan leerlingen gaven. “Oh mensen denken zo, daar had ik niet over nagedacht.” Dit komt ook door de gekozen werkvorm van een rollenspel, dat “heeft indruk gemaakt bij deze studenten, ze houden wel van doen.”

Effecten gedrag (bijvoorbeeld hoe leerlingen met elkaar omgaan in de klas)

Op de basisschool werd opgemerkt dat leerlingen meer solidariteit en meer empathie ten opzichte van andere leerlingen hadden na de VIP-lessen. Zo werd het voorbeeld genoemd van een uitwisselingsproject dat een aantal jaar geleden naar aanleiding van de VIP-lessen is gedaan met een andere basisschool (onbekend of deze ook VIP-lessen hadden). Dit project begon na de VIP-lessen. Eerst hebben de leerlingen elkaar brieven geschreven, vervolgens elkaar geportretteerd in een kijkdoos en uiteindelijk elkaar ontmoet. De docent zei daarover: “Al die kinderen waren blond en blauwe ogen, hier in de Schilderswijk met een Turkse pizzazaak op de hoek was het voor die kinderen ook een hele andere wereld.” Het “was een hele andere manier van benaderen, heel anders hoe ze met elkaar omgingen. Daar hebben die VIP-lessen wel aan bijgedragen, dat heeft ze laten denken en in andermans schoenen laten staan. Toen ontdekten ze dat die andere leerlingen dezelfde dingen leuk vinden, zoals Fortnite. Hebben geconstateerd dat veel dingen universeel zijn. Door de VIP-les wel een push gekregen om dit te doen en de kinderen hebben dat heel leuk ontvangen.”

Op het mbo en vmbo werd geconstateerd dat één VIP-les te weinig is voor effecten op gedrag. Volgens een docent had “Dit anders kunnen zijn als het meer interactief was geweest, als leerlingen echt hadden kunnen oefenen.” Hoewel de stijl van lesgeven wel bij zou kunnen dragen aan een eventuele gedragsverandering: “Als elke docent zo direct en dwingend zou

zijn, zou dat wel van invloed zijn (wat bij deze klas wel een voordeel is – dan geef je ze geen ruimte om af te wijken van het onderwerp). Maar één les is te weinig voor echte gedragsverandering.”

Gastdocent van VIP

De docenten hebben een prettige ervaring met de huidige gastdocent van VIP. Zij noemen hierbij:

- Docenten noemen expliciet dat de gastdocent fungeert als rolmodel en de leerlingen inspireert: “Het is zeker ook een rolmodel en inspiratie. Zeker als ze vertelt over haar eigen achtergrond, als dochter van gastarbeider en ouders kenden de taal ook niet. Dan is het voor een kind heel motiverend om te zien dat er wel kansen voor je zijn. Zij komt ook niet uit een rijk gezin met alle middelen en faciliteiten, heeft zich naar bepaalde positie toegewerkt. En dat dat kan en mogelijk is, vinden kinderen altijd heel inspirerend. Voor mijn doelgroep kinderen in ieder geval.” In de klas van deze docent in de Schilderswijk zitten (bijna) allemaal kinderen van niet-Nederlandse afkomst. Een anekdote uit een andere klas: een leerling zei aan het begin tegen de docent: “wat is zij verkaast” (omdat de gastdocent als Nederlander met Marokkaanse achtergrond op een bepaalde nette manier spreekt, politica is geweest etc.), maar achteraf vond hij het helemaal geweldig en was hij ‘om’ (hij zei: “onze klas is nog nooit zo stil geweest”). Blijkbaar herkent hij iets in haar van zichzelf (mede vanwege haar Marokkaanse achtergrond). “Ook voor de meisjes fungeerde ze als rolmodel – iemand die met autoriteit rondloopt.”
- De gastdocent motiveert volgens de docenten door de manier van lesgeven en de gebruikte werkvormen (het discussiëren, rollenspellen) maar ook het aanhalen van voorbeelden uit eigen ervaring. Ze weet ook goed aan te sluiten bij de leef- en belevingswereld van de leerlingen en weet hen te stimuleren om open te zijn tijdens de lessen. “Ze kon goed aansluiten bij leerlingen en laagdrempelig vertellen. Benaderde de studenten positief en er werd een veilig klimaat gecreëerd; je mag alles vertellen wat je wil, we behandelen elkaar met respect, elkaar niet belachelijk maken. Daardoor werden studenten getriggerd om dingen te vertellen. Ze kon erg goed met de doelgroep omgaan.”
- De organisatorische aspecten rond de gastlessen, zoals het afstemmen van de lessen tussen gastdocent en docent verloopt soepel. “Ze is heel praktisch ingesteld en dat is voor een leerkracht in deze tijd heel fijn.” Ook na de gastles merken docenten betrokkenheid van de gastdocent omdat ze “vraagt of de leerlingen het er nog over hebben gehad en of ik er nog iets mee doe.”

Doorontwikkeling VIP

Wanneer tijd en geld geen rol spelen, hebben de docenten een aantal aspecten die ze zouden verbeteren aan de VIP-lessen:

- Hoewel de docenten positief zijn over bijvoorbeeld de rollenspellen, is een “Groter interactief karakter” van de lessen een wens van meerdere docenten. Met meer “Activerende werkvormen, dat studenten echt zelf iets moeten doen. Discussiëren of een ‘over de streep’-oefening, of bijvoorbeeld een poster maken.” Wanneer de

werkvormen actiever zijn voor iedere student, zou er wellicht meer verandering in gedrag op kunnen treden volgens de mbo-docent: “Of ga met ze op stap bijvoorbeeld, ga iets met ze doen in de stad. Iets actiever. Misschien was hierdoor ook minder te zien of de studenten er echt iets mee hebben gedaan, als ze dingen gaan uitvoeren dan kunnen we ook zien of er veranderingen in gedrag en meningen is opgetreden.”

- Ze zouden graag een reeks lessen van VIP maken. Door de VIP-lessen uit te breiden worden de leerlingen meer geactiveerd om met de onderwerpen bezig te blijven en kunnen de lessen nog meer worden ingebed in het huidige curriculum. De ideale frequentie en duur van de lessen verschilt per docent. Vanuit de basisschool wordt gezegd “Nu is het natuurlijk een keer twee uur, maar wekelijks drie kwartier. En dan wat je ook met Jeugdjournaal hebt; de compilatie op zondag met alle belangrijke items van die week en dat je daar wat uitpakt en daarop inspeelt in de les van die week. Dat activeert weer, de kinderen zijn dan veel meer bezig met de wereld en alles wat er om hen gebeurt dan alleen maar thuis.” Maar in het huidige pakket zou “de lessen meer uitspreiden, zijn wel vlak achter elkaar. Toch liever een maand ertussen of een week, zou ideaal zijn.” Op het mbo wordt VIP in een ideale wereld meer in een projectvorm gegoten: “Als het meer een project wordt, met meer herhalingen (bijvoorbeeld 3 lessen), dan kan het wel echt leuk uitpakken.”
- Door ook andere gastdocenten (tevens rolmodellen) in te zetten, krijgen leerlingen nog meer inspiratie van de lessen, denken de docenten. Er worden ook al suggesties gedaan: “Nu zijn rappers enorm populair bijvoorbeeld (die komen vaak uit dezelfde setting/achtergrond als de leerlingen – terwijl ze inmiddels wel een bepaald salaris en status hebben), een sporter, iemand uit het bedrijfsleven, burgemeester Aboutaleb (die kennen ze over het algemeen ook), maar ook iemand die in de gemeentepolitiek of als lid van de Tweede Kamer zijn/haar strepen heeft verdiend. Iemand met een goede functie, maar met dezelfde achtergrond.” Een andere docent suggereert: “Misschien ook wel andere docenten, los van dat ik fan van haar ben, ze doet het echt op een leuke manier, maar hoe leuk is het als er een keer een joods of homoseksueel iemand komt. Meer diversiteit in docenten. Onze kinderen komen niet vaak met een christen in contact.”

Borging en continuïteit

Hoewel docenten aangeven dat de kracht van VIP o.a. is gelegen in de gastdocent als rolmodel, zijn zij wel van mening dat ze de les zelf zouden kunnen verzorgen “Als ik een VIP-les zou mogen geven, dan zou ik dat wel doen.” Voor het geven van een VIP-les zijn volgens hen wel een aantal randvoorwaarden van belang:

- Een goede vertrouwensband met leerlingen
- Maatschappelijke gevoelige thema's niet schuwen
- Zelf een open ‘luchtige’ houding hebben
- Meer voorbereidingstijd en/of training

Een docent beaamt een VIP-les te kunnen geven en noemt daarbij de randvoorwaarden: “Ik denk het wel. Sowieso liggen dit soort vakken mij heel erg. Ik vind het fijn om kinderen uit

een bepaalde comfort zone te halen, af en toe hebben kinderen het gevoel dat ze een politiek correct antwoord moeten geven omdat het anders raar staat en dan zeg ik “nee nee, wat vind jij? Wat voel jij? Zeg maar. Niks is fout en het is niet slecht, het is een gevoel.” Ik denk dat ik dat wel kan losmaken bij ze, mits die vertrouwensband er is. Ik vind het gesprek over gevoelige onderwerpen aangaan altijd heel uitdagend en dat doe ik ook. Ik merk dat hoe luchtiger je er zelf mee omgaat, hoe opener je je opstelt, als jij zelf als heel bevooroordeeld bent dan hebben kinderen het gevoel dat ze jou moeten volgen. Terwijl als je zegt ‘nee joh, dat is helemaal goed’, dan worden ze ook heel los en open. Dat vind ik mooi om te zien.” Docenten geven aan dat er “wel veel voorbereidingstijd en/of extra training nodig” is om een VIP-les te geven, en dat ze het “wel interactiever en korter en krachtiger” zouden doen. “Het is echt niet makkelijk om leerlingen zo lang geboeid te laten luisteren.” Maar juist met deze gastdocent is een VIP-les anders dan wanneer de docent de les zelf zou geven,” vooral ook dat ze in de politiek heeft gezeten en zich heeft ingezet heeft om Nederland te veranderen.”

3.1.4 Perspectief gastdocent VIP

Het perspectief van de gastdocent is op basis van twee interviews met de gastdocent in kaart gebracht.

Behalen van doelstellingen

Volgens de gastdocent moeten leerlingen een aantal dingen weten, kunnen of doen na een les(reeks) VIP. Qua kennis gaat het volgens de gastdocent om:

- Het belang van de Grondwet weten
- Weten wat artikel 1 en artikel 6 van de Grondwet zijn en wat ze betekenen

Qua vaardigheden of effecten vindt de gastdocent het belangrijk dat leerlingen weerbaar zijn tegen kwetsende en polariserende uitspraken, hun eigen mening kunnen geven en in staat zijn tot (zelf)reflectie. Daarnaast is het belangrijk dat ze een verbinding tussen zichzelf en “de ander” kunnen leggen en inzien dat “Nederland van ons allemaal is.” De gastdocent geeft ook aan dat die doelstellingen niet in een les behaald kunnen worden, hiervoor zijn aanzienlijk meer lessen nodig.

Op de vraag in hoeverre de doelstellingen bijdragen aan het voorkomen en tegengaan van radicalisering geeft de gastdocent aan, dat als er vaak genoeg aandacht is voor deze onderwerpen, op meerdere momenten in het jaar, en wanneer met leerlingen in gesprek gegaan wordt, dat leerlingen dan weerbaar worden of minder vatbaar voor radicalisering en criminaliteit. Ze leren volgens de gastdocent dan hoe ze gevoelens en frustraties kunnen uiten en kunnen voor zichzelf nadenken. VIP draagt aan deze doelstellingen bij, maar één of twee VIP-lessen is slechts een begin van het weerbaarder worden voor radicalisering en criminaliteit.

Goede aspecten/succesfactoren

Als goede aspecten of succesfactoren van VIP noemt de gastdocent een aantal aspecten. Deze hebben betrekking op wat zij de leerlingen laat doen, hoe zij zich aanpast aan de klas en over een filmpje dat in de les(sen) wordt getoond:

- **Kritisch denken.** Dit gebeurt volgens de gastdocent aan de hand van de Grondwetsartikelen die behandeld worden in de VIP-lessen, bijvoorbeeld het artikel over vrijheid van meningsuiting. De gastdocent let erop of leerlingen hun mening durven te geven. Zelf geeft de gastdocent nooit een mening, de basis is vragend om het kritisch denken te stimuleren en duidelijk te krijgen of iets hun eigen mening is of dat ze beïnvloed worden door de mening van anderen (bijvoorbeeld vanuit het gezin).
- **Moeilijke gesprekken voeren over gepolariseerde thema's.** Aan de hand van de Grondwetsartikelen worden thematiek en actualiteit besproken, zoals de moord op Samuel Paty.
- **Maatwerk leveren.** Als één van haar krachten noemt de gastdocent dat ze constant leveren van maatwerk om de lessen aan te passen aan de leeftijd en het niveau van de klas.
- **Filmpje van Malala.** De gastdocent geeft aan continu de lessen te actualiseren. Het filmpje van Malala laat ze er echter altijd in. Zij zegt over het filmpje: “Dat Malala daarin aangeeft ik ben mens, ik ben vrouw, ik ben moslim: dat maakt zo’n indruk op mensen.” De gastdocent geeft aan dat ze veel materiaal heeft gezocht in de afgelopen jaren, maar dat het materiaal schaars is. De manier waarop Malala spreekt maakt indruk op leerling, iedere keer weer opnieuw. Dat maakt dat dit filmpje een blijvend onderdeel is van de VIP-lessen.

Minder goede aspecten/belemmerende factoren

De gastdocent geeft aan dat er geen werkvormen zijn die volgens haar minder goed of belemmerend werken. Wel geeft de gastdocent aan dat een gebrek aan tijd lastig is. “Tijd is mijn vijand, want dan moeten leerlingen en docenten naar de volgende les.” Hoewel dit door haar niet als belemmerende factor benoemd wordt, ziet ze wel dat er behoefte aan een nagesprek is. De gastdocent geeft aan veel los te maken met de VIP-les(sen). Dat krijgt ze ook terug als feedback als er wel tijd is om met een leerling of docent te praten. Volgens haar is het van belang dat eventuele opvolging van de VIP-lessen door de docent of school verder opgepakt wordt.

Randvoorwaarden voor succes

Als het gaat over randvoorwaarden voor succes dan is het vertrouwen in de gastdocent de belangrijkste. Soms krijgt ze van leerlingen “ongezouten opmerkingen.” Juist dan het gesprek aangaan, geen misbruik maken van wat leerlingen delen of melding ervan doen, is wat haar betreft de basis voor het vertrouwen. Qua leeftijd heeft de gastdocent een sterke voorkeur voor inzet van de lessen op het vmbo en mbo, omdat de lessen daar het hardste nodig zijn wat haar betreft, zeker om zo intolerantie tegen te gaan. De gastdocent merkt qua basiskennis of vaardigheden van de leerlingen dat ze niet gewend zijn in gesprek te gaan met elkaar. Het ontbreken van basale burgerschapsvaardigheden bij sommige leerlingen, baart haar zorgen. Die vaardigheden probeert zij met de VIP-les aan te leren.

Verbeteringen door te voeren in de lessen (wanneer geld/tijd minder rol spelen)

Wanneer tijd en geld geen rol zouden spelen, zou de gastdocent wel een doorlopende leerlijn willen ontwikkelen voor VIP. Hierbij zou je bijvoorbeeld in groep 6, 7 en 8 van de

basisschool een basis kunnen leggen met VIP-lessen en die dan doortrekken naar het voortgezet onderwijs. De gastdocent geeft aan daar graag een bijdrage aan te willen leveren.

3.1.5 Conclusies en aanbevelingen procesevaluatie VIP

Op basis van de observaties en interviews in de procesevaluatie kunnen de vragen die centraal staan bij de procesevaluatie beantwoord worden.

Algemene conclusies: hoe verloopt de uitvoering van de VIP-lessen?

Over het algemeen zijn leerlingen en docenten enthousiast over de VIP-lessen. Ze vinden de besproken maatschappelijke thema's aan de hand van de Grondwet interessant (met name discriminatie en vrijheid van meningsuiting) en de gastdocent weet het zo uit te leggen dat ze aansluit bij de leefwereld van de leerlingen. Ook de manier van lesgeven, met rollenspellen en het direct bevragen van leerlingen zorgt ervoor dat leerlingen *getriggerd* raken. De leerlingen leren door de werkvormen niet alleen over de maatschappelijke thema's maar krijgen ook een handelingskader over hoe ze een gesprek met iemand aan kunnen gaan, bijvoorbeeld als ze gediscrimineerd worden. De gastdocent zelf is een belangrijk element in het succes van de VIP-lessen. Het lukt echter niet om alle lesstof afdoende te behandelen, dus het gebrek aan tijd is een aandachtspunt. Ook de geringe variatie in de werkvormen en gebrek aan structuur bieden ruimte voor verbetering.

Wat zijn succesfactoren in de lessen?

Op basis van de observaties en interviews zien wij de volgende succesfactoren van de VIP-lessen:

- Inhoudelijke thema's: de behandelde thema's worden door leerlingen en docenten als zeer interessant en relevant ervaren.
- De interactieve werkvorm, met name de rollenspellen of gesimuleerde debatten waarbij de gastdocent niet schuwt om het minderheidsstandpunt in te nemen.
- Filmpje Malala: wanneer deze getoond wordt in de les, worden veel leerlingen daar op positieve manier door geraakt.
- De gastdocent zelf is een grote succesfactor van de lessen. Dit komt met name door:
  - Rolmodel: door haar eigen culturele achtergrond en ervaring als politica in de Tweede Kamer
  - Directe manier van lesgeven en leerlingen aanspreken
  - Aansluiting vinden bij de leef- en belevingswereld van de leerlingen, o.a. door de koppeling tussen theorie en praktijk (bijvoorbeeld over stage, of eigen ervaringen van leerlingen erbij betrekken)

Als randvoorwaarde voor het succes van VIP is daarnaast uit observaties gebleken dat de aanwezigheid van de gewone docent bijdraagt aan orde houden in de klas.

Wat zijn belemmerende factoren?

Uit de observaties en interviews zien we daarnaast ook een aantal factoren die de inzet en uitvoering van VIP belemmeren:

- Gebrek aan structuur in de lessen. Dit gaat dan om:
  - Uniformiteit in het programma
  - Structuur tijdens de les zelf, o.a. door het gebruik van de PowerPointpresentatie te verbeteren (bijvoorbeeld op te knippen in meerdere delen)
- De werkvormen kunnen meer gevarieerd worden. Hierbij zou ook de hele klas meer betrokken kunnen worden in plaats van de paar leerlingen die meedoen aan een rollenspel bijvoorbeeld.
- Voldoende tijd om gevoelige onderwerpen te bespreken in de les en af te ronden. De behandelde thematiek kan een hoop losmaken bij leerlingen. Door het gebrek aan tijd is er in de huidige lessen geen ruimte om op deze sentimenten in te gaan. De gastdocent geeft daarnaast aan een eventueel nagesprek met leerlingen niet als haar taak te zien maar als een taak voor de reguliere docent.

Daarnaast zien wij de huidige afhankelijkheid van één gastdocent als een mogelijke belemmerende factor voor de continuïteit en borging van VIP.

3.2 Effectevaluatie VIP

De effectevaluatie geeft inzicht in de volgende vragen:

- Wat heeft de interventie VIP opgeleverd bij de doelgroepen (opbrengsten)?
- In welke mate komen de opbrengsten overeen met de te behalen doelstellingen?
- Welke punten zijn er ter verbetering van de interventie VIP?

De doelstellingen van de VIP-gastlessen worden in deze rapportage toegelicht in paragraaf 4.1. Deze vormen de basis voor de thema's die zijn opgenomen in de vragenlijst voor de effectevaluatie. Concreet zijn de volgende thema's opgenomen in de vragenlijst; de concrete vraagstellingen worden weergegeven in de desbetreffende resultatensecties.

- Belang van de Grondwet en kennis over Grondwetsartikelen 1, 6, 7, 11.
- Tolerantie naar andere religie, andere mening, seksuele voorkeur en gelijke rechten.
- Omgang met anderen die een andere mening hebben dan zichzelf.
- Empathie voelen naar andere groepen.
- Zelf nadenken en een eigen mening durven te hebben.
- Oordeel over discriminatie en buitensluiten vanwege huidskleur en geloof.
- Oordeel over democratische waarden.
- Kritisch zijn over informatie op internet en verschil tussen feiten en meningen.
- Evaluatievragen over de VIP-gastlessen.

Als in dit hoofdstuk wordt gesproken over verschillen tussen de nulmeting en effectmeting zijn deze verschillen statistisch significant, tenzij expliciet wordt vermeld dat dit niet zo is.⁴

---

⁴ Zie bijlage 1 voor meer details over de toegepaste toetsingsmethoden.

3.2.1 Resultaten effectonderzoek

Grondwet

Als eerste is aan de leerlingen gevraagd hoe belangrijk zij de Nederlandse Grondwet vinden. Uit de resultaten (tabel 1) wordt duidelijk dat het percentage leerlingen dat zegt de Grondwet belangrijk of heel belangrijk te vinden is toegenomen van 65 procent naar 84 procent⁵.

Tabel 1

		Nulmeting	Effectmeting
Hoe belangrijk vind jij de Nederlandse Grondwet?	Heel belangrijk	25%	43%
	Belangrijk	40%	41%
	Een beetje belangrijk	11%	6%
	Onbelangrijk	1%	1%
	Heel onbelangrijk	2%	1%
	Weet ik niet	21%	8%

Vervolgens is aan de leerlingen gevraagd om voor vier Grondwetsartikelen (artikelen 1, 6, 7 en 11) aan te geven waar deze volgens hem of haar over gaan.

Weet jij waar de volgende Grondwetsartikelen over gaan?

- Artikel 1 Gelijke behandeling en discriminatieverbod.
- Artikel 6 Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging.
- Artikel 7 Vrijheid van meningsuiting.
- Artikel 11 Onaantastbaarheid van het lichaam.

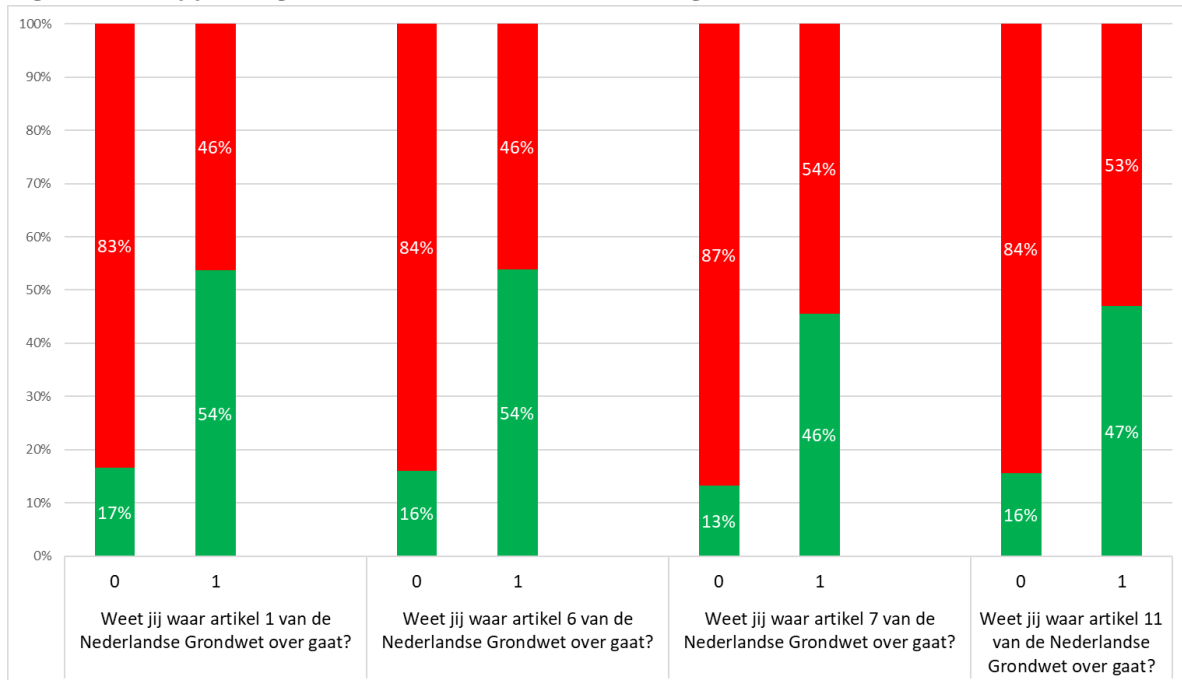
Als antwoordopties konden leerlingen telkens voor de Grondwetsartikelen 1, 6, 7 en 11 aangeven welke van de vier omschrijvingen de juiste is.

In de nulmeting wist gemiddeld 15 procent van de leerlingen waar de vier Grondwetsartikelen over gaan. Na het volgen van de VIP-les(sen) is dat toegenomen tot 54 procent voor artikelen 1 en 6; en 46 respectievelijk 47 procent voor artikelen 7 en 11 (zie figuur 3).

---

⁵ P=.000

Figuur 3 Weet jij waar grondwetartikelen 1, 6, 7 en 11 over gaan?

Tolerantie naar andere religie, andere mening, seksuele voorkeur en gelijke rechten

Aan de leerlingen is gevraagd om voor de volgende vier stellingen aan te geven in hoeverre ze het met deze stellingen eens of oneens zijn. De stellingen luiden als volgt:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

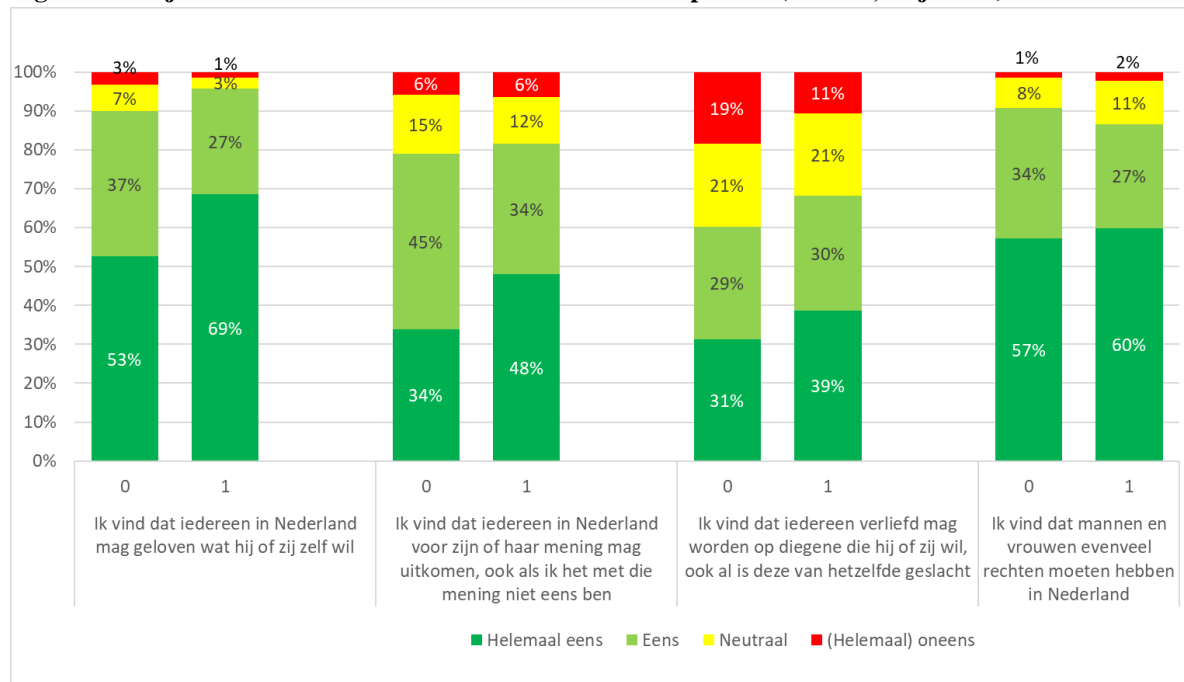
- Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil.
- Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben.
- Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht.
- Ik vind dat mannen en vrouwen evenveel rechten moeten hebben in Nederland.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

Resultaten lessen VIP

Bij de afname van de nulmeting zegt reeds de overgrote meerderheid van de leerlingen (tussen 60-91 procent) het met de voorgelegde stellingen (helemaal) eens te zijn. Bij de effectmeting hebben we desalniettemin voor twee van de vier stellingen significante verschuivingen vastgesteld, namelijk voor de stellingen ‘Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben’ en ‘Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij zelf wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht’. Het percentage leerlingen dat het oneens is met deze stellingen is afgenomen van 3 naar 1 procent respectievelijk van 19 naar 11 procent; het percentage leerlingen dat het eens is met de stellingen is toegenomen van 90 procent naar 96 procent respectievelijk van 60 naar 69 procent. Zie figuur 4 voor meer details.

Figuur 4 Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken (rechten, vrijheden)

Aan de leerlingen zijn tevens enkele stellingen voorgelegd die gaan over hoe zij omgaan met anderen die een andere mening hebben dan zichzelf. De stellingen luiden als volgt:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

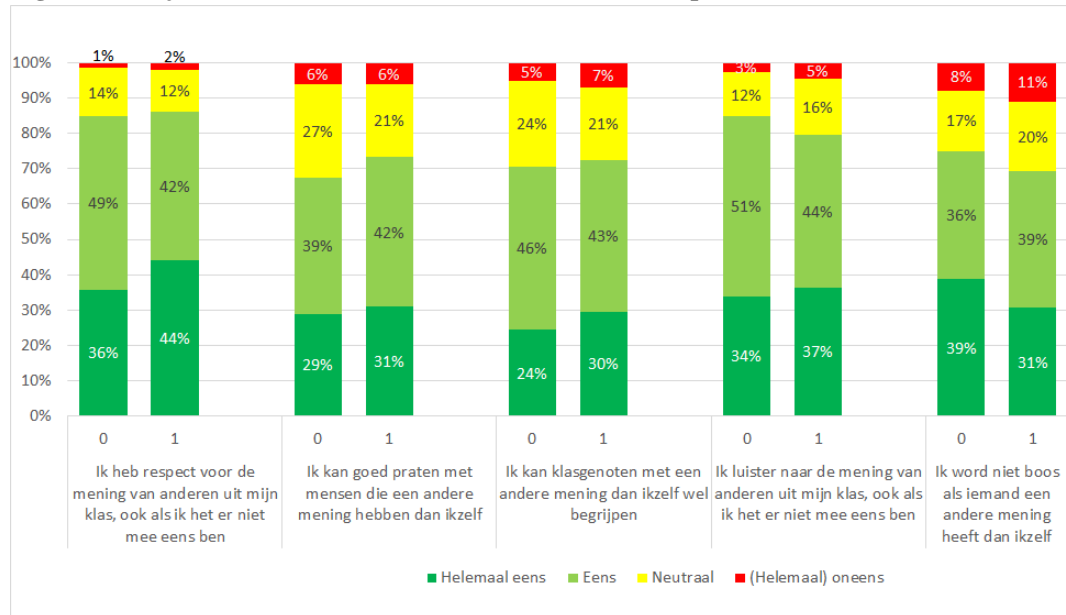
- Ik heb respect voor de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben
- Ik luister naar de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben
- Ik kan klasgenoten met een andere mening dan ikzelf wel begrijpen
- Ik kan goed praten met mensen die een andere mening hebben dan ikzelf
- Ik word boos als iemand een andere mening heeft dan ikzelf

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

Resultaten lessen VIP

In de effectmeting na afloop van de VIP-lessen blijken geen significante verschillen ten opzichte van de nulmeting. Zie figuur 5 voor meer details.

Figuur 5 Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

Empathie naar andere groepen

In het onderzoek is aan de leerlingen een vragenblok voorgelegd over empathie voor mensen met een ander geloof of huidskleur:

In hoeverre zijn de onderstaande stellingen op jou van toepassing?

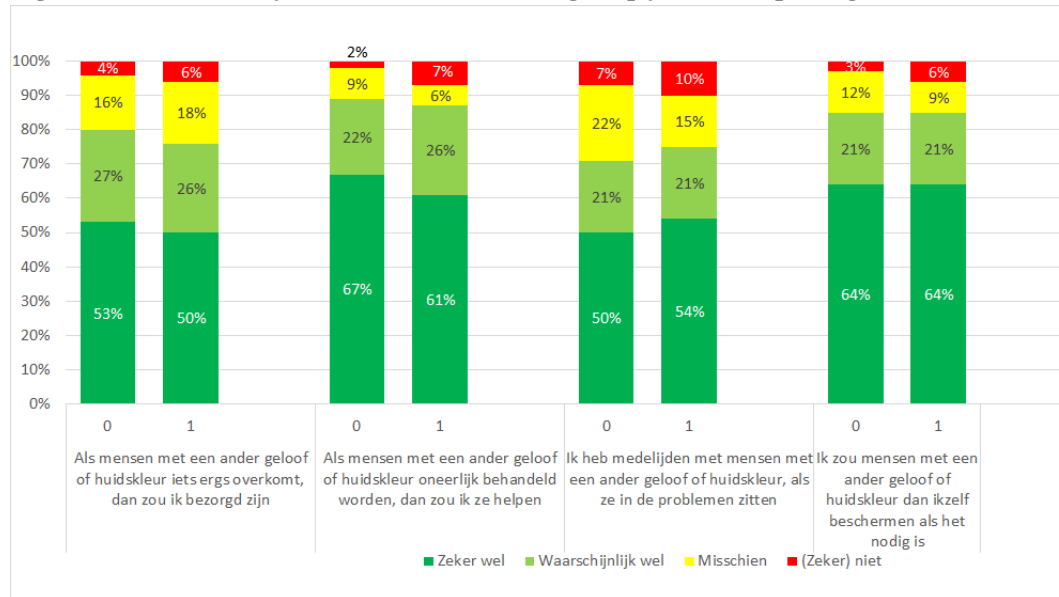
- Ik zou mensen met een ander geloof of huidskleur dan ikzelf beschermen als het nodig is.
- Als mensen met een ander geloof of huidskleur oneerlijk behandeld worden, dan zou ik ze helpen.
- Als mensen met een ander geloof of huidskleur iets ergs overkomt, dan zou ik bezorgd zijn.
- Ik heb medelijden met mensen met een ander geloof of huidskleur, als ze in de problemen zitten.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (zeker) wel tot (zeker) niet.

Resultaten lessen VIP

In de effectmeting na afloop van de VIP-lessen blijken geen significante verschillen ten opzichte van de nulmeting. Zie figuur 6 voor meer details.

Figuur 6 In hoeverre zijn de onderstaande stellingen op jou van toepassing?

Zelf nadenken en eigen mening durven te hebben

Aan de leerlingen zijn twee stellingen voorgelegd omtrent zelf nadenken en een eigen mening durven te hebben. De stellingen luiden als volgt:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

- Ik vind het belangrijk om zelf na te denken en de waarheid te zoeken.
- Ik durf een andere mening te hebben dan mijn vrienden of ouders.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

Ook is aan de leerlingen de volgende keuze voorgelegd:

Welke uitspraak past meer bij jou? Kruis uitspraak A of B aan.

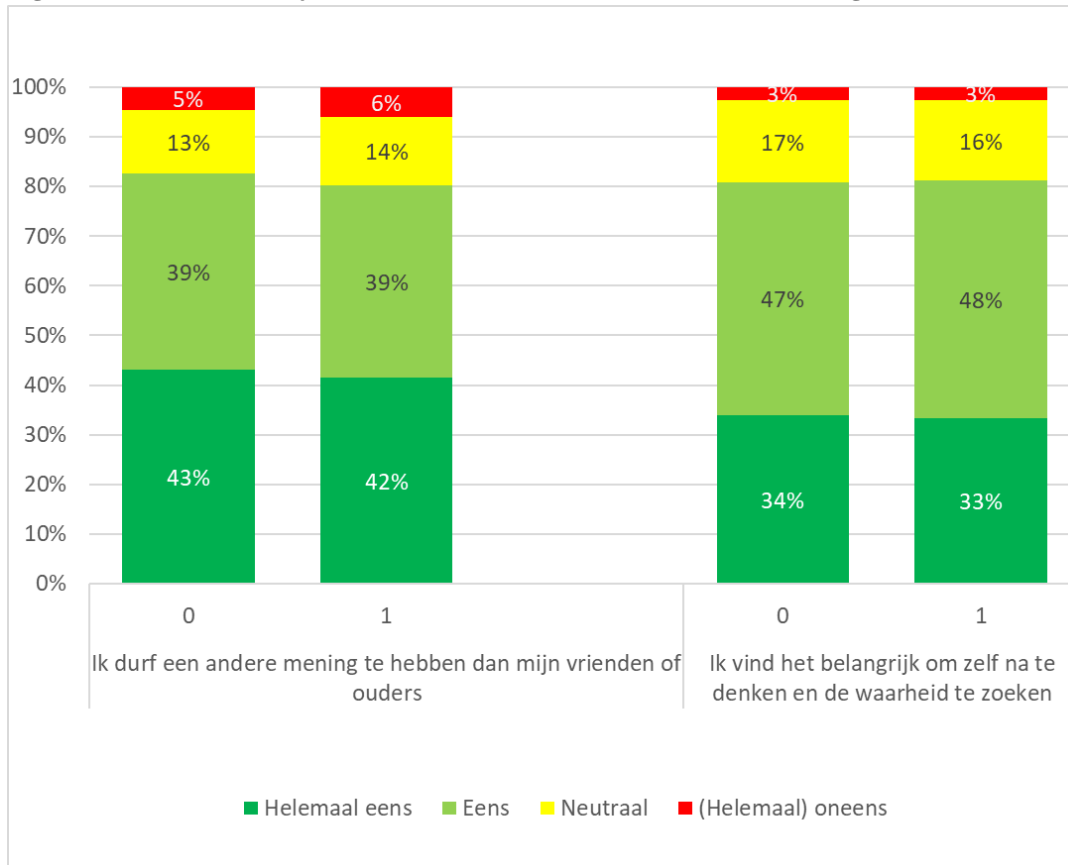
A. Bij conflicten weet ik direct wie er gelijk heeft en wie niet.

B. Ik luister eerst naar verschillende meningen, voordat ik mijn eigen mening vorm.

Resultaten lessen VIP

In de effectmeting na afloop van de VIP-lessen blijken geen significante verschillen ten opzichte van de nulmeting. De resultaten voor de twee stellingen staan in figuur 7. Op de voorgelegde keuze was de score op nulmeting 21 procent voor optie A en 79 procent voor optie B. Bij de effectmeting was dit vrijwel onveranderd 18 procent voor optie A en 82 procent voor optie B.

Figuur 7 In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande stellingen?

Tevens is aan leerlingen gevraagd of zij er *iets van durven te zeggen of daadwerkelijk iets van zullen zeggen* als iemand ‘hele slechte dingen zegt’ over andere groepen. In de nulmeting zegt 69 procent dat hij of zij waarschijnlijk of zeker hier iets van durft te zeggen; in de effectmeting is dat 72 procent. Dit verschil is niet significant. Het percentage leerlingen dat denkt er ook daadwerkelijk iets van te zeggen is gelijk gebleven op 68 procent.

Oordeel over discriminatie en buitensluiten vanwege huidskleur en geloof

Aan de leerlingen zijn drie uitspraken voorgelegd waarin zij konden aangeven hoe erg zij discriminatie en uitsluiting *vanwege huidskleur en geloof* vinden. De concrete vragen luiden als volgt:

Hoe erg vind je het als ...?

- Mensen maken wel eens discriminerende of racistische opmerkingen. Hoe erg vind je dat?
- Wat vind je ervan als iemand wordt buitengesloten omdat hij of zij een andere huidskleur heeft dan jezelf?
- Wat vind je ervan als iemand wordt buitengesloten omdat hij of zij een ander geloof heeft dan jezelf?

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) niet erg tot (heel) erg.

Resultaten lessen VIP

In de nulmeting zegt reeds de overgrote meerderheid van de leerlingen (tussen 85 – 91 procent) discriminatie en uitsluiting erg of heel erg te vinden. In de effectmeting zien we eveneens deze hoge percentages. Het kleine aantal leerlingen dat neutraal is (tussen 4 – 6 procent) of discriminatie en uitsluiting niet erg zegt te vinden (tussen 5 – 8 procent) is echter in de effectmeting niet nog lager geworden. Zie figuur 8 voor meer details

Figuur 8 Hoe erg vind je discriminatie en buitensluiten vanwege huidskleur en geloof?

Opvattingen over democratische waarden

Aan de leerlingen zijn vijf stellingen voorgelegd die gaan over democratische waarden. De leerlingen is gevraagd om aan te geven hoe belangrijk zij deze democratische waarden vinden. De concrete vragen luiden als volgt:

Hoe belangrijk vind je het ...?

- Dat de media (kranten, televisie) de mensen betrouwbare informatie geven?
- Dat de media vrij zijn om te zeggen dat de regering het niet goed doet?
- Dat de rechten van homoseksuelen in Nederland worden beschermd?
- Dat de rechten van mensen met een ander geloof dan jezelf in Nederland worden beschermd?
- Dat niet één iemand of groep de baas kan spelen in Nederland?

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (heel) belangrijk tot (helemaal niet) belangrijk. Ook konden leerlingen de optie 'weet ik niet' kiezen.

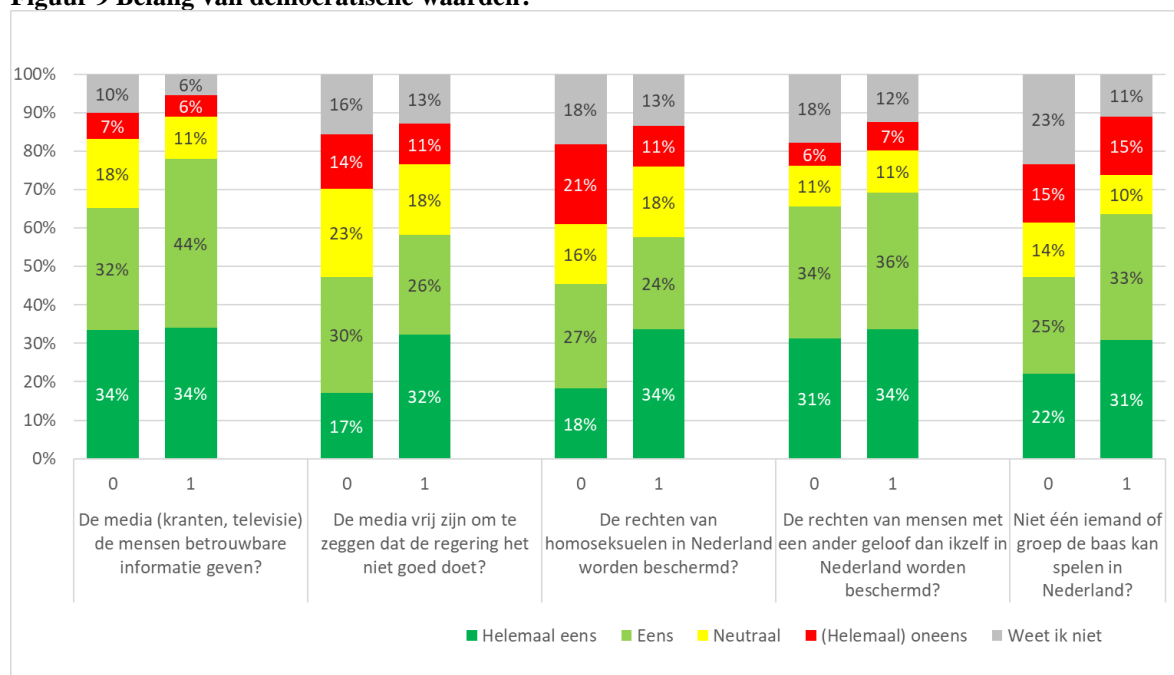
Resultaten lessen VIP

Voor dit vragenblok over het belang van democratische waarden constateren we enkele significante verschuivingen tussen de nulmeting en de effectmeting:

- Het percentage leerlingen dat zegt dat het (heel) belangrijk is dat *de media (kranten, televisie) de mensen betrouwbare informatie geven* is gestegen van 66 naar 78 procent;
- Het percentage leerlingen dat zegt dat het (heel) belangrijk is dat *de media vrij zijn om te zeggen dat de regering het niet goed doet* is gestegen van 47 naar 58 procent;
- Het percentage leerlingen dat zegt dat het (heel) belangrijk is dat *de rechten van homoseksuelen in Nederland worden beschermd* is gestegen van 45 naar 58 procent;
- Het percentage leerlingen dat zegt dat het (heel) belangrijk is dat *niet één iemand of groep de baas kan spelen in Nederland* is gestegen van 47 naar 64 procent.

Ten aanzien van de democratische waarde ‘*dat de rechten van mensen met een ander geloof dan jezelf in Nederland worden beschermd*’ zien we geen verschuivingen tussen de nulmeting en effectmeting. Zie figuur 9 voor meer details.

Figuur 9 Belang van democratische waarden?

Kritisch zijn over informatie op internet en verschil tussen feiten en meningen

Aan de leerlingen zijn vier stellingen omtrent informatie op internet en het verschil tussen feiten en meningen voorgelegd. Leerlingen konden aangeven in hoeverre ze het met deze stellingen eens of oneens zijn. De stellingen luiden als volgt:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

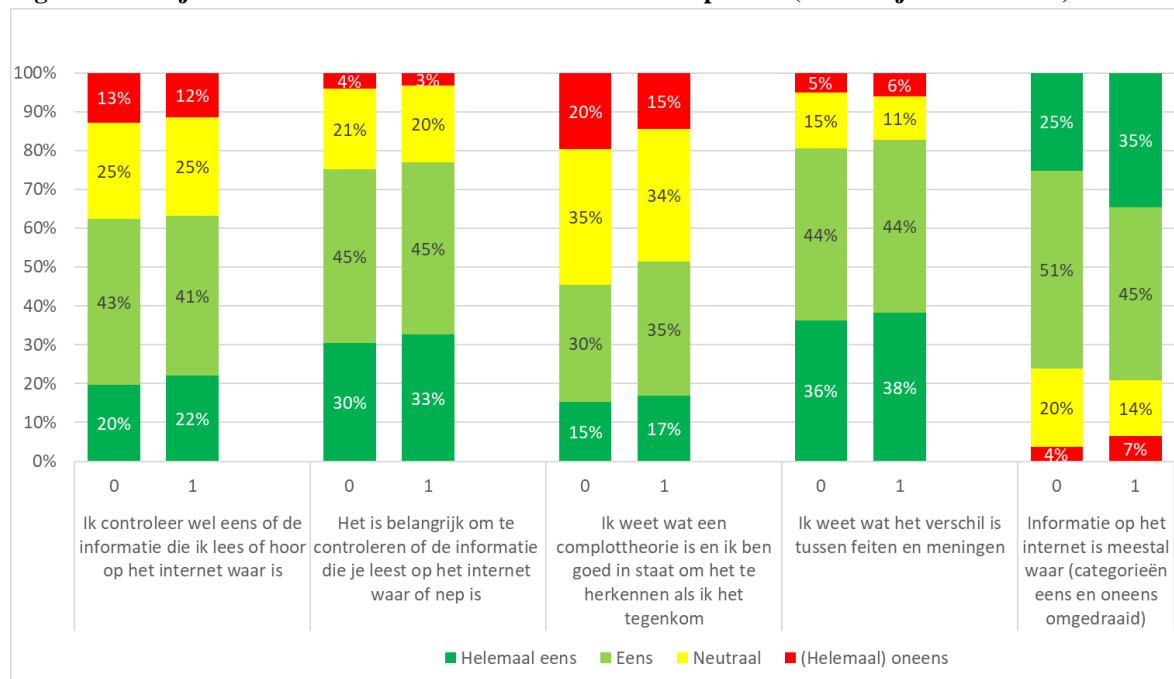
- Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees of hoor op internet waar of nep is.
- Het is belangrijk om te controleren of de informatie die je leest op het internet waar of nep is.
- Ik weet wat het verschil is tussen feiten en meningen.
- Ik weet wat een complottheorie is en ik ben goed in staat om te herkennen als ik het tegenkom.
- Informatie op het internet is meestal waar.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

Resultaten lessen VIP

De resultaten staan in figuur 10. In de effectmeting na afloop van de VIP-lessen blijken geen significante verschillen ten opzichte van de nulmeting.

Figuur 10 Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken (mediawijsheid internet)

Evaluatie door leerlingen van VIP

Tot slot zijn aan de leerlingen in de effectmeting enkele evaluatievragen voorgelegd over de VIP-lessen. De concrete evaluatievragen die zijn gesteld zijn de volgende:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

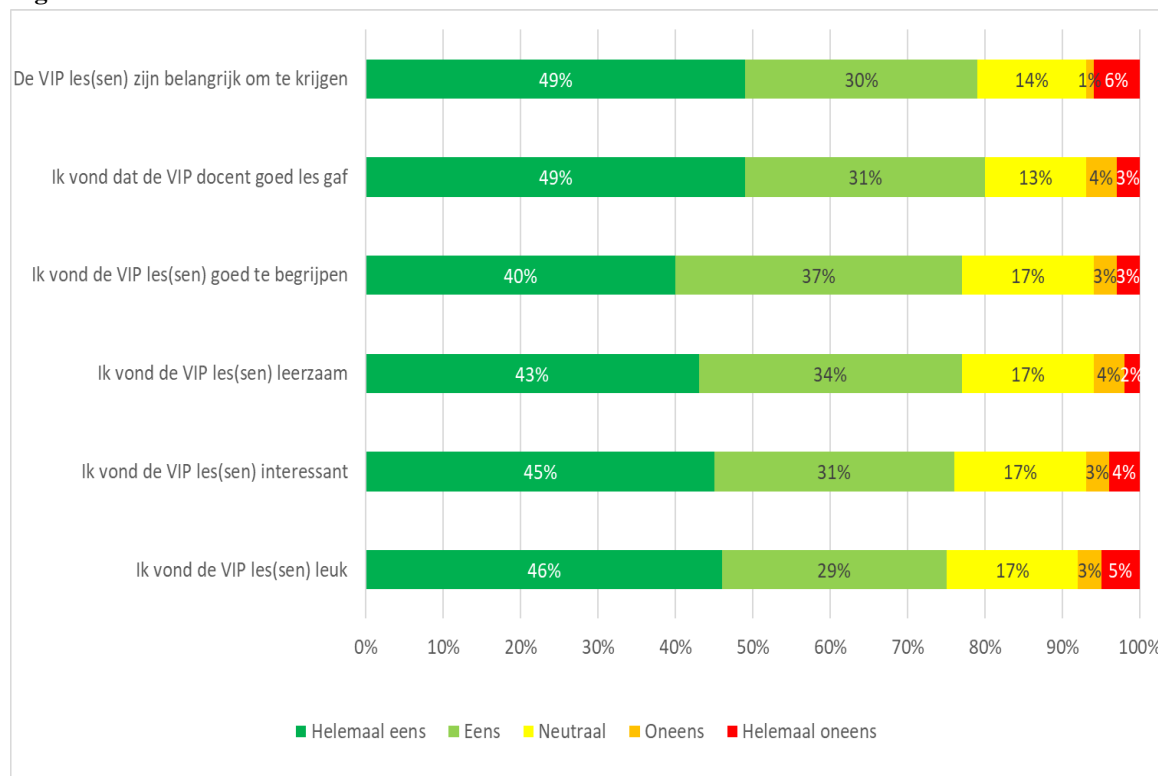
- Ik vond de VIP-les(sen) leuk
- Ik vond de VIP-les(sen) interessant
- Ik vond de VIP-les(sen) leerzaam
- Ik vond de VIP-les(sen) goed te begrijpen
- Ik vond dat de docent goed les gaf
- De VIP-les(sen) zijn belangrijk om te krijgen

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

Resultaten lessen VIP

De resultaten in figuur 11 laten zien dat de meeste leerlingen de lessen van VIP positief beoordelen. De 6 evaluatievragen worden tussen 75 – 80 procent van de leerlingen positief beantwoord. De meest positieve score zien we op de vraag ‘Ik vond dat de docent goed les gaf’. Hiermee is 80 procent van de leerlingen het (helemaal) eens, 13 procent neutraal en 7 procent is hierover negatief. De relatief minst positieve score betreft de vraag ‘Ik vond de VIP les(sen) leuk’. Hiermee is 75 procent van de leerlingen het (helemaal) eens, 17 procent neutraal en 8 procent negatief.

Figuur 11 Evaluatie lessen VIP

Wat is het belangrijkste dat leerlingen in de VIP les(sen) hebben geleerd?

Tot slot is aan de leerlingen de open vraag gesteld wat voor hen het belangrijkste is dat zij in de VIP-les(sen) hebben geleerd.

- Het vaakst genoemd in de antwoorden van de leerlingen is dat zij hebben geleerd welke grondrechten er zijn in Nederland. In het bijzonder de vrijheid van meningsuiting en gelijke behandeling/niet discrimineren van mensen met een ander geloof, huidskleur of seksuele voorkeur worden door de leerlingen veel genoemd.
- Leerlingen zeggen te hebben geleerd dat deze rechten (en plichten) gelden voor iedereen – dus ook voor henzelf.
- Door sommige leerlingen wordt tevens genoemd dat ze hebben geleerd wat ‘discriminatie’ of ‘racisme’ is en wat zij kunnen doen in geval van discriminatie of racisme (zoals dit melden).

3.2.3 Verschillen naar onderwijsniveau en aantal gastlessen

In de analyses hebben we bekeken of er verschillen zijn in de resultaten van de VIP-lessen naar het onderwijsniveau en het aantal gevolgde VIP-gastlessen. De onderwijsniveaus zijn: primair onderwijs (twee klassen, 40 leerlingen), mbo (vijf eerste klassen, 97 leerlingen, vmbo (vier derde klassen, 72 leerlingen. Praktijkonderwijs hebben we in deze vergelijking niet meegenomen omdat het om slechts één klas gaat met acht leerlingen. In de interpretatie van de resultaten van de vergelijking moeten we voorzichtig zijn. Dit geldt met name voor het primair onderwijs omdat het om maar één school gaat met twee klassen. Om eenduidige verschillen naar onderwijsniveau te kunnen vaststellen dient bovendien het aantal gastlessen gelijkelijk te zijn verdeeld over de diverse niveaus. Dit is echter niet het geval. De mbo-leerlingen hebben één VIP-gastles gevolgd terwijl basisschool- en vmbo-leerlingen deels één les hebben gevolgd en deels twee lessen. In de analyses hebben we hierom gekeken naar zowel verschillende resultaten naar onderwijsniveau als naar het aantal gevolgde lessen.

Resultaten

Uit onze analyses blijken geen ‘overall’ (over alle criteria heen) hoofdeffecten van onderwijstype en het aantal gevolgde lessen. Wel zien we verschillende resultaten op een aantal deelonderwerpen die in de VIP-lessen worden behandeld. Deze verschillen op deelonderwerpen kunnen niet goed worden verklaard vanuit het onderwijsniveau of aantal gevolgde lessen. Een mogelijke verklaring kan wel zijn dat het uitmaakt welke lesstof in de VIP-lessen (uitgebreider) is behandeld:

- Op de vraagstellingen die gaan over tolerantie naar andere religies, andere meningen, seksuele voorkeur en gelijke rechten⁶ constateren we dat de VIP-lessen een positief resultaat laten zien voor alle onderwijsniveaus ongeacht of leerlingen één of twee lessen hebben gevolgd. De verschuiving naar meer tolerantie is het grootste bij de vmbo-leerlingen.
- De kennisvragen over de vier Grondwetsartikelen laten eveneens een positief resultaat zien voor alle onderwijsniveaus ongeacht leerlingen één of twee lessen hebben gevolgd. Wel valt op de positieve verschuivingen het grootste zijn bij de mbo-leerlingen.

---

⁶ Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil; Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben; Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht; Ik vind dat mannen en vrouwen evenveel rechten moeten hebben in Nederland.

- Op de vraagstelling ‘*Ik vind het belangrijk om zelf na te denken en de waarheid te zoeken*’ blijkt alleen voor vmbo-leerlingen een positieve verschuiving, en dan uitsluitend voor de leerlingen die twee lessen hebben gevolgd. Klaarblijkelijk was er door het aanbieden van twee VIP-lessen meer ruimte om dit onderwerp met de leerlingen te bespreken.
- Op de vraagstellingen die gaan over hoe erg leerlingen ‘discriminatie’ en ‘het uitsluiten van mensen vanwege geloof en huidskleur’ vinden, constateren we een verschuiving in positieve richting bij po-leerlingen, echter niet bij de leerlingen uit de andere onderwijstypen.
- Op de vraagstellingen die gaan over het belang van democratische waarden⁷ blijkt dat de VIP-lessen een positief resultaat laten zien voor alle onderwijsniveaus ongeacht of leerlingen één of twee lessen hebben gevolgd, waarbij deze verschuiving het grootste is bij de mbo-leerlingen.

3.2.3 Conclusies en aanbevelingen

De effectevaluatie laat zien dat de VIP-gastlessen opbrengsten genereren op meerdere doelstellingen van de interventie. De volgende resultaten zijn in de effectevaluatie vastgesteld:

- Het percentage leerlingen dat zegt de Grondwet belangrijk of heel belangrijk te vinden is toegenomen. Ook is de kennis van leerlingen over de betekenis van de Grondwetsartikelen 1, 6, 7, 11 toegenomen. Hiernaast geven veel leerlingen aan dat kennis over – en betekenis van welke grondrechten er zijn in Nederland het belangrijkste is dat zij in de VIP-lessen hebben geleerd. Leerlingen zeggen te hebben geleerd dat deze rechten (en plichten) gelden voor iedereen – dus ook voor henzelf. In het bijzonder de vrijheid van meningsuiting en gelijke behandeling/niet discrimineren van mensen met een ander geloof, huidskleur of seksuele voorkeur worden door de leerlingen veel genoemd.
- Het percentage leerlingen dat een open houding heeft naar andere opvattingen is toegenomen. Het gaat hierbij om de volgende stellingen: ‘Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil’, ‘Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben’ en ‘Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht’. Ook is het percentage leerlingen toegenomen dat zegt *niet boos* te worden als iemand een andere mening heeft dan zichzelf.
- Leerlingen hechten na de VIP-lessen meer belang aan democratische waarden. Leerlingen geven in de effectmeting vaker aan de volgende waarden belangrijk te vinden:
  - Dat de media (kranten, televisie) de mensen betrouwbare informatie geven.
  - Dat de media vrij zijn om te zeggen dat de regering het niet goed doet.
  - Dat de rechten van homoseksuelen in Nederland worden beschermd.

---

⁷ Dat de media (kranten, televisie) de mensen betrouwbare informatie geven; Dat de media vrij zijn om te zeggen dat de regering het niet goed doet; Dat de rechten van homoseksuelen in Nederland worden beschermd; Dat de rechten van mensen met een ander geloof dan jezelf in Nederland worden beschermd; Dat niet één iemand of groep de baas kan spelen in Nederland.

- Dat de rechten van mensen met een ander geloof dan jezelf in Nederland worden beschermd.
- Dat niet één iemand of groep de baas kan spelen in Nederland.
- Op andere thema's stellen we geen effect van de VIP-gastlessen vast. Het gaat hierbij om de thema's empathie naar andere groepen, oordeel over discriminatie en buitensluiten, positief gedrag naar anderen met een andere mening (luisteren, begrijpen, praten) en kritisch zijn – en handelen- met betrekking tot informatie op internet.
- De VIP-lessen worden door de meeste leerlingen positief beoordeeld op indicatoren zoals 'leuk om te krijgen', 'interessant', 'leerzaam', 'goed te begrijpen', 'de docent gaf goed les' en de lessen zijn belangrijk om te krijgen'.

De bovengenoemde effecten van de VIP-lessen gelden onafhankelijk van het aantal lessen of het schooltype. Uit onze analyses blijken geen 'overall' (over alle criteria heen) hoofdeffecten van onderwijstype en het aantal gevolgde lessen. Wel zien we verschillende resultaten op een aantal deelonderwerpen die in de VIP-lessen worden behandeld. Deze verschillen op deelonderwerpen kunnen niet goed worden verklaard vanuit het onderwijsniveau of aantal gevolgde lessen. Een mogelijke verklaring kan wel zijn dat het uitmaakt welke lesstof in de VIP-lessen (uitgebreider) is behandeld (zie hoofdstuk Procesevaluatie).

Onze conclusie is dat het volgen van één of twee VIP-lessen daadwerkelijk bijdraagt aan meer kennis/bewustzijn- en een opener houding op thema's die intensief in de lessen worden behandeld. Op doelstellingen van VIP waarvoor onvoldoende ruimte is om in één of twee lessen te behandelen, zien we geen effecten van de interventie. De gerapporteerde effecten van VIP manifesteren zich bovendien op *kennis/bewustzijn* en deels ook de *houding* van leerlingen, echter *niet op gedragsintentie en gedrag*. Een VIP-les (of van welke interventie dan ook) is niet voldoende om gedragsverandering te bewerkstelligen. Om hierop resultaten te kunnen genereren is het een randvoorwaarde dat meerdere VIP-lessen worden gevolgd over een langere periode.

4. MIJ en MIJ jr.: de onderbouwing, uitvoering en het effect

In dit hoofdstuk worden achtereenvolgens de resultaten van de procesevaluatie en effectevaluatie van MIJ en MIJ jr. besproken. Voor de leesbaarheid is de planevaluatie verplaatst naar Bijlage 4.

4.1 Procesevaluatie MIJ en MIJ jr.

Een procesevaluatie wordt uitgevoerd om na te gaan of de uitvoering van de interventie - of een onderdeel daarvan - verloopt zoals gepland. Ook geeft het inzicht in geleerde lessen, op basis waarvan de inzet/uitvoering van de interventie bijgestuurd kan worden. Het geeft daarbij dus informatie over de aanscherping van de inzet van MIJ & MIJ jr., maar vormt (o.a.) ook een belangrijke bron van informatie over werkzame elementen en onder welke omstandigheden (context) deze het beste werken.

Vragen die bij de procesevaluatie centraal staan:

- Hoe verlopen de uitvoeringen van MIJ en MIJ jr. (uitgesplitst naar de verschillende schooljaren en -typen zoals reeds benoemd in de introductie)?
- Wat zijn succes- en faalfactoren bij de uitvoering van deze interventies? Bijvoorbeeld:
  - Welke factoren dragen bij aan een positieve evaluatie van leerlingen op deelname aan MIJ of MIJ jr.?
  - Welke factoren dragen eraan bij dat leerlingen zich wel of niet aangesproken voelen door de verhalen die bij MIJ en MIJ jr. gedeeld worden?
  - Welke werkvormen behorend bij MIJ en MIJ jr. dragen eraan bij dat leerlingen actief meedoen aan de groepsgesprekken/discussies?

De inzichten met betrekking tot deze vragen staan allereerst onderverdeeld per methode (observaties, interviews met de verschillende stakeholders), waarna we op basis van het totaal aan inzichten deelconclusies trekken.

4.1.1 Inzichten MIJ (jr.) o.b.v. observatie

Algemene indruk MIJ (jr.)-lessen

De algemene indruk van de lessen op basis van de observaties is allereerst dat het dynamische lessen zijn die door de leerlingen goed worden ontvangen. Er is veel afwisseling in de lessen en de energie van de leerlingen is over het algemeen hoog. Met name bij de MIJ-lessen op 4 havo lukt het steeds goed de aandacht van leerlingen vast te houden; bij de lessen MIJ jr. in groep 8 lukt dit slechts gedeeltelijk. Opvallend is dat beide gastdocenten bijna alles wat door de leerlingen wordt gezegd tijdens de lessen, ook als het grapjes zijn tussendoor, weten terug te draaien naar de thema's van de lesreeks. Bijvoorbeeld bij een grappenmaker die de les verstoort: "Jij staat in deze klas vast bekend als clown. Dat is dus imago." Daarnaast is een terugkerende observatie dat de gastdocenten met grote regelmaat terugpakken op de kernthema's en lesstof van de voorgaande lessen, bijvoorbeeld door deze aan het begin van een nieuwe les te herhalen. Ook vragen ze daarbij actief aan leerlingen om te vertellen waar ze het vorige keer over hebben gehad en of de leerlingen daar voorbeelden van kunnen

noemen. Zo zie je over tijd dat de lesstof en de kernconcepten (zoals PI, SI, imago) steeds beter beklijven bij de leerlingen.

De grootste geobserveerde belemmering voor de lessen is de verhouding tussen het programma en de lesduur (dit punt wordt ook nog veelvuldig benoemd in de interviews). Er is (te) veel lesmateriaal en leerlingen willen graag de interactie aangaan, waardoor het de gastdocenten vaak niet lukt alle lesonderdelen de volledige aandacht te geven binnen de geplande lestijd. Met name bij de MIJ-lessen op 4 havo komen de lessen daardoor soms erg gehaast over. Daar gaat het ook om lessen van 45 minuten, terwijl de gastdocenten in een interview aangeven dat een les eigenlijk minimaal 60 minuten zou moeten duren om goed de stof te kunnen behandelen.

Succes en belemmerende factoren MIJ (jr.)-lessen

De volgende aspecten van de lessen kwamen uit de observaties terug als **succesfactoren**, in de zin dat leerlingen daar goed en enthousiast op reageerden:

- De opener/ijsbreker aan het begin van de eerste les, waarbij leerlingen aspecten van de identiteit van de gastdocent mogen raden. De klassen worden daar meteen actief van en de meeste leerlingen doen al snel enthousiast mee. Ook wordt er enthousiast gereageerd op aspecten van de identiteit van de gastdocent die herkenbaar zijn voor leerlingen of die ze bewonderen, zoals een docent die noemt dat ze op boksen zit of wat haar geboorteplek is (Curaçao).
- Bijna alle interactieve onderdelen waarbij leerlingen met elkaar aan de slag gingen in de vorm van een rollenspel of gespreksvorm werden door de leerlingen enthousiast opgepakt. Met name de oefening waarbij leerlingen in de klas in groepjes bij elkaar moeten gaan staan op basis van (bijvoorbeeld) hun geslacht of de plek die ze in hun gezin innemen (oudste, middelste, jongste, enig kind) is een oefening waarbij leerlingen enthousiast en aandachtig meedoen.
- In de MIJ-lesreeks in 4 havo reageren leerlingen daarnaast ook heel enthousiast bij de oefening ‘panic, stretch, comfort’ en ook bij de ‘imago’-oefening wordt actief meegedaan.

Een **belemmerende factor** bij deze interactieve oefeningen is wel dat de klassen (zeker die op de basisschool) er heel druk van worden en het de gastdocent dan veel tijd kost om de orde te bewaren. Op de basisschool is bijvoorbeeld ook te zien dat bij de opdeling tussen jongens en meisjes, de jongens slecht luisteren op het moment dat de meisjes hun inzichten delen. In hoeverre de oefening echt overkomt op leerlingen is daarom maar de vraag. Ook bij andere groepsopdrachten in de basisschoolklas is te zien dat leerlingen vooral erg bezig zijn met elkaar, maar minder met de opdracht. De gastdocent speelt daar dan in een volgende les wel op in, door een opdracht niet meer in dergelijke kleinere groepjes te doen. Ook helpt het wanneer de docent van de klas de leerlingen tot de orde roept. Dit gebeurt echter niet altijd. Andere belemmerende factoren, waar de leerlingen minder aandachtig of enthousiast op reageerden, zijn als volgt:

- Het individueel werken in het werkboek (MIJ) of het online programma (MIJ jr.). Bij de MIJ-lessen werken leerlingen in een papieren werkboek, waarin ze soms zelf theorie moeten lezen of korte opdrachten maken. Daarbij is te observeren dat

verschillende leerlingen onderuitgezakt gaan zitten of wat wegdromen. Dit lijkt op basis van de observaties (en komt later ook uit de interviews) een saaier onderdeel te zijn voor hen. Bij de MIJ jr.-lessen wordt er gewerkt met een online programma. In de geobserveerde lessen in het basisonderwijs wordt de klas telkens vrij chaotisch op het moment dat ze iets in het online programma moeten gaan doen. Niet alle leerlingen hebben meteen hun laptop paraat of komen goed in de online omgeving, anderen gaan zitten kletsen of spelen met elkaar. Slechts een deel van de klas gaat daadwerkelijk rustig achter de laptop aan de slag (waarbij het niet zichtbaar is of ze dan ook werkelijk in het MIJ jr.-programma aan de slag gaan of andere dingen gaan doen). Eigenlijk zouden ze het online programma tussen de lessen door moeten gebruiken/invullen, maar ook dat gebeurt heel weinig, ook al herhaalt de gastdocent dit regelmatig – inclusief het voordeel daarvan (dat er een samenvatting van de klas uitkomt en dat ze daarmee leuke spelletjes (een quiz) kunnen doen). Leerlingen lijken er ook nog niet naar gekeken te hebben, zo vraagt er één na de 3e les: “ik snap het niet, zijn dat lessen zoals rekenen en taal?”

- Bij de ‘code’-opdracht op de basisschool, werkte de opdracht minder goed omdat leerlingen vooral bij hun eigen vrienden probeerden ‘de kring weer binnen te komen’, waarop hun medeleerlingen dingen gingen voorzeggen. De boodschap van de opdracht kwam daardoor niet echt over bij deze klas. Ook de imago-invuloefening werd op de basisschool niet (goed) uitgevoerd door de leerlingen. Minder dan de helft van de leerlingen leek daadwerkelijk het opdrachtformulier in te vullen.

Interactie tussen gastdocent, leerlingen en docent

De interactie tussen gastdocent en leerlingen verliep in beide klassen zeer prettig. De gastdocenten gaan op een heel positieve en vriendelijke wijze met de leerlingen om. Ook zijn ze sensitief voor de diversiteit aan leerlingen in de klas. De docent in groep 8 zorgde er bijvoorbeeld voor dat ze goed luisterde naar en oefende met het uitspreken van de namen van leerlingen en gaf aan: “als ik je naam verkeerd uitspreek dan moet je het zeggen.” Daarnaast maakten de gastdocenten snel een persoonlijke klik met leerlingen en pakten in hun lessen terug op zaken die leerlingen eerder hadden gezegd, waardoor duidelijk werd dat de gastdocent goed naar de leerlingen had geluisterd.

Bij de lessen op de basisschool was de klas echter ook vaak rumoerig. De gastdocent corrigeerde de klas dan wel, met wisselend succes. Daarnaast haalde telkens een deel van de leerlingen hun laptop tevoorschijn, terwijl dit niet paste bij dat moment van de les en de gastdocent aangaf dat dit niet de bedoeling was. Die leerlingen letten dan niet goed op. Soms haalden leerlingen hun laptop wel weg na een correctie van de gastdocent, maar het bleef een terugkerend fenomeen. Het hielp in dit soort gevallen als de docent van de klas zelf ook zijn/haar leerlingen corrigeerde. Wanneer de docent even de klas verliet zorgde dit, in ieder geval op de basisschool, vaak ook voor extra rumoer.

4.1.2 Perspectief leerlingen MIJ (jr.)

Het perspectief van de leerlingen is op basis van de observaties, maar met name op basis van de interviews met leerlingen in kaart gebracht.

Algemene indruk MIJ (jr.)-lessen

Alle geïnterviewde leerlingen zijn enthousiast over de MIJ (jr.)-lessen. De een is (nog) enthousiaster dan de ander, maar geen van de leerlingen was ontevreden. De lessen werden interessant en veelal, in ieder geval in het voortgezet onderwijs, ook als relevant beschouwd. Zo geven leerlingen van een 3 gymnasiumklas aan dat het leerzaam was om na te denken over identiteit en hoe je daarin verschilt van anderen. Een van hen zegt: “Zeker in de puberteit is identiteit een belangrijk onderwerp, de lessen gaven ruimte om daar op een ander niveau over te praten.” Leerlingen van 4 havo zien de lessen ook als een nuttig middel om met elkaar, maar ook met hun mentor, meer over persoonlijkere thema’s te praten: “Je leert elkaar beter kennen en praat meer met andere klasgenoten over dit soort thema’s. Het is niet iets waar je het dagelijks over hebt, door dit soort lessen doe je dat meer.” Een leerling in de tweede klas van vmbo basis voegt daaraan toe dat de lessen deze leerling niet alleen in de klas maar ook in ‘het leven’ hebben geholpen: “Ik had veel problemen mezelf te accepteren omdat ik anders ben dan de mensen om mij heen. Het heeft geholpen te accepteren dat ik anders ben.” Op het praktijkonderwijs wordt de relevantie van de lessen ten slotte nog concreter gezien: leerlingen voelen zich door de lessen beter voorbereid op hun gesprekken voor vervolgopleidingen of stages. Een leerling vertelt: “De lessen helpen met hoe je moet uitleggen wie je bent. Over een paar weken hebben we de intakegesprekken, dus dit was een fijne voorbereiding. Heb veel geleerd over hoe je jezelf kan voorstellen.”

Bijna alle leerlingen (ongeveer 4 op de 5) willen meer lessen zoals dit. De enkele leerlingen die dat niet willen, zijn verdeeld over alle onderwijstypen/niveaus en geven veelal als reden dat ze liever focussen op andere zaken. Zo zegt een basisschoolleerling: “Ik vind vakken zoals rekenen en taal belangrijker.” Ook een leerling van 3 gymnasium geeft aan “de lessen passen niet goed op school, daar is de urgentie te laag voor.” De meeste leerlingen zouden echter graag meer van dergelijke lessen volgen, omdat deze volgens hen anders zijn dan hun normale lessen en hen helpen in hun bredere vorming, zoals de eerdergenoemde voorbeelden aangeven (identiteitsontwikkeling, praten over wie ze zijn, accepteren van verschillen).

Leukste/interessantste aan de MIJ-lessen

Er is veel overeenstemming tussen leerlingen over wat het leukste aan de MIJ (jr.)-lessen is. Bij de *vorm* van de lessen gaat het daarbij met name om de verschillende actieve oefeningen die in de lessen zijn verwerkt. De interactieve delen waren volgens alle leerlingen de leukste onderdelen. Daarbij kwam een aantal oefeningen regelmatig terug:

- Panic, stretch, comfort (leerlingen bespreken in kleine groepjes persoonlijke vragen, die in één van drie categorieën vallen: ‘comfort’ (binnen de comfortzone), ‘stretch’ (randje van de comfortzone) en ‘panic’ (buiten de comfortzone); leerlingen kunnen zelf kiezen voor welke categorie ze gaan).
- Kledingopdracht (verschillende variaties op deze oefening zijn voorbij gekomen, maar het basisidee is dat leerlingen kledingstukken aantrekken die ze normaal niet, of niet op school, zouden aandoen; leerlingen gaan met elkaar het gesprek aan over wat die kleding betekent voor hoe ze zichzelf voelen en hoe anderen hen zien).
- ‘Code kraken’ (bij deze oefening gaat een groepje leerlingen de klas uit. De rest van de leerlingen krijgt van de gastdocent een bepaalde ‘code’ door, die de leerlingen op de gang moeten raden om weer toegang te krijgen tot de groep in de klas).

Bijvoorbeeld op gelijke ooghoogte komen met een van de leerlingen. Zolang de code niet wordt gekraakt door de leerlingen die van de gang af komen, praat de groep niet tegen deze leerlingen. Het idee hierachter is dat leerlingen zo inzicht krijgen in groepsprocessen en uitsluitingsmechanismen).

- Imago (leerlingen vullen eerst voor zichzelf en daarna voor twee willekeurig aangewezen medeleerlingen een imagotest in; zo denken ze na over hun eigen eigenschappen en hoe anderen hen zien).

Zo vertelt een leerling van 3 gymnasium: “Waar de vragen op de kaartjes (panic, stretch, comfort) best spannend waren, was de kledingopdracht weer wat grappiger. Door je klasgenoten in andere kleding dan normaal te zien werd je je bewust van vooroordelen die bij verschillende soorten kleding horen.”

Ook een leerling van de 4^e klas praktijkonderwijs vond deze kledingopdracht het leukst: “De les dat we met kleding moesten komen die we normaal nooit dragen. Ik was er de keer daarvoor niet, dus wist het niet, maar was grappig om te zien dat mensen zich anders gingen gedragen door wat ze aanhadden. De les die daarbij hoorde is dat iedereen een eigen kledingstijl heeft waar je je fijn in voelt. En dat je erwaarde hoe het voelt als je iets moet dragen waar je je niet fijn in voelt. En hoe anderen jou dan zien.”

Op de basisschool ging het om een MIJ jr.-les die daardoor iets andere oefeningen hadden (bijvoorbeeld niet panic, stretch en comfort), maar wel bijvoorbeeld de imago-oefening interessant vonden. Zo zegt een leerling: “De vragenlijst/oefening van les 4 over hoe andere mensen over je denken was ook interessant (om te bedenken hoe iemand anders denkt over jou).” Verder noemen verschillende basisschoolleerlingen een debatoefening in de laatste les als leukste onderdeel, waarbij steeds twee leerlingen voor de klas een kort debat hadden waarbij één het standpunt ‘oneens’ moest verdedigen en de ander ‘eens’. Een voorbeeld van een stelling was: ‘Het is makkelijk om te zien of iets nep of echt nieuws is op het internet’. De ene leerling vond het “interessant om eens en oneens te zeggen”, een ander “vond het fijn om mijn eigen mening te geven, niets was goed of fout.” Een leerling voegt daar nog aan toe: “Het is goed om na te denken over wat anderen denken.”

Naast de oefeningen werden ook de filmpjes door veel leerlingen gewaardeerd, met name het laatste filmpje van de MIJ-reeks, over het radicaliseringsproces van M. Zo zegt een leerling van 3 gymnasium: “Het filmpje over moslimextremisme was ook heel relevant, het werd ineens duidelijk dat geradicaliseerde jongeren ook slachtoffer zijn en gevormd worden door hun omgeving.” Een leerling van het 4^e jaar van het praktijkonderwijs noemt ook die bewustwording over M.’s radicaliseringsproces als positief onderdeel van het laatste filmpje: “Het filmpje was interessant. Dat hij [M.] eerst dacht dat ‘ie niks was en dat toen hij die filmpjes zag, hij ging zoeken, terrorist ging worden en dat er uiteindelijk mensen zijn die hem willen helpen. Dat was interessant.”

Ten slotte werd de *inhoud* van de lessen gewaardeerd, waarbij met name de volgende punten aan bod kwamen:

- Primaire en secundaire identiteit

- Imago
- Vooroordelen

Minder leuk/interessant aan de MIJ-lessen

Met name de minder interactieve onderdelen van de lessen werden minder gewaardeerd door de leerlingen. Het ging dan om:

- Momenten waarop de docent uitleg gaf. Die momenten waren volgens een deel van de leerlingen te lang (“teveel praten”) en wat saai.
- Individuele opdrachten. Voor de leerlingen die MIJ kregen ging het dan om het werken in het werkboekje. Daar misten ze de interactie en het feit dat dit ‘standaard’ onderdelen waren die volgens de leerlingen minder op de groep aan te passen waren. Bij de MIJ jr.-lessen gaat het om het werken in de digitale omgeving, wat door verschillende leerlingen saaier werd gevonden.

Ook over de filmpjes in de MIJ-lessen waren de leerlingen niet onverdeeld enthousiast. In principe vonden ze het leuk om de filmpjes te kijken, maar ze noemden wel verschillende verbeterpunten voor de filmpjes zelf (het ging dan met name over de filmpjes in les 1 t/m 4). De leerlingen van 3 gymnasium vonden de filmpjes van slechtere kwaliteit: niet modern/fris genoeg. Daarmee doelden ze zowel op de vormgeving van de filmpjes als de inhoud ervan. Een aantal leerlingen van 4 havo vond de filmpjes wat eentonig worden en te ‘geacteerd’ overkomen. De individuen in de filmpjes “leken een beetje nep, niet natuurlijk.” Dat kwam “omdat ze zo snel konden duiden.” Een medeleerling legt dit uit met een voorbeeld: “Bij het filmpje over invloeden hadden ze [de personages] al heel snel door dat ze allemaal beïnvloed werden door vrienden en kwamen er allemaal snel op wat dat [die beïnvloeding] dan was.” Ten slotte werd door de 4 havoleerlingen genoemd dat ze de lessen “te gehaast” vonden.

Eén van hen licht toe: “Soms als je informatie krijgt wil je dat nog wel even verwerken. Door de haast is dat niet altijd goed gegaan. Ik zou een betere structuur en planning voor de lessen maken, of langer: dat je een uur hebt in plaats van drie kwartier.” Een medeleerling vult aan dat ze bij de ‘imago-oefening’, waar leerlingen formulieren invullen met hoe zij twee van hun klasgenoten zien, vond dat er meer tijd en eventueel een vorm van nazorg nodig was. De briefjes werden nu namelijk net voor de bel teruggeven, waardoor er geen tijd was deze na te bespreken. Deze leerling geeft aan: “Ik heb zelf best wel een laag zelfvertrouwen. Dan mag daar daarna [na het teruggeven van de briefjes] best wel wat begeleiding bij zijn.” Dit punt van tijd is niet specifiek genoemd in de andere gesprekken met leerlingen, maar komt ook naar voren uit de observaties en gesprekken met gastdocent en docenten.

Meerwaarde MIJ (jr.)-lessen

Alle leerlingen geven aan de lessen anders te vinden dan normale lessen, zowel qua vorm (de gastlessen zijn veel interactiever, o.a. door de oefeningen in spelvorm) als inhoud (thema’s als imago en omgang met elkaar worden in reguliere lessen niet of weinig besproken). Over dat laatste zegt een leerling van het praktijkonderwijs: “We krijgen hier wiskunde, Nederlands, dat soort vakken. Nu leer je meer over hoe het buitenleven in elkaar zit, de maatschappij. Dit

is meer op het echte leven gericht.” Een medeleerling vult aan: “Ze praat over dingen die buiten school gebeuren, zoals werk, stage.” Ook door de basisschoolleerlingen wordt MIJ jr. als aanvulling gezien. Zo zegt één van hen: “We hebben nieuwe woorden geleerd en andere kinderen beter leren begrijpen. We hebben eigenlijk echt nieuwe dingen geleerd.”

De leerlingen benadrukken dat het belangrijk is lessen zoals MIJ (jr.) als aanvulling te hebben op hun standaard curriculum. Zo zegt een leerling van 3 gymnasium: “Voor de rest doen we niet heel veel aan dit soort thema’s. Soms met mentorlessen of maatschappijleer wordt het kort benoemd, maar dan wordt er niet zo op ingegaan als bij dit project. Ik vind het belangrijk dat dit soort projecten er wel zijn.” Geïnterviewde leerlingen uit 2 vmbo basis noemen de lessen meer “sociaal” dan het normale curriculum. Zo zegt één van hen: “We leren eindelijk netjes met elkaar om te gaan, zonder opmerkingen die vervelend zijn.” Een leerling van 4 havo zegt ten slotte: “De lessen worden gesubsidieerd door gemeente. Maar deze lessen kosten volgens mij niet veel, terwijl het rendement volgens mij wel heel hoog is onder de leerlingen. Dus ik denk wel dat dit doorgezet moet worden.”

Leeropbrengst

Over de leeropbrengst van de lessen is er op veel punten overeenstemming tussen leerlingen van alle opleidingstypes en -niveaus. Allemaal noemen ze dat ze hebben geleerd over:

- Wat primaire en secundaire identiteit betekent en wat het verschil is tussen die twee
- Dat er verschillen kunnen zijn in identiteit en in meningen – en dat dat ook oké is.
- Wat imago betekent en hoe je daarmee (en eventuele vooroordelen) om kunt gaan.

De wijze waarop aan deze lessen uitleg en invulling wordt gegeven verschilt wel per onderwijstype en leeftijdsgroep. We lichten het hieronder kort toe per type:

Primair onderwijs (MIJ jr.-les)

Deze leerlingen vinden het, het moeilijkst om hun opgedane lessen toe te lichten en noemen met name termen die ze hebben geleerd (PI, SI, imago). Een aantal geeft hier nog iets meer uitleg bij. “Dat je identiteit niet kunt kiezen en dat iedereen een eigen identiteit heeft” zegt één van hen. Een ander geeft aan: “Dat we een eigen mening hebben.” Ook wordt “Niet veroordelen” genoemd als belangrijkste geleerde les.

Vmbo basis (MIJ jr.-les)

De leerlingen in het tweede leerjaar van vmbo basis benoemen ook met name dat ze hebben geleerd wat PI en SI is. Daarnaast noemt één van hen dat de lessen hebben geholpen bij zelfacceptatie. Ook benadrukken deze leerlingen dat de lessen helpen bij het leren kennen van jezelf en over hoe je met anderen om moet gaan.

Praktijkonderwijs

De geïnterviewde leerlingen in het vierde leerjaar van het praktijkonderwijs geven een meer concrete invulling aan hun geleerde lessen. Verschillende van hen benoemen dat ze nu beter weten hoe ze zich moeten voorbereiden op en voorstellen in sollicitatie- of intakegesprekken, zoals bij de vervolgopleiding: “Weten wat we moeten zeggen en waarover.” Verder worden

ook met name PI, SI, imago en vooroordelen genoemd. De een herhaalt daarbij vooral de termen, de ander licht het kort toe, bijvoorbeeld: “Je leert hoe het leven in elkaar zit, hoe andere mensen je leven inkijken en hoe jij daar zelf naar kijkt. En PI en SI en wat de betekenis daarvan is.”

Havo & vwo

De leerlingen in 3 gymnasium en 4 havo zijn wat uitgebreider in hun toelichtingen van hetgeen ze hebben geleerd en wat dit betekent voor hun omgang met anderen. Naast een toename in kennis over thema's als PI en SI noemen zij ook een attitudeverandering. Ze geven onder andere aangeleerd te hebben om ruimer te denken, elkaar te respecteren en dat ze het belang hebben geleerd van het bewust zijn van je eigen vooroordelen. Eén van hen licht toe: “De lessen hebben me inzicht gegeven in waar ik mijn eerste oordeel op baseer en dat ik dat stuk brein niet weggooi maar er bewuster mee omga. Bewustzijn dus van welke vooroordelen ik heb en hoe ik daar anders mee kan omgaan. Dat begon eigenlijk al meteen met de eerste les met het filmpje over Dante, die jongen die een meisje werd, terwijl ik eigenlijk dacht dat het een meisje was.”

In de reacties van leerlingen op de verschillende onderwijsniveaus is te zien dat de opbrengsten van de wat oudere leerlingen (van 3^e en 4^e klas) en de leerlingen op de hogere onderwijsniveaus groter zijn dan die van de jongere leerlingen. Waar de leerlingen op de basisschool en op 2 vmbo vooral kennis als opbrengst benoemen, is dit door de leerlingen op het praktijkonderwijs al veel concreter vertaald naar inzichten voor hun werk en stage. Bij de 3 gymnasium- en 4 havoleerlingen wordt ten slotte ook echt een attitudeverandering ten opzichte van (omgang met) anderen genoemd (ruimer denken, respect voor anderen, belang van bewust zijn van eigen vooroordelen).

Beoordeling gastdocent

Over de gastdocenten van de lessen waren alle leerlingen heel enthousiast. Alle MIJ-lessen in het voortgezet onderwijs waar leerlingen voor geïnterviewd zijn, werden door dezelfde docent gegeven. De MIJ jr.-lessen in het basisonderwijs en in het vmbo werden door twee andere docenten gegeven. Goede aspecten van de docenten die leerlingen noemden:

- a) Positieve uitstraling, aardig, lief, vrolijk (“Als ik al binnenkwam groette ze me meteen”; “Hij geeft tijd om na te denken. Let ook op kinderen in de klas die rustig zijn zodat zij ook even kunnen praten.”).
- b) Duidelijk, goede uitleg (onder andere aan de hand van voorbeelden) (“Ze kan goed uitleggen. Ook een moeilijk woord zoals imago.”).
- c) Durf en openheid. Dit punt werd specifiek door de leerlingen in het voortgezet onderwijs genoemd. Een voorbeeld dat leerlingen aanhaalden was dat de eerste opdracht van de eerste les er een is waarbij leerlingen vooroordelen over de gastdocent mogen vertellen (“We vonden het heel gedurfd hoe de juf daarmee opende.”).
- d) Benaderbaar, menselijk, betrouwbaar. Ook dit punt werd specifiek genoemd in het voortgezet onderwijs, door de 4 havoleerlingen (“Als ze heel stil of streng was geweest, dan gaan wij niet praten over wat in onze comfortzone ligt of daarbuiten. Als

je niet benaderbaar bent of een betrouwbare uitstraling hebt, dan ga je daar niet over praten.”).

Verbeterpunten of tips hadden de leerlingen weinig voor de docenten:

- Op het praktijkonderwijs werd één tip door een aantal leerlingen benoemd, namelijk iets minder praten als docent en meer ruimte geven aan de leerlingen voor hun eigen inbreng.
- Bij 4 havo werd als tip genoemd om af en toe iets rustiger door thema's heen te gaan. De positieve en energieke houding van de docent werden gewaardeerd, maar konden wat de leerlingen betreft iets meer gedoseerd worden: “Soms gaat het over best heftige dingen, dus dan is het fijn als ze iets rustiger is en er iets meer bij stil kan staan in plaats van zo druk.”

Reflectie op de enquête

Over de vragenlijst hadden de leerlingen geen sterke mening. Over het algemeen werd deze prima gevonden, maar wel iets te lang. Opvallend hierbij is dat verschillende leerlingen in het praktijkonderwijs en in het basisonderwijs expliciet benadrukten de vragenlijsten ‘makkelijk’ te vinden, terwijl in de observaties en uit de gesprekken met docenten en gastdocenten bleek dat in deze klassen leerlingen regelmatig vragen stelden over woorden in de vragenlijst die ze niet kenden of vragen die ze niet begrepen. Hier kan meespelen dat leerlingen het mogelijk lastig vinden toe te geven (ook ten opzichte van hun medeleerlingen in het focusgroep-gesprek) dat ze moeite hadden met de lijst.

4.1.3 Perspectief docenten MIJ (jr.)

Het perspectief van docenten is op basis van individuele interviews in kaart gebracht.

Algemene indruk MIJ (jr.)-lessen

Naast de leerlingen zijn ook de docenten unaniem enthousiast over de MIJ (jr.)-lessen. Ze zijn zowel over de vorm positief (aantrekkelijk, verzorgd, veel afwisseling) als over de inhoud (interessante inhoud, PI en SI nieuw en relevant). Zo zegt een docent van 3 gymnasium: “Ik heb een goed gevoel bij de MIJ-lessen. De lessen waren goed aantrekkelijk gemaakt voor de leerlingen, bijvoorbeeld door een goede mate van afwisseling tussen de verschillende onderdelen. Je zag dat de leerlingen zich anders gedroegen dan normaal.” Veel docenten benoemen ook de thema's van de lessen als belangrijk positief punt. Zo zegt een docent van groep 8 dat de leerlingen het onderling veel over PI en SI hebben gehad. Een docent van het praktijkonderwijs benoemt: “Inhoudelijk spreekt het deze leerlingen wel aan. Ze hebben verschillende nationaliteiten, dus PI en SI is heel erg persoonlijk.”

Alle docenten zouden in de toekomst weer een MIJ (jr.)-lesreeks in hun klassen verzorgd willen hebben. Ze zijn er enthousiast over en vinden het een aanvulling op het bestaande lesaanbod.

Succesfactoren MIJ (jr.)-lessen

Bij de vraag naar succesfactoren van de MIJ (jr.)-lessen geven geïnterviewde docenten een divers scala aan antwoorden. Als succesfactoren van de lessen benoemen docenten de volgende onderdelen:

- De filmpjes werden allereerst veel genoemd. Deze succesfactor geldt dus specifiek voor de MIJ-lessen. Een docent van 3 gymnasium noemt over de filmpjes: “[Het gaat om] persoonlijke verhalen van mensen die moeilijke dingen hebben meegemaakt maar toch positief in het leven staan. Veelal mensen die in eerste instantie ver van je af te lijken te staan, maar dan blijkt dat ze met dezelfde thema’s bezig zijn in hun leven (identiteit enz.)” Ook door een docent in het praktijkonderwijs wordt de ‘herkenbaarheid’ van de filmpjes als positief element benoemd. Voor zijn leerlingen gaat het daarbij niet alleen om de thema’s, maar ook om de karakters uit de filmpjes zelf, waar de leerlingen zich goed mee kunnen identificeren.
- Naast de filmpjes noemen de docenten veelal een of meerdere interactieve opdrachten als succesfactor. Twee oefeningen werden daarbij door meerdere docenten genoemd:
  - De kledingopdracht, waarbij leerlingen iets aan moeten trekken wat ze normaal niet aantrekken. Hier noemden docenten verschillende uitwerkingen, waarbij de leerlingen van de ene school zelf kleding moesten meenemen en bij een andere school de gastdocente stukken uitdeelde, zoals tattoo sleeves. De essentie van de opdracht, om het gesprek over imago te hebben, bleef daarbij wel. Zo noemt de docent van 4 havo: “Het bracht heel veel discussie over hoe je eruit ziet en wat dat doet met hoe iemand je ziet. Niet alle leerlingen hebben de financiële middelen om zich op bepaalde manieren te kleden, anderen willen zich weer heel erg onderscheiden, en het gesprek daarover kwam bij de les MIJ toen heel goed op gang.” De docent van de vierde klas van het praktijkonderwijs vindt dit ook een belangrijke oefening en tipt nog deze nog verder op maat te maken: “Die opdracht kun je voor deze doelgroep wellicht aanpassen naar (bedrijfs-) kleding van stage. Of wanneer dat er niet is, je iets stage-gerelateerd moet meenemen. Dan is het dichterbij henzelf. Het ging er natuurlijk over om zo’n stretchmoment te krijgen en te durven. Sommigen schamen zich voor de bedrijfskleding. Dan maak je meteen een mooie link met hun echte leven.”
  - De oefening ‘op gelijke hoogte’ of ‘code’ (deze wordt door verschillende respondenten soms anders genoemd). Dit is de oefening waarbij een aantal leerlingen een kring moet proberen in te komen door de juiste ‘code’ te ontcijferen die toegang geeft tot die kring. Hierover zegt de docent van vmbo 2: “Je moest eerst op je been slaan, anders werd er niet tegen je gepraat. Dan snappen de leerlingen goed dat het over buitensluiten gaat en dat het heel vervelend voelt als je wordt genegeerd. Als de code werd geraden kon de leerling weer meedoen.” Deze docent noemt naast het belang van het onderwerp dat wordt overgebracht ook dat de oefening ‘veiliger’ is dan sommige andere oefeningen, omdat leerlingen hierbij niks hoeven te acteren (zoals in een rollenspel). Dat maakt het laagdrempeliger. Ook hier noemt de docent van het praktijkonderwijs de praktische relevantie van de opdracht: “Het was wel weer

heel herkenbaar: je komt op stage en mensen praten niet met je. Je bent de laatste die binnenkomt.”

- De onafhankelijkheid van de gastdocent is ten slotte een door veel docenten genoemde succesfactor van de lessen. De ene docent geeft aan dat de lessen ‘geloofwaardiger’ zijn van een gastdocent, een andere docent noemt: “Deze lessen moeten door een extern iemand worden gegeven. Daar leren ze meer van, nemen ze meer van aan.” Weer een andere docent noemt ten slotte dat je met een gastdocent “Thema’s op een onafhankelijke manier bespreekbaar kunt maken. Ik heb een bepaald beeld bij een leerling, terwijl de gastdocent onbevooroordeeld binnenkomt, de achtergrond van leerlingen niet kent.”
- Naast de breder gedeelde succesfactoren worden een aantal punten door één docent genoemd:
  - De docent van 2 vmbo basis noemde afwisseling als specifiek positief punt van de lessen: “De afwisseling tussen de verschillende werkvormen is goed, want ze kunnen niet 40 minuten hetzelfde doen. Door deze afwisseling blijven ze er veel meer bij.” Daarnaast noemde ze het feit dat de gastdocent theorie koppelde aan praktijkoefening, zoals vragen aan de leerlingen wat aan hem ‘PI’ is. Zo creëert hij ‘kapstokjes’ bij de leerlingen waar ze de abstracte termen aan kunnen koppelen, aldus de docent.
  - De docent van 4 Havo noemde ten slotte het feit dat MIJ een compleet lespakket biedt op voor docenten lastige thema’s: “Het beslaat een terrein waar wij als gewone docenten geen kaas van hebben gegeten om daar een goede les van te maken. Als mentor is het een uitdaging om het mentorschap op een goede wijze in te vullen. MIJ biedt daartoe een compleet lespakket, bijvoorbeeld met de filmpjes van jongeren, met een werkboek. Dat kun je als docent niet zomaar aanbieden.”

Belemmerende factoren

Er werden weinig mindere punten van de lesreeks genoemd, maar van de genoemde belemmerende factoren staat ‘tijd’ met stip op één. Dit gold voor bijna alle gastlessen in het middelbaar onderwijs. Daarbij ging het vaak om lessen van 40 á 45 minuten. Op 2 vmbo basis ging het bijvoorbeeld om 40 minuten, waarover de docent zegt: “Soms gaan we er snel doorheen omwille van de tijd. Bij mijn leerlingen is er net iets meer tijd nodig om het te laten inwerken.” Ook de docent van 4 havo vond de lessen (3 kwartier) te kort voor het programma: “Je zou eigenlijk een blokkur moeten pakken, of minimaal een uur, om goed de interactie op te kunnen zoeken. De uitwerking van sommige werkvormen liep qua tijd soms spaak, dan liep het anders dan de gastdocent (en ik) ‘m voor ogen had.” Op de basisschool ging het om lessen van een uur, daar is dit aandachtspunt niet genoemd.

Een andere belemmerende factor die door meerdere (in dit geval twee) docenten is genoemd, is dat de gastdocent de klas niet kent. Dit is de andere kant van de medaille van het feit dat een gastdocent onafhankelijk is. Zo noemt een docent: “De gastdocent kent niet de achtergrond van de leerlingen, dus kan soms doorvragen bij leerlingen terwijl bepaalde dingen misschien heel gevoelig liggen. Ik weet niet of leerlingen dan zouden aangeven waar hun grens ligt. Daar spring ik op in als mentor. Daarom vind ik het ook belangrijk dat de mentor aanwezig is. De gastdocent kan daarnaast ook expliciet benoemen bij de start van een

traject dat leerlingen moeten aangeven wanneer hun grens wordt bereikt en ze iets niet willen delen. Het wordt heel persoonlijk en je moet als gastdocent dat veilig weten te houden (wat deze overigens heel goed doet).” Ook een andere docent geeft aan dat het kennen van de leerling een voordeel is, doordat je dan sneller de juiste vragen kan stellen of bepaalde antwoorden met een korreltje zout kan nemen.

Specifiek voor MIJ jr. werd ten slotte het online lesprogramma genoemd als verbeterpunt, omdat het moeilijk was leerlingen hierbij betrokken te krijgen. Naarmate de lessen vorderden, zag de docent hier wel verbetering in; vooral met de laatste les werden veel vragen ingevuld. Hij tipt om hier al eerder in de reeks meer aandacht aan te besteden, zodat leerlingen snappen wat het inhoudt en waarom het interessant en leuk is.

Verhouding MIJ tot reguliere (burgerschaps)curriculum

Alle docenten geven aan de lessen anders te vinden dan het bestaande aanbod, of er in ieder geval aanvullend aan. Wat er gebeurt qua deze thematiek verschilt per school. Bij de een worden de thema's uit de MIJ-lessen ook wel eens besproken bij maatschappijleer, bij een ander in zogenaamde leefstijllessen. De MIJ-lessen worden dan gebruikt als gedeeltelijke invulling van deze leefstijllessen. Bij de school voor praktijkonderwijs wordt aangegeven dat in de andere lessen met name de focus ligt op rekenen, taal, spelling en begrijpend lezen, dus dat het “heel goed is” dat deze lessen aangeboden worden omdat ze echt anders zijn dan het bestaande aanbod. Ook hier wordt door een docent weer benadrukt dat de meerwaarde van deze lesreeks ook weer zit in het feit dat er een gastdocent langs komt: “Er is weinig overlap met bestaande lessen. Dat is goed, want ik merkte dat dit soort onderwerpen beter besproken kunnen worden door een gastdocent. Een onbekende/externe docent past bij de boodschap van de les, namelijk mentaal uit je comfort zone stappen. De leerlingen staan er daardoor misschien ook een stuk opener in.”

Belangrijkste les van MIJ (jr.)

Gevraagd naar het belangrijkste dat leerlingen leren van de MIJ (jr.)-lessen noemen bijna alle docenten een vorm van persoonlijke ontwikkeling, het leren kennen van jezelf als leerling. Met name de docenten op het middelbaar onderwijs benadrukken dit, vaak ook gekoppeld aan de fase waar de leerlingen in zitten (puberteit, profielkeuze, stageperiode). Zo noemt een docent van 4 havo als belangrijkste les: “De identiteit van een leerling, wie ben ik, hoe wil ik eruit zien, etc. De zaken waar leerlingen mee worstelen in de pubertijd.” Door de docent van 3 gymnasium wordt benadrukt dat het ‘leren kennen van jezelf’ door de MIJ-lessen ook nuttig is voor de leerlingen bij het maken van hun profielkeuze. Voor de leerlingen in het praktijkonderwijs wordt benadrukt dat ze zo goed voorbereid worden op hun intake/sollicitatiegesprekken bij stages en vervolgopleidingen.

Naast persoonlijke ontwikkeling wordt ook de wijze van omgaan met anderen als belangrijke les genoemd van de MIJ (jr.)-lessen, specifiek het niet veroordelen van anderen. Een docent in het basisonderwijs noemt als belangrijk doel van de lessen: “Dat ze leren andere kinderen niet aan te spreken of veroordelen op hun primaire identiteit.” Ook een docent in het middelbaar onderwijs noemt dat leerlingen hierdoor beter met elkaar leren omgaan, ook wanneer gesproken wordt over persoonlijke of maatschappelijke thema's.

Naast deze breed gedeelde les worden per type klas of onderwijsniveau ook nog specifieke aanvullende lessen genoemd:

- Specifiek voor de gymnasiumklas is dat het verbreden van de blik van leerlingen: “De multiculturele focus in de lessen was daarnaast ook relevant aangezien deze school overwegend wit is. Hierdoor leren de leerlingen wat over de wereld buiten school.”
- Op het praktijkonderwijs wordt de focus op zelfvertrouwen aangevuld: “Een sterker zelfvertrouwen en beter zelfbeeld. Dat hoop ik dat ze eraan overhouden. Voor deze leerlingen is dat heel belangrijk.” Leerlingen op dit onderwijsniveau hebben volgens de docent vaker gebrek aan zelfvertrouwen, omdat ze zich schamen voor hun opleidingsniveau.

Effecten op kennisniveau (bijvoorbeeld kennis over identiteit)

Qua effecten op kennisniveau wordt veelvuldig genoemd dat de leerlingen nieuwe begrippen hebben geleerd, namelijk primaire identiteit, secundaire identiteit en imago. En, wordt benadrukt door de basisschool docent, “op een manier dat ze het begrepen.” Op het gymnasiumniveau noemt de docent daarnaast dat leerlingen zo “inzicht krijgen in de wereld buiten het beschermde schoolwereldje. Dat de wereld niet altijd zo fijn en comfortabel is. Dat maakt indruk. In de toekomst zouden ze deze ervaringen vervolgens kunnen koppelen aan actualiteiten, zoals de aanslagen onlangs in Frankrijk.” De docent op het praktijkonderwijs zegt juist dat de lesreeks de leerlingen meer inzicht heeft gegeven in hun medeleerlingen en dat iedereen anders is: “De een moet echt alles zelf doen (zoals zorgen voor eigen avondeten), de ander heeft ouders heeft die letten op de kinderen, dat ze op tijd gaan slapen bijvoorbeeld.”

Effect op attitudeniveau (bijvoorbeeld hoe leerlingen tegen bepaalde onderwerpen aankijken)

Qua effecten op attitudeniveau geven docenten van de basisschool, vmbo en gymnasium aan geen effecten op attitude te hebben gezien, of daar niet zo goed inzicht in te hebben. Op het gymnasium geeft de docent aan dat het sowieso een school is zonder grote tegenstellingen, dus vandaar minder effect op attitudeverandering te verwachten. De docent op het basisonderwijs geeft aan het jammer te vinden deze effecten niet te zien. In de klas zijn er kinderen die bijvoorbeeld met strenge ideeën worden opgevoed over homoseksualiteit, hij had graag meer acceptatie van dit soort thema's gezien na de lessen, al geeft hij aan dat dit mogelijk ook niet verwacht kan worden van een lesreeks. Op het praktijkonderwijs is wel een attitudeverandering gezien. Daar geeft de docent aan dat dit door meer komt dan alleen project MIJ, maar ook door het type leerlingen in deze klas (“toppertjes”). Op de havo wordt ten slotte met name een attitudeverandering gezien in de vorm van een kennisbehoefte die ontstaat bij leerlingen, om meer te leren over dit soort thema's (bijvoorbeeld over homoseksualiteit). Deze docent tipt dan ook om meer bronnen op te nemen in de werkboeken, waar leerlingen terecht kunnen met vragen.

Effect op gedragsniveau (bijvoorbeeld hoe leerlingen met elkaar omgaan in de klas)

Ook op gedragsniveau zien weinig docenten effecten. Terwijl verschillenden aangeven dit wel hadden gehoopt, bijvoorbeeld in relatie tot pesten. Een van de docenten noemt een voorbeeld:

“Ik heb een meisje in de klas die tijdens het project op het schoolplein stond. Daaromheen stond een groep jongens die een jonger meisje tot huilen toe aan het pesten waren. Het meisje van deze klas stond er een beetje schaaftig bij te lachen. Ik heb haar aangesproken daarop, dat ze met deze lessen heeft geleerd dat ze hen erop aan kan spreken.”

Twee docenten zien wel iets van effect op gedrag, of in ieder geval een aanzet daartoe. Zo geeft de 4 havo-docent aan: “Ze geven [na de lesreeks] niet meteen een label aan anderen. Niet meteen: ‘jij bent vervelend’, maar ‘oh dat is PI’. Het wordt abstracter/zakelijker naar elkaar toe, minder persoonlijk.” De docent van 2 vmbo basis ziet een eerste aanzet voor gedragsverandering. Minder kinderen lijken zich onveilig te voelen dan voor de lessen en durven vaker iets in te brengen in de klas.

Gastdocent van MIJ (jr.)

Alle geïnterviewde docenten zijn heel enthousiast over de gastdocenten (dit gaat dus over drie verschillende gastdocenten in totaal). Belangrijke eigenschappen van de gastdocent(en) die daarbij werden genoemd door geïnterviewden zijn:

- Makkelijk en laagdrempelig connectie kunnen maken met de leerlingen. Daarbij benadrukten twee docenten dat het goed was dat hun gastdocent geen “doorsnee type” was of een “chique persoon die hen wel even komt vertellen hoe het zit.” Volgens deze geïnterviewden konden leerlingen daardoor ook makkelijker een connectie maken met de docenten.
- Duidelijk en helder kunnen uitleggen. Het gaat om moeilijke, abstracte en soms gevoelige materie, maar over alle gastdocenten werd gezegd dat ze dit op laagdrempelige en begrijpelijke wijze kunnen overbrengen.
- Goede afstemming tussentijds tussen docent en gastdocent, bijvoorbeeld over mogelijke gevoeligheden in de klas waar de gastdocent van op de hoogte moet zijn.
- Over een van de docenten werd ten slotte als positief punt genoemd dat zij zelf meedeed in opdrachten, ook persoonlijke zaken uitte en op “frisse en lichte wijze” omging met vooroordelen richting haar, wat, volgens de docent, “een goed voorbeeld gaf.”

Een van de docenten vat de belangrijke kenmerken van gastdocenten als volgt samen:

“Randvoorwaarden voor docenten die dit geven: voorkennis, inlevingsvermogen, weten waar de leerlingen vandaan komen. Niet jezelf beter vinden dan de rest. De meesten komen wel zo binnen, “ik ga jullie eens iets leren.” Dan zie je ze wegzakken. Nu hebben ze echt hard gewerkt, er was veel theorie. De gastdocent werkt veel met energizers, betreft de groep en je moet kunnen multitasken hier. Ik heb andere docenten gezien die alleen met de voorkant, achterkant of de hoek van de klas praten. Je moet ze allemaal erbij betrekken en dat kan zij heel goed. Als je dat niet kan, is identiteit ook wel een heel moeilijk onderwerp.”

De geïnterviewden hadden voor de gastdocenten op het middelbaar onderwijs als voornaamste verbeterpunt timemanagement. Zoals eerder al genoemd bij de belemmerende factoren waren de lessen eigenlijk te kort voor het gehele lesprogramma. Eén docent tipte dat de gastdocenten mogelijk kunnen aangeven hoeveel minuten ze minimaal les moeten kunnen geven en dat lessen anders opgesplitst moeten worden. Een andere docent gaf aan dat er

mogelijk onderdelen uit de lessen gehaald moeten worden om ze passend te maken binnen de tijd.

Een verbeterpunt voor de gastdocent in het basisonderwijs is het wat strenger zijn naar de groep toe, omdat dat bij deze specifieke klas nodig is. Over de rol van de gastdocent in het bewaken van de orde in de klas leken echter verschillende beelden te bestaan bij de docenten. Een andere gastdocent zei namelijk: “Het is verder niet haar taak de orde te bewaren, dat is mijn taak vind ik.”

Doorontwikkeling MIJ (jr.)

Gevraagd naar veranderingen aan MIJ (jr.) als tijd en geld geen rol zouden spelen, wordt door twee docenten (2 vmbo basis en 4 havo) met name benadrukt dat ze veel meer van deze lessen zouden willen, variërend van tien lessen tot een jaarprogramma. Beiden benoemen ook dat ze dan meer thema's zouden toevoegen, zoals gesprekken over alcohol en drugs. Ook de docent in het praktijkonderwijs zou graag een thema toevoegen, namelijk ‘omgaan met kritiek’ (hoe ga je er mee om als mensen je niet leuk vinden omdat je een bepaalde mening hebt?). Naast een verbreding van het aantal lessen en thema's, noemt de docent uit het praktijkonderwijs ook het verder digitaliseren van MIJ als wens. Het werkboek zou dan weggaan en daarvoor in de plaats het werken met digitale tools zoals Kahoot.

Voor MIJ jr. noemt de basisschool docent dat er van meet af aan meer aandacht besteed kan worden aan het online lesprogramma, zodat leerlingen al in de eerste les een beeld krijgen van wat er moet gebeuren. “Zo is het voor hen leuker om daarin verder te werken de volgende les.” Hij zou daarnaast een deel van de theorie, zeker in de eerste lessen, vervangen voor meer activiteiten (“spelvorm, vragen, situaties”) en filmpjes. “Actieve werkvormen, zodat er meer blijft hangen.” Eén docent noemt ten slotte dat hij geen grote verandering nodig vindt aan het MIJ-programma.

4.1.4 Perspectief gastdocenten MIJ (jr.)

Het perspectief van de gastdocenten is op basis van individuele interviews in kaart gebracht.

Behalen van doelstellingen

Beide gastdocenten geven aan dat het bij het behalen van de doelstellingen met name gaat om korte termijn effecten, kleine inzichten die leerlingen opdoen. Volgens hen moeten de ideeën in de lessen herhaald worden om te beklijven. Effecten kunnen daarnaast ook niet volledig los gezien worden van wat er verder in het schoolcurriculum en de manier van lesgeven zit. De effecten die ze zien zitten met name op kennis over SI, PI, imago. Ook benoemen ze hoe deze in het praktijkonderwijs concreet worden doorvertaald naar meer begrip over imago op een stageplek bijvoorbeeld. Zo noemt een van hen: “Leerlingen hebben soms geen idee hoe hun non-verbale uitingen overkomen bij een stageplek. Door het idee van imago (wat dat is en hoe het werkt) beseffen ze wel beter hoe ze kunnen overkomen en wat ze kunnen doen om dat te beïnvloeden.” Naast deze persoonlijke inzichten dragen de lessen volgens hen ook bij aan binding in de klas: “Je ziet ook dat er een andere band met mentor en klas kan ontstaan, dat de mentor zelf ook persoonlijke dingen deelt en zo een hechtere band creëert. Ik heb ook gehoord dat leerlingen thuis dingen gingen vragen, bijvoorbeeld over waar hun naam vandaan komt of in discussie gingen met hun ouders.”

Qua doelstelling gekoppeld aan radicalisering geeft één van de gastdocenten aan de les daarover eigenlijk wat kort te vinden. Ook hangt het af van hoe bepaalde oefeningen ‘binnenkomen’ bij een groep. Over de oefening ‘gelijke ooghoogte’ zegt deze gastdocent: “Als ze deze oefening niet snappen blijft het een beetje in de lucht hangen dat ze het over uitsluiting hebben gehad, maar wordt het niet meer dan dat. Als ze ‘m wel goed snappen komt deze oefening echt binnen.”

Goede aspecten/succesfactoren

De gastdocenten noemen de volgende onderdelen als meest succesvol van de lesreeks:

- Het diverse scala aan oefeningen waaruit geput kan worden. Verschillende oefeningen worden door beide uitvoerders als succesvol benoemd:
  - Mijn groep/op gelijke ooghoogte/‘code kraken’
  - De vragenset over comfort, stretch en paniczones
  - Imago-invuloefening (over jezelf en over medeleerlingen)
- Ook de ‘ervaring’ wordt door beiden geprezen. Zo zegt één van hen: “Als er emoties bij komen kijken, dan leer je iets, dan heeft het betekenis. Die rollercoasterride is belangrijk bij de beleving, dan komt het echt binnen.” De reden dat bovenstaande oefeningen als meest succesvol worden genoemd, is dan ook omdat deze oefeningen de leerlingen daadwerkelijk de thema’s laten ervaren (zoals hoe uitsluiting kan zijn/voelen).
- Daarnaast worden de filmpjes door beiden als positief onderdeel genoemd (specifiek duidend op de nieuw ontwikkelde filmpjes).
- Ten slotte wordt de laatste les met het filmpje van M. als succes gezien: “De les [het filmpje] over radicalisering zitten ze echt in stilte te kijken. Ik zoom dan vooral in op wat voor keuzes zo’n jongen (M.) maakt in z’n leven. In Den Haag pakten ze dat heel snel op, hier in Gouda is dat anders. Hier zitten weinig leerlingen met een Marokkaanse achtergrond. Een jongen met een Marokkaanse achtergrond reflecteerde daar een keer op in de klas, die voelde zich aangevallen op zijn identiteit. Dat is een heel mooi gesprek geworden, ook met de rest van de meer “boerse” leerlingen. Ik laat ze dan reflecteren op de keuzes van M., en dan reflecteren op de keuzes van de leerlingen zelf. Dan maak ik het weer kleiner, is de link er niet meer naar M. maar wordt de link naar zichzelf gelegd. Daar neem ik dan 3 lessen voor, dat is ook wel nodig. Wij kunnen hier die tijd pakken waar nodig, dat is heel fijn.” Deze genoemde succesfactor sluit ook aan bij de observaties en interviews met leerlingen en docenten. Leerlingen vinden het een indrukwekkend persoonlijk verhaal en geven aan inzicht te hebben gekregen in het radicaliseringsproces van M. Dit lijkt met name te komen door het in de film duidelijk benoemen van momenten waarop hij verder radicaliseerde (zoals 9/11, door jihadistische filmpjes online) of juist deradicaliseerde (o.a. door hulp van wijkagent en zorgverleners) en beweegredenen daarbij (zoals gevoelens van uitsluiting, of juist van medemenselijkheid). Leerlingen refereren in de les en in de interviews dan ook terug naar uitspraken van M. gerelateerd aan deze momenten en lijken daar soms ook door eigen ervaring herkenning in te vinden (zoals de uitspraak van M. dat hij in Nederland als Marokkaan werd gezien en in Marokko als Nederlander en daardoor worstelde met zijn identiteit).

Minder goede aspecten/belemmerende factoren

Waar de gastdocenten bijna volledig dezelfde succesfactoren noemden, zien ze verschillende verbeterpunten of mindere onderdelen van de lesreeks:

- De laatste les met het filmpje van M. wordt naast succesfactor ook als verbeterpunt gezien door één van de gastdocenten, met name door het risico van stigmatisering dat ermee gepaard gaat: “Ik vind het filmpje onwijs goed, maar toch vind ik het moeilijk dat het over moslims/islam als geloof gaat. Ik zou juist door het hele stigmaverhaal bijna uit respect een ander onderwerp hebben gekozen. Over andere gewelddadige vormen van extremisme. Het is wel goed om actualiteiten te bespreken maar dan moet je het wel echt in de vingers hebben. Nu is Covid-19 heel bruikbaar, of de bestorming van het Capitool in Amerika. Daar leent het project zich juist voor, om die actualiteiten te bespreken. Dan kun je het filmpje over M. weglaten en juist iets anders laten zien. Bij [een witte gymnasiumklas] zou het juist hun beeld van ‘zie je wel, weer een moslim’ kunnen versterken. Een leerling die zegt “ja goed dat we dit krijgen voor een genuanceerd beeld van de samenleving”, terwijl bij [een praktijkschool met een diverse populatie] moet je hem juist laten zien omdat zij soms zelfs Syriëgangers kennen (althoewel, dat is meer in het verleden dan nu).” De gastdocent noemt dit punt vanuit zichzelf en benoemt daar niet direct concrete signalen bij die ontvangen zijn vanuit leerlingen of docenten, die dit punt onderschrijven. Desalniettemin onderschrijven de onderzoekers dit punt op basis van de observatie en interviews met leerlingen, waarbij een aantal leerlingen met betrekking tot de laatste les en de film veelal refereert aan de islamitische of de Marokkaans-Nederlandse identiteit van M., terwijl de les op zichzelf eigenlijk over radicalisering en extremisme in de breedte gaat. Daarnaast is vanuit andere onderzoeken op het gebied van radicalisering en extremisme dit een bekend risico. Zo bleek uit de evaluatie van Jihad de Voorstelling (Prins, 2017) dat enkele leerlingen die vooraf “al een negatieve mening hadden over jongeren met een migratieachtergrond door de voorstelling mogelijk gesterkt werden in hun overtuiging.” Een ander genoemd verbeterpunt is het meer updaten van de oefeningen, zoals oefeningen waarbij ja/nee keuzes gemaakt moeten worden. Dat strookt niet goed met de boodschap van de lessen, die juist is dat je ook mag twijfelen over zaken en dat twijfel soms juist goed is.
- Het werkboekje wordt ook als belemmering genoemd, omdat leerlingen het vaak heel saai vinden en er weinig mee doen. Ook vinden leerlingen het niet leuk er stukjes theorie uit voor te lezen of dingen in op te schrijven. Terwijl, zo geeft deze gastdocent aan, deze onderdelen in het lesprogramma zijn ingebouwd “voor de concentratie, verscheidenheid aan werkvormen en om rust te krijgen” én, specifiek bij het schrijven, om “de leerlingen tot reflectie aan te zetten”.
- De Tim en Tom-oefening wordt ten slotte door een van de gastdocenten niet of weinig gebruikt in het praktijkonderwijs. Soms doet deze docent het door leerlingen naar voren te halen en dan dezelfde kenmerken als van Tim en Tom op te noemen. “Dat ligt ook aan deze groep (praktijkonderwijs), omdat leerlingen dan afgeleid worden door de Tim/Tom namen (dat hilarisch vinden). Maar het doel van de opdracht probeer ik wel te behouden.”

Randvoorwaarden voor succes

De belangrijkste randvoorwaarden waar volgens de gastdocenten aan voldaan moet worden voor de lessen om succesvol te zijn, zijn als volgt:

- Type klas: veiligheid in de klas, een open sfeer en ruimte om te delen zijn belangrijke aspecten die beide docenten benadrukken. Ook benadrukken beiden dat diversiteit in de klas de lessen leuker en fijner maakt: “dan is er meer ‘materiaal.’” Een van de docenten voegt daaraan toe dat het wel belangrijk is dat de vaardigheden van de trainer daarbij passen, dat deze zich kan aansluiten bij de (diverse) leefwerelden van de leerlingen.
- Rol van de ‘reguliere’ docent: ook het belang van de aanwezigheid en betrokkenheid van de reguliere docent wordt door beiden benadrukt. Zowel vanuit een stukje ordehandhaving tijdens de lessen, als om met de klas door te kunnen pakken op wat ze hebben geleerd. Over dat eerste zegt een van de gastdocenten: “Als de docent helemaal wegloopt is het geen goed teken. Dan gaat er een soort hersenkronkel in de leerlingen aan met ‘laten we nu gaan keten’.” Qua het voort kunnen bouwen op de lesstof vervolgt deze gastdocent: “De docenten kennen de leerlingen, dus ze kunnen helpen door met zoveel mogelijk praktijkvoorbeelden te komen. Dat ze de theorie meteen in de praktijk kunnen brengen, bijvoorbeeld drie PI-dingen uit de klas noemen, of de inzichten integreren in hun lessen zoals biologie of maatschappijleer.”
- Leeftijd: beide gastdocenten vinden de lessen met name geschikt voor de bovenbouw, omdat dit qua thema’s en levensfase het beste aansluit. Zo zegt een van de docenten: “Dan ‘voelen’ ze het meer. In klas 4 gaan ze bijvoorbeeld vragen aan mij als docent stellen, durven ze zich meer kwetsbaar op te stellen.”
- Vaardigheden als gastdocent: als rode draad uit de gesprekken met de gastdocenten komt allereerst het flexibel kunnen inspelen op verschillende typen klassen, leerlingen en situaties als belangrijke vaardigheid voor gastdocenten naar voren. Zo zegt een van hen: “Het is een prachtig project, maar je kunt ‘m niet kaal geven. Je moet niet sec de handleiding volgen. Je moet inspelen op zaken uit de groep, zien wat je voor klas voor je hebt. Je moet inspelen op de dynamiek die daar speelt en daarin soms ook het lesprogramma loslaten (bijvoorbeeld alleen een filmpje laten zien in een les en even niet toekomen aan de andere delen).” Ook benadrukken beiden dat het belangrijk is om jezelf kwetsbaar op te stellen en dingen vanuit jezelf te delen (waar ook voldoende zelfkennis voor nodig is).
- Ten slotte voegt een van de gastdocenten twee organisatorische randvoorwaarden toe, namelijk:
  - Werkende techniek (voor de filmpjes)
  - Voldoende tijd, minimaal 60 minuten en idealiter 90 minuten per les.

Verbeteringen door te voeren in de lessen

Gevraag naar verbeteringen voor de lessen wanneer tijd en geld geen rol zouden spelen komen veel ideeën met meer interactie en uitwisseling op:

- Zo noemt een van hen: “Zelf aan de slag gaan met filmen, elkaar, over je eigen identiteit en uitleggen dat een groepje leerlingen elkaar gaat volgen om te snappen wat

de wereld van een ander is. Op die manier begeleiden, omdat je echt in elkaars leven gaat duiken. Dat zou top zijn, dan kun je al die dingen daaraan ontleen. Als Pietje en Ahmed bij elkaar over de vloer komen, als je ziet en ruikt wat er in de gezinnen gebeurt, hoe ze wonen, wat de gewoonten zijn. Laat het maar gaan en ervaren.”

- Ook de andere docent ziet graag meer uitwisseling, liefst tussen scholen: “Helemaal mooi zou zijn om twee aparte scholen die MIJ hebben gehad een film over identiteit te laten bekijken en dan vervolgens daarover in kleine groepen workshops doen. Dan juist mix met ‘witte’ en ‘zwarte’ scholen voor diversiteit.”
- Voor de laatste les (met als thema radicalisering) zou deze docent graag ook meer tijd nemen en de interactie opzoeken, zodat leerlingen meer reflecteren op het thema: “dat ze zelf hun vooroordelen/radicale ideeën kunnen onderzoeken want ze zijn natuurlijk wel puber dus héél erg voor of tegen iets. En het uitstapje maken om te kijken waarvoor ze bereid zouden zijn geweld te gebruiken: echt de randen op te zoeken, dat je zover gaat dat je vergeet wat de kern van jouw identiteit is, en hoe complex dat is, dat ze ontdekken hoe ingewikkeld dat is. Met nog meer tijd dat je een soort nazorg kan bieden; met wie kun je het hierover hebben? Kun je het thuis met iemand bespreken, of met iemand anders uit je omgeving over discussiëren? Wellicht hebben hun ouders wel extreme ideeën.”
- Ten slotte zou deze gastdocent in de basis van de lessen verschillende zaken doorontwikkelen, bijvoorbeeld een digitalisering van het werkboekje van MIJ (in de vorm van een app) en werkvormen ontwikkelen zodat er nog meer afgestemd kan worden op niveau en leeftijd.

4.1.4 Conclusies en aanbevelingen procesevaluatie MIJ (jr.)

Algemene conclusies: hoe verloopt de uitvoering van de MIJ (jr.)-lessen?

De uitvoering van de MIJ (jr.)-lessen verloopt over het algemeen erg goed. Zowel uit de observaties als uit alle interviews komt veel enthousiasme over de lessen en de gastdocenten terug. Het enthousiasme heeft zowel betrekking op de inhoud van de lessen, die zeker door de wat oudere leerling erg wordt gewaardeerd, als op de goede afwisseling en interactieve oefeningen in de lessen.

Ook de kwaliteiten van de gastdocenten zijn erg belangrijk in de uitvoering van en het oordeel over de lessen. Alle gastdocenten in dit onderzoek worden zeer positief beoordeeld.

Tijd is momenteel de grootste belemmering voor succesvolle uitvoering van de lessen. Ook voor het thema radicalisering in de lessen zijn er nog ontwikkelkansen, met name het verwerken van een diverser scala aan voorbeelden van typen extremisme en meer ruimte voor het gesprek over radicalisering (bijvoorbeeld door meer lestijd, een extra les, het toevoegen van een extra gespreks oefening).

Wat zijn succesfactoren?

Op basis van de observaties en interviews zien wij de volgende succesfactoren van de MIJ (jr.)-lessen:

- De inhoudelijke thema's, deze worden door zowel leerlingen als docenten als nieuw, interessant en relevant ervaren.

- De grote mate van afwisseling in de lessen.
- Veel herhaling van de hoofdthema's, aan de hand van concrete voorbeelden, zodat deze goed begrepen en onthouden worden door de leerlingen. Specifiek voor het praktijkonderwijs is de concrete koppeling aan hun stageplek of vervolgstudie ook heel waardevol, het maakt voor hen meteen duidelijk waar ze de lessen op kunnen toepassen.
- De interactieve oefeningen, met name:
  - De kaartjes met 'panic, stretch, comfort'
  - Imago-oefening
  - Kledingopdracht
  - 'Code kraken'
- De kwaliteiten van de gastdocenten. Daarbij gaat het met name om:
  - Het kunnen inspelen op een divers scala aan leerlingen en type klassen, waarbij ze goed de connectie kunnen maken met leerlingen.
  - De thema's 'doorleven', waardoor de gastdocenten op veel verschillende manieren concrete haakjes kunnen creëren bij vrij abstracte begrippen als primaire en secundaire identiteit.
  - Herkenning oproepen bij leerlingen door zelf ook niet 'doorsnee' te zijn en door in kleding, uitstraling en taalgebruik laagdrempelig over te komen.
  - Door zichzelf kwetsbaar op te stellen een voorbeeld te stellen.
- De filmpjes. De filmpjesreeks die wordt getoond tijdens de eerste vier lessen wordt met name als succesfactor genoemd door docenten en gastdocenten, terwijl de leerlingen met name het filmpje over M. uit de laatste les noemen. Het filmpje over Dante (een transgendermeisje) lijkt uit de eerste reeks het meest indruk gemaakt te hebben op de leerlingen, daar refereren ze wel vaak aan.
- De onafhankelijkheid van de gastdocent werd specifiek door docenten als succesfactor genoemd.

Naast de succesfactoren van MIJ (jr.) zelf zien we ook een aantal factoren die van invloed zijn op het succes van de lesreeks/die randwoorden voor succes zijn:

- De leeftijd van de leerlingen, waarbij met name de bovenbouwleerlingen er concrete en toepasbare lessen uit lijken te halen. Alle geïnterviewden (leerlingen, docenten en gastdocenten) geven ook aan dat de lessen het best passen wanneer leerlingen in de puberteit zitten en met dit soort thema's bezig zijn. Ook kan het dit type leerlingen helpen bij keuzes die ze moeten maken (zoals voor hun profiel) of bij hun stage of vervolgstudie.
- De aanwezigheid en betrokkenheid van de reguliere docent. Zowel voor het bewaken en behouden van de orde tijdens de gastlessen, als in het uitdragen van de inhoudelijke boodschap van MIJ (jr.) heeft de reguliere docent een belangrijke rol.

Wat zijn belemmerende factoren?

Uit de observaties en interviews zien we daarnaast ook een aantal factoren die de inzet en uitvoering van MIJ (jr.) belemmeren:

- Te weinig tijd voor de lessen in veel van de klassen. Deze belemmerende factor staat met stip op één en is door zowel leerlingen, docenten als gastdocenten veelvuldig genoemd.
- Wanneer een klas druk is en/of de reguliere docent minder helpt met het bewaken van de orde in de klas kunnen leerlingen erg/te druk worden bij oefeningen en andere dingen gaan doen of elkaar gaan 'klieren'.
- Het individuele werken in het werkboek van MIJ en het online lesprogramma van MIJ (jr.): dit wordt door veel leerlingen saai(er) gevonden en wordt soms zelfs niet gedaan.
- Ook de theoretische onderdelen en bijbehorende uitleg werden door leerlingen en docenten soms als te lang en teveel benoemd. Dit geldt met name voor de basisschool en het praktijkonderwijs.
- De filmpjes werden door sommige leerlingen als niet modern genoeg en 'te geacteerd' beschouwd.
- Het niet kennen van de klas als gastdocent, wat ervoor kan zorgen dat een gastdocent te gevoelige onderwerpen aansnijdt bij een specifieke leerling (daarom is het belangrijk daar goede afstemming over te hebben met de reguliere docent).
- Mogelijke stigmatisering door het filmpje over M., omdat dit enkel gaat over islamitisch extremisme.

4.2 Effectevaluatie MIJ (jr.)

De effectevaluatie geeft inzicht in de volgende vragen:

- Wat heeft de interventie MIJ/MIJ jr. opgeleverd bij de doelgroepen (opbrengsten)?
- In welke mate komen de opbrengsten overeen met de te behalen doelstellingen?
- Welke punten zijn er ter verbetering van de interventie MIJ (jr.)?

Thema's voor de vragenlijst

De doelstellingen van de MIJ (jr.)-lessen worden in deze rapportage nader toegelicht in Bijlage 4. Deze vormen de basis voor de thema's die zijn opgenomen in de vragenlijst voor de effectevaluatie. Concreet zijn de volgende thema's opgenomen in de vragenlijst; de concrete vraagstellingen worden weergegeven in de desbetreffende resultatensecties.

- Wat wordt bedoeld met 'primaire identiteit' en 'secundaire identiteit'.
- Oordeel over discriminatie en buitensluiten vanwege huidskleur en geloof.
- Tolerantie naar andere religie, andere mening, seksuele voorkeur en gelijke rechten.
- Omgang met anderen die een andere mening hebben dan zichzelf.
- Bewustwording van de beïnvloeding van de eigen identiteit door anderen.
- Wat wordt bedoeld met 'imago' en 'vooroordelen'.
- Zelfkennis over de eigen identiteit.
- Kritisch zijn over informatie op internet en verschil tussen feiten en meningen.
- Houding ten aanzien van het gebruik van geweld (alleen MIJ-lessen)
- Evaluatievragen over de MIJ (jr.)-lessen.

Als in dit hoofdstuk wordt gesproken over verschillen tussen de nulmeting en effectmeting zijn deze verschillen statistisch significant, tenzij expliciet wordt vermeld dat dit niet zo is.

4.2.1 Resultaten effectonderzoek

Primaire en secundaire identiteiten

Allereerst zijn aan de leerlingen twee kennisvragen voorgelegd: *weet je wat er bedoeld wordt met 'primaire identiteit' en 'secundaire identiteit'?* De leerlingen konden kiezen uit de volgende antwoordopties:

- Een identiteit waarvoor je zelf kunt kiezen. Zoals de kleren die je aantrekt, de muziek waarnaar je luistert, de manier waarop je je haar draagt, je hobby's.
- Een identiteit waarvoor je niet zelf kunt kiezen. Zoals je huidskleur, je religie, een handicap, of je een jongen of meisje bent.
- De leerlingen konden ook kiezen voor de antwoordoptie 'weet niet'.

Resultaten MIJ jr.

Uit de resultaten voor de MIJ jr.-lessen (zie tabel 2a) wordt duidelijk dat bij de nulmeting slechts 28 procent respectievelijk 25 procent van de leerlingen wist wat wordt bedoeld met 'primaire identiteit' en 'secundaire identiteit'. Na het volgen van de MIJ jr.-lessen zijn deze percentages fors gestegen naar 80 procent respectievelijk 79 procent.

Tabel 2a Resultaten kennisvraag primaire- en secundaire identiteit (MIJ jr.)

		Nulmeting	Nameting
Weet jij wat er bedoeld wordt met 'primaire identiteit'? Kruis het juiste hokje aan.	A. Weet ik niet.	58%	6%
	B. Primaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je zelf kunt kiezen.	14%	14%
	C. Primaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je niet zelf kunt kiezen.	28%	80%
		100%	100%
Weet jij wat er bedoeld wordt met 'secundaire identiteit'? Kruis het juiste hokje aan.	A. Weet ik niet.	62%	7%
	B. Secundaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je zelf kunt kiezen.	25%	79%
	C. Secundaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je niet zelf kunt kiezen.	13%	14%
		100%	100%

Resultaten MIJ

Bij de nulmeting van de MIJ-lessen constateren we dat de leerlingen iets vaker dan bij MIJ jr. al weten wat wordt bedoeld met 'primaire identiteit' en 'secundaire identiteit' (namelijk 41 respectievelijk 44 procent). Na het volgen van de MIJ-lessen zijn deze percentages fors gestegen naar 87 procent respectievelijk 88 procent (zie tabel 2b).

Tabel 2b Resultaten kennisvraag primaire- en secundaire identiteit (MIJ)

		Nulmeting	Nameting
Weet jij wat er bedoeld wordt met 'primaire identiteit'? Kruis het juiste hokje aan.	A. Weet ik niet.	50%	6%
	B. Primaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je zelf kunt kiezen.	9%	8%
	C. Primaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je niet zelf kunt kiezen.	41%	87%
		100%	100%
Weet jij wat er bedoeld wordt met 'secundaire identiteit'? Kruis het juiste hokje aan.	A. Weet ik niet.	50%	4%
	B. Secundaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je zelf kunt kiezen.	44%	88%
	C. Secundaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je niet zelf kunt kiezen.	6%	8%
		100%	100%

Oordeel over pesten/buitensluiten bij primaire en secundaire identiteiten

Aan de leerlingen is voor drie voorbeelden van primaire identiteit (geloof, huidskleur en handicap) gevraagd hoe erg zij het vinden als iemand wordt gepest of buitengesloten⁸.

De vraagstelling luidde:

Wat vind je ervan als iemand wordt gepest (buitengesloten)?

- Omdat hij of zij een andere huidskleur heeft dan jezelf?
- Omdat hij of zij een ander geloof heeft dan jezelf?
- Omdat hij of zij gehandicapt is?

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (heel erg) tot (helemaal) niet erg.

Aan de leerlingen is ook voor drie voorbeelden van secundaire identiteit (kleding, haardracht en muziekvoorkeur) gevraagd hoe erg zij het vinden als iemand wordt gepest of buitengesloten.

De vraagstelling luidde:

Wat vind je ervan als iemand wordt gepest (buitengesloten)?

- Vanwege de kleren die iemand draagt?
- Vanwege de manier waarop iemand zijn haar draagt?
- Vanwege de muziek waarnaar iemand luistert?

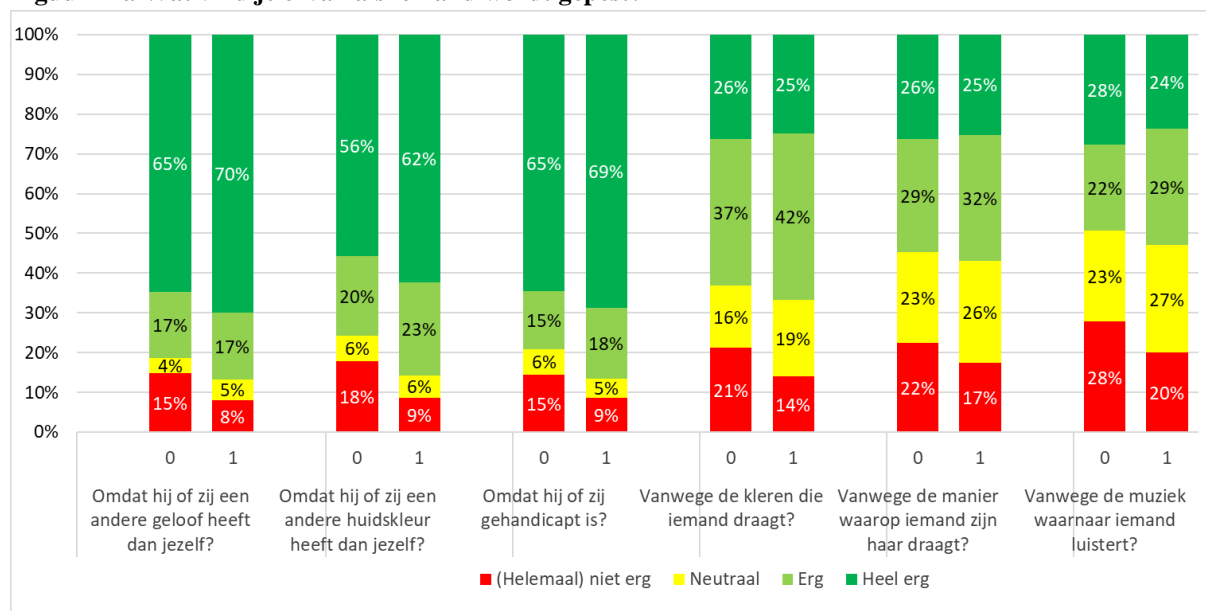
De 5-punts antwoordschaal varieerde van (heel erg) tot (helemaal) niet erg.

⁸ In de vragenlijsten voor de evaluatie van de MIJ-lessen is gekozen voor het woord 'uitsluiten' i.p.v. 'pesten' naar aanleiding van feedback bij het uittesten van de vragenlijst.

Resultaten lessen MIJ jr.

- Na het volgen van de MIJ jr.-lessen is het percentage leerlingen dat het (*helemaal*) *niet erg* vindt als iemand wordt gepest vanwege zijn of haar primaire identiteit (huidskleur, geloof en handicap) gedaald van gemiddeld 16 procent naar 9 procent. Het percentage leerlingen dat dit wel *erg* of *heel erg* vindt is gestegen van gemiddeld 79 procent naar 87 procent. Zie figuur 12a voor meer details.
- Bij secundaire identiteit (kleding, haardracht en muziekkeuze) zien we kleinere verschuivingen als gevolg van de lessen dan bij primaire identiteit. Het percentage leerlingen dat het (*helemaal*) *niet erg* vindt als iemand wordt gepest vanwege zijn of haar secundaire identiteit (kleding, haardracht en muziekkeuze) is gedaald van gemiddeld 24 procent naar 17 procent. Het percentage leerlingen dat dit wel *erg* of *heel erg* vindt is licht gestegen van gemiddeld 56 procent naar 59 procent. Deze verschuivingen zijn echter niet significant. Zie figuur 12a voor meer details.

Figuur 12a Wat vind je ervan als iemand wordt gepest?

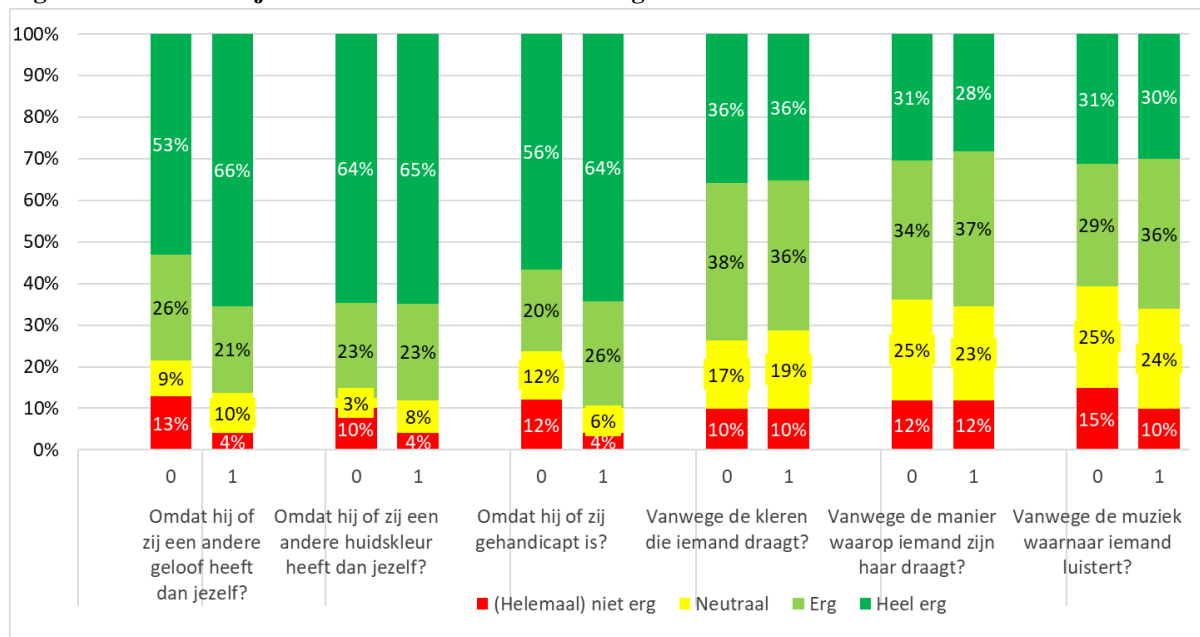

Resultaten lessen MIJ

- De evaluatie van de MIJ-lessen levert vergelijkbare resultaten op als de evaluatie van de MIJ jr.-lessen. Na het volgen van de MIJ-lessen is het percentage leerlingen dat het (*helemaal*) *niet erg* vindt als iemand wordt buitengesloten vanwege zijn of haar primaire identiteit (huidskleur, geloof en handicap) gedaald van gemiddeld 12 procent naar 4 procent. Het percentage leerlingen dat dit wél *erg* of *heel erg* vindt is gestegen van gemiddeld 80 procent naar 88 procent. Zie figuur 1b voor meer details.
- Bij secundaire identiteit (kleding, haardracht en muziekkeuze) zien we geen of kleinere verschuivingen. Het percentage leerlingen dat het (*helemaal*) *niet erg* vindt als iemand wordt gepest vanwege zijn of haar secundaire identiteit (kleding, haardracht en muziekkeuze) is licht gedaald van gemiddeld 12 procent naar 10 procent, deze daling is echter niet significant. Het percentage leerlingen dat dit wél *erg*

of (*heel*) erg vindt is licht gestegen van gemiddeld 66 procent naar 68 procent. Deze toename is eveneens niet significant. Zie figuur 12b voor meer details.

Figuur 12b Wat vind je ervan als iemand wordt buitengesloten?

Tolerantie naar andere religie, andere mening, seksuele voorkeur en gelijke rechten

Aan de leerlingen is gevraagd om voor de volgende vier stellingen aan te geven in hoeverre ze het met deze stellingen eens of oneens zijn. De stellingen luiden als volgt:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

- Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil.
- Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben.
- Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht.
- Ik vind dat mannen en vrouwen evenveel rechten moeten hebben in Nederland.

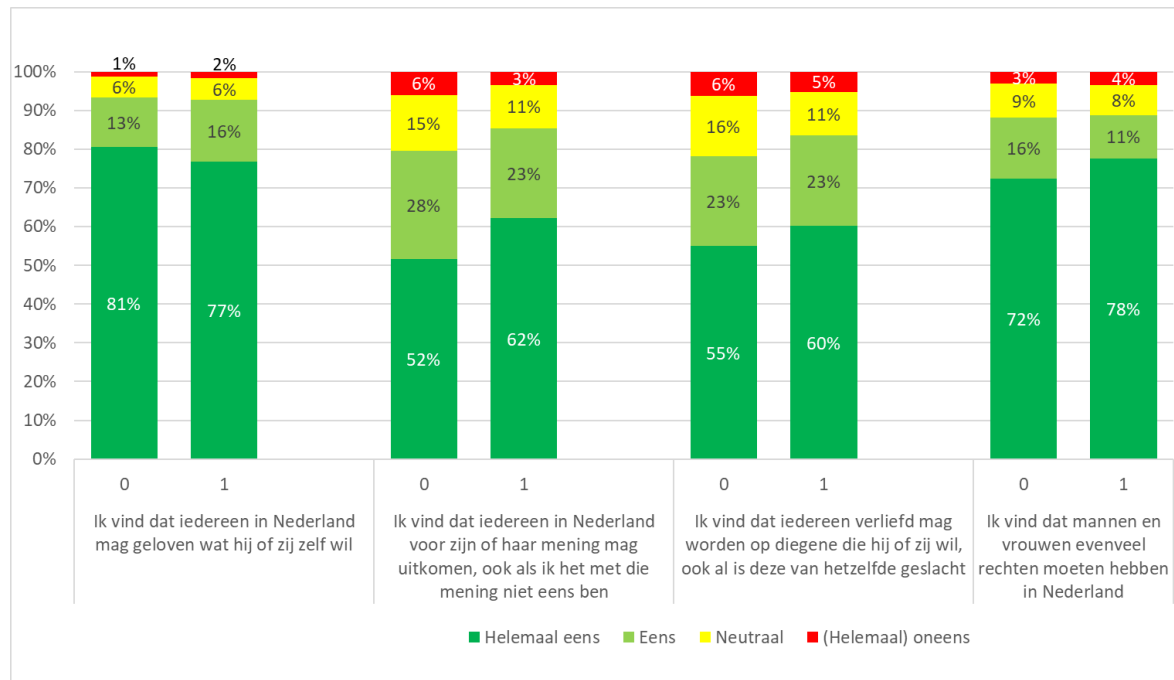
De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

Resultaten lessen MIJ jr.

Reeds bij de afname van de nulmeting zegt de overgrote meerderheid van de leerlingen (tussen 78-93 procent) het met de voorgelegde stellingen (helemaal) eens te zijn. Bij de effectmeting hebben we desalniettemin voor één van de vier stellingen een significante verschuiving vastgesteld, namelijk voor de stelling 'Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben'. Het percentage leerlingen dat het oneens is met deze stelling is gehalveerd van 6 procent naar 3

procent; het percentage leerlingen dat ‘neutraal’ is t.a.v. de stelling is gedaald van 15 procent naar 11 procent. Zie figuur 13a voor meer details.

Figuur 13a Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken (rechten, vrijheden)

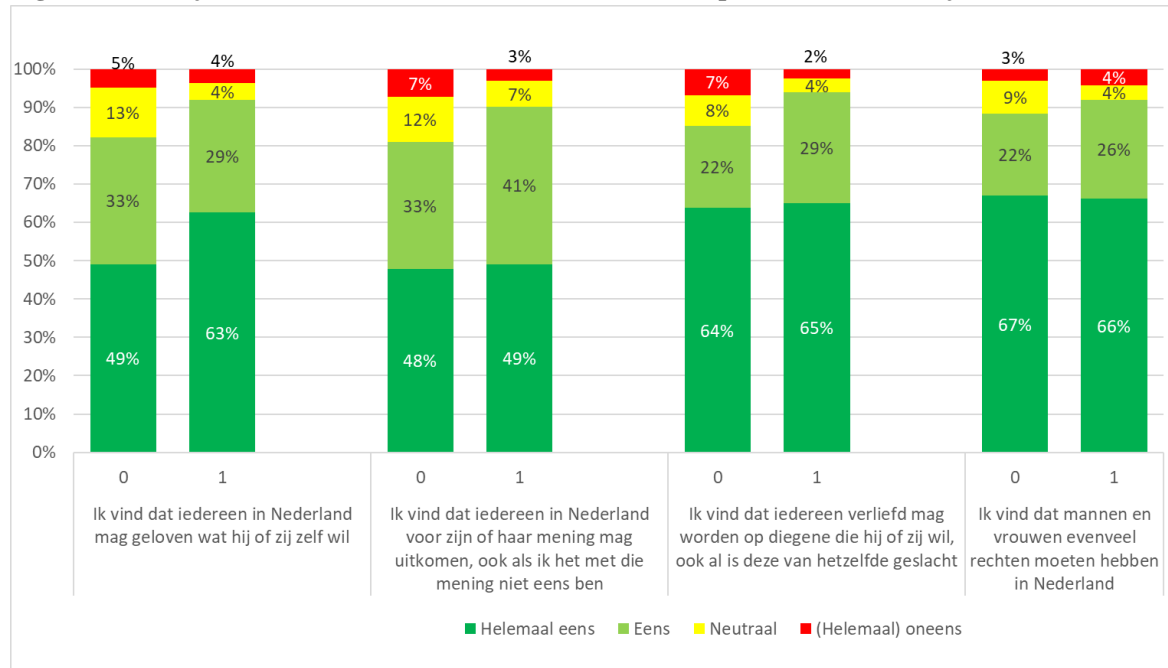

Resultaten lessen MIJ

Bij de effectmeting van de MIJ-lessen constateren we iets grotere verschuivingen tussen de nulmeting en de effectmeting dan bij MIJ jr. We zien dat het percentage leerlingen dat bij de nulmeting antwoordt met (helemaal) oneens of neutraal op de vier stellingen bij de effectmeting is gehalveerd (gemiddeld over de vier stellingen is deze daling van 16 procent naar 8 procent). Op het niveau van individuele stellingen is deze daling alleen significant voor de stelling *‘Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil’*. Als we de vier items samennemen als een meetschaal dan blijkt de daling over de vier items *gezamenlijk* wel significant te zijn. Zie figuur 13b voor meer details.

Figuur 13b Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken (rechten, vrijheden)

Aan de leerlingen is gevraagd aan te geven in hoeverre ze het eens of oneens zijn met vier stellingen die gaan over (intentie) tot gedrag. De stellingen luiden als volgt:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

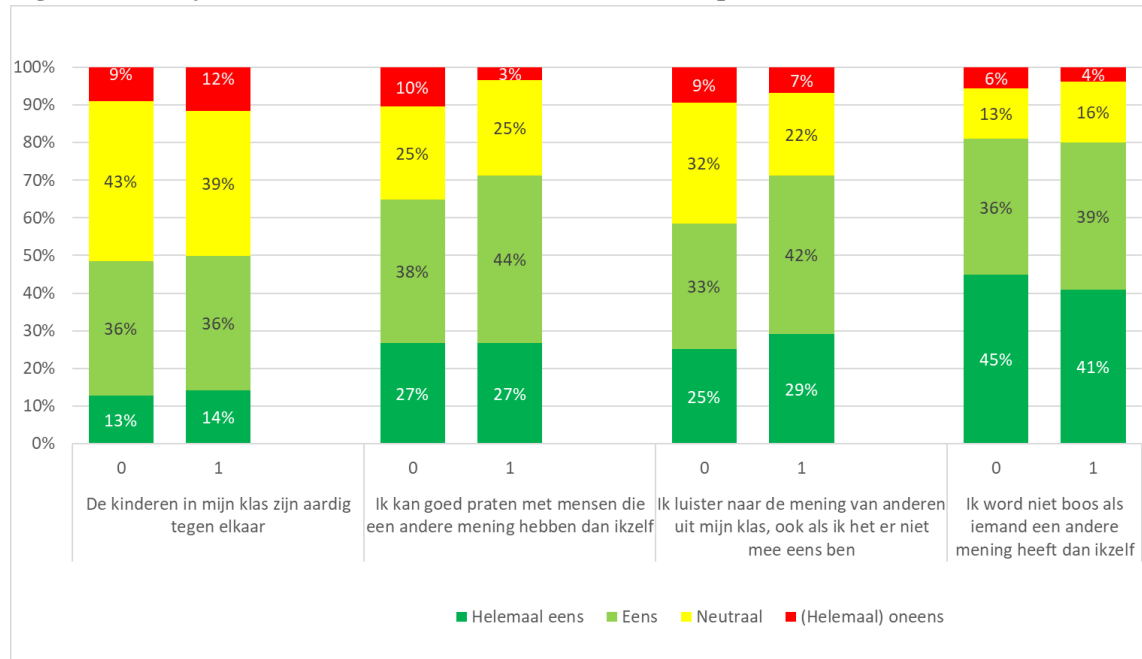
- Ik kan goed praten met mensen die een andere mening hebben dan ikzelf.
- De kinderen in mijn klas zijn aardig tegen elkaar.
- Ik luister naar de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er zelf niet mee eens ben.
- Ik word snel boos als iemand een andere mening heeft dan ikzelf.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

Resultaten lessen MIJ jr.

In de effectmeting na afloop van de MIJ jr.-lessen blijkt een significante stijging (van 59 naar 71 procent) van het percentage leerlingen dat het eens of helemaal eens is met de stelling ‘Ik luister naar de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben’. Op de andere drie stellingen zijn geen significante verschuivingen. Zie figuur 14a voor meer details.

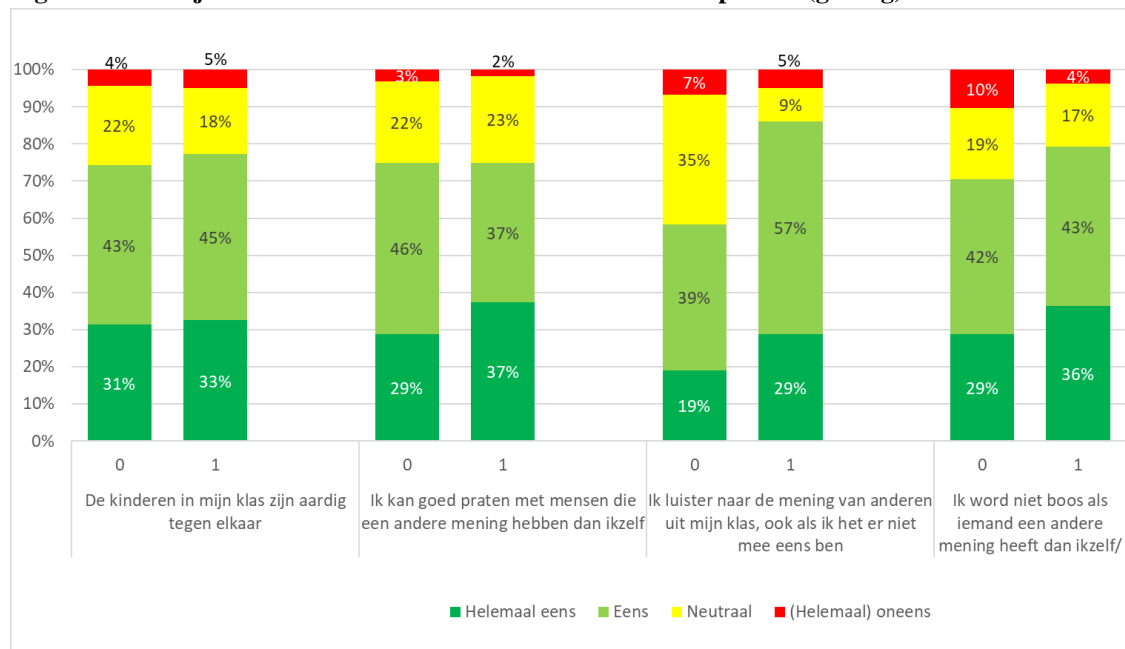
Figuur 14a Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

Resultaten lessen MIJ

Ook uit de effectmeting na afloop van de MIJ-lessen blijkt een significante stijging (van 58 naar 86 procent) van het percentage leerlingen dat zegt te luisteren naar de mening met mensen die een andere mening hebben dan zichzelf. Op de andere drie stellingen zijn geen significante verschuivingen. Zie figuur 14b voor meer details.

Figuur 14b Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken (gedrag)

Beïnvloeding door anderen

Kennisvraag over hoe beïnvloeding door anderen werkt

In het onderzoek is aan de leerlingen allereerst een kennisvraag voorgelegd over beïnvloeding door anderen. Concreet is de volgende vraag voorgelegd:

In de lessen van MIJ zal worden (is) uitgelegd hoe anderen (zoals ouders, vrienden, vloggers, rappers/andere muzikanten en reclame) invloed hebben op welke kleren of muziek je mooi vindt, en welke sport je doet. Dat noemen we 'beïnvloeding'. In hoeverre heb je (nu al) kennis over hoe deze beïnvloeding werkt?

- Ik heb hierover geen kennis.
- Ik heb hierover weinig kennis.
- Ik heb hierover enige kennis.
- Ik heb hierover veel kennis.
- Ik heb hierover heel veel kennis.

Resultaten lessen MIJ jr.

Leerlingen zeggen in de effectmeting vaker dan in de nulmeting dat ze kennis hebben over hoe beïnvloeding door anderen werkt. Het percentage leerlingen dat hierover geen of weinig kennis heeft is gedaald van 36 procent naar 17 procent. Het percentage leerlingen dat zegt hierover (heel) veel kennis te hebben is gestegen van 32 procent naar 44 procent. (Zie tabel 3a)

Tabel 3a Kennisvraag over hoe beïnvloeding door anderen werkt

		Nulmeting	Effect meting
In de lessen van MIJ jr. zal worden uitgelegd (is uitgelegd) hoe anderen invloed hebben op welke kleren of muziek je mooi vindt, en welke sport je doet. In hoeverre heb je nu (al) kennis over hoe deze beïnvloeding werkt?	Ik heb hierover geen kennis	17%	5%
	Ik heb hierover weinig kennis	19%	12%
	Ik heb hierover enige kennis	33%	40%
	Ik heb hierover veel kennis	23%	34%
	Ik heb hierover heel veel kennis	9%	10%

Resultaten lessen MIJ

Ook leerlingen die de MIJ-lessen hebben gevolgd zeggen vaker in de effectmeting dan in de nulmeting dat ze kennis hebben over hoe beïnvloeding door anderen werkt. Het percentage leerlingen dat hierover geen of weinig kennis heeft is gedaald van 18 procent naar 12 procent. Het percentage leerlingen dat zegt hierover (heel) veel kennis te hebben is gestegen van 31 procent naar 65 procent. Deze stijging is groter voor MIJ dan voor MIJ jr. (zie tabel 3b).

Tabel 3b Kennisvraag over hoe beïnvloeding door anderen werkt

		Nulmeting	Effect meting
In de lessen van MIJ zal worden uitgelegd (is uitgelegd) hoe anderen invloed hebben op welke kleren of muziek je mooi vindt, en welke sport je doet. In hoeverre heb je nu (al) kennis over hoe deze beïnvloeding werkt?	Ik heb hierover geen kennis	6%	5%
	Ik heb hierover weinig kennis	12%	7%
	Ik heb hierover enige kennis	52%	24%
	Ik heb hierover veel kennis	24%	51%
	Ik heb hierover heel veel kennis	7%	14%

Bewustwording over beïnvloeding door anderen

Aan de leerlingen is de vraag voorgelegd wie volgens hun invloed heeft op welke kleren of muziek zij mooi vinden en op welke sporten ze doen. De concrete vraagstelling staat hieronder:

Wie heeft invloed op welke kleren of muziek jij mooi vindt en op welke sport je doet?

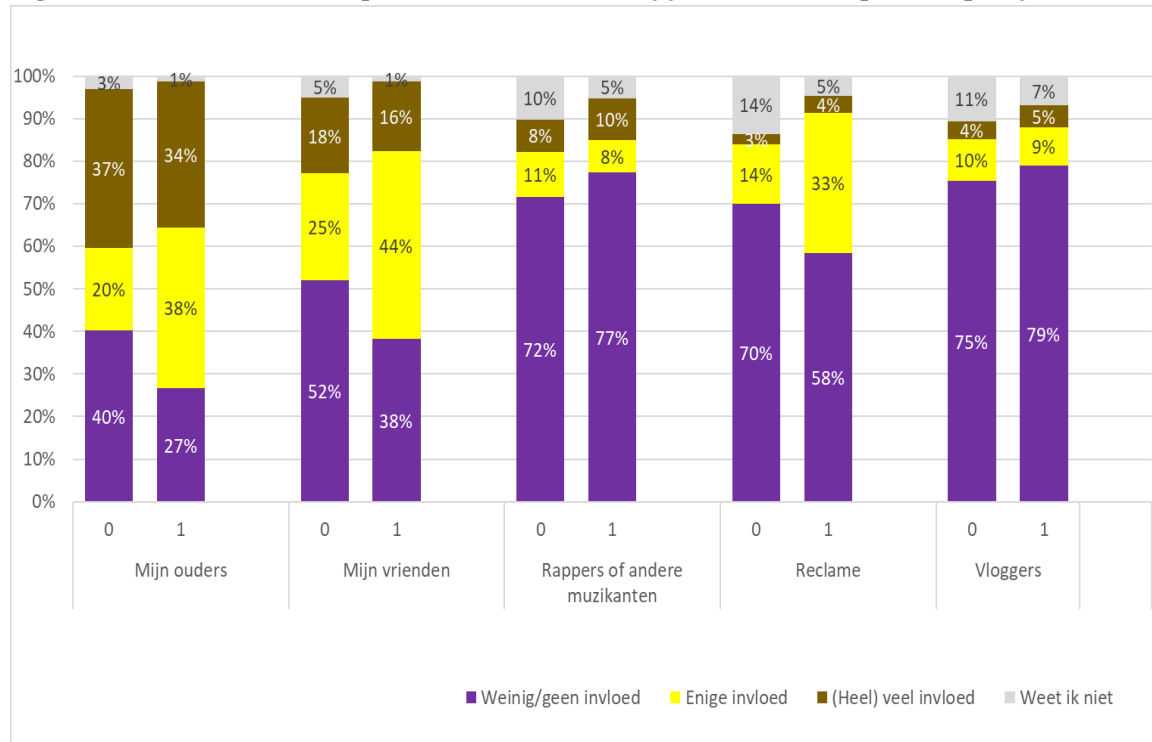
- Mijn ouders
- Mijn vrienden
- Vloggers
- Rappers of andere muzikanten
- Reclame

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (heel) veel invloed tot (geen) invloed. Ook kon de optie 'weet ik niet' worden gekozen.

Resultaten lessen MIJ jr.

Uit de resultaten van de analyses (zie figuur 15a) blijkt dat in de effectmeting leerlingen significant vaker dan in de nulmeting zeggen dat 'ouders', 'vrienden' en 'reclame' invloed hebben op welke kleren of muziek zij mooi vinden en op welke sporten ze doen. Ten aanzien van 'rappers en andere muzikanten' en 'vloggers' zijn geen significante verschuivingen. We zien bij 'ouders', 'vrienden' en 'reclame' met name een verschuiving van 'geen/weinig' invloed' naar 'enige invloed' (de categorie 'veel invloed' blijft nagenoeg onveranderd).

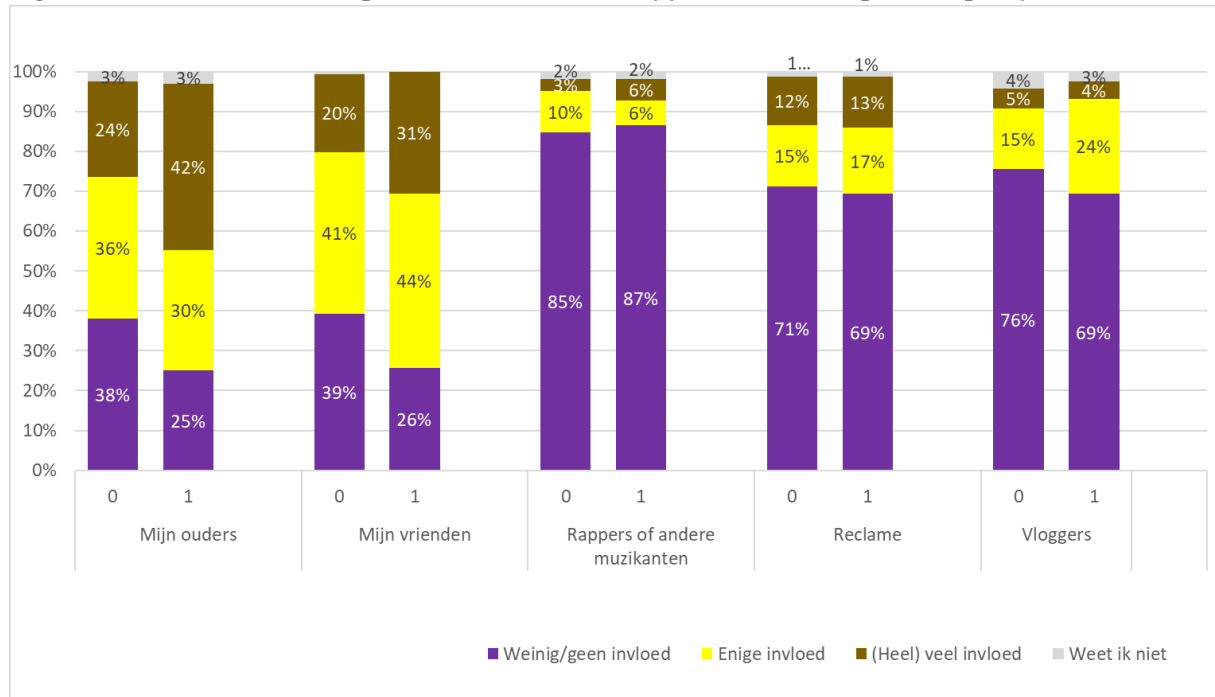
Figuur 15a Wie heeft invloed op welke kleren of muziek jij mooi vindt en op welke sport je doet?

Resultaten lessen MIJ

De resultaten voor de MIJ-lessen wijken af van de resultaten voor de MIJ jr.-lessen. Uit de analyses voor de MIJ-lessen blijkt dat leerlingen significant vaker in de effectmeting dan in de nulmeting zeggen dat ‘ouders’ en ‘vrienden’ *veel invloed* hebben op welke kleren of muziek zij mooi vinden en op welke sporten ze doen. Bij MIJ jr. betrof deze toename de categorie ‘*enige invloed*’. Ten aanzien van ‘rappers en andere muzikanten’, ‘vloggers’ maar ook reclame zijn geen significante verschuivingen. Zie figuur 15b voor meer details.

Figuur 15b Wie heeft invloed op welke kleren of muziek jij mooi vindt en op welke sport je doet?

Wat wordt bedoeld met ‘vooroordelen’ en ‘imago’

Aan de leerlingen is gevraagd: weet je wat er bedoeld wordt met ‘vooroordelen’ en ‘imago’? De concrete vraagstellingen luiden als volgt:

In de lessen van MIJ zal worden (is) uitgelegd wat wordt bedoeld met ‘imago’ en ‘vooroordelen’.

Wat wordt er volgens jou bedoeld met ‘vooroordelen’?

- Weet ik niet.
- Dat betekent dat je een mening hebt over iemand die waar is.
- Dat betekent dat je een mening hebt over iemand zonder dat je weet of het waar is.

Wat wordt er volgens jou bedoeld met ‘imago’?

- Weet ik niet.
- Het imago van iemand is hoe iemand in werkelijkheid is.
- Het imago van iemand is hoe anderen iemand zien, hoe iemand overkomt op anderen. Maar in werkelijkheid kan iemand anders zijn.

Resultaten lessen MIJ jr.

In de effectmeting weten leerlingen aanzienlijk vaker dan in de nulmeting wat wordt bedoeld met imago en vooroordelen. Het percentage leerlingen dat het goede antwoord geeft is bij vooroordelen gestegen van 54 procent naar 75 procent en bij imago van 36 procent naar 70 procent (zie tabel 3a).

Tabel 3a Kennisvraag: wat wordt bedoeld met 'imago' en 'vooroordelen'?

		Nulmeting	Eenmeting
Weet jij wat er bedoeld wordt met 'vooroordelen'?	A. Weet ik niet.	36%	13%
	B. Dat betekent dat je een mening hebt over iemand die waar is.	11%	12%
	C. Dat betekent dat je een mening hebt over iemand zonder dat je weet of het waar is.	53%	75%
		100%	100%
Weet jij wat er bedoeld wordt met 'imago'?	A. Weet ik niet.	53%	14%
	B. Het imago van iemand is hoe iemand in werkelijkheid is.	11%	16%
	C. Het imago van iemand is hoe anderen iemand zien, hoe iemand overkomt op anderen. Maar in werkelijkheid kan iemand anders zijn.	36%	70%
		100%	100%

Resultaten lessen MIJ

Bij de MIJ-lessen is het percentage leerlingen dat al bij de nulmeting weet wat wordt bedoeld met imago en vooroordelen aanzienlijk hoger dan bij de MIJ jr.-lessen. De stijging op kennis is daarom ook minder groot. Het percentage leerlingen dat het goede antwoord geeft is bij vooroordelen gestegen van 82 procent naar 88 procent (toename niet significant) en bij imago van 60 procent naar 77 procent (toename wel significant) (zie tabel 3b).

Tabel 3b Kennisvraag: wat wordt bedoeld met 'imago' en 'vooroordelen'?

		Nulmeting	Eenmeting
Weet jij wat er bedoeld wordt met 'vooroordelen'?	A. Weet ik niet.	12%	9%
	B. Dat betekent dat je een mening hebt over iemand die waar is.	6%	3%
	C. Dat betekent dat je een mening hebt over iemand zonder dat je weet of het waar is.	82%	88%
		100%	100%
Weet jij wat er bedoeld wordt met 'imago'?	A. Weet ik niet.	26%	11%
	B. Het imago van iemand is hoe iemand in werkelijkheid is.	14%	12%
	C. Het imago van iemand is hoe anderen iemand zien, hoe iemand overkomt op anderen. Maar in werkelijkheid kan iemand anders zijn.	60%	77%
		100%	100%

Zelfkennis over de eigen identiteit

Aan de leerlingen is gevraagd om bij de volgende zes stellingen *over zelfkennis over de eigen identiteit* aan te geven in hoeverre ze het ermee eens of oneens zijn. De stellingen luiden als volgt:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

- Ik begrijp goed wie ik ben en wat ik leuk vind.
- Ik kan goed uitleggen aan anderen wie ik ben en wat ik leuk vind.
- Ik weet goed hoe anderen over mij denken.
- Ik begrijp goed waarom anderen zo over mij denken.
- Ik weet goed wat anderen leuk aan mij vinden.
- Ik weet goed wat anderen niet leuk aan mij vinden.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

Resultaten lessen MIJ jr.

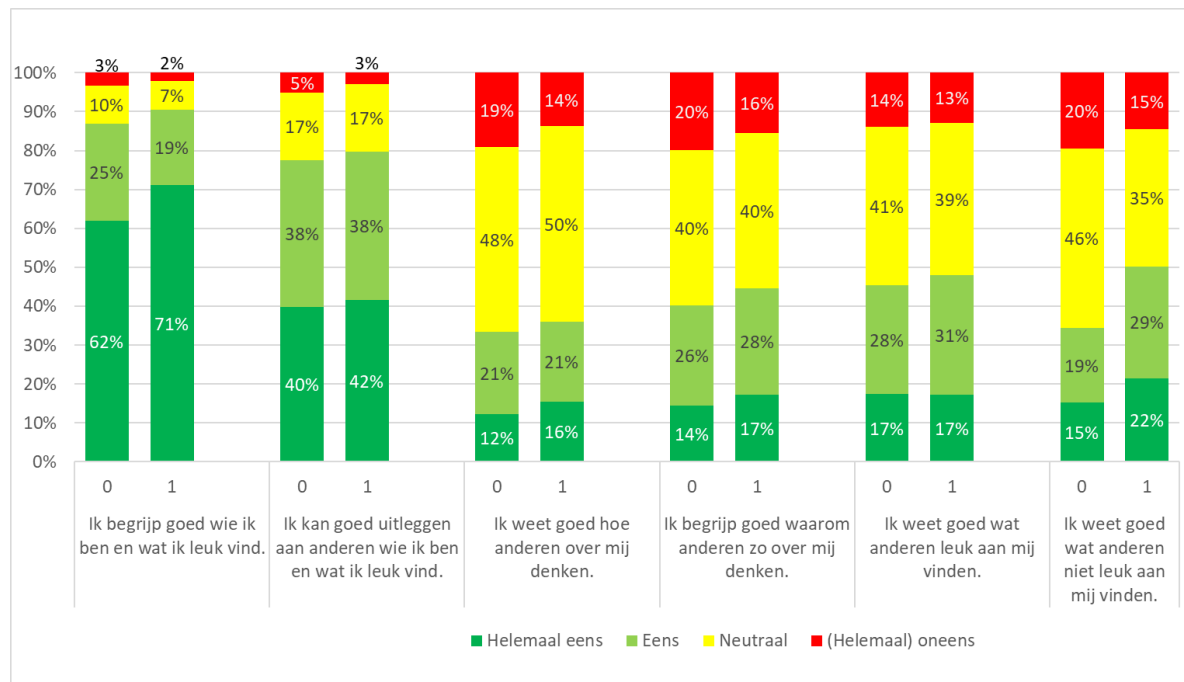
In de resultaten in figuur 16a zien we kleine verschuivingen tussen de nulmeting en effectmeting. De enige vraagstelling waarop sprake is van een significante verschuiving tussen de nulmeting en effectmeting is *‘Ik weet goed wat anderen niet leuk aan mij vinden’*. Op deze stelling is het aantal leerlingen dat antwoord met ‘eens’ gestegen van 34 procent naar 51 procent. Op de andere stellingen is de tendens dat leerlingen in de effectmeting *iets vaker* aangeven het met de stelling eens te zijn en *iets minder vaak* ‘oneens’ dan in de nulmeting. Op individuele vraagstellingen zijn deze resultaten niet significant; indien we echter de zes vragen als een ‘meetschaal’ samennemen dan blijken de geaggregeerde verschuivingen op de meetschaal tussen de nulmeting en effectmeting wel significant te zijn.⁹

---

⁹ Het resultaat op de meetschaal is weliswaar significant maar moet met terughoudendheid worden geïnterpreteerd. De effectgrootte (de verschuiving in percentages ‘eens’ respectievelijk ‘oneens’ tussen de nulmeting en effectmeting) is immers beperkt.

Figuur 16a Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken (zelfkennis identiteit)

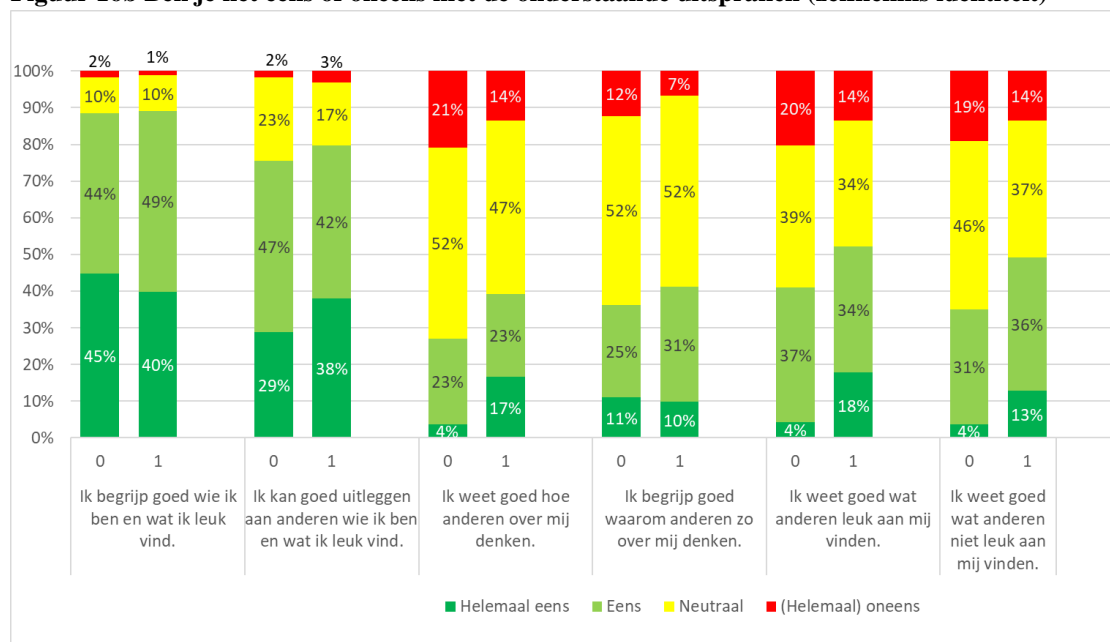

Resultaten lessen MIJ

De resultaten voor de MIJ-lessen wijken weinig af van de resultaten voor de MIJ-jr.-lessen. Ook voor de MIJ-lessen (zie figuur 16b) zien we (relatief) beperkte verschuivingen tussen de nulmeting en effectmeting (maar gemiddeld iets groter dan voor MIJ jr.). Op drie uitspraken zijn de resultaten significant:

- Ik weet goed hoe anderen over mij denken.
- Ik weet goed wat anderen leuk aan mij vinden.
- Ik weet goed wat anderen niet leuk aan mij vinden.

Figuur 16b Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken (zelfkennis identiteit)

Kritisch zijn over informatie op internet en verschil tussen feiten en meningen

Aan de leerlingen zijn vier stellingen omtrent informatie op internet en het verschil tussen feiten en meningen voorgelegd. Leerlingen konden aangeven in hoeverre ze het met deze stellingen eens of oneens zijn. De stellingen luiden als volgt:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

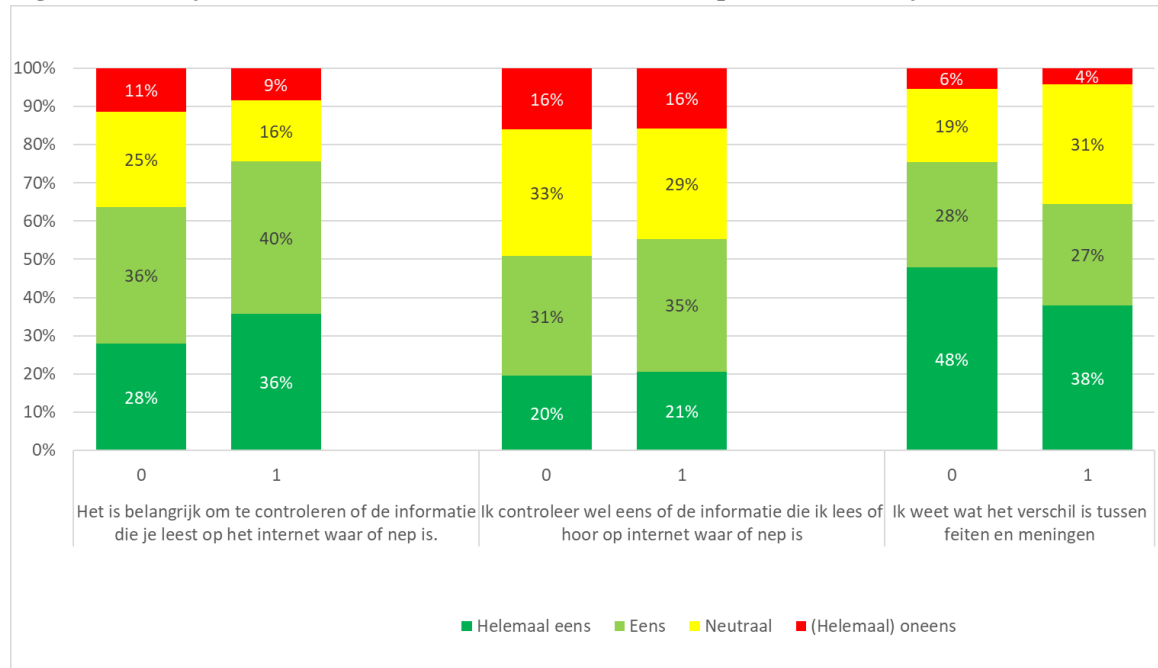
- Informatie op het internet is meestal waar.
- Het is belangrijk om te controleren of de informatie die je leest op het internet waar of nep is.
- Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees of hoor op internet waar of nep is.
- Ik weet wat het verschil is tussen feiten en meningen.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

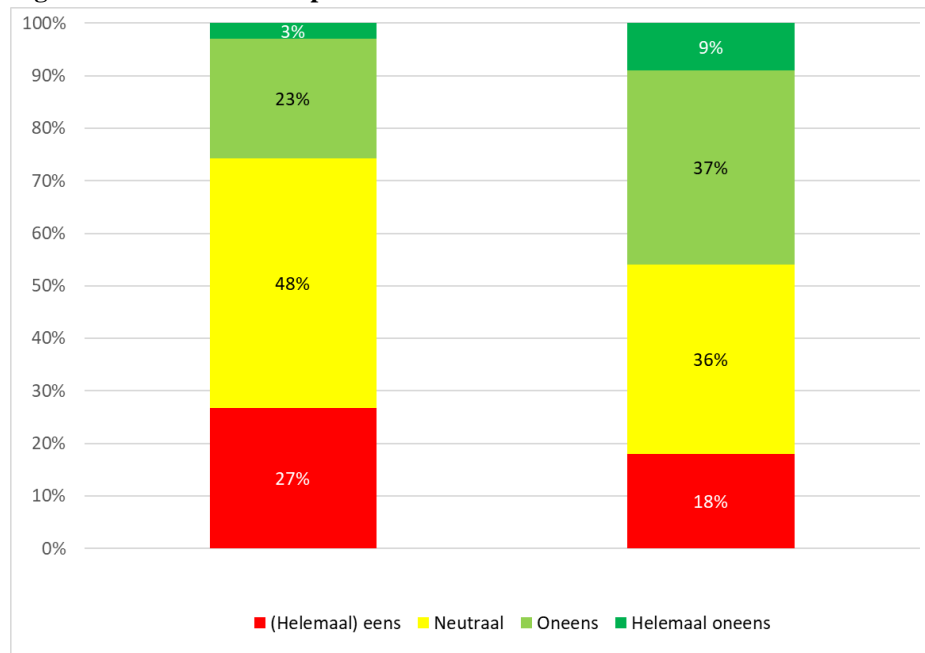
Resultaten lessen MIJ jr.

De resultaten staan in figuren 17a en 18a. We zien kleine verschuivingen tussen de nulmeting en effectmeting. Uit de resultaten kunnen we opmaken dat bij de effectmeting het percentage leerlingen is toegenomen dat het belangrijk vindt om te controleren of de informatie die je leest op het internet waar of nep is (toename van 64 procent naar 76 procent). Daarentegen zien we op de gedragsvraag (*'Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees of hoor op internet waar of nep is'*) geen toename. Het percentage leerlingen dat zegt het verschil te weten tussen feiten en meningen is *afgenomen* (van 76 procent naar 65 procent). Mogelijk kan dit worden verklaard uit de aanname dat leerlingen zich in de MIJ jr.-lessen vooral bewuster worden van het feit dat feiten en meningen soms moeilijk zijn te onderscheiden. Voor het leren van vaardigheden om feiten en meningen ook daadwerkelijk van elkaar te scheiden is echter meer nodig. Tot slot constateren we dat het percentage leerlingen dat het oneens is met de stelling dat informatie op internet meestal waar is, is gestegen van 26 procent naar 46 procent. Klaarblijkelijk zijn leerlingen kritischer geworden over het waarheidsgehalte van informatie op het internet.

Figuur 17a Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken (mediawijsheid internet)

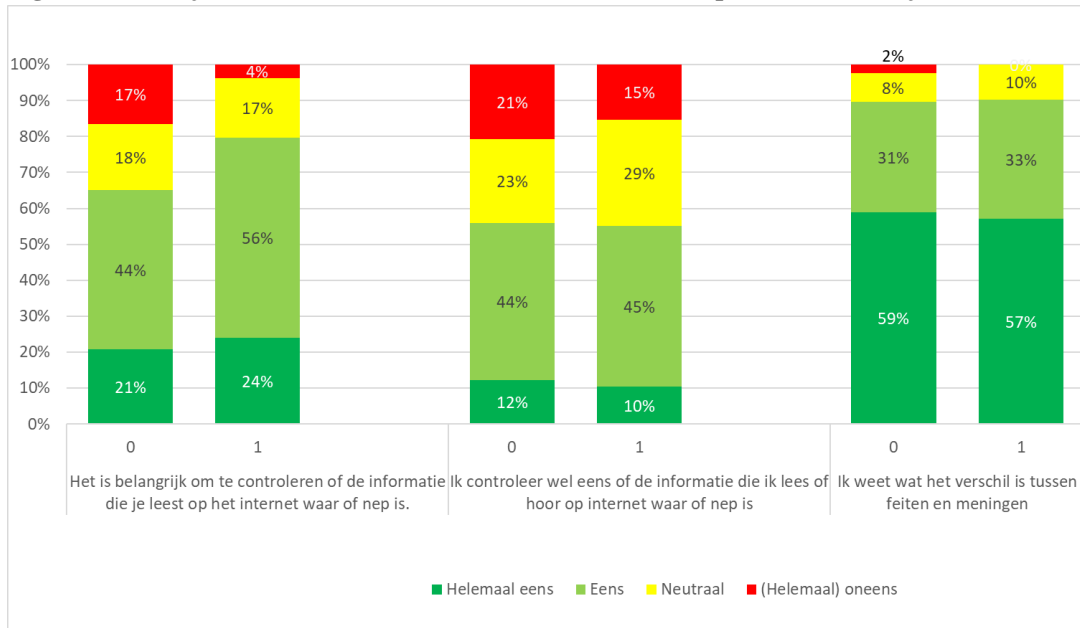
Figuur 18a Is informatie op internet meestal waar?

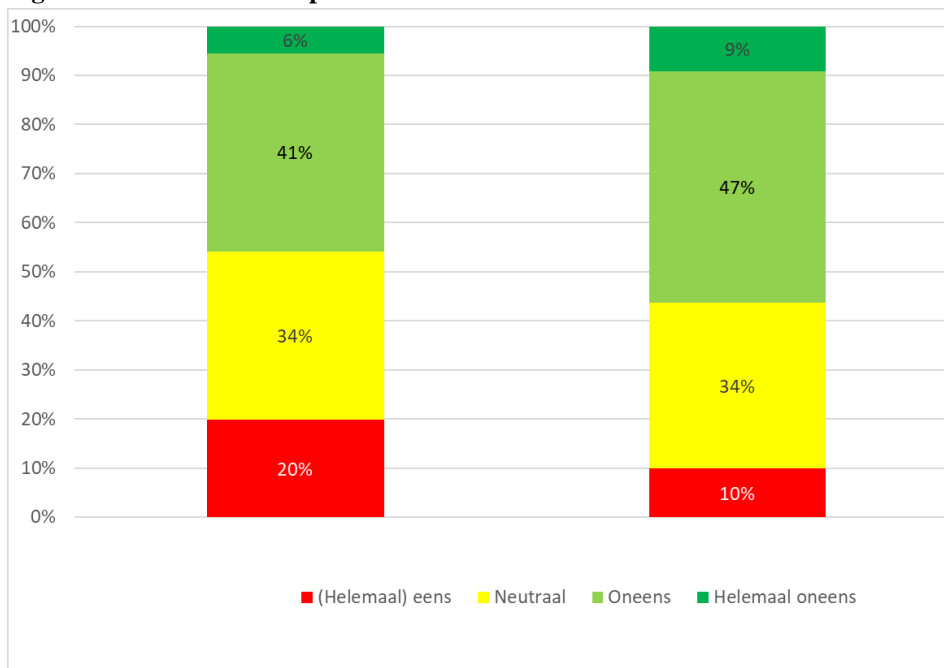
Resultaten lessen MIJ

De resultaten staan in figuren 17b en 18b. Het percentage leerlingen dat het belangrijk vindt om te controleren of de informatie die je leest op het internet waar of nep is, is toegenomen van 65 procent naar 80 procent. Op de gedragsvraag ('Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees of hoor op internet waar of nep is') en op de vraag 'Ik weet het verschil tussen feiten en meningen' zijn geen verschillen tussen de nulmeting en effectmeting. Het percentage leerlingen dat het oneens is met de stelling dat informatie op internet meestal waar is, is gestegen van 47 procent naar 56 procent (dit is een kleinere stijging dan bij MIJ jr.).

Figuur 17b Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken (mediawijsheid internet)

Figuur 18b Is informatie op internet meestal waar?

Houding ten aanzien van het gebruik van geweld

Alleen aan de leerlingen die lessen van MIJ hebben gevolgd zijn enkele stellingen voorgelegd over het gebruik van geweld. De stellingen luiden als volgt:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

- Als iemand een ideaal nastreeft, kan geweld soms nodig zijn.
- Ik begrijp het als mensen geweld gebruiken om hun doelen en idealen te bereiken.
- Ik vind het fout als mensen geweld gebruiken, ook al is dat voor een goed doel.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

Resultaten lessen MIJ

Uit de resultaten in figuur 19 wordt duidelijk dat op twee van de drie stellingen een effect kan worden vastgesteld. Het aantal leerlingen dat het oneens is met de stelling ‘als iemand een ideaal nastreeft, kan geweld soms nodig zijn’ is gestegen van 36 procent bij de nulmeting naar 50 procent bij de effectmeting. En op de stelling ‘Ik vind het fout als mensen geweld gebruiken, ook al is dat voor een goed doel’ zien we dat bij de nulmeting 38procent van de leerlingen met de stelling instemt; bij de effectmeting is dit percentage toegenomen tot 53 procent.

Figuur 19 Houding ten aanzien van het gebruik van geweld

Evaluatie door leerlingen van MIJ (jr.)

Tot slot zijn aan de leerlingen in de effectmeting enkele evaluatievragen voorgelegd over MIJ respectievelijk MIJ jr. De concrete evaluatievragen die zijn gesteld zijn de volgende:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

- Ik vond de MIJ / MIJ jr.-les(sen) leuk
- Ik vond de MIJ / MIJ jr.-les(sen) interessant
- Ik vond de MIJ / MIJ jr.-les(sen) leerzaam
- Ik vond de MIJ / MIJ jr.-les(sen) goed te begrijpen
- Ik vond dat de docent goed les gaf
- De MIJ / MIJ jr.-les(sen) zijn belangrijk om te krijgen

Alleen gevraagd voor de MIJ-les(sen):

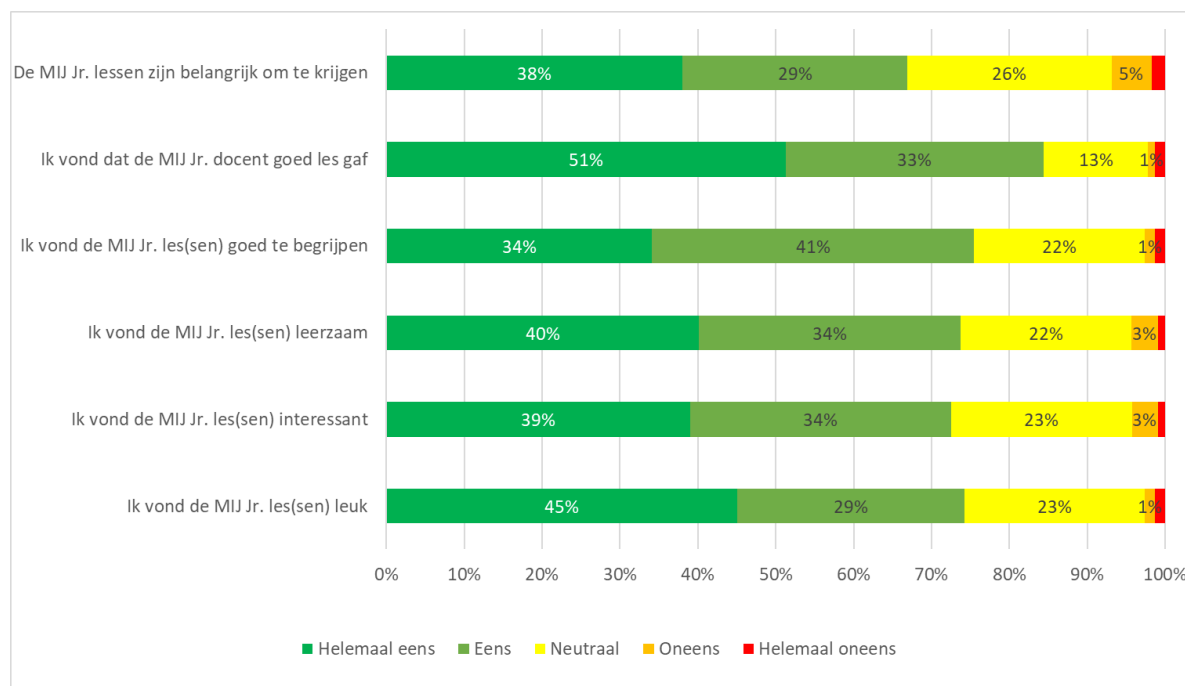
- Door de MIJ-les(sen) lukt het beter om me in te leven in mensen die anders zijn dan ik.
- Door de MIJ-les(sen) ben ik me bewuster geworden van mijn overeenkomsten met mensen met andere achtergronden.
- Door de MIJ-les(sen) vind ik de verschillen tussen mezelf en mensen met andere achtergronden minder belangrijk geworden.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

Resultaten lessen MIJ jr.

De resultaten in figuur 20a laten zien dat de meeste leerlingen de lessen van MIJ jr. positief beoordelen. De 6 evaluatievragen worden tussen 67-84 procent van de leerlingen positief beantwoord. De meest positieve score zien we op de vraag 'Ik vond dat de docent goed les gaf'. Hiermee is 84 procent van de leerlingen het (helemaal) eens, 13 procent neutraal en slechts 3 procent is hierover negatief. De relatief minst positieve score betreft de vraag 'De MIJ jr.-les(sen) zijn belangrijk om te krijgen'. Hiermee is 67 procent van de leerlingen het (helemaal) eens, 26 procent neutraal en 7 procent negatief.

Figuur 20a Evaluatie lessen MIJ jr.

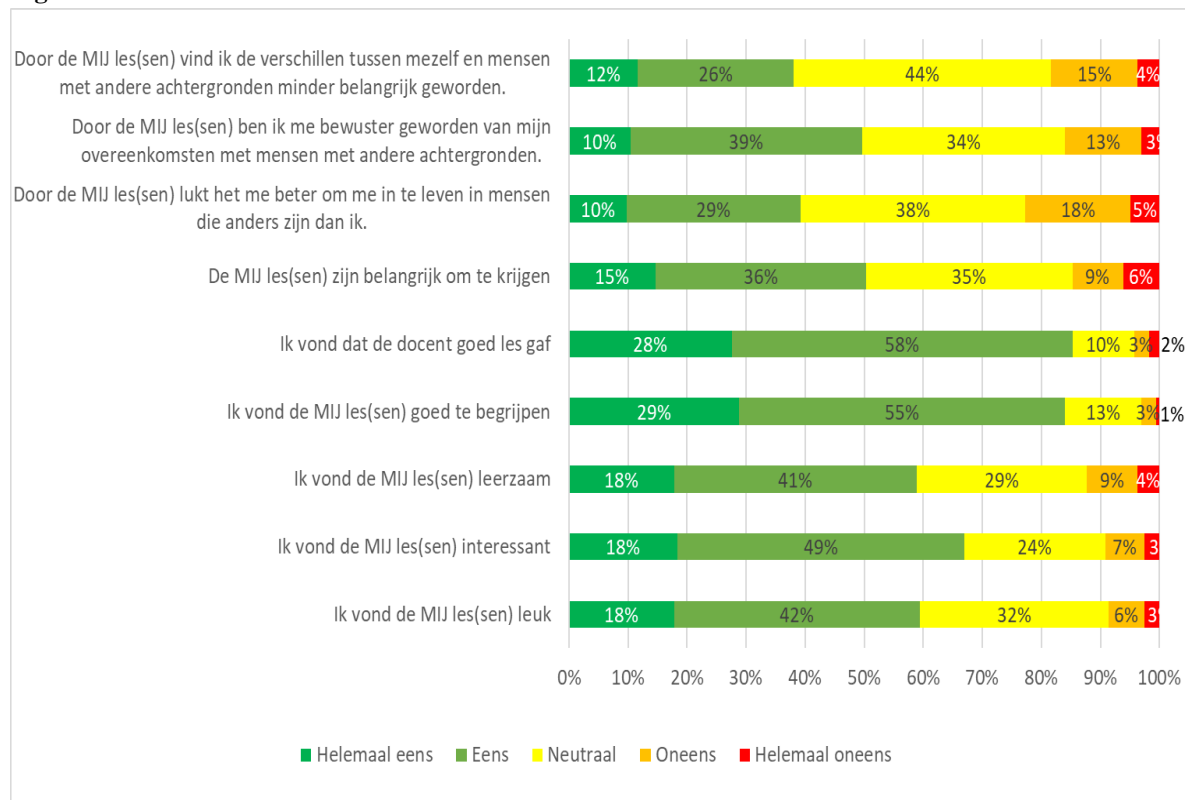
Resultaten lessen MIJ

Net zoals de lessen van MIJ jr. worden ook de MIJ-lessen door meeste leerlingen positief beoordeeld. (Figuur 20b.) Op de 6 evaluatievragen die ook voor MIJ jr. zijn gesteld zien we dat tussen 59 – 86 procent van de leerlingen deze positief beantwoord. De meest positieve score is op de vraag ‘Ik vond dat de docent goed les gaf’. Hiermee is 86 procent van de leerlingen het (helemaal) eens, 10 procent neutraal en 5 procent is hierover negatief. De relatief minst positieve score betreft de vraag ‘De MIJ jr.-les(sen) zijn belangrijk om te krijgen’. Hiermee is 51 procent van de leerlingen het (helemaal) eens, 35 procent neutraal en 15 procent negatief.

Hiernaast zijn voor MIJ nog enkele aanvullende evaluatievragen gesteld:

- 39 procent zegt dat het door de MIJ les(sen) beter lukt om in te leven in mensen die anders zijn (38 procent neutraal, 23 procent oneens).
- 49 procent zegt dat hij/zij zich door de MIJ les(sen) bewuster is geworden van zijn/haar overeenkomsten met mensen met andere achtergronden (34 procent neutraal, 16 procent oneens).
- 38 procent zegt dat door de MIJ les(sen) hij of zij de verschillen tussen hem of haar zelf en mensen met andere achtergronden minder belangrijk zijn geworden (44 procent neutraal, 19 procent oneens).

Figuur 20b Evaluatie lessen MIJ

Wat is het belangrijkste dat leerlingen in de MIJ en MIJ jr.-les(sen) hebben geleerd?

Tot slot is aan de leerlingen de open vraag gesteld wat voor hen het belangrijkste is dat zij in de MIJ en MIJ jr.-les(sen) hebben geleerd.

- Het vaakst genoemd in de antwoorden van de leerlingen is dat zij hebben geleerd wat primaire en secundaire identiteit betekenen. Aan welk deel van je identiteit ‘kun je niets aan doen’ en heb je ‘meegekregen’ door je geboorte of door je ouders; en voor welk deel van je identiteit kun je zelf kiezen.
- Leerlingen noemen ook vaak dat ze meer hebben geleerd over ‘vooroordelen’. Hoe snel ze ‘vooroordelen’ hebben en anderen daarmee kwetsen of buitensluiten. Leerlingen geven aan dat ze hebben geleerd in de lessen dat ze niet te snel moeten oordelen over anderen en dat ‘iedereen anders mag zijn’.
- Sommige leerlingen benoemen dat ze hebben geleerd dat het soms beter is om een mening voor je te houden om mensen niet te kwetsen.
- Door sommige leerlingen wordt tevens genoemd dat ze hebben geleerd dat je goed bent zoals je bent en daar trots over kunt zijn.

Verschillen naar onderwijsniveau

In de analyses hebben we bekeken of er verschillen zijn in de resultaten van de MIJ jr.-lessen naar het onderwijsniveau. De onderwijsniveaus zijn:

- MIJ jr. lessen: In totaal hebben 236 leerlingen deelgenomen aan het onderzoek, waarvan 154 leerlingen uit het primair onderwijs (9 klassen, voornamelijk groep 8) en 82 leerlingen uit het voortgezet onderwijs (vier klassen klas 2).
- MIJ lessen: in totaal 163 leerlingen in het effectonderzoek geïnccludeerd, waarvan 119 havo- en vwo-leerlingen (zes klassen 3 en 4) en 44 leerlingen uit het praktijkonderwijs (vier vierde klassen).

In de interpretatie van de resultaten van de vergelijking moeten we voorzichtig zijn. Dit geldt met name voor leerlingen in het praktijkonderwijs die MIJ-lessen hebben gevolgd, aangezien slechts een beperkt aantal pro-leerlingen in de effectmeting is geïnccludeerd. We presenteren de bevindingen van onze analyse daarom op hoofdlijnen: wat valt écht op?

Resultaten MIJ (jr.)

Uit onze analyses blijken de volgende verschillen tussen po- en vo-leerlingen in de resultaten van de MIJ jr.-lessen.

- Het percentage leerlingen in het po dat na het volgen van de MIJ jr.-lessen zegt het (heel) erg te vinden als anderen worden gepest vanwege hun geloof, kleur of handicap is meer gestegen dan bij leerlingen in het vo. De verklaring hiervoor lijkt te zijn dat po-leerlingen bij de nulmeting vaker discriminatie niet erg vinden dan leerlingen in het vo waardoor bij hen een grotere toename mogelijk is.
- Hetzelfde resultaat constateren we voor de vraagstellingen die gaan over tolerantie naar andere religies, andere meningen, seksuele voorkeur en gelijke rechten¹⁰. De MIJ jr.-lessen laten een groter effect zien voor leerlingen uit het po dan voor leerlingen in het vo. Vermoedelijk komt dit door het feit dat po-leerlingen bij de nulmeting

---

¹⁰ Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil; Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben; Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht; Ik vind dat mannen en vrouwen evenveel rechten moeten hebben in Nederland.

gemiddeld een lagere tolerantiescore hebben dan leerlingen in het vo waardoor een grotere toename mogelijk is.

- Op de vraagstellingen die gaan over de invloed van anderen op welke kleren, muziek of sporten leerlingen leuk vinden blijkt dat bij leerlingen in het po na het volgen van de MIJ jr.-lessen de kennis die zij hierover zeggen te hebben meer is toegenomen dan bij leerlingen in het vo. Dit komt vermoedelijk door het feit dat po-leerlingen in de nulmeting over minder kennis beschikten dan vo-leerlingen waardoor een grotere toename mogelijk is.
- Ook op de kennisvragen ‘wat wordt er bedoeld met ‘vooroordelen’ en ‘imago’ zien we bij po-leerlingen een groter effect van de MIJ jr.-lessen op de kennistoename dan bij vo-leerlingen, opnieuw omdat in de nulmeting het kennisniveau bij vo-leerlingen hoger ligt dan bij po-leerlingen.

Op de andere thema's blijken geen verschillen naar onderwijsniveau.

Resultaten MIJ

Uit onze analyses blijken de volgende verschillen tussen praktijkonderwijs (pro) en havo/vwo leerlingen in de resultaten van de MIJ-lessen.

- We zien een groter effect van de MIJ-lessen bij pro-leerlingen dan bij havo/vwo leerlingen op een aantal thema's. De vermoedelijke reden hiervoor is het feit dat op de nulmeting bij pro-leerlingen de startwaarde (kennis of positieve houding) lager ligt dan voor havo/vwo-leerlingen, waardoor een grotere toename mogelijk is. Het gaat hierbij om:
  - De kennistoename van pro-leerlingen op de vragen ‘wat wordt er bedoeld met ‘primaire identiteit’, ‘secundaire’ identiteit’, ‘vooroordelen’ en ‘imago’.
  - De toename van het percentage leerlingen in het pro dat na het volgen van de MIJ-lessen zegt het (heel) erg te vinden als anderen worden gepest vanwege hun geloof, kleur of handicap.
  - De toename van de tolerantie bij leerlingen in het pro ten aanzien van vraagstellingen die gaan over tolerantie naar andere religies, andere meningen, seksuele voorkeur en gelijke rechten¹¹.
  - Ook bij de vragen die gaan over het begrijpen van de eigen identiteit (zoals ‘ik weet goed wat anderen leuk of niet leuk aan MIJ vinden en waarom’) blijkt een grotere toename onder pro-leerlingen dan onder havo/vwo-leerlingen, waarbij opnieuw sprake is van een hogere startscore bij havo/vwo-leerlingen.
- Op de vraagstellingen die gaan over de invloed van anderen op welke kleren, muziek of sporten leerlingen leuk vinden dan blijkt dat na het volgen van de MIJ-lessen havo/vwo leerlingen aanzienlijk vaker zeggen dat zij hierover veel kennis hebben dan in de nulmeting. Bij pro-leerlingen zien we dit effect niet. De verklaring waarom dit zo is, is niet duidelijk.

---

¹¹ Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil; Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben; Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht; Ik vind dat mannen en vrouwen evenveel rechten moeten hebben in Nederland.

Op de andere thema's blijken geen verschillen naar onderwijsniveau.

4.2.2 Conclusies en aanbevelingen o.b.v. effectevaluatie

De effectevaluatie laat zien dat de MIJ en MIJ jr.-lessen opbrengsten genereren op meerdere doelstellingen van de interventie. De volgende resultaten zijn in de effectevaluatie vastgesteld:

- Het percentage leerlingen dat kennis heeft van en de betekenis van 'primaire identiteit' en 'secundaire identiteit', 'vooroordelen' en 'imago' kent, is toegenomen als gevolg van het volgen van de MIJ (jr.)-lessen. Bovendien wordt door leerlingen op de open vraag 'wat is het belangrijkste dat je hebt geleerd in de MIJ (jr.)-lessen' het vaakst genoemd dat zij hebben geleerd wat primaire en secundaire identiteit betekenen; en dat ze hebben geleerd over 'vooroordelen' en dat ze niet te snel moeten oordelen over anderen en dat 'iedereen anders mag zijn'.
- Na het volgen van de MIJ (jr.)-lessen is het percentage leerlingen dat het (helemaal) niet erg vindt als iemand wordt gepest vanwege zijn of haar primaire identiteit (huidskleur, geloof en handicap) gedaald en is het percentage leerlingen dat dit wel erg of heel erg vindt gestegen.
- Reeds bij de afname van de nulmeting van MIJ (jr.) zegt de overgrote meerderheid van de leerlingen het met de voorgelegde stellingen over tolerantie (naar andere religies, andere meningen, seksuele voorkeur en gelijke rechten) (helemaal) eens te zijn. Bij de effectmeting van MIJ jr. hebben we desalniettemin voor één van de vier stellingen een significante positieve verschuiving vastgesteld, namelijk voor de stelling '*Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben*'. Bij de effectmeting van de MIJ-lessen constateren we iets grotere verschuivingen tussen de nulmeting en de effectmeting dan bij MIJ jr. Het percentage leerlingen dat bij de nulmeting antwoordt met (helemaal) oneens of neutraal op de vier stellingen is bij de effectmeting afgenomen.
- In de effectmeting na afloop van de MIJ jr.-lessen blijkt een significante stijging van het percentage leerlingen dat het eens of helemaal eens is met de stelling '*Ik luister naar de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben*'. In de effectmeting na afloop van de MIJ jr.-lessen blijkt een significante stijging van het percentage leerlingen dat zegt te luisteren naar '*de mening met mensen die een andere mening hebben dan zijzelf*'. Op de andere stellingen zijn geen significante verschuivingen.
- Leerlingen zeggen in de effectmeting van MIJ (jr.) vaker dan in de nulmeting dat ze kennis hebben over hoe beïnvloeding door anderen werkt. Daarnaast blijkt in de effectmeting van MIJ jr. dat het bewustzijn bij leerlingen significant is toegenomen dat 'ouders', 'vrienden' en 'reclame' invloed hebben op welke kleren of muziek zij mooi vinden en op welke sporten ze doen. In de effectmeting van MIJ is dit het geval voor alleen 'ouders' en 'vrienden'.
- De zelfkennis over de eigen identiteit is na de MIJ jr.-lessen alleen significant toegenomen voor '*Ik weet goed wat anderen niet leuk aan mij vinden*'. Op de andere

stellingen is de tendens dat leerlingen in de effectmeting *iets vaker* aangeven het met de stelling eens te zijn en *iets minder vaak* 'oneens' dan in de nulmeting. Op individuele vraagstellingen zijn deze resultaten niet significant; indien we echter de zes vragen als een 'meetschaal' samennemen dan blijken de geaggregeerde verschuivingen op de meetschaal tussen de nulmeting en effectmeting wel significant te zijn. De resultaten voor de MIJ-lessen wijken weinig af van de resultaten voor de MIJ-jr. lessen. Ook voor de MIJ-lessen zien we (relatief) beperkte verschuivingen tussen de nulmeting en effectmeting (maar gemiddeld iets groter dan voor MIJ jr.). Voor drie uitspraken zijn de resultaten significant:

- Ik weet goed hoe anderen over mij denken.
  - Ik weet goed wat anderen leuk aan mij vinden.
  - Ik weet goed wat anderen niet leuk aan mij vinden.
- Bij de effectmeting van MIJ én MIJ jr. is het percentage leerlingen toegenomen dat het belangrijk vindt om te controleren of de informatie die je leest op het internet waar of nep is. Daarentegen zien we op de gedragsvraag (*'Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees of hoor op internet waar of nep is'*) geen toename. Het percentage leerlingen dat zegt het verschil te weten tussen feiten en meningen is (alleen bij MIJ jr.) *afgenomen*. Mogelijk kan dit worden verklaard uit de aanname dat leerlingen zich in de MIJ jr.-lessen vooral bewuster worden van het feit dat feiten en meningen soms moeilijk zijn te onderscheiden. Voor het leren van vaardigheden om feiten en meningen ook daadwerkelijk van elkaar te scheiden is echter meer nodig. Tot slot constateren we dat het percentage leerlingen (zowel bij MIJ als MIJ jr.) dat het oneens is met de stelling dat informatie op internet meestal waar is, is gestegen. Klaarblijkelijk zijn leerlingen kritischer geworden over het waarheidsgehalte van informatie op het internet.
  - Alleen aan de leerlingen die lessen van MIJ hebben gevolgd zijn enkele stellingen voorgelegd over het gebruik van geweld. Uit de resultaten is duidelijk geworden dat op twee van de drie stellingen een effect kan worden vastgesteld. Het aantal leerlingen dat het oneens is met de stelling *'als iemand een ideaal nastreeft, kan geweld soms nodig zijn'* is gestegen. En op de stelling *'Ik vind het fout als mensen geweld gebruiken, ook al is dat voor een goed doel'* is het percentage leerlingen dat met de stelling instemt bij de effectmeting toegenomen.
  - De MIJ en MIJ jr.-lessen worden door de meeste leerlingen positief beoordeeld op indicatoren als 'leuk om te krijgen', 'interessant', 'leerzaam', 'goed te begrijpen', 'de docent gaf goed les' en de lessen zijn belangrijk om te krijgen'.

We constateren op een aantal thema's een groter effect van de MIJ-lessen bij po-leerlingen dan bij vo-leerlingen evenals een groter effect bij pro-leerlingen dan bij havo/vwo leerlingen. De vermoedelijke reden hiervoor is het feit dat op de nulmeting bij po- en pro-leerlingen de startwaarde (kennis of positieve houding) lager ligt dan voor vo-leerlingen, waardoor een grotere toename mogelijk is.

Onze conclusie is dat het volgen van MIJ en MIJ jr.-lessen daadwerkelijk bijdraagt aan meer kennis/bewustzijn- en een opener houding op thema's die in de lessen worden behandeld. De gerapporteerde effecten manifesteren zich echter vooral op *kennis/bewustzijn* en deels ook de

houding van leerlingen, echter *minder op gedragsintentie en gedrag*. Om hierop resultaten te kunnen genereren is het een randvoorwaarde dat meerdere lessen worden gevolgd over een langere periode.

5. Conclusie en aanbevelingen

In dit hoofdstuk bespreken we de belangrijkste conclusies per deelvraag:

- In hoeverre worden de beschreven doelen van de projecten VIP en MIJ (jr.) behaald?
- Welke werkzame elementen zijn er binnen de projecten VIP en MIJ (jr.)?
- Onder welke omstandigheden (context) werken de werkzame elementen het beste, waardoor deze projecten aangescherpt kunnen worden en ook in een veranderende context toepasbaar blijven?
- Welke risico's of negatieve effecten hebben deze trainingen?

De subparagrafen zijn aan de hand van bovengenoemde deelvragen opgebouwd. In de paragraaf over resultaten bespreken we de mate waarin de doelen van de projecten wel of niet zijn behaald alsmede de tevredenheid van leerlingen en docenten. Vervolgens gaan we in op de werkzame elementen. Daarna benoemen we belangrijke contexten en randvoorwaarden voor effectiviteit. We wijzen ook op mogelijke risico's en neveneffecten. Op basis van de belangrijkste inzichten op de bovengenoemde vier deelvragen, doen we tot slot enkele inhoudelijke, procesmatige en organisatorische aanbevelingen.

5.1 Resultaten

Uit de planevaluatie in Bijlage 3 blijkt dat **VIP** een **breed scala aan doelstellingen** heeft, waarbij de gastdocent zelf aangeeft dat het niet reëel is om deze doelstellingen in een of hooguit twee VIP-lessen te behalen. Daarom heeft dit onderzoek zich toegespitst op de doelstellingen uit de daadwerkelijk behandelde lesstof. Hierbij dient overigens te worden aangemerkt dat uit de procesevaluatie in paragraaf 3.1.1 is gebleken dat **geen enkele VIP-les hetzelfde** is, wat de toetsing op doelstellingen verder bemoeilijkt. Desalniettemin kan op de volgende aspecten gesproken worden van effect (zie ook paragraaf 3.2.1):

- Het aantal leerlingen dat de **Grondwet belangrijk** of heel belangrijk vindt, is toegenomen.
- De **kennis van specifieke Grondwetsartikelen 1** (gelijke behandeling en discriminatieverbod), 6 (vrijheid van godsdienst en levensovertuiging), artikel 7 (vrijheid van meningsuiting), artikel 11 (onaantastbaarheid van het lichaam) is toegenomen.
- De **open houding** van leerlingen ten aanzien van **andere opvattingen/mensen** (geloof, afwijkende mening, homoseksualiteit) is toegenomen.
- Leerlingen hechten na de VIP-lessen **meer belang** aan **democratische waarden**.
- **Leerlingen en docenten** zijn in hoge mate **tevreden** en enthousiast over VIP.
- **Leerlingen en docenten** rapporteren het **meeste effect op kennis**, gevolgd door meer bewustzijn/attitude.

Op andere thema's stellen we **geen effect van de VIP-gastlessen** vast (zie ook paragraaf 3.2.1). Het gaat hierbij om de thema's:

- Positief gedrag naar anderen met een andere mening (luisteren, begrijpen, praten) en
- Kritisch zijn - en handelen - met betrekking tot informatie op internet.

- Docenten en leerlingen rapporteren in de interviews zelf geen effecten in gedrag.
- Empathie naar andere groepen.
- Oordeel over discriminatie en buitensluiten.

Kortom, op basis van de vragenlijst komt naar voren dat bij VIP sprake is van **enkele effecten** op zowel **kennis/bewustzijn** als **attitude/houding**. Er is **geen** sprake van **effect op gedragsintentie en gedrag**. Dat is verklaarbaar, omdat een of twee lessen voor geen enkele interventie voldoende is om gedragsverandering te realiseren. Een belangrijke randvoorwaarde voor gedragsverandering, is namelijk meerdere lessen over een langere periode. De bovengenoemde effecten van de VIP-lessen gelden onafhankelijk van het aantal lessen of het schooltype (zie ook paragraaf 3.2.3). Uit onze analyses blijken geen ‘overall’ (over alle criteria heen) hoofdeffecten van onderwijstype en het aantal gevolgde lessen. Wel zien we **verschillende resultaten** op een **aantal deelonderwerpen** die in de VIP-lessen worden behandeld. Dit kan verklaard worden vanuit de procesevaluatie. In sommige lessen worden onderwerpen intensiever behandeld dan in andere lessen. De **mate** waarin de **stof** tijdens lessen behandeld is, **draagt bij** aan het wel of niet behalen van het **effect**.

Bij **MIJ (jr.)** kan op de volgende aspecten gesproken worden van effect (zie ook paragraaf 4.2.1):

- Het percentage leerlingen dat **kennis** heeft van de betekenis van primaire identiteit, secundaire identiteit en imago is **toegenomen**.
- Het percentage leerlingen dat het (heel) erg vindt als iemand wordt **gepest** vanwege zijn of haar primaire identiteit (huidskleur, geloof en handicap) is **gestegen**.
- Bij de nulmetingen bleken de meeste leerlingen voorafgaand aan de lessen een **tolerante houding** te hebben over thema’s als andere religies, andere meningen, seksuele voorkeur en gelijke rechten. Desalniettemin zien we bij MIJ jr. een significante positieve verschuiving op **tolerantie voor andere meningen**.
- Leerlingen zeggen na afloop **meer kennis** te hebben over hoe **beïnvloeding door anderen** werkt. Daarnaast blijkt bij leerlingen dat zij vaker denken dat ouders en vrienden invloed hebben op welke kleding of muziek zij mooi vinden en op welke sporten ze doen. In de effectmeting van MIJ (jr.) geldt dit effect ook nog voor het besef van beïnvloeding door reclame.
- De **zelfkennis** over **de eigen identiteit** is op een overkoepelend niveau (alle zes stellingen over eigen identiteit samengenomen) licht **toegenomen**.
- Na afloop vinden meer leerlingen het belangrijk om te **controleren** of **informatie** op **internet** waar of nep is.
- Na afloop zijn meer leerlingen het oneens met de stelling dat informatie op internet meestal waar is. Leerlingen lijken **kritischer** te zijn geworden over het **waarheidsgehalte van informatie op het internet**.
- Bij MIJ is de **houding** van leerlingen ten aanzien van het **gebruik van geweld** (op twee van de drie stellingen) afwijzender geworden.
- We constateren op een aantal thema’s een **groter effect van de MIJ-lessen bij po-leerlingen dan bij vo-leerlingen** evenals een **groter effect bij pro-leerlingen dan bij**

havo/vwo leerlingen. De vermoedelijke reden hiervoor is het feit dat op de nulmeting bij po- en pro-leerlingen de startwaarde (kennis of positieve houding) lager ligt dan bij vo-leerlingen, waardoor een grotere toename mogelijk is. De uitvoerder voegt eraan toe dat dit ook kan komen door een aantal andere of aanvullende redenen, namelijk: 1) dat leerlingen op het po- en praktijkonderwijs normaliter minder vaak met dit soort thema's in aanraking komen (hebben het er minder met vrienden en familie over, zitten minder in het standaard curriculum); 2) dat docenten op het po en praktijkonderwijs de klassen veelal meer/langer zien gedurende de week dus ook vaker kunnen terugpakken op de thema's tussen de gastlessen door.

- **Leerlingen en docenten** zijn in hoge mate **tevreden** en enthousiast over MIJ (jr.)
- **Leerlingen en docenten** rapporteren het **meeste effect op kennis**, gevolgd door meer bewustzijn/attitude.

Op de volgende items zijn bij **MIJ (jr.) geen of contraire effecten** waar te nemen (zie ook paragraaf 4.2.1):

- Op kennis van het begrip vooroordelen is geen significant effect waar te nemen. Dat komt naar alle waarschijnlijkheid door de hoge startwaarde.
- Het percentage leerlingen dat pesten op secundaire identiteit erg vindt, is op de nameting minder toegenomen dan het percentage leerlingen dat pesten op primaire identiteit erg vindt. Een mogelijke verklaring die de uitvoerder hiervoor geeft is dat de gastdocenten in de lessen met grotere regelmaat benadrukken hoe pijnlijk pesten op basis van primaire identiteit is.
- Het percentage leerlingen dat zegt het verschil te weten tussen feiten en meningen is (alleen bij MIJ jr.) *afgenomen*. Hier komen we in de beantwoording van de vraag over neveneffecten nog op terug.

Onze conclusie is dat het volgen van MIJ (jr.)-lessen daadwerkelijk bijdraagt aan **meer kennis/bewustzijn- en een opener houding** op thema's die in de lessen worden behandeld. De **gerapporteerde effecten** manifesteren zich echter vooral op **kennis/bewustzijn** en **deels** ook de op de **houding** van leerlingen, echter **minder op gedragsintentie en gedrag**. Dat wordt ook ondersteund door het kwalitatieve onderzoek.

5.2 Werkzame elementen

Bij **VIP** zijn belangrijke werkzame elementen (zie ook paragraaf 3.1.5):

- De **gastdocent** zelf die met haar culturele achtergrond en werkervaring in de Tweede Kamer fungeert als een **rolmodel** voor leerlingen.
- De **rollenspellen**, omdat het een manier is om het gesprek op gang te brengen over moeilijke thema's. De gastdocent kiest bewust een standpunt dat stof doet opwaaien of waar de meerderheid van de leerlingen het niet mee eens is. Zo ontstaat een gesprek dat meningen van leerlingen uitlokt.
- De **directe stijl van interactie** met leerlingen, waarbij ingegaan wordt op vragen en opmerkingen van leerlingen en deze aan de stof van het project koppelt, of leerlingen op een gepast moment juist afkapt.

- **Vragend onderzoeken.** De gastdocent stelt veel vragen aan leerlingen om te achterhalen hoe ze denken en hen te stimuleren een eigen mening te vormen.
- Het **bespreken en laten zien (in filmpjes) van gepolariseerde thema's**, wederom om dat moeilijke gesprek op gang te brengen. Met name het filmpje van Malala maakt op leerlingen veel indruk.

Bij **MIJ (jr.)** zijn de volgende werkzame elementen te onderscheiden (zie ook paragraaf 4.1.4):

- **De thema's zelf**, deze worden door zowel leerlingen als docenten als nieuw, interessant en relevant ervaren.
- **Afwisseling** in de lessen.
- **De gastdocenten:** verbinding kunnen maken met leerlingen, vermogen om abstracte begrippen aan concrete situaties te koppelen, herkenning oproepen bij leerlingen d.m.v. kleding, uitstraling, taalgebruik en soms ook een andere culturele achtergrond en tot slot jezelf kwetsbaar opstellen.
- Het regelmatig **herhalen** van de thema's.
- De **interactieve oefeningen**, met name:
  - De kaartjes met 'panic, stretch, comfort'
  - Imago oefening
  - Kledingopdracht
  - 'Code kraken'
- De **filmpjes**.

5.3 Relevante contexten en randvoorwaarden

Bij **VIP** dragen de volgende contexten en randvoorwaarden bij aan de effectiviteit en tevredenheid over het programma (zie ook paragraaf 3.1.5 en 3.2.3):

- **Behandeling van stof.** Niet zozeer de lesduur, opleiding en leeftijd zijn bepalend voor de effectiviteit, maar wel de mate waarin bepaalde stof wel of niet aan bod komt.
- **Aanwezigheid** en betrokkenheid **reguliere docent**. Dit draagt bij aan een andere belangrijke randvoorwaarde: **orde houden**.
- **Nazorg.** Soms maakt de VIP-les een hoop los bij leerlingen. Idealiter is er dan tijd voor een nagesprek, extra begeleiding voor de docent of een terugkomdag. Dit element is nu niet structureel ingebouwd en erg afhankelijk van de school en of zij bijvoorbeeld ook kiezen voor een workshop voor docenten (HIP).
- **Basiskennis of basishouding van leerlingen.** De gastdocent heeft aangegeven soms te schrikken van het niveau van leerlingen. Veel leerlingen zijn helemaal niet gewend om met elkaar in gesprek te gaan, missen essentiële burgerschapsvaardigheden en zijn soms erg intolerant.
- **Goede ingang bij de school.** Scholen hebben al het gevoel dat ze zoveel 'moeten' en staan niet per definitie enthousiast tegen over projecten van externe aanbieders, omdat dit van hun, vaak kostbare, lestijd afgaat. Een goede ingang en goede interpersoonlijke contacten, maken het toch mogelijk - om zelfs tijdens een lockdown - het project uit te voeren.

- **Leeftijd en opleidingsniveau minder relevant.** Bij aanvang van deze evaluatie bestond de aanname dat leeftijd en/of opleidingsniveau bepalende randvoorwaarden waren voor de mate van effectiviteit. Dat is niet gebleken uit de evaluatie. Desalniettemin geeft de gastdocent aan dat dit project voor vmbo en mbo-leerlingen het meest relevant is.

Bij **MIJ (jr.)** dragen de volgende contexten en randvoorwaarden bij aan effectiviteit en tevredenheid over het programma (zie ook paragraaf 4.1.4 en 4.2.2):

- **Leeftijd van de leerlingen**, met name de bovenbouwleerlingen lijken er concrete en toepasbare lessen uit te halen. Alle ‘typen’ geïnterviewden (leerlingen, docenten en gastdocenten) geven ook aan dat de lessen het **best passen** wanneer leerlingen in de **puberteit** zitten en met dit soort thema’s bezig zijn.
- **Onafhankelijkheid** van de **gastdocent**.
- **Aanwezigheid** en betrokkenheid **reguliere docent**. Dit draagt bij aan een andere belangrijke randvoorwaarde: **orde houden**.
- **Meer tijd** voor lessen. Dit punt is door leerlingen, docenten en gastdocenten veelvuldig genoemd.
- Een **goede balans** in **theorie/uitleg** versus opdrachten en **interactie**.

5.4 Risico’s en neveneffecten

Bij **VIP** signaleren we op basis van de planevaluatie in Bijlage 3 en de procesevaluatie in Hoofdstuk 4 de volgende risico’s en (mogelijke) neveneffecten:

- **Geen vaste methodiek.** De gastdocent maakt nu gebruik van een grote PowerPointpresentatie waar afhankelijk van de lesduur en de doelgroep uit geput kan worden. Het verschilt daarom per school en per klas en zelfs per les welke stof er wel en niet behandeld wordt. In die zin is dus geen sprake van een vaste methodiek met een duidelijke opbouw waarin vooraf duidelijk is welke stof behandeld wordt en welke effecten daarmee mogen worden verwacht. Een vaste(re) methodiek zou niet alleen de effectiviteit verhogen, maar ook de tevredenheid van leerlingen; sommigen ervaren het ad hoc gebruik van een hele grote PowerPointpresentatie als ‘rommelig’.
- **Afhankelijkheid van één specifieke gastdocent.** De gastdocent is een belangrijke kracht en werkzaam element van de VIP-lessen. Zij verzorgt de lessen echter in haar eentje en zonder een methodiekbeschrijving. Als zij om welke reden dan ook de lessen van VIP niet of alleen maar beperkt kan verzorgen, gaan waardevolle schoolcontacten en inhoud van het project verloren. Omdat er op dit moment geen vaste methodiek is, kan deze ook niet aan anderen geleerd worden.
- **Ontbreken van structurele nazorg en bredere inbedding in (zorg)structuur van de school.** VIP-lessen maken veel los in de klas. Soms worden ook in de laatste tien minuten van de les zeer gevoelige thema’s behandeld, zoals de zaak rondom Samuel Paty. Dat maakt veel los in de klas en soms wordt boosheid, frustratie of een mening geuit die niet past bij de normen en waarden van onze democratische samenleving. Juist dan is het belangrijk om door te kunnen pakken en het gesprek daarover verder te kunnen voeren. Die ruimte is er momenteel niet, omdat structurele nazorg niet is

ingebouwd in het project. De gastdocent probeert soms langer te blijven; in de gang, kantine of werkkamer bij de docenten, maar het verschilt per les of daar wel of geen mogelijkheden voor zijn. Dat is afhankelijk van de tijd en beschikbaarheid van de docent van dat moment. De gastdocent vertrouwt erop dat een docent, mentor of zorgmedewerker dit verder oppakt in de klas. Hoewel je dat idealiter wel zou mogen verwachten is daar momenteel niet op structurele wijze in voorzien. Hier zouden voor aanvang van het project goede afspraken over gemaakt moeten worden, om zeker te weten dat voor bepaalde leerlingen een docent, mentor of zorgmedewerker beschikbaar is die follow-up en nazorg kan bieden.

- **Mogelijke bijdrage aan vergroten frustraties.** In navolging op bovenstaande is er door het ontbreken van structurele nazorg, geen mogelijkheid om die boosheid en frustratie te kanaliseren. Dit is niet expliciet getoetst in ons onderzoek, maar zou mogelijk wel voor jongeren die al kwetsbaar zijn, frustraties verder kunnen vergroten.

Bij **MIJ (jr.)** signaleren we op basis van de proces- en effectevaluatie in Hoofdstuk 4 de volgende risico's en (mogelijke en onbedoelde) neveneffecten:

- **Meer leerlingen bewust onbekwaam op onderscheiden feiten en meningen.** Onze evaluatie heeft laten zien dat het percentage leerlingen dat zegt het verschil te weten tussen feiten en meningen is **afgenomen** (alleen bij MIJ (jr.)). Mogelijk kan dit worden verklaard uit de aanname dat leerlingen zich in de MIJ jr.-lessen zich er vooral bewuster van worden dat feiten en meningen soms moeilijk zijn te onderscheiden. Voor het leren van vaardigheden om feiten en meningen ook daadwerkelijk van elkaar te kunnen onderscheiden is echter meer educatie nodig.
- **Mogelijke stigmatisering met specifiek filmpje.** Het filmpje van M. legt sterk de nadruk op het geloof en specifiek op de islam. Hoewel dit niet uit ons onderzoek naar voren is gekomen (hier hebben we niet expliciet op getoetst), zou dit mogelijk stigmatiserend kunnen werken. Als er verschillende vormen van extremisme besproken worden, zou dit voorkomen kunnen worden.
- **Discrepantie in leefwerelden blootgelegd.** Juist door de focus op verschillende identiteiten wordt de (soms grote) discrepantie in leefwereld blootgelegd. Hoewel leerlingen wel leren over 'de ander', legt het ook de verschillen heel duidelijk bloot.
- **Minder tevredenheid op specifieke onderdelen.** Hoewel leerlingen en docenten in grote mate enthousiast en positief zijn over MIJ (jr.) benoemen ze op onderdelen wel zaken waar ze minder tevreden over zijn.
  - Het individuele werken in het werkboek van MIJ en het online lesprogramma van MIJ (jr.)
  - Theorie/uitleg werd door leerlingen en docenten soms als te lang/teveel benoemd (met name basisschool en praktijkonderwijs).
  - De filmpjes werden door sommige leerlingen als niet modern genoeg en 'te geacteerd' beschouwd.
  - Het niet goed kennen van de klas als gastdocent (daarom belangrijk daar goede afstemming over te hebben met de reguliere docent)

5.5 Aanbevelingen

Op basis van onze evaluatie kunnen een aantal inhoudelijke, organisatorische en procesmatige aanbevelingen worden gedaan. Het is belangrijk hierbij op te merken dat er aanbevelingen zijn die de effectiviteit verhogen en aanbevelingen die meer de tevredenheid van leerlingen en/of docenten en/of gastdocenten verhogen. Een overkoepelende beleidsmatige aanbeveling is om te kijken naar hoe de projecten intern zijn belegd. Hoewel we geen onderzoek hebben gedaan naar de bredere projectenportefeuille van de gemeente Den Haag en sturing vanuit andere partners, is het ons wel opgevallen dat de gemeentelijke aansturing van deze projecten geborgd is bij IPPR. VIP en MIJ (jr.) zijn typisch projecten die vallen onder de zogenaamde 'primaire preventie' van het preventieclassificatiemodel zoals beschreven in Hoofdstuk 2. Vanuit dit perspectief bekeken is het wellicht logischer om de projecten intern te borgen bij de afdeling Sociaal Domein (Onderwijs) in plaats van bij de afdeling Veiligheid.

Aanbevelingen voor **VIP** zijn:

- **Meer methodisch werken.** Op dit moment ontbreekt een methodiek voor VIP. VIP bestaat nu uit één grote PowerPointpresentatie waarbij per les verschilt wat daaruit wel en niet behandeld wordt. Door het scrollen en zoeken naar relevante slides gaat kostbare tijd verloren en raakt de gastdocent de aandacht van de leerlingen soms kwijt. Bovendien is door deze werkwijze onvoldoende duidelijk wat het effect van een les zal zijn. Het meer methodisch werken zal de effectiviteit van de lessen verhogen.
- **Doorlopende leerlijn.** Een VIP-les duurt in sommige gevallen maar 50 minuten. Dit onderzoek laat zien dat er in 50 minuten al effect behaald kan worden. Een methodisch opgebouwde doorlopende leerlijn bestaande uit meer lessen, waarin meer stof behandeld kan worden, zal naar alle waarschijnlijkheid ook meer effecten genereren.
- **Een diversere scholenselectie.** Uit de observaties van de lessen is gebleken dat de lessen met name zijn verzorgd op scholen met leerlingen die een andere culturele achtergrond hebben. Dat heeft o.a. te maken met de persoonlijke contacten van de gastdocent met deze specifieke scholen en de leerlingenpopulatie op Haagse vmbo's en mbo's. Gelet op het feit dat er tegenwoordig dreiging uitgaat van alle vormen van extremisme (NCTV, 2021), zou men kunnen opteren voor een diversere scholenselectie om zo te werken aan de weerbaarheid en democratisch burgerschap van alle Haagse leerlingen.
- **Overdragen van methodiek.** De afhankelijkheid van het project van een gastdocent maakt de continuïteit van het project kwetsbaar. Dit zou voorkomen kunnen worden door de methodiek over te dragen aan anderen, zodat er een poule van gastdocenten is waarvan gebruik gemaakt kan worden. Voorwaarde is dan wel dat er gastdocenten worden gevonden die eenzelfde rolmodelfunctie hebben als de huidige gastdocent.
- **Duidelijke afspraken en voorwaarden met scholen inclusief bredere inbedding in burgerschapsprogramma en (zorg)structuur school.** De aanwezigheid en actieve bijdrage van de reguliere docent tijdens de les helpt om orde te houden in de klas. Zo kan de gastdocent zich concentreren op de inhoud van de les in plaats van ook als politieagent op te treden. Daarnaast bepalen de scholen nu in grote mate zelf hoe lang

een les duurt. Idealiter worden aan de voorkant afspraken gemaakt; als scholen VIP af willen nemen, moeten zij zich ook committeren aan de tijd die nodig is om de lessen goed te kunnen verzorgen. Een bredere inbedding in de (zorg)structuur van de school, draagt bij aan betere follow-up die na de VIP-lessen soms nodig is voor specifieke leerlingen. Dit kan door aan de voorkant afspraken te maken over wat de school kan doen, indien VIP bij specifieke leerlingen veel losmaakt of wanneer zij zich zorgen maken om radicalisering. Aanvullend kan ook een verbinding worden gemaakte met het bredere antiradicaliseringsbeleid van de gemeente Den Haag, door bijvoorbeeld binnen de school een aandachtsfunctionaris aan te stellen en te trainen.

- **Scherpere sturing door de opdrachtgever.** Het ontbreken van een vaste(re) methodiekbeschrijving met duidelijke doelstellingen per VIP-les, alsmede de keuze voor scholen is een aspect waar de opdrachtgever in de toekomst scherper op zou kunnen sturen.

Aanbevelingen voor **MIJ (jr.)** zijn:

- **Meer tijd.** Er moet minstens 60 minuten voor een les zijn, anders is er onvoldoende tijd voor alle onderdelen. Op zelfkennis over de eigen identiteit vonden we weinig effect. Dat past bij onze observaties dat in de lessen veelal te weinig tijd was voor de opdrachten die erbij hoorden. Ook voor het thema radicalisering zijn er nog ontwikkelkansen in de lessen. Met name het verwerken van een breder scala aan voorbeelden van typen extremisme en meer ruimte voor het gesprek over radicalisering (bijvoorbeeld door meer lestijd, een extra les, het toevoegen van een extra gespreksoefening).
- **Filmpjes en materiaal actualiseren** en toepasbaar maken op **verschillende vormen van extremisme**. Het werkmateriaal is ontwikkeld in een periode dat de grootste dreiging vanuit het jihadisme kwam. Inmiddels is er sprake van dreiging vanuit allerlei verschillende vormen van extremisme. Daarvoor kan bijvoorbeeld steeds uit de actualiteiten geput worden, in programma's als het Jeugdjournaal komen regelmatig toepasbare voorbeelden voorbij. In het huidige filmpje wordt daarnaast ook gerefereerd naar de aanslagen op 11 september 2001. Dat speelde zich af in een periode dat de leerlingen nog niet geboren waren.
- **Goed inbouwen online lesprogramma.** Momenteel wordt erg weinig gebruik gemaakt van het online lesprogramma van MIJ (jr.) Dit zou beter geïntegreerd kunnen worden en mogelijk ook bijdragen aan het kunnen maken van opdrachten waar nu geen tijd voor is, zodat met name op zelfkennis van identiteit en het goed onderscheid kunnen maken tussen feiten en meningen, meer effect zou kunnen worden behaald.
- **Duidelijke afspraken en voorwaarden met scholen.** De aanwezigheid van de reguliere docent die tijdens de les een actieve bijdrage levert aan orde houden in de klas. Zo kan de gastdocent zich concentreren op de inhoud van de les in plaats van als politieagent op te treden. Ook kan zo vooraf afgestemd worden over eventuele gevoelige thema's bij deze klas of specifieke leerlingen. Idealiter worden aan de voorkant ook afspraken gemaakt dat als scholen MIJ (jr.) willen afnemen, zij zich ook committeren aan het online lesprogramma.

- **Goede balans tussen theorie en interactie.** De uitleg wordt nu soms als (te) lang ervaren door leerlingen en het werkboek als erg ‘schools’. Een betere balans tussen theorie en interactie, zal de tevredenheid van leerlingen naar alle waarschijnlijkheid verhogen.

Bijlage 1 Methodologische verantwoording

Gelet op de diversiteit aan onderzoeksvragen, hebben we gekozen voor drie verschillende evaluatievormen: plan-, proces- en lichte effectevaluatie. De verschillende evaluatievormen zijn mede gebaseerd op de Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie van Radicalisering. De opdrachtgever heeft het gebruik van de Toolkit als een van de gunningscriteria geformuleerd. Dit hoofdstuk bespreekt hoe we de verschillende evaluatievormen hebben toegepast op beide projecten, welke data we hebben verzameld en hoe we deze hebben geanalyseerd. We gaan ook in op de waarborgen die we hebben ingebouwd om de privacy van zowel scholen als leerlingen te garanderen. Tot slot gaan we in op de beperkingen van het onderzoek, in het bijzonder de beperkingen die twee (scholen)lockdowns in verband met COVID-19 met zich mee hebben gebracht en hoe daar gedurende het onderzoek mee is omgegaan.

Planevaluatie: theoretische effectiviteit

Allereerst toetsen we VIP en MIJ (jr.) op hun theoretische effectiviteit. Dat doen we middels een planevaluatie. Een planevaluatie geeft inzicht in de bestaande werkwijze van de projecten VIP en MIJ (jr.) op papier en beschrijft de opzet, doelstellingen, doelgroepen en risico's. Een planevaluatie kan verdiepende antwoorden geven op het moment dat de resultaten van de proces- en effectevaluatie (zie volgende paragrafen) achterblijven bij de verwachtingen. Op basis hiervan kunnen ook aanbevelingen worden geformuleerd over de verbetering van de projecten VIP en MIJ (jr.).

De planevaluatie voeren we uit ter beantwoording van de volgende onderzoeksvragen:

- Deelvraag 1: In hoeverre worden de beschreven doelen van de projecten VIP en MIJ (jr.) behaald?
- Deelvraag 2: Hoe kan de inzet op VIP en MIJ (jr.) verder worden aangescherpt?

Dataverzameling en - analyse planevaluatie

Inzichten uit de literatuur

Als onderdeel van de planevaluatie toetsen we de mate waarin de projecten VIP en MIJ (jr.) theoretisch zijn onderbouwd. Dat houdt in dat er een wetenschappelijke grondslag is voor hun werkwijze. Dit veronderstelt dat eerst inzichten worden gegeven over hoe weerbaarheidsprojecten in zijn algemeenheid een bijdrage kunnen leveren aan het voorkomen van radicalisering. Daartoe zijn enkele inzichten uit de literatuur opgenomen in deze rapportage. Het is nadrukkelijk geen uitputtende literatuurstudie, maar een beschrijving aan de hand van enkele studies hoe weerbaarheid en radicalisering gerelateerd zijn. Door reeds evaluatieonderzoek uitgevoerd voor andere gemeenten en de rijksoverheid en het promotieonderzoek over de effectiviteit van antiradicaliseringsbeleid (Gielen, 2020) hebben wij een goed overzicht van de relevante literatuur. Deze studies zijn aan de start van het onderzoek besproken met de opdrachtgever en zijn weergegeven in Bijlage 2. De inzichten staan beschreven in het theoretisch kader in Hoofdstuk 3.

Documentanalyse

Voor de documentanalyse is gebruik gemaakt van de volgende documenten:

- Handleiding MIJ
- Handleiding MIJ jr.
- PowerPoint Gastles VIP, 28 februari 2020
- Handboek Waarom zijn wij Nederlander? Handboek maatschappelijke en sociale thema's voor docenten en onderwijsprofessionals. Dit handboek beschrijft hoe docenten zelf VIP zouden kunnen integreren in hun lessen.
- Rapportage VIP 2020. Deze hebben we in december 2020 ontvangen toen de planevaluatie eigenlijk al was afgerond. Omdat dit jaarverslag wel heel veel inzicht biedt in vragen die voor de planevaluatie essentieel waren en anders niet (goed) kon worden beantwoord, hebben we besloten deze informatie alsnog te verwerken.

De documenten hebben we geanalyseerd aan de hand van het format 'checklist planevaluatie overige interventies' uit de Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie van Radicalisering. In deze Toolkit zijn maatwerk pagina's en formats opgenomen voor een planevaluatie. De opgenomen formats zijn bedoeld voor specifieke interventies, zoals weerbaar opvoeden en theater. Voor weerbaarheidsinterventies voor jongeren (in het onderwijs) zijn op dit moment nog geen formats opgenomen in de Toolkit, vandaar dat we gebruik hebben gemaakt van een algemeen format. Dit format toetst of het plan van aanpak van beide projecten goed is onderbouwd en een goede beschrijving geeft van het doel, de doelgroep, de interventie en bijbehorende werkvormen etc. Het format is op te vragen bij de onderzoekers.

Procesevaluatie

Waar een planevaluatie vooral een theoretische toets betreft, biedt een procesevaluatie de mogelijkheid te onderzoeken of de praktijk overeenkomt met wat er op papier is bedacht. Hoe worden VIP en MIJ (jr.) in de praktijk uitgevoerd? Zijn er verschillen waar te nemen in de uitvoering bij verschillende schooljaren en -typen? Wat zijn succes- en faalfactoren bij de uitvoering van deze interventies? De procesevaluatie geeft daarbij dus informatie over de aanscherping van de inzet op VIP en MIJ (jr.) en vormt (onder andere) ook een belangrijke bron van informatie over werkzame elementen en onder welke omstandigheden (context) deze het beste werken.

De procesevaluatie heeft ten doel de volgende deelvragen te beantwoorden:

- Deelvraag 2: Hoe kan de inzet op VIP en MIJ (jr.) verder worden aangescherpt?
- Deelvraag 3: Welke werkzame elementen zijn er binnen de projecten VIP en MIJ (jr.)?
- Deelvraag 4: Onder welke omstandigheden (context) werken deze werkzame elementen het beste, waardoor de projecten aangescherpt kunnen worden en ook in een veranderende context toepasbaar blijven?
- Deelvraag 5: Welke risico's of negatieve effecten hebben deze trainingen?

Dataverzameling en -analyse procesevaluatie

Bij de procesevaluatie maken we net als bij de planevaluatie gebruik van verschillende vormen van dataverzameling en analyse, namelijk observaties van de lessen en interviews met de gastdocenten van de projecten, de leerlingen zelf en de docenten.

Observaties (N=14)

Een belangrijke wijze waarop informatie over de uitvoering wordt verzameld is het doen van observaties bij de trainingen van VIP en MIJ (jr.) Op basis van een vooropgesteld observatiekader (op te vragen bij de onderzoekers) hebben we notities gemaakt, onder andere over (objectieve) kenmerken van de setting, de groepsdynamiek en uitspraken & gedragingen en reacties die daarop volgen.

In het kader van dit onderzoek hebben we bij VIP 4 losse lessen geobserveerd. Het ging daarbij om:

- Een les (de laatste van een reeks van 2) op een basisschool, in groep 7 en 8. Groep 7 bestond uit 9 leerlingen, waarvan 9 jongens en 10 meisjes. Groep 8 bestond uit 21 leerlingen, waarvan 11 jongens en 10 meisjes.
- Een les op een middelbare school, in de brugklas van het vmbo basis/kader. Deze klas bestond uit 21 leerlingen, waarvan 9 jongens en 12 meisjes.
- Een les op een mbo school, in de entree klas van het mbo. Deze klas bestond uit 15 leerlingen, waarvan 7 jongens en 8 meisjes.

In het kader van dit onderzoek hebben we bij MIJ (jr.) twee keer een gehele lesreeks geobserveerd en één keer een losse les. In totaal hebben we voor dit project 10 lessen geobserveerd. Het ging daarbij om:

- Een lesreeks MIJ (jr.) van vijf lessen op een basisschool, in groep 8. De klas bestond uit 12 jongens en 13 meisjes. Het ging om een diverse klas qua culturele achtergronden, waarbij een relatief groot deel (ongeveer 1/3) eerder in de internationale schakelklas had gezeten. Niet alle leerlingen spraken al vloeiend Nederlands.
- Een lesreeks MIJ van vier lessen op een middelbare school, in 4 havo. Deze klas bestond uit 22 leerlingen, waarvan 8 jongens en 14 meisjes. De lesreeks zou eigenlijk uit vijf lessen bestaan, maar bij deze klas kon de laatste les van de reeks door een nieuwe COVID-19 lockdown onverwachts niet plaatsvinden. Bij het tot stand komen van deze rapportage had de les ook nog niet plaatsgevonden.
- De laatste les van de MIJ reeks, in de 4^e klas van het praktijkonderwijs. Deze klas bestond uit 12 leerlingen, 8 jongens en 4 meisjes.

Focusgroep met leerlingen (N=41)

Leerlingen vormen de primaire doelgroep van de trainingen en zijn daarom een belangrijke partij om mee te nemen in de evaluatie. We hebben daartoe focusgroepen georganiseerd. Met hen is onder andere ingegaan op hun beoordeling van de training, welke onderdelen ze wel/niet leuk vonden en welke onderdelen ze als het meest leerzaam hebben ervaren. Deze vragen zijn ook in de online vragenlijst verwerkt. We hebben in totaal met 41 leerlingen gesproken, verdeeld over 11 focusgroepen:

Voor VIP betrof het 4 groepen, van 15 leerlingen in totaal:

- 5 leerlingen uit groep 8 van het basisonderwijs

- 6 leerlingen uit de 3^e klas van vmbo theoretische leerweg (onderverdeeld in 2 groepen van 3)
- 4 leerlingen van entree klas mbo (uit twee klassen)

Voor MIJ (jr.) ging het om 7 groepen, van 26 leerlingen in totaal:

- 8 leerlingen uit groep 8 van het basisonderwijs (MIJ jr.) (onderverdeeld in 2 groepen van 4)
- 2 leerlingen uit de 2^e klas van vmbo basis (MIJ jr.)
- 6 leerlingen uit de 4^e klas van het praktijkonderwijs (MIJ) (onderverdeeld in 2 groepen van 3)
- 3 leerlingen uit 4 havo (MIJ)
- 7 leerlingen van 3 gymnasium (MIJ)

De topiclijst voor de focusgroepen voor leerlingen is op te vragen bij de onderzoekers. De verslagen van de gesprekken en de uitkomsten van de observaties zijn thematisch gelabeld (codering), op basis van de gekozen vraagstelling. Onderdelen met dezelfde code zijn met elkaar vergeleken en geanalyseerd, waarna de bevindingen per thema/deelvraag zijn gerapporteerd.

Interviews met docenten (N=8)

Naast gesprekken met leerlingen, achtten wij het ook belangrijk om met hun docenten te spreken. Zij kunnen immers goed reflecteren op hoe de leerlingen reageren op het project en aangeven wat hun eigen ervaring is met het project. We hebben hen bevraagd op zaken als contact en afstemming met de uitvoerder, hoe zij de uitvoering van de training zelf hebben ervaren (kwaliteit, inhoud, interactie), wat zij van de leerlingen hebben terug gehoord en welke kansen zij zelf zien voor doorontwikkeling van de interventies.

Voor VIP betrof het drie docenten. Dit zijn bijna alle docenten van dezelfde klassen/onderwijsniveaus als de geobserveerde lessen, dus:

- Groep 8 van het basisonderwijs
- Brugklas van vmbo basis/kader
- Entreeklas mbo

Voor MIJ (jr.) ging het om 5 docenten. Dit zijn de docenten van dezelfde klassen/onderwijsniveaus als de gesproken leerlingen, dus:

- Groep 8 van het basisonderwijs (MIJ (jr.))
- 2^e klas van vmbo basis (MIJ (jr.))
- 4^e klas van het praktijkonderwijs (MIJ)
- 4 havo (MIJ)
- 3 gymnasium (MIJ)

De topiclijst voor interviews met docenten is op te vragen bij de onderzoekers. De verslagen van de gesprekken en de uitkomsten van de observaties zijn thematisch gelabeld (codering),

op basis van de gekozen vraagstelling. Onderdelen met dezelfde code zijn met elkaar vergeleken en geanalyseerd, waarna de bevindingen per thema/deelvraag zijn gerapporteerd.

Interviews met gastdocenten (N=4)

Deze vormen een belangrijk middel om inzichten over de uitvoering te putten uit ervaringen van degenen die de training geven. We hebben hen onder andere bevraagd over hun eigen ervaring met het geven van de training, welke aanpassingen zij eventueel hebben gemaakt aan de training (en gebaseerd waarop), welke reacties zij krijgen van leerlingen op (onderdelen van) de training en welke interacties zij zelf observeren.

Voor VIP hebben we de gastdocent geïnterviewd. Voor MIJ (jr.) hebben we in totaal drie gastdocenten geïnterviewd. Het gaat daarbij om twee gastdocenten die ten tijde van het onderzoek veel van de gastlessen MIJ (jr.) gaven. De derde uitvoerder heeft in het verleden veel gastlessen MIJ (jr.) verzorgd en geeft deze nu nog op de school voor praktijkonderwijs waar hij momenteel als (reguliere) docent actief is. De topiclijst voor interviews met de gastdocenten is op te vragen bij de onderzoekers.

Effectevaluatie

Een effectevaluatie is bedoeld om vast te stellen of de projecten hebben bijgedragen aan het behalen van de doelstellingen bij de verschillende doelgroepen van VIP en MIJ (jr.) De meest geijkte methode is te werken met een vragenlijst waarbij leerlingen voorafgaand aan het project worden bevraagd (nulmeting) en nogmaals na afloop van het project (nameting). Het verschil in uitkomsten tussen de nul- en nameting kan worden geduid als het effect van de interventie.

De effectevaluatie levert een bijdrage aan het beantwoorden aan:

- Deelvraag 1: In hoeverre worden de beschreven doelen van de projecten VIP en MIJ (jr.) behaald?

De resultaten van de effectevaluatie zijn complementair op een aantal deelvragen die op basis van de procesevaluatie worden beantwoord:

- Deelvraag 2: Hoe kan de inzet op VIP en MIJ (jr.) verder worden aangescherpt?
- Deelvraag 3: Welke werkzame elementen zijn er binnen de projecten VIP en MIJ (jr.)?
- Deelvraag 4: Onder welke omstandigheden (context) werken deze werkzame elementen het beste, waardoor de projecten aangescherpt kunnen worden en ook in een veranderende context toepasbaar blijven?
- Deelvraag 5: Welke risico's of negatieve effecten hebben deze trainingen?

Dataverzameling en - analyse effectevaluatie

Vragenlijst (N=616)

Om inzicht te krijgen in de effectiviteit van VIP en MIJ (jr.) hebben we een vragenlijst afgenomen voorafgaand aan de start van de lessen (nulmeting) en na afloop van de lessen

(nameting). Daarbij is een steekproef van leerlingen én klassen¹² gerealiseerd om statistisch valide uitspraken te kunnen doen over de effecten van de VIP en MIJ (jr.)-lessen. Hiernaast wilden we ook resultaten kunnen vergelijken tussen verschillende onderwijsniveaus. Dit is door de beperkingen van COVID-19 (thuisonderwijs, lessen die uitvielen) slechts deels gelukt.

VIP

In totaal zijn 217 leerlingen in de effectmeting van VIP geïnccludeerd, waarvan 97 mbo-leerlingen (eerste klassen), 72 vmbo-leerlingen (derde klassen), 8 leerlingen uit het praktijkonderwijs (eerste klassen) en 40 leerlingen uit het primair onderwijs (basisschool).¹³ In totaal is het onderzoek uitgevoerd in 14 schoolklassen: 1 klas in het praktijkonderwijs, 2 klassen in het primair onderwijs, 5 klassen in het vmbo en 6 klassen in het mbo.

MIJ jr.-lessen

In totaal zijn 236 leerlingen in de effectmeting van MIJ jr. geïnccludeerd, waarvan 154 leerlingen uit het primair onderwijs (voornamelijk groep 8) en 82 leerlingen uit het voortgezet onderwijs (klas 2). Het onderzoek is uitgevoerd in 13 schoolklassen: 9 klassen in het primair onderwijs en 4 klassen in het voortgezet onderwijs.

MIJ-lessen

In totaal zijn 163 leerlingen in het effectonderzoek geïnccludeerd, waarvan 119 havo- en vwo-leerlingen (klassen 3 en 4) en 44 leerlingen uit het praktijkonderwijs (klassen 4).¹⁴ Het onderzoek is uitgevoerd in 10 schoolklassen: 4 klassen in het praktijkonderwijs en 6 klassen havo en vwo.

Ontwikkeling van de vragenlijst

De thema's die zijn opgenomen in de vragenlijst zijn gebaseerd op de doelstellingen van VIP en MIJ (jr.) zoals geformuleerd in de projectdocumentatie en de toelichting door de gastdocenten.

Beoogde opbrengsten van VIP:

- Leerlingen leren onderscheid te maken tussen feiten, fictie, meningen en propaganda.
- Leerlingen leren verschillende waarden en normen te bespreken, te bediscussiëren en te respecteren. Het gaat hierbij om gevoelige thema's als grondrechten, identiteit, polarisatie en uitsluiting.

---

¹² Om rekening te houden met de mogelijke invloed van de dynamiek in de lessen in individuele klassen.

¹³ We hebben alleen leerlingen geïnccludeerd in de analyses die zowel aan de nulmeting als aan de effectmeting hebben deelgenomen. Dat zijn in totaal 217 leerlingen. Leerlingen ofwel alleen aan de nulmeting hebben deelgenomen ofwel alleen aan de effectmeting zijn uit de steekproef verwijderd.

¹⁴ We hebben alleen de 163 leerlingen die zowel aan de nulmeting als aan de effectmeting hebben deelgenomen geïnccludeerd in de analyses. Het totaal aantal respondenten ligt iets hoger, omdat enkele leerlingen ofwel alleen aan de nulmeting hebben deelgenomen ofwel alleen aan de effectmeting. Leerlingen die alleen aan de nulmeting of alleen aan de effectmeting hebben deelgenomen zijn verwijderd uit het analysebestand.

- Maatschappelijk beoogt VIP bij te dragen aan het vergroten van de weerbaarheid van leerlingen tegen polarisatie, radicalisering en extremisme.

Beoogde opbrengsten van MIJ (jr.):

- Kinderen en jongeren te laten nadenken over wat identiteit betekent, wat hun eigen identiteit is en hoe zij zich verhouden tot anderen.
- Hiermee wordt beoogd om de bewustwording van de opbouw van de eigen identiteit te vergroten, en begrip voor de identiteit van anderen te versterken.
- Daarnaast wordt jongeren gestimuleerd om na te denken over hoe hun keuzes worden beïnvloed door bijvoorbeeld vrienden en media.
- Ook MIJ (jr.) beoogt maatschappelijk bij te dragen aan het vergroten van de weerbaarheid van leerlingen tegen polarisatie, radicalisering en extremisme.

In de projectdocumentatie van VIP en MIJ (jr.) worden de doelstellingen breder geformuleerd dan praktisch mogelijk blijkt om in een beperkt aantal lessen te realiseren. Mede op basis van de toelichting van de docenten over wat in de lessen wordt behandeld is daarom focus in de te evalueren doelstellingen aangebracht. Resultaten van de interventies om de weerbaarheid tegen polarisatie en radicalisering te vergroten worden in de vragenlijst (impliciet) gemeten door toename in burgerschapsvaardigheden, respect voor democratische waarden, meer wederzijds begrip tussen leerlingen en het leren incasseren wanneer iemand het niet met je eens is. Ter voorbereiding van de opdracht hebben we in de wetenschappelijke literatuur geïnventariseerd of gevalideerde vraagstellingen uit eerdere studies mogelijk gebruikt zouden kunnen worden in onze evaluatiestudie. Hoewel we enige studies hebben gevonden die zich eveneens richtten op de effecten van vergelijkbare interventies (bijvoorbeeld Diamant) bleken deze niet één op één toepasbaar om de opbrengsten van VIP en MIJ (jr.) te onderzoeken¹⁵. Echter door enkele vraagstellingen anders te formuleren konden deze wel gebruikt worden in de evaluatie VIP en MIJ (jr.)¹⁶.

In de definitieve vragenlijsten voor de effectevaluatie van VIP en MIJ (jr.) zijn de volgende thema's opgenomen. Zie bijlagen 5, 6, 7 en 8 voor de vragenlijsten met de concrete vraagstellingen.

VIP

- Belang van de Grondwet en kennis over Grondwetsartikelen 1, 6, 7, 11.
- Tolerantie naar andere religie, andere mening, seksuele voorkeur en gelijke rechten.
- Omgang met anderen die een andere mening hebben dan zichzelf.
- Empathie voelen naar andere groepen.
- Zelf nadenken en een eigen mening durven te hebben.
- Oordeel over discriminatie en buitensluiten vanwege huidskleur en geloof.

¹⁵ Feddes, A., Doosje, B. & Mann, L. (2015), Increasing self-esteem and empathy to prevent violent radicalization: A longitudinal quantitative evaluation of a resilience training focused on adolescents with a dual identity, *Journal of Applied Social Psychology*, 45:7, 400–411.

¹⁶ Namelijk vraagstellingen omtrent empathie naar andere groepen, multi-perspectiviteit en (alleen voor MIJ) het afwijzen van ideologisch geweld.

- Oordeel over democratische waarden.
- Kritisch zijn over informatie op internet en verschil tussen feiten en meningen
- Evaluatievragen over de VIP-gastlessen.

MIJ (jr.)

- Wat wordt bedoeld met primaire identiteit en secundaire identiteit.
- Oordeel over discriminatie en buitensluiten vanwege huidskleur en geloof.
- Tolerantie naar andere religie, andere mening, seksuele voorkeur en gelijke rechten.
- Omgang met anderen die een andere mening hebben dan zichzelf.
- Bewustwording van de beïnvloeding van de eigen identiteit door anderen.
- Wat wordt bedoeld met imago en vooroordelen.
- Zelfkennis over de eigen identiteit.
- Kritisch zijn over informatie op internet en verschil tussen feiten en meningen.
- Houding ten aanzien van het gebruik van geweld (alleen MIJ-lessen)
- Evaluatievragen over de MIJ (jr.)-lessen.

Voordat de vragenlijst definitief is afgenomen, is deze uitvoerig getest op technische aspecten als routings, en met leerlingen op inhoudelijke aspecten zoals begrijpelijkheid en eenduidigheid van de vraagstellingen en antwoordopties. Het testen op begrijpelijkheid en eenduidigheid was een zeer belangrijk onderdeel van het onderzoek aangezien ook leerlingen in het praktijkonderwijs en de hoogste groepen van de basisschool de vragenlijst moeten kunnen invullen. Naar aanleiding van het testen en de feedback van leerlingen en leerkrachten zijn enkele vraagstellingen verduidelijkt en zijn de vragenlijsten enigszins ingekort door het aantal items in meetschalen te beperken.

De vragenlijst is ter goedkeuring voorgelegd aan zowel de gastdocenten van de projecten als aan de gemeente Den Haag als opdrachtgever. De definitieve vragenlijst is op deelnemende scholen in het primair onderwijs schriftelijk afgenomen en op scholen in het vmbo en mbo is de vragenlijst online afgenomen met behulp van het softwarepakket Survalyzer. De gegevens uit de enquête zijn geanalyseerd met behulp van het statistische softwarepakket SPSS. In de analyses stelden we voor VIP en MIJ (jr.) vast wat de resultaten (en verschillen tussen de voor- en nameting) zijn op de hierboven genoemde thema's.

Privacy en persoonsgegevens

Alle respondenten in dit onderzoek zijn over het onderzoek geïnformeerd (*informed consent*). Bij alle respondenten geldt daarbij dat hun gegevens anoniem zijn verwerkt. We hebben de verschillende respondenten op de volgende manieren geïnformeerd:

- Bij de uitvoerders van de projecten is dit allereerst gedaan door de gemeente Den Haag zelf. Daarna zijn de uitvoerders verder geïnformeerd in een startgesprek, waarbij zowel de uitvoerder, gemeente als de onderzoekers aanwezig waren. Individuele gastdocenten zijn ten slotte via mail en voorafgaand aan interviews geïnformeerd over het onderzoek en gevraagd om hun deelname.

- Scholen (waar de enquêtes zijn gehouden en observaties en interviews met leerlingen en docenten plaatsvonden) zijn geïnformeerd via een brief namens de burgemeester van de gemeente Den Haag met een aansluitende informatiebrief namens de onderzoekers. Daarna is door een van de onderzoekers telefonisch of via mail contact gelegd met de school, om toestemming te vragen voor deelname. Bij een deel van de scholen is dit contact via de uitvoerder van het project gelopen. Naast het informeren van scholen en docenten is ook aan de scholen gevraagd om voor de desbetreffende klassen een informatiebrief naar ouders door te sturen.

In de verschillende informatiebrieven hebben we telkens de belangrijkste privacyrichtlijnen opgenomen die in dit onderzoek gehanteerd zijn, namelijk:

- In het kader van de evaluatie van VIP en MIJ (jr.) wordt aan kinderen gevraagd om tweemaal een schriftelijke of digitale vragenlijst in te vullen. De eerste keer vindt plaats voorafgaand aan de eerste les van VIP en MIJ (jr.). De tweede keer vindt dit plaats na afloop van de laatste les VIP en MIJ (jr.).
- Ouders worden door de school geïnformeerd over het onderzoek.
- Kinderen vullen de vragenlijsten in onder toezicht van de leerkracht of gastdocent.
- Kinderen krijgen door de leerkracht of gastdocent uitgelegd wat de bedoeling is van het onderzoek.
- Het borgen van de privacy van de kinderen is binnen het onderzoek zeer belangrijk. De school deelt geen persoonsgegevens van de kinderen (zoals naam, adres en andere contactgegevens) met de onderzoekers. De onderzoekers vragen in de enquête noch in (eventuele) interviews naar persoonsgegevens van kinderen. De onderzoekers delen ook geen individuele onderzoeksgegevens met de school.
- De onderzoeksgegevens worden door de onderzoekers uitsluitend gebruikt voor de evaluatie van VIP en MIJ (jr.) en voor geen enkel ander doel.
- Er worden interviews met enkele kinderen afgenomen en er vinden observaties van de lessen plaats. De onderzoekers registreren geen persoonsgegevens van de kinderen. Uitspraken zullen niet herleidbaar zijn tot individuele kinderen.

Beperkingen van het onderzoek

De uitvoering van dit onderzoek heeft door de uitbraak van COVID-19 en de verschillende lockdowns en maatregelen die daarop volgden vertraging opgelopen. Op de momenten dat de scholen dicht gingen konden de projecten geen doorgang vinden, bij de heropening van de scholen stonden schoolbesturen niet altijd welwillend tegenover het weer toelaten van externe gastdocenten. Dit heeft op een aantal momenten concrete impact gehad op de uitvoering van dit onderzoek, waarbij de dataverzameling initieel gepland stond van maart 2020 t/m september 2020:

- Bij de eerste lockdown (maart t/m halverwege mei) gingen de scholen dicht, waardoor reeds geplande lessen en nulmetingen uitvielen. Bij een 6-tal klassen in het vmbo waar net VIP-lessen hadden plaatsgevonden toen de lockdown begon, is wel een nulmeting afgenomen, maar is de door de lockdown digitaal uitgezette nameting helaas heel

weinig ingevuld. De docenten hadden deze nog wel als huiswerk in het digitale systeem gezet, maar met weinig resultaat.

- Bij de tweede lockdown (december t/m maart ongeveer – afhankelijk van schooltype) betekende dit helaas wederom dat VIP-lessen uitvielen en dat een deel van de VIP nametingen door leerlingen thuis ingevuld moest worden, wat tot een lagere respons leidde in vergelijking met de momenten dat deze in de klas werd uitgevoerd door docenten. Ook betekende deze lockdown dat een deel van de geplande MIJ (jr.)-lessen geen doorgang kon vinden. Naast de impact op het aantal uitgevoerde projecten in de dataverzamelingsperiode (minder compleet ingevulde nul- en nametingen) heeft dit ook invloed gehad op het kwalitatieve onderdeel van het onderzoek. We zouden namelijk een hele reeks MIJ observeren bij een 4 havo klas. De eerste 4 lessen vonden plaats voor de lockdown, maar de 5^e en laatste les viel uit door de lockdown en heeft bij de totstandkoming van dit rapport helaas nog niet plaatsgevonden. Nadat duidelijk werd dat de les uitviel hebben we wel direct een digitaal interview gehouden met leerlingen en een tijd later ook een docent van deze school geïnterviewd. De observatie van deze laatste les bij deze school is gecompenseerd door het observeren van de laatste les bij de 4^e klas van het praktijkonderwijs. Het gaat natuurlijk om een ander type school en klas, maar de elementen van de laatste les zijn in methodiek van MIJ wel hetzelfde.

Door de onzekerheid van het verloop van de pandemie en de wens dit onderzoek voor de zomer van 2021 af te ronden is er in overleg tussen gemeente Den Haag en de onderzoekers voor gekozen om 28 april 2021 als *cutoff point* te nemen, oftewel als laatste dag voor dataverzameling. Alle lessen die tot die tijd konden plaatsvinden hebben we nog meegenomen in dit onderzoek.

Als gevolg van de lockdowns hebben we in het effectonderzoek extra inspanningen moeten doen om voldoende steekproefomvang te realiseren van leerlingen én klassen om statistisch valide uitspraken te kunnen doen over de effectiviteit van VIP en MIJ (jr.) Hierin zijn we daadwerkelijk geslaagd. Hiernaast wilden we óók resultaten kunnen vergelijken tussen verschillende onderwijsniveaus, dit is door de beperkingen van de lockdowns slechts deels gelukt. In de evaluatie van VIP is sprake van een beperkte inclusie van leerlingen en klassen voor het primair onderwijs en in de evaluatie van MIJ geldt dit voor het praktijkonderwijs. In de interpretatie van vergelijkingen tussen onderwijstypen moeten we daarom voorzichtig zijn. De resultaten van VIP en MIJ (jr.) uitgesplitst naar onderwijstypen presenteren we in het rapport daarom op hoofdlijnen: wat valt écht op?

Bijlage 2: Geraadpleegde literatuur

Benson, P.L., Mannes, M., Pittman, K. & Ferber, T. (2004). Youth development, developmental assets, and public policy, in R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds) *Handbook of Adolescent Psychology, Second Edition* (pp. 781-814). NJ, USA: John Wiley & Sons, Inc.

Campelo Nicholoas; Oppetit A., Neau F., Cohen D., Bronsard G. (2018). “Who are the European youths willing to engage in radicalisation? A multidisciplinary review of their psychological and social profiles,” *European Psychiatry*, Vol.52, pp.1-14.

Caplan, G. (1964), *Principles of prevention psychiatry*, Oxford: Basic Books.

Feddes, A. R., Mann, L., & Doosje, B. (2015). Increasing self-esteem and empathy to prevent violent radicalization: a longitudinal quantitative evaluation of a resilience training focused on adolescents with a dual identity. *Journal of Applied Social Psychology*, 45(7), 400-411

Gielen, Amy-Jane (2008). *Radicalisering en Identiteit: Radicale rechtse en moslimjongeren vergeleken*. Amsterdam: Aksant.

Gielen, Amy-Jane. *Cutting through Complexity. Evaluating Countering Violent Extremism*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Meah, Y. & Mellis, C. (2009). *Final report recognizing and responding to radicalization. Considerations for policy and practice through the eyes of street level workers*. Via: www.recora.eu/report.html

Pease, K. (2002), Crime reduction, in: Maguire, M., Morgan, R. & Reiner, R. (ed.), *The Oxford handbook of criminology*, Oxford: Oxford University Press, 947-79.

Prins, J. A., Swinkels, J. C., Schaak, P., & Elberdai, K. (2017). *Evaluatie Jihad, de voorstelling*. Ministerie van SZW.

Ranstorp, Magnus (2016). *RAN Issue Paper: The Root Causes of Violent Extremism*. Brussels: Radicalisation Awareness Network.

Sieckelinck, Stijn en Micha de Winter (eds.) (2015). *Formers & families. Transitional journeys in and out of extremisms in the United Kingdom, Denmark and The Netherlands*. Den Haag: NCTV.

Sieckelinck, Stijn en Amy-Jane Gielen (2020). *Veerkracht bevorderen bij opgroeiende jongeren. Inzetten op beschermende factoren*. Den Haag: Platform JEP, 3 februari 2020. Via <https://www.platformjep.nl/documenten/publicaties/2020/02/03/veerkracht-bevorderen-bij-opgroeiende-jongeren>

Thijs, Fabienne; Elanie Rodermond en Frank Weerman (2018). “Verdachten van terrorisme in beeld,” *Politie en Wetenschap*, Vol. 102, Den Haag; Sdu Uitgevers.

Weine, Stevan (2012). "Building resilience to violent extremism in Muslim diaspora communities in the United States," *Dynamics of Asymmetric Conflict*. Vol.5 (1), pp. 60-73.

Weine, Stevan M., Aliya Saeed, Stephen Shanfield, John Beahrs, Alisa Gutman & Aida Mihajlovic (2017). "Violent Extremism, Community-Based Violence Prevention and Mental Health Professionals," *The Journal of Nervous and Mental Disease*, Vol. 205(1), pp. 54-57.

Bijlage 3: Planevaluatie VIP

Een planevaluatie toetst in hoeverre het project - op papier - voldoende is beschreven en onderbouwd. We hebben VIP getoetst aan de hand van de checklist voor planevaluatie uit de Toolkit Evidence Based Werken ter Preventie van Radicalisering.

Hierbij hebben we specifiek gekeken naar:

- Probleemanalyse: wordt in het plan van aanpak van VIP een duidelijke beschrijving van het probleem gegeven en wordt door onderbouwing opgevoerd dat er werkelijk sprake is van een probleem?
- Doelstelling: wordt duidelijk wat het doel is van VIP?
- Doelgroep: staat duidelijk beschreven op welke doelgroep(en) VIP zich richt?
- Interventiekeuze: is de keuze voor VIP goed onderbouwd? Op basis van welke aannames en theoretische onderbouwing is deze keuze gemaakt? Op welke bronnen zijn deze keuzes gebaseerd?
- Uitvoering van de interventie: wordt beschreven wat de activiteiten zijn en hoe deze worden uitgevoerd? Is er een beschrijving van de personen en/of organisaties die betrokken worden en hun rollen en functies? Wordt beschreven wat de mogelijke risico's en neveneffecten zijn bij de uitvoering van de interventie en hoe wordt hiermee omgegaan?
- Opbrengst van VIP: wordt beschreven wat de (verwachte) directe opbrengst is van VIP en wat het (verwachte) resultaat is? Sluit dit aan op de doelstellingen? Zijn er per resultaat indicatoren opgesteld op basis waarvan is vast te stellen of het gewenste resultaat behaald is?
- Monitoring en evaluatie van VIP: wordt beschreven of, wie, wanneer en op welke wijze VIP wordt gemonitord en geëvalueerd?

Bij de aanvang van deze evaluatie in februari 2020 bleek geen plan van aanpak of methodiekbeschrijving van VIP voorhanden. Wel was een docentenhandleiding beschikbaar die beschrijft hoe docenten burgerschap in de klas kunnen behandelen, waarin ook aan bod komt wat de doelstellingen zijn van VIP. Daarnaast hebben we een PowerPointpresentatie ontvangen van de gastdocent. In december 2020 ontvingen we via de opdrachtgever een jaarverslag van VIP. Hoewel de planevaluatie toen wel al was afgerond, hebben we besloten de informatie uit dit jaarverslag wel te gebruiken, omdat deze veel relevante informatie betrof. Bij de bespreken van de planevaluatie geven we telkens aan of de analyse is gebaseerd op de informatie die we voorafgaand aan de evaluatie hebben ontvangen of in december 2020.

Probleemanalyse VIP

Wordt er in het plan van aanpak van VIP een duidelijke beschrijving van het probleem gegeven en wordt een onderbouwing opgevoerd dat er werkelijk sprake is van een probleem?

In de initiële documentatie van VIP die we bij aanvang van het onderzoek ten behoeve van de planevaluatie hebben ontvangen, staat geen probleemanalyse weergegeven.

In de jaarrapportage VIP 2020 is daar wel het een en ander over opgenomen:

“Jongeren worden heen-en-weer geslingerd in een doolhof van gevoelens, ervaringen en frustraties. En in het huidige klimaat van een overdadige polarisatie en berichtgeving over de islam, discriminatie en racisme andere (gepolariseerde) maatschappelijke en sociale thema’s zie je leerlingen zichtbaar boos worden of in verwarring raken. Leerlingen weten niet wat ze met de negatieve berichten aan moeten. Daarbij hebben jongeren het tij niet mee als het om identiteitsvorming gaat. Veel jongeren voelen zich in meer of mindere mate gemarginaliseerd. Ze voelen zich niet echt verbonden met de samenleving en hebben het gevoel dat niemand op ze zit te wachten. Een derde van de jongeren met een migratieachtergrond worstelt met verschillende aspecten van hun identiteit. (Bron: Kennisplatform Integratie en Samenleving 2019). Discriminatie op straat, op de arbeidsmarkt, bij het zoeken naar een stage of een woning. En hoe vaak worden jongeren in het uitgaansleven geweigerd omdat ze niet Hans maar Hassan heten? Als jongeren te vaak en te lang met discriminatie en vooroordelen worden geconfronteerd, dan kunnen jongeren (ook de positieve en meer weerbare) hun heil gaan zoeken in een destructieve levenshouding of radicale filosofieën. Anders zijn is niet erg, maar een vreemde blijven wel. Jongeren met een migratieachtergrond zijn in dit opzicht kwetsbaar. Veel jongeren hebben moeite met hun plek vinden in de samenleving. Zij ervaren dat ze, hoe hard ze ook werken en wat zij ook doen om erbij te mogen horen, nooit volwaardig deel zullen uitmaken van onze samenleving. Ze hebben het gevoel dat ze minder kansen krijgen om iets waardevols neer te zetten, omdat ze worden beoordeeld op hun huidskleur of hun culturele of religieuze achtergrond. Jongeren raken hierdoor gefrustreerd en in verwarring en het maakt hen onzeker en boos. Dat beïnvloedt de ontwikkeling van hun eigenwaarde, hun manier van denken en hun kijk op de samenleving.”

Bron: jaarrapportage VIP 2020

Doelstelling en doelgroep VIP

In het handboek voor docenten zijn de diverse doelstellingen opgenomen:

- Leerlingen laten ervaren dat samen praten over gevoelige onderwerpen aanzet tot kritisch nadenken, respect voor elkaar, inlevingsvermogen, zelfreflectie en relativeringsvermogen.
- De hoofden en harten van leerlingen verkennen. Waar lopen ze tegenaan? Hoe gaan ze om met tegenslagen? Leerlingen verbreden hun horizon en leren hun gevoelens en gedachten onder woorden te brengen.
- Onderscheid leren maken tussen feiten, fictie, meningen en propaganda.
- Verschillende waarden en normen leren te bespreken, bediscussiëren en respecteren.
- Spanningen verminderen en zorgen voor meer begrip tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en docenten.
- Burgerschapsvaardigheden van leerlingen ontwikkelen, hun stem ontdekken en leren te corrigeren en incasseren.
- Leerlingen de middelen geven om zelf in dialoog te gaan met hun omgeving en zo bijdragen aan hun sociale en maatschappelijke weerbaarheid.

In het handboek staan per doelgroep ook specifiekere (sub)doelstellingen van VIP beschreven. Voor basisschoolleerlingen zijn de doelstellingen als volgt:

- Leren eigen gedachten en gevoelens te benoemen en bespreekbaar te maken.
- Actief meedoen met gesprekken over vreemde onderwerpen en onderwerpen in de taboesfeer.
- Het gesprek aangaan over actuele sociale en maatschappelijke thema's.
- Vooroordelen herkennen en bespreekbaar maken.
- Feiten en meningen van elkaar onderscheiden.
- Een eigen mening vormen en open vragen stellen.
- Kunnen uitleggen wat de overeenkomsten tussen alle mensen zijn (op basis van de Universele verklaring van de Rechten van de Mens).
- Kunnen onderbouwen hoe je omgaat met een voor jou relevant dilemma.
- Leren analyseren waarom mensen standpunten controversieel vinden.
- Kritisch nadenken.

Voor middelbare scholieren zijn in het handboek de volgende doelstellingen geformuleerd:

- Casussen, thema's en voorbeelden kritisch beschouwen, bespreken en beoordelen.
- Het gesprek aangaan over actuele sociale, maatschappelijke en politieke thema's.
- Gespreksvaardigheden opdoen en laten zien.
- Leren eigen inzichten, gedachten en meningen te herkennen, verwoorden, delen, bekritisieren en herzien.
- Kritisch nadenken over maatschappelijke thema's uit de eigen leefwereld.
- Argumenteren op basis van feiten in plaats van emoties.
- Leren empathie te herkennen, verwoorden en tonen.
- Leren ambivalentie in het eigen denken te herkennen en benoemen.
- Tolerant zijn naar anderen en groepsdruk leren weerstaan.
- Omgaan met verschillen binnen groepen.
- Nadenken over de eigen rol in de maatschappij en de invloed op anderen.
- Feiten leren checken en kritisch de media leren volgen.
- Veerkracht en verbale vaardigheden laten zien in het omgaan met tegenslag, belediging of aantasting van eigenwaarde en eer.
- Herkennen, categoriseren en waarderen van de invloed van cultuur en identiteit op het eigen handelen, in relatie tot maatschappelijk relevante thema's.
- Eigen standpunten en overtuigingen verwoorden en de gevolgen hiervan voor de vrijheid van anderen benoemen.
- Leren welke vrijheden en verantwoordelijkheden iemand heeft.
- Groepsdruk herkennen.
- Leren wat de begrippen 'vrije wil' en 'rede' inhouden.
- De vraag 'hoe weet je wat je wilt' beantwoorden.
- De eigen wil en de wil van de groep herkennen.
- Een eigen mening over een maatschappelijk relevant thema vormen, uiten, beschouwen en bekritisieren.

Om een goede vragenlijst voor de effectevaluatie op te kunnen stellen hebben wij de gastdocent en ontwikkelaar van de VIP-methodiek geïnterviewd. Volgens de gastdocent is het niet realistisch dat al deze doelstellingen in een les gerealiseerd kunnen worden. De gastdocent heeft aangegeven dat hier minimaal dertig lessen voor nodig zijn. Het is dus erg belangrijk dat er sprake is van een doorlopende leerlijn burgerschapsonderwijs in de school. De gastdocent heeft aangegeven dat leerlingen na afloop van een les minimaal het volgende moeten kunnen/weten/doen:

- Leerlingen weten dat de Grondwet belangrijk is;
- Leerlingen weten wat artikel 1 en wat het artikel 6 (godsdienstvrijheid) van de Grondwet inhoudt en betekent;
- Leerlingen zijn weerbaar tegen kwetsende en polariserende uitspraken;
- Leerlingen zijn in staat hun eigen mening te geven en te reflecteren;
- Leerlingen zijn in staat een verbinding te leggen met 'de ander'.

In het handboek wordt aangegeven dat het gaat om leerlingen uit het primair en voortgezet onderwijs en het mbo. Er wordt niet gespecificeerd op welke leeftijd of opleidingsniveau VIP zich richt.

4.1.3 Interventiekeuze VIP

Op basis van welke aannames en theoretische onderbouwing is deze keuze gemaakt? Op welke bronnen zijn deze keuzes gebaseerd?

VIP wordt in het handboek gepresenteerd als lessen die een bijdrage leveren aan burgerschapsonderwijs. Er wordt in het handboek geen relatie gelegd tussen burgerschapsonderwijs en radicalisering. Er is wel een hoofdstuk opgenomen over radicalisering. Dit hoofdstuk is een uitleg voor docenten wat radicalisering is, hoe je het als docent kan herkennen en hoe je als docent hierover met je klas of leerling hierover het gesprek kan aangaan.

De focus ligt vooral op het goed inrichten van het burgerschapsonderwijs, waarbij de volgende vragen centraal staan, zijn:

- Wat is er nodig om burgerschapscompetenties van leerlingen effectief te bevorderen?
- Wat hebben docenten en schoolleiders nodig om burgerschapsonderwijs door te ontwikkelen en verder inhoud en vorm te geven?
- Welke belemmeringen ervaren docenten bij het vormgeven van burgerschapsonderwijs?
- Waaraan hebben leerlingen behoefte? Wat vinden zij van het huidige burgerschapsonderwijs?
- Wat missen zij? Wat hebben zij geleerd of wat zouden zij nog willen leren?
- Hoe kun je naast het kennisdeel van burgerschapsvorming ook het vaardighedendeel goed meten?

In het handboek worden geen bronnen opgevoerd bij bovenstaande vragen. Het lesmateriaal is vooral op basis van eigen jarenlange ervaring van de gastdocent opgesteld. In de jaarrapportage die is opgesteld nadat de planevaluatie eigenlijk al was afgerond, is wel een onderbouwing opgenomen:

“Het binnen een school naast elkaar bestaan van de subgroepen is van alle tijden. Het gaat erom te voorkomen dat die groepen tegenover elkaar komen te staan. Door opzoek te gaan naar common ground en te laten zien waar de groepen elkaar raken, haal je de angel uit de verschillen en de spanningen die ermee gepaard gaan. De manier om dit te realiseren, is de dialoog en of de discussie aan te gaan. Om met elkaar in gesprek te kunnen gaan, moet je je mening kunnen verwoorden en onderbouwen. Bovendien moet je je in de ander kunnen verplaatsen, om diens mening te kunnen begrijpen en daarop inhoudelijk te kunnen reageren. Een dialoog of debat biedt leerlingen binnen een veilige omgeving de ruimte om kritische vragen te kunnen stellen, zonder dat die direct als een persoonlijke aanval worden opgevat. Over het algemeen brengt een dialoog of debat, mits goed geleid, deelnemers dicht bij elkaar doordat ze meer begrip krijgen voor elkaars standpunten. Het is een eenvoudige, maar beproefde methodiek die ingezet kan worden wanneer er sprake is van spanningen in de klas.”

Bron: jaarverslag VIP 2020

4.1.4 Uitvoering van de interventie

Wordt beschreven wat de activiteiten zijn en hoe deze worden uitgevoerd? Is er een beschrijving van de personen en/of organisaties die erbij betrokken worden en hun rollen en functies? Wordt beschreven wat de mogelijke risico's en neveneffecten zijn bij de uitvoering van de interventie en hoe wordt hiermee omgegaan?

In het handboek wordt zeer uitgebreid beschreven hoe docenten hun lessen kunnen inrichten en krijgen ze uitgebreide en concrete tips. Er is echter geen beschrijving opgenomen van hoe de VIP-lessen van gastdocent zelf zijn. We hebben van de gastdocent een PowerPointpresentatie ontvangen van 141 slides. Deze PowerPointpresentatie is als volgt opgebouwd:

- Introductie
- Thema Vrijheid aan de hand van diverse filmpjes over:
  - Nelson Mandela
  - Malala Yousafzai
  - Anne Frank
- Bespreking Grondwetsartikelen
  - Art. 1 Gelijke behandeling en discriminatieverbod
  - Art. 6 Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, gekoppeld aan stellingen waar veel maatschappelijk debat over is:
- Onverdoofd ritueel slachten
- Gezichtsbedekkende kleding
- Gebedsoproep
  - Art. 7 Vrijheid van meningsuiting aan de hand van stelling waar veel maatschappelijk debat over is:

- Minder Marokkanen van Geert Wilders
  - Art. 11 Onaantastbaarheid van het gekoppeld aan stellingen waar veel maatschappelijk debat over is:
- Euthanasie
- Orgaandonatie
- Vaccinatie
  - De verbinding aan de hand van ‘Nederland is van ons allemaal’
  - Identiteit en innerlijke vorming
  - Sociale vaardigheden
  - Polarisatie en de nationale polarisatiequiz

De gastdocent heeft aangegeven dat zij in de praktijk niet toekomt aan het behandelen van de gehele presentatie. Hoe de les in de praktijk is opgebouwd hangt af van diverse factoren: de culturele achtergrond van de doelgroep, de actualiteit en het aantal lessen dat gegeven wordt (1, 2 of 3 lessen). Hoe de uitvoering van de lessen in de praktijk verloopt, wordt nader besproken in de procesevaluatie.

In de later ontwikkelde jaarrapportage is wel een methodiekbeschrijving opgenomen:

“De VIP gastlessen bestaan uit twee onderdelen: een vraaggesprek, aansluitend, een discussie of dialoog. De gastlessen leert de leerlingen discussievaardigheden, redeneren, argumenteren en presenteren. Tijdens de gastlessen is ook ruimte voor inhoudelijk voorbereiding op het debat, maar de nadruk ligt op discussievaardigheden en kritisch nadenken. De gastlessen kent een zeer interactieve opzet, van de leerlingen wordt een actieve rol verwacht. Tijdens de gastlessen komt naar voren wat er bij de leerlingen leeft. Welke onderwerpen of thema’s raken de leerlingen? Wat houdt hen het meest bezig? Hun inbreng tijdens de gastlessen vormt de basis voor de discussie of dialoog. Ook wordt tijdens de gastlessen het kader voor het debat vormgegeven: hoe gaan we tijdens het debat met elkaar om, wat zijn de spelregels?

Vervolgens start de discussie/dialoog. Aan de hand van filmpjes en van artikel 1 (gelijkheidsbeginsel, artikel 6 (vrijheid van Godsdienst en levensbeschouwing, artikel 7 (vrijheid van meningsuiting) en artikel 11 (onaantastbaarheid van het lichaam) en van stellingen gaan de leerlingen met elkaar in discussie. Andere thema’s die aan de orde komen kunnen zijn de Universele Verklaring van de Rechten van de Mensen en de Universele Waarden van de Mens. Voorbeelden van vragen die aan de orde kunnen komen, zijn: Wat is vrijheid? Wanneer ben je vrij? Verder kunnen onderwerpen als grond- en mensenrechten, discriminatie, dubbele moraal, uitsluiting, identiteit en polarisatie aan de orde komen. Daarnaast wordt ingegaan op incidenten op school en actuele sociale en maatschappelijke kwesties die sterke emotionele reacties oproepen bij de leerlingen, bijvoorbeeld de oorlog in Syrië, terroristische aanslagen zoals onlangs in Parijs. De precieze inhoudelijke invulling wordt in samenspraak met de school bepaald. Ik sluit aan bij onderwerpen die leven bij de leerlingen, die spelen binnen de school, wat betekent dat geen twee gastlessen hetzelfde zijn. Het gehele programma duurt 2 uur. Daarmee is de opzet kernachtig genoeg om de leerlingen erbij te houden. De gastlessen vindt plaats op school, in een voltallige bijeenkomst. De groep bestaat uit een schoolklas, dus ongeveer vijftientig leerlingen en een leerkracht/docent. De leerkracht heeft de rol van observator en levert didactische ondersteuning. Het programma vindt onder schooltijd plaats; de praktische organisatie krijgt vorm in nauwe samenspraak met de school.”

Bron: jaarrapportage VIP 2020

4.1.5 Opbrengst en evaluatie van VIP

Wordt beschreven wat de (verwachte) directe opbrengst is van VIP en wat het (verwachte) resultaat is? Sluit dit aan op de doelstellingen? Zijn er per resultaat indicatoren opgesteld op basis waarvan is vast te stellen of het gewenste resultaat behaald is?

In het handboek zijn geen resultaten en opbrengsten van VIP beschreven. In de documentatie die door de gemeente is aangeleverd, wordt wel een en ander beschreven. De beoogde opbrengsten (interventieniveau) van VIP zijn:

- Leerlingen leren onderscheid te maken tussen feiten, fictie, meningen en propaganda.
- Leerlingen leren verschillende waarden en normen te bespreken, te bediscussiëren en te respecteren. Het gaat hierbij om gevoelige thema’s zoals grondrechten, identiteit, polarisatie en uitsluiting.

Op maatschappelijk niveau beoogt VIP bij te dragen aan het vergroten van de weerbaarheid van leerlingen tegen polarisatie, radicalisering en extremisme. Volgens de interventiebeschrijving gaat het hierbij in ieder geval om:

- Burgerschapsvaardigheden bij leerlingen.
- Een toename van wederzijds begrip tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en docenten.
- Het leren incasseren wanneer iemand het niet met je eens is.

Monitoring en evaluatie van VIP

Wordt beschreven of, wie, wanneer en op welke wijze wordt gemonitord en geëvalueerd? Hoewel in het handboek expliciet wordt benoemd dat een van de doelstellingen van het handboek is om leerkrachten te leren hoe ze naast het kennisdeel van burgerschapsvorming ook het vaardighedendeel goed kunnen meten, is hier in het handboek verder niets over opgenomen. Er wordt niet aangegeven of en hoe VIP geëvalueerd wordt of zou kunnen worden.

Bijlage 4: Planevaluatie MIJ (jr.)

Zoals in de methodologische verantwoording is beschreven, bevat een gedegen plan van aanpak onder andere een duidelijke onderbouwing van de in te zetten interventie(s) en activiteiten, gebaseerd op een analyse van het maatschappelijke vraagstuk en de behoeften en problemen die er spelen. Tevens bevat het een duidelijke evaluatieplanning en maakt het inzichtelijk hoe aan de randvoorwaarden voor een uit te voeren proces- en/of effectevaluatie zal worden voldaan. Om na te gaan in hoeverre MIJ (jr.) aan deze eisen tegemoetkomt, voeren we een planevaluatie uit. Dit is een 'check' of de plannen aan de benodigde vereisten voldoen.

In dit geval kijken we specifiek naar de volgende vereisten:

- **Probleemanalyse:** wordt er in het plan van aanpak van MIJ (jr.) een duidelijke beschrijving van het probleem gegeven en wordt door onderbouwing opgevoerd dat er werkelijk sprake is van een probleem?
- **Doelstelling:** Wordt duidelijk wat het doel is van MIJ (jr.)?
- **Doelgroep:** staat duidelijk beschreven op welke doelgroep(en) MIJ (jr.) zich richt?
- **Interventiekeuze:** is de keuze voor MIJ (jr.) goed onderbouwd? Op basis van welke aannames en theoretische onderbouwing is deze keuze gemaakt? Op welke bronnen zijn deze keuzes gebaseerd?
- **Uitvoering van MIJ (jr.):** wordt beschreven wat de activiteiten zijn en hoe deze worden uitgevoerd? Is er een beschrijving van de personen en/of organisaties die erbij betrokken worden en hun rollen en functies? Wordt beschreven wat de mogelijke risico's en neveneffecten zijn bij de uitvoering van de interventie en hoe wordt hiermee omgegaan?
- **Opbrengst van MIJ (jr.):** wordt beschreven wat de (verwachte) directe opbrengst is van MIJ (jr.) en wat het (verwachte) resultaat is? Sluit dit aan op de doelstellingen? Zijn er per resultaat indicatoren opgesteld op basis waarvan is vast te stellen of het gewenste resultaat behaald is?
- **Monitoring en evaluatie van MIJ (jr.):** wordt beschreven of, wie, wanneer en op welke wijze wordt gemonitord en geëvalueerd?

Probleemanalyse

Wordt er in het plan van aanpak van MIJ (jr.) een duidelijke beschrijving van het probleem gegeven en wordt een onderbouwing opgevoerd dat er werkelijk sprake is van een probleem?

Er is geen duidelijke probleemanalyse of onderbouwing die aangeeft of er specifiek in Den Haag sprake is van een probleem. Wel benoemt de docentenhandleiding dat er in Nederland sprake is van culturele diversiteit en dat dit een veelbesproken onderwerp is waarbij de nadruk vooral ligt op de verschillen in plaats van wat de verschillende groepen bindt en dat jongeren elkaar daardoor ook aanspreken op hun verschillen. Ze koppelen gedrag aan culturele achtergrond. Het idee achter MIJ (jr.) is om dat te doorbreken, door jongeren eerst zelf goed te leren nadenken over hun eigen identiteit zodat ze zodoende ook beter kunnen reflecteren op de identiteit van anderen.

Doelstelling

Wordt duidelijk wat het doel is van MIJ (jr.)? In de verantwoordingsrapportage van MIJ (2019) en in de docentenhandleidingen van MIJ (jr.) staan de volgende doelstellingen beschreven:

- Onderzoeken van de opbouw van de identiteit.
- Vergroten van het begrip voor de identiteit van anderen.
- Onderzoeken welke kanten van identiteit leerlingen hebben meegekregen en welke eigen keuzes daaraan hebben bijgedragen.
- Nadenken over hoe keuzes beïnvloed worden door, bijvoorbeeld, vrienden en media.

Doelgroep

Staat duidelijk beschreven op welke doelgroep(en) MIJ (jr.) zich richt? De interventie MIJ richt zich op jongeren uit het voortgezet onderwijs, klas 3 en hoger en het mbo. Op verzoek van de gemeente Den Haag is de interventie ook doorontwikkeld voor een jongere doelgroep. Deze interventie heet MIJ jr. en richt zich op leerlingen uit het primair onderwijs, groep 7/8 en het voortgezet onderwijs, klas 1 en 2. MIJ jr. wordt ook op praktijkscholen aangeboden.

Interventiekeuze

Is de keuze voor MIJ (jr.) goed onderbouwd? Op basis van welke aannames en theoretische onderbouwing is deze keuze gemaakt? Op welke bronnen zijn deze keuzes gebaseerd? In de handleiding wordt voor MIJ (jr.) aangegeven dat de lessen zijn opgebouwd aan de hand van theorie over identiteit, met name primaire en secundaire identiteit, en de centrale begrippen die aan leerlingen geleerd worden.

Identiteit:

- Het beeld dat mensen van je hebben.
- De overeenkomst van dat beeld met het beeld dat je van jezelf hebt of zou willen hebben.
- Hoe jij jezelf ziet aan de hand van het beeld van een ander.

Primaire identiteit:

- Wat er als eerste is. Je hebt er niet voor gekozen. Je hebt het van je geboorte af meegekregen of het is je gegeven of opgelegd. Het kan je gegeven worden vanuit je ouders, zoals je voornaam en achternaam, plaats in het gezin, geboorteland e.d.

Secundaire identiteit:

- Aspecten van je identiteit die je zelf kan kiezen. Bijvoorbeeld: je kunt zelf beslissen om lid te worden van een bepaalde groep (voetbal, vrienden, muziek) en om er weer uit te stappen. Je bepaalt vaak zelf welke rol je wilt vervullen.

Een vooroordeel is:

- een mening over een ander zonder dat je weet of het waar is.

Imago is:

- hoe anderen jou zien.

Zelfbeeld is:

- hoe je jezelf ziet

Levensgebeurtenissen...

- zijn gebeurtenissen in je leven die positief of negatief het gevoel van geluk en tevredenheid beïnvloeden.

Bron: Handleiding Mij

Er wordt echter geen onderbouwing gegeven voor, of en op welke manier het leren over identiteit en bovenstaande andere begrippen bijdraagt aan de uiteindelijke maatschappelijke doelstellingen die de gemeente Den Haag voor ogen heeft: bijdragen aan het vergroten van de weerbaarheid van leerlingen tegen polarisatie, radicalisering en extremisme. Op basis van de literatuurscan is het mogelijk deze onderbouwing wel te maken, maar in de documentatie gebeurt dat niet. Kortom, er ontbreekt een goede theory of change over hoe de verschillende programmaonderdelen bijdragen aan de uiteindelijke gewenste maatschappelijke opbrengst van het voorkomen van radicalisering. Wel wordt er voor MIJ gerefereerd naar de volgende literatuur:

- ‘Elkaar leren kennen = Leren van elkaar’ / Forum, 2007
- ‘Identificatie met Nederland’ / WRR, Amsterdam, 2007
- ‘Onderzoek Links & Labels’ / AMIDst Universiteit van Amsterdam, 2008
- ‘Hoe de straat de school binnendringt.’ / Iliass el Hadioui / vMsc. APS, Utrecht januari 2011
- ‘Puberaal, lastig of radicaliserend’ / Ine Spee en Maartje Reitsma / Ministerie OCW 2016

Aanvullend wordt voor MIJ jr. gerefereerd naar de volgende bronnen:

- ‘Virtuele Ontwikkeling van de Jeugd’ / Martine F. Delfos, 2008
- ‘Energize II’ / Erwin Tielemans, 2004

Daarnaast is aangegeven dat bij het ontwikkelen en testen van het project, het ontwikkelde materiaal door twee specialisten, Arjan Verdooren van het Koninklijk Instituut voor de Tropen en Inge van der Welle van de Universiteit van Amsterdam, kritisch is bekeken en tegen het licht gehouden. MIJ (jr.) maken goed gebruik van literatuur, maar hierbij valt op dat de literatuur grotendeels van tussen de tien en twintig jaar geleden is.

Uitvoering van MIJ (jr.)

Wordt beschreven wat de activiteiten zijn en hoe deze worden uitgevoerd? Is er een beschrijving van de personen en/of organisaties die erbij betrokken worden en hun rollen en functies? Wordt beschreven wat de mogelijke risico's en neveneffecten zijn bij de uitvoering van de interventie en hoe wordt hiermee omgegaan?

MIJ (jr.) heeft uitgebreid beschreven hoe het programma is opgebouwd en wat daar allemaal voor nodig is. Het programma is opgebouwd uit 5 lessen:

De lessen 1 t/m 4 beginnen met een filmfragment waarin vier jongeren in de leeftijd van 18 tot 23 jaar aan het woord komen over de vorming van hun identiteit. Dit gebeurt aan de hand van de volgende thema's:

- Primaire identiteit
- Secundaire identiteit
- Invloeden
- Zelfbeeld en imago

Les 5 begint met een korte documentaire waarin een jongvolwassene vertelt over de impact van levensgebeurtenissen op de vorming van zijn identiteit. Gedurende de 5 lessen komen in de filmfragmenten diverse personages aan bod, die een verschillende religieuze en culturele achtergrond hebben, waaronder een jongen van Surinaamse komaf, een meisje dat is geadopteerd uit Afrika en opgroeit in een Nederlands dorp, een jongen uit de Schilderswijk van Turkse komaf, een transgender dame tiener uit Den Haag en tot slot een jongeman uit Amsterdam van Marokkaanse komaf.

Opbrengst van MIJ (jr.)

Wordt beschreven wat de (verwachte) directe opbrengst is van VIP en wat het (verwachte) resultaat is? Sluit dit aan op de doelstellingen? Zijn er per resultaat indicatoren opgesteld op basis waarvan is vast te stellen of het gewenste resultaat behaald is? De beoogde opbrengsten (interventieniveau) van MIJ (jr.) zijn kinderen en jongeren te laten nadenken over wat identiteit betekent, wat hun eigen identiteit is en hoe zij zich verhouden tot anderen. Hiermee wordt beoogd de bewustwording van de opbouw van de eigen identiteit te vergroten, en begrip voor de identiteit van anderen te versterken. Daarnaast worden jongeren gestimuleerd om na te denken over hoe hun keuzes worden beïnvloed door bijvoorbeeld vrienden en media. Maatschappelijk beoogt MIJ (jr.) bij te dragen aan het vergroten van de weerbaarheid van leerlingen tegen polarisatie, radicalisering en extremisme.

Monitoring en evaluatie van MIJ (jr).

Wordt beschreven of, wie, wanneer en op welke wijze wordt gemonitord en geëvalueerd? In 2017 zijn beide projecten geactualiseerd en vernieuwd. Dat is gebeurd op basis van feedback en input van jongeren, docenten en andere professionals. Kortom, Centrum 1622 heeft een eigen procesevaluatie uitgevoerd en op basis daarvan veranderingen doorgevoerd. De belangrijkste wijzigingen die naar aanleiding van deze procesevaluatie hebben plaatsgevonden:

- Vernieuwing filmreeks ‘MIJ’ die uit vijf afleveringen bestaat: Elke aflevering duurt 8 minuten. Er zijn drie nieuwe hoofdpersonages benaderd, gefilmd en in bestaand filmmateriaal gemonteerd. De vernieuwde filmreeks is in samenwerking met de filmmaakster Anneke Lindt van Wijngaarden geproduceerd.
- Docentenhandleiding en lessen. De vijf lessen van de docentenhandleiding ‘MIJ’ zijn op verschillende aspecten rondom identiteit aangescherpt. Er is meer aandacht voor religieuze identiteit in de lessen verwerkt. De laatste les met als thema Identiteit in de toekomst, is aangepast met de insteek over keuzes die men kan maken die van negatieve invloed kunnen zijn op niet alleen de eigen identiteit, maar ook op de identiteit van groepen waarmee men zich identificeert of mee geïdentificeerd wordt, als ook de gevolgen hiervan op maatschappelijk niveau. Te denken valt aan het aansluiten bij extremistische bewegingen. Deze les is versterkt met een aflevering in de film van het persoonlijke verhaal hierin van M., iemand die zelf een radicaliseringsproces heeft doorgemaakt. In verband met de privacy van deze persoon zullen we hem in dit rapport ‘M.’ noemen. De werkvormen die minder effect hadden zijn aangescherpt en/of vervangen. In de lerarenhandleiding van MIJ (jr.) zijn per les nieuwe werkvormen ontwikkeld en aangepast waar de diepgang en reflectie beter kon. Er is ook meer aandacht voor het bespreken van religieuze identiteit in dit lespakket verwerkt.
- Het digitaal platform van MIJ (jr.): <https://www.projectmij.nl> is gebruiksvriendelijker gemaakt door het inlogsysteem te updaten en vergemakkelijken. De functies zijn aangepast met onder andere meer beweging, kleuraanpassing en aantrekkelijker gemaakt door de opbouw van het platform aan te passen. De functies die de docent heeft binnen dit platform zijn uitgebreid ten behoeve van het gebruik en output te verhogen van de klas.

Uit de eigen evaluatie van MIJ zijn de volgende punten naar voren gekomen:

- Ruim 80 procent ervaart het project als leuk en leerzaam. 5 procent geeft aan dat het project niet leerzaam is, 4 procent ervaart het project als niet leuk en 11 procent geeft aan dat het project saai is.
- Bij het Hofstad Lyceum vinden de leerlingen unaniem de filmaflevering van M. (over zijn (de-)radicaliseringsproces) het meest interessant. Bij meerdere schoollocaties is dit filmfragment ook genoemd als interessant en leerzaam. Ook de gehele filmreeks heeft grotendeels als positief gescoord.
- Men geeft aan dat de variatie van opdrachten het fijnst is en het discussiëren met elkaar naar aanleiding van stellingen. Ook geeft men aan dat fijn is om het verhaal en

ervaring van andere klasgenoten te horen en zo elkaar beter te leren kennen. Het bespreken van imago, groepsdruk en verschillende kanten van identiteit is interessant. De opdracht uit les 3 Groepen, waar men enkele deelnemers moet negeren totdat ze de groepscode raden, is ook als interessant ervaren. 10 procent van de deelnemers geeft aan dat sommige opdrachten in het bijbehorende werkboek het minst leuk waren.

- Wat als belangrijk wordt ervaren is dat je zelf gaat inzien wie je eigenlijk bent, dat je leert hoe anderen denken, dat je een visie meekrijgt en dat eenieder goed aan het denken wordt gezet over maatschappelijke onderwerpen en die bespreekbaar worden gemaakt. Ook geven de leerlingen aan dat het fijn is als dit project dieper op identiteit door kan gaan zoals complexe levenssituaties en meer meningen van andere mensen verwerkt in groepsopdrachten en/of opdrachten die buiten het klaslokaal uitgevoerd kunnen worden.

Uit de eigen evaluatie van MIJ jr. zijn de volgende punten naar voren gekomen:

- Ruim 90 procent van de deelnemers tussen 11 en 14 jaar ervaart project MIJ junior als leuk en leerzaam. Het overige gedeelte geeft aan dat het project soms saai was op momenten dat men vooral moest luisteren naar uitleg of luisteren naar anderen of bij het invullen van werkbladen.
- De deelnemers geven aan meer over klasgenoten geleerd te hebben. Dat het interessant is om te horen hoe men over verschillende onderwerpen denkt en met elkaar in discussie gaat.
- Wat het meeste is bijgebleven van dit project zijn de thema's primaire identiteit, secundaire identiteit, groepsdruk en de invloed van imago.
- Het leukst wordt de variatie in spelletjes en opdrachten gevonden, zoals een quiz, een stellingenspel of kriskras door de klas rondlopen om vervolgens op thema te praten of discussiëren met de groep. Het imagospel waar men bewust met kleding een ander imago probeert te creëren, werd als interessant ervaren. Het codespel waarbij in groepjes enkele leerlingen worden buitengesloten, is zowel interessant als niet leuk ervaren. Het bewust negeren tijdens het spel benoemt men zowel leuk als niet leuk. Het groeps gesprek naar aanleiding van het codespel over groepsdruk en het kijken naar hoe anderen reageren op buitensluiten wordt als leerzaam ervaren.
- Ook wordt het digitaal een profiel invullen, een woordweb maken van zowel primaire als secundaire aspecten van identiteit, het praten over voor- en nadelen van een bepaald geslacht en je rol/status in jouw familie als interessant ervaren.

Bijlage 5: Gestandaardiseerde vragenlijst nulmeting VIP

1. In welke klas zit je? Kruis het juiste hokje aan.

Groep 7
Groep 8

2. Ben je een jongen of een meisje?

Jongen
Meisje
Anders
Wil ik niet zeggen

In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande stellingen?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
3. Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil					
4. Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben					
5. Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht					
6. Ik vind dat mannen en vrouwen evenveel rechten moeten hebben in Nederland					

In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande stellingen?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens	Weet ik niet
7. Informatie op het internet is meestal waar.						
8. Het is belangrijk om te controleren of de informatie die je leest op het internet waar of nep is						

In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande stellingen?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens

9. Ik vind het belangrijk om zelf na te denken en de waarheid te zoeken					
10. Ik durf een andere mening te hebben dan mijn vrienden of ouders					
11. Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees of hoor op internet waar of nep is					
12. Ik weet wat het verschil is tussen feiten en meningen					
13. Ik weet wat een complottheorie is en ik ben goed in staat om het te herkennen als ik het tegenkom					

14. Hoe belangrijk vind jij de Nederlandse Grondwet?
A. Ik weet het niet
B. Heel belangrijk
C. Belangrijk
D. Een beetje belangrijk
E. Onbelangrijk
F. Heel onbelangrijk

15. In de lessen van VIP zal worden uitgelegd waar artikel 1 van de Nederlandse Grondwet over gaat. Maar misschien weet jij dit nu al? Als je denkt dat je het al weet, kruis dan het juiste hokje B, C, D of E aan.
A. Ik weet het niet
B. Vrijheid van meningsuiting
C. Gelijke behandeling en discriminatieverbod
D. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging
E. Onaantastbaarheid van het lichaam

16. In de lessen van VIP zal worden uitgelegd waar artikel 6 van de Nederlandse Grondwet over gaat. Maar misschien weet jij dit nu al? Als je denkt dat je het al weet, kruis dan het juiste hokje B, C, D of E aan.

A. Ik weet het niet

B. Vrijheid van meningsuiting

C. Gelijke behandeling en discriminatieverbod

D. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging

E. Onaantastbaarheid van het lichaam

17. In de lessen van VIP zal worden uitgelegd waar artikel 7 van de Nederlandse Grondwet over gaat. Maar misschien weet jij dit nu al? Als je denkt dat je het al weet, kruis dan het juiste hokje B, C, D of E aan.

A. Ik weet het niet

B. Vrijheid van meningsuiting

C. Gelijke behandeling en discriminatieverbod

D. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging

E. Onaantastbaarheid van het lichaam

18. In de lessen van VIP zal worden uitgelegd waar artikel 11 van de Nederlandse Grondwet over gaat. Maar misschien weet jij dit nu al? Als je denkt dat je het al weet, kruis dan het juiste hokje B, C, D of E aan.

A. Ik weet het niet

B. Vrijheid van meningsuiting

C. Gelijke behandeling en discriminatieverbod

D. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging

E. Onaantastbaarheid van het lichaam

In hoeverre zijn de onderstaande stellingen op jou van toepassing?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
--	---------------	------	----------	--------	-----------------

19. Ik heb respect voor de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben.					
20. Ik luister naar de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben.					
21. Ik kan klasgenoten met een andere mening dan ikzelf wel begrijpen.					
22. Ik kan goed praten met mensen die een andere mening hebben dan ikzelf.					
23. Ik word boos als iemand een andere mening heeft dan ikzelf.					

In hoeverre zijn de onderstaande stellingen op jou van toepassing?

	Zeker wel	Waar-schijnlijk wel	Misschi en	Waar-schijnlij k niet	Zeker niet
24. Ik zou mensen met een ander geloof of huidskleur dan ikzelf beschermen als het nodig is.					
25. Als mensen met een ander geloof of huidskleur oneerlijk behandeld worden, dan zou ik ze helpen.					
26. Als mensen met een ander geloof of huidskleur iets ergs overkomt, dan zou ik bezorgd zijn.					
27. Ik heb medelijden met mensen met een ander geloof of huidskleur, als ze in de problemen zitten.					

28. Welke uitspraak past meer bij jou? Kruis uitspraak A of B aan.

A. Bij conflicten weet ik direct wie er gelijk heeft en wie niet óf:

B. Ik luister eerst naar verschillende meningen, voordat ik mijn eigen mening vorm

Wat doe jij als je iemand slechte dingen hoort zeggen?

	Zeker wel	Waar-schijnlijk wel	Misschi en	Waar-schijnlij k niet	Zeker niet
29. Als iemand hele slechte dingen zegt, dan <i>durf</i> ik daar iets van te zeggen.					
30. Als iemand hele slechte dingen zegt, dan <i>zeg</i> ik daar iets van.					

	Helemaal niet erg	Niet erg	Neutraal	Erg	Heel erg

31. Mensen maken wel eens discriminerende of racistische opmerkingen. Hoe erg vind je dat?					
--	--	--	--	--	--

Wat vind je ervan als iemand wordt buitengesloten:

	Helemaal niet erg	Niet erg	Neutraal	Erg	Heel erg
32. Omdat hij of zij een andere huidskleur heeft dan jezelf?					
33. Omdat hij of zij een ander geloof heeft dan jezelf?					

Hoe belangrijk vind je het dat:

	Heel belangrijk	Belangrijk	Een beetje belangrijk	Niet belangrijk	Helemaal niet belangrijk	Weet ik niet
34. Dat de media (kranten, televisie) de mensen betrouwbare informatie geven?						
35. Dat de media vrij zijn om te zeggen dat de regering het niet goed doet?						
36. Dat niet één iemand of groep de baas kan spelen in Nederland?						
37. Dat de rechten van mensen met een ander geloof dan jezelf in Nederland worden beschermd?						
38. Dat de rechten van homoseksuelen in Nederland worden beschermd?						

Bijlage 6: Gestandaardiseerde vragenlijst nameting VIP

1a. In welke klas zit je? Kruis het juiste hokje aan.

Groep 7

Groep 8

1b. Hoe vaak heb je een VIP-gastles gehad?

Een keer
Twee keer
Vaker dan twee keer
Nooit

2. Ben je een jongen of een meisje?

Jongen
Meisje
Anders
Wil ik niet zeggen

In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande stellingen?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
3. Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil					
4. Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet eens ben					
5. Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht					
6. Ik vind dat mannen en vrouwen evenveel rechten moeten hebben in Nederland					

In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande stellingen?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens	Weet ik niet
7. Informatie op het internet is meestal waar.						
8. Het is belangrijk om te controleren of de informatie die je leest op het internet waar of nep is.						

In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande stellingen?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
9. Ik vind het belangrijk om zelf na te denken en de waarheid te zoeken					
10. Ik durf een andere mening te hebben dan mijn vrienden of ouders					
11. Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees of hoor op internet waar of nep is					
12. Ik weet wat het verschil is tussen feiten en meningen					
13. Ik weet wat een complottheorie is en ik ben goed in staat om het te herkennen als ik het tegenkom					

14. Hoe belangrijk vind jij de Nederlandse Grondwet?

A. Ik weet het niet

B. Heel belangrijk

C. Belangrijk

D. Een beetje belangrijk

E. Onbelangrijk

F. Heel onbelangrijk

15. Weet jij waar artikel 1 van de Nederlandse Grondwet over gaat? Kruis het juiste hokje aan.

A. Ik weet het niet

B. Vrijheid van meningsuiting

C. Gelijke behandeling en discriminatieverbod

D. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging

E. Onaantastbaarheid van het lichaam

16. Weet jij waar artikel 6 van de Nederlandse Grondwet over gaat? Kruis het juiste hokje aan.

A. Ik weet het niet

B. Vrijheid van meningsuiting

C. Gelijke behandeling en discriminatieverbod
D. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging
E. Onaantastbaarheid van het lichaam

17. Weet jij waar artikel 7 van de Nederlandse Grondwet over gaat? Kruis het juiste hokje aan.
A. Ik weet het niet
B. Vrijheid van meningsuiting
C. Gelijke behandeling en discriminatieverbod
D. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging
E. Onaantastbaarheid van het lichaam

18. Weet jij waar artikel 11 van de Nederlandse Grondwet over gaat? Kruis het juiste hokje aan.
A. Ik weet het niet
B. Vrijheid van meningsuiting
C. Gelijke behandeling en discriminatieverbod
D. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging
E. Onaantastbaarheid van het lichaam

In hoeverre zijn de onderstaande stellingen op jou van toepassing?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
19. Ik heb respect voor de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben.					
20. Ik luister naar de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben.					
21. Ik kan klasgenoten met een andere mening dan ikzelf wel begrijpen.					
22. Ik kan goed praten met mensen die een andere mening hebben dan ikzelf.					
23. Ik word boos als iemand een andere mening heeft dan ikzelf.					

In hoeverre zijn de onderstaande stellingen op jou van toepassing?

	Zeker wel	Waar-schijnlijk wel	Misschien	Waar-schijnlijk niet	Zeker niet
24. Ik zou mensen met een ander geloof of huidskleur dan ikzelf beschermen als het nodig is.					
25. Als mensen met een ander geloof of huidskleur oneerlijk behandeld worden, dan zou ik ze helpen.					
26. Als mensen met een ander geloof of huidskleur iets ergs overkomt, dan zou ik bezorgd zijn.					
27. Ik heb medelijden met mensen met een ander geloof of huidskleur, als ze in de problemen zitten.					

28. Welke uitspraak past meer bij jou? Kruis uitspraak A of B aan.

A. Bij conflicten weet ik direct wie er gelijk heeft en wie niet óf:

B. Ik luister eerst naar verschillende meningen, voordat ik mijn eigen mening vorm

Wat doe jij als je iemand slechte dingen hoort zeggen?

	Zeker wel	Waar-schijnlijk wel	Misschien	Waar-schijnlijk niet	Zeker niet
29. Als iemand hele slechte dingen zegt, dan <i>durf</i> ik daar iets van te zeggen.					
30. Als iemand hele slechte dingen zegt, dan <i>zeg</i> ik daar iets van.					

	Helemaal niet erg	Niet erg	Neutraal	Erg	Heel erg
31. Mensen maken wel eens discriminerende of racistische opmerkingen. Hoe erg vind je dat?					

Wat vind je ervan als iemand wordt buitengesloten:

	Helemaal niet erg	Niet erg	Neutraal	Erg	Heel erg
32. Omdat hij of zij een andere huidskleur heeft dan jezelf?					
33. Omdat hij of zij een ander geloof heeft dan jezelf?					

Hoe belangrijk vind je het dat:

	Heel belangrijk	Belangrijk	Een beetje belangrijk	Niet belangrijk	Helemaal niet belangrijk	Weet ik niet
34. Dat de media (kranten, televisie) de mensen betrouwbare informatie geven?						
35. Dat de media vrij zijn om te zeggen dat de regering het niet goed doet?						
36. Dat niet één iemand of groep de baas kan spelen in Nederland?						
37. Dat de rechten van mensen met een ander geloof dan jezelf in Nederland worden beschermd?						
38. Dat de rechten van homoseksuelen in Nederland worden beschermd?						

Ben je het een of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
39. Ik vond de VIP les(sen) leuk					
40. Ik vond de VIP les(sen) interessant					
41. Ik vond de VIP les(sen) leerzaam					
42. Ik vond de VIP les(sen) goed te begrijpen					
43. Ik vond dat de docent goed les gaf					
44. De VIP les(sen) zijn belangrijk om te krijgen					

Wat is het belangrijkste dat je in de VIP les(sen) hebt geleerd? Schrijf dit op in de onderstaande tekst box.

Bijlage 7: Gestandaardiseerde vragenlijst nulmeting MIJ (jr.)

1. Wat is je school? Kruis het juiste hokje aan.

--	--

2. Wat is je opleiding? Kruis het juiste hokje aan.

--	--

3. Wat is je klas? Kruis het juiste hokje aan.

--	--

4. Ben je een jongen of een meisje?

Jongen
Meisje
Anders
Wil ik niet zeggen

5. In de lessen van MIJ zal worden uitgelegd wat wordt bedoeld met ‘primaire identiteit’. Maar misschien weet jij dit nu al? Als je denkt dat je het al weet, kruis dan hokje B of C aan.

A. Weet ik niet.
B. Primaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je zelf kunt kiezen. Zoals de kleren die je aantrekt, de muziek waarnaar je luistert, de manier waarop je je haar draagt, je hobby's.
C. Primaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je niet zelf kunt kiezen. Zoals je huidskleur, een handicap, of je een jongen of meisje bent.

6. In de lessen van MIJ zal worden uitgelegd wat wordt bedoeld met ‘secundaire identiteit’. Maar misschien weet jij dit nu al? Als je denkt dat je het al weet, kruis dan hokje B of C aan.

A. Weet ik niet.
B. Secundaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je zelf kunt kiezen. Zoals de kleren die je aantrekt, de muziek waarnaar je luistert, de manier waarop je je haar draagt, je hobby's.
C. Secundaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je niet zelf kunt kiezen. Zoals je huidskleur, een handicap, of je een jongen of meisje bent.

Wat vind je ervan als iemand wordt buitengesloten:

	Helemaal niet erg	Niet erg	Neutraal	Erg	Heel erg
7. Omdat hij of zij een andere huidskleur heeft dan jezelf					

8. Omdat hij of zij een ander geloof heeft dan jezelf?					
9. Omdat hij of zij gehandicapt is?					
10. Vanwege de kleren die iemand draagt?					
11. Vanwege de manier waarop iemand zijn haar draagt?					
12. Vanwege de muziek waarnaar iemand luistert?					

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
13. Ik luister naar de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben.					
14. Ik kan goed praten met mensen die een andere mening hebben dan ikzelf.					
15. De kinderen in mijn klas zijn aardig tegen elkaar.					
16. Ik word boos als iemand een andere mening heeft dan ikzelf.					

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
17. Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil					
18. Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet mee eens ben					
19. Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht					
20. Ik vind dat mannen en vrouwen evenveel rechten moeten hebben in Nederland					

21. In de lessen van MIJ zal worden uitgelegd hoe anderen (zoals ouders, vrienden, vloggers, rappers/andere muzikanten en reclame) invloed hebben op welke kleren of muziek je mooi vindt, en welke sport je doet. Dat noemen we ‘beïnvloeding’.

In hoeverre heb je nu al kennis over hoe deze beïnvloeding werkt?

A. Ik heb hierover geen kennis.
B. Ik heb hierover weinig kennis.
C. Ik heb hierover enige kennis.
D. Ik heb hierover veel kennis.
E. Ik heb hierover heel veel kennis.

Wie heeft invloed op welke kleren of muziek jij mooi vindt en op welke sport je doet?

	Heel veel invloed	Veel invloed	Enige invloed	Weinig invloed	Geen invloed	Weet ik niet
22. Mijn ouders						
23. Mijn vrienden						
24. Vloggers						
25. Rappers of andere muzikanten						
26. Reclame						

27. In de lessen van MIJ zal worden uitgelegd wat wordt bedoeld met ‘vooroordelen’. Maar misschien weet jij dit nu al? Als je denkt dat je het al weet, kruis dan hokje B of C aan.

A. Weet ik niet.
B. Dat betekent dat je een mening hebt over iemand die waar is.
C. Dat betekent dat je een mening hebt over iemand zonder dat je weet of het waar is.

28. In de lessen van MIJ zal worden uitgelegd wat wordt bedoeld met ‘imago’. Maar misschien weet jij dit nu al? Als je denkt dat je het al weet, kruis dan hokje B of C aan.

A. Weet ik niet.
B. Het imago van iemand is hoe iemand in werkelijkheid is.
C. Het imago van iemand is hoe anderen iemand zien, hoe iemand overkomt op anderen. Maar in werkelijkheid kan iemand anders zijn.

De volgende vragen gaan over je mening over (het gebruik van) geweld. Geef per uitspraak aan in hoeverre je het hier mee eens bent. (NB: ALLEEN VRAGEN T.B.V. LESSEN MIJ; NIET LESSEN MIJ jr.)

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
29. Ik begrijp het als mensen geweld gebruiken om hun doelen en idealen te bereiken.					
30. Ik vind het fout als mensen geweld gebruiken, ook al is dat voor een goed doel.					
31. Als iemand een ideaal nastreeft, kan geweld soms nodig zijn.					

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
32. Ik begrijp goed wie ik ben en wat ik leuk vind.					
33. Ik kan goed uitleggen aan anderen wie ik ben en wat ik leuk vind.					
34. Ik weet goed hoe anderen over mij denken.					
35. Ik begrijp goed waarom anderen zo over mij denken.					
36. Ik weet goed wat anderen <u>leuk</u> aan mij vinden.					
37. Ik weet goed wat anderen <u>niet leuk</u> aan mij vinden.					

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
38. Informatie op het internet is meestal waar.					
39. Ik vind het belangrijk om te controleren of de informatie die ik lees op het internet waar of nep is					
40. Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees of hoor op internet waar of nep is					
41. Ik weet wat het verschil is tussen feiten en meningen					

Bijlage 8: Gestandaardiseerde vragenlijst nameting MIJ (jr.)

1. Wat is je school? Kruis het juiste hokje aan.

--	--

2. Wat is je opleiding? Kruis het juiste hokje aan.

--	--

3. Wat is je klas? Kruis het juiste hokje aan.

--	--

4. Ben je een jongen of een meisje?

Jongen
Meisje
Anders
Wil ik niet zeggen

5. Wat betekent 'primaire identiteit'? Kruis het juiste hokje aan. Als je het niet weet, kruis dan hokje A aan.

A. Weet ik niet.
B. Primaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je zelf kunt kiezen. Zoals de kleren die je aantrekt, de muziek waarnaar je luistert, de manier waarop je je haar draagt, je hobby's.
C. Primaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je niet zelf kunt kiezen. Zoals je huidskleur, een handicap, of je een jongen of meisje bent.

6. Wat betekent 'secundaire identiteit'? Kruis het juiste hokje aan. Als je het niet weet, kruis dan hokje A aan.

A. Weet ik niet.
B. Secundaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je zelf kunt kiezen. Zoals de kleren die je aantrekt, de muziek waarnaar je luistert, de manier waarop je je haar draagt, je hobby's.
C. Secundaire identiteit betekent een identiteit waarvoor je niet zelf kunt kiezen. Zoals je huidskleur, een handicap, of je een jongen of meisje bent.

Wat vind je ervan als iemand wordt buitengesloten:

	Helemaal niet erg	Niet erg	Neutraal	Erg	Heel erg
--	-------------------	----------	----------	-----	----------

7. Omdat hij of zij een andere huidskleur heeft dan jezelf?					
8. Omdat hij of zij een ander geloof heeft dan jezelf?					
9. Omdat hij of zij gehandicapt is?					
10. Vanwege de kleren die iemand draagt?					
11. Vanwege de manier waarop iemand zijn haar draagt?					
12. Vanwege de muziek waarnaar iemand luistert?					

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
13. Ik luister naar de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben.					
14. Ik kan goed praten met mensen die een andere mening hebben dan ikzelf.					
15. De kinderen in mijn klas zijn aardig tegen elkaar.					
16. Ik word boos als iemand een andere mening heeft dan ikzelf.					

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
17. Ik vind dat iedereen in Nederland mag geloven wat hij of zij zelf wil					
18. Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet mee eens ben					
19. Ik vind dat iedereen verliefd mag worden op diegene die hij of zij wil, ook al is deze van hetzelfde geslacht.					
20. Ik vind dat mannen en vrouwen evenveel rechten moeten hebben in Nederland					

21. In de lessen van MIJ is uitgelegd hoe anderen (zoals ouders, vrienden, vloggers, rappers/andere muzikanten en reclame) invloed hebben op welke kleren of muziek je mooi vindt, en welke sport je doet. In hoeverre heb je nu kennis over hoe deze beïnvloeding werkt?

A. Ik heb hierover geen kennis.
B. Ik heb hierover weinig kennis.
C. Ik heb hierover enige kennis.
D. Ik heb hierover veel kennis.
E. Ik heb hierover heel veel kennis.

Wie heeft invloed op welke kleren of muziek jij mooi vindt en op welke sport je doet?

	Heel veel invloed	Veel invloed	Enige invloed	Weinig invloed	Geen invloed	Weet ik niet
22. Mijn ouders						
23. Mijn vrienden						
24. Vloggers						
25. Rappers of andere muzikanten						
26. Reclame						

27. Wat wordt bedoeld met ‘vooroordelen’? Kruis het juiste hokje aan. Als je het niet weet, kruis dan hokje A aan.

A. Weet ik niet.
B. Dat betekent dat je een mening hebt over iemand die waar is.
C. Dat betekent dat je een mening hebt over iemand zonder dat je weet of het waar is.

28. I Wat wordt bedoeld met ‘imago’? Kruis het juiste hokje aan. Als je het niet weet, kruis dan hokje A aan.

A. Weet ik niet.
B. Het imago van iemand is hoe iemand in werkelijkheid is.
C. Het imago van iemand is hoe anderen iemand zien, hoe iemand overkomt op anderen. Maar in werkelijkheid kan iemand anders zijn.

De volgende vragen gaan over je mening over (het gebruik van) geweld. Geef per uitspraak aan in hoeverre je het hier mee eens bent. (NB: ALLEEN VRAGEN T.B.V. LESSEN MIJ; NIET LESSEN MIJ jr.)

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
29. Ik begrijp het als mensen geweld gebruiken om hun doelen en idealen te bereiken.					
30. Ik vind het fout als mensen geweld gebruiken, ook al is dat voor een goed doel.					
31. Als iemand een ideaal nastreeft, kan geweld soms nodig zijn.					

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
32. Ik begrijp goed wie ik ben en wat ik leuk vind.					
33. Ik kan goed uitleggen aan anderen wie ik ben en wat ik leuk vind.					
34. Ik weet goed hoe anderen over mij denken.					
35. Ik begrijp goed waarom anderen zo over mij denken.					
36. Ik weet goed wat anderen <u>leuk</u> aan mij vinden.					
37. Ik weet goed wat anderen <u>niet leuk</u> aan mij vinden.					

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
38. Informatie op het internet is meestal waar.					
39. Ik vind het belangrijk om te controleren of de informatie die ik lees op het internet waar of nep is					
40. Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees of hoor op internet waar of nep is.					
41. Ik weet wat het verschil is tussen feiten en meningen					

Ben je het een of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal eens	Eens	Neutraal	Oneens	Helemaal oneens
42. Ik vond de MIJ les(sen) leuk					
43. Ik vond de MIJ les(sen) interessant					
44. Ik vond de MIJ les(sen) leerzaam					
45. Ik vond de MIJ les(sen) goed te begrijpen					
46. Ik vond dat de docent goed les gaf					
47. De MIJ les(sen) zijn belangrijk om te krijgen					

48. Wat is het belangrijkste dat je in de MIJ-les(sen) hebt geleerd? Schrijf dit op in de onderstaande tekst box.

--

Den Haag

Datum

23 november 2021

Onderwerp

Antwoord van het college op schriftelijke vragen van het raadslid de heer Mahmood, luidend: 'Undercover onderzoek moskeeën'

BEANTWOORDING SCHRIFTELIJKE VRAGEN**Ons kenmerk**

BSD/10200615

RIS310365

Het raadslid de heer Mahmood heeft op 19 oktober 2021 een brief met daarin vijftientig vragen aan de voorzitter van de gemeenteraad gericht.

Overeenkomstig artikel 30 van het reglement van orde voor vergaderingen en andere werkzaamheden van de raad, beantwoordt het college deze vragen als volgt.

Het NRC heeft op 15 oktober 2021 een boekje opengedaan over 'spionagepraktijken' in diverse moskeeën in verschillende gemeenten in Nederland. Uit het artikel 'Undercover naar de moskee: geheim onderzoek naar islamitische organisaties'¹ blijkt dat zeker 10 gemeenten opdracht hebben gegeven om undercover onderzoek te laten doen naar bezoekers, vrijwilligers, docenten en bestuurders van moskeeën. Hiervoor is het bureau NTA ingeschakeld, die de moskeeën (in bepaalde gevallen) heimelijk heeft onderzocht. Verschillende experts geven aan dat er geen juridische grondslag bestaat voor de onderzoeken.

Zowel de werkwijze als de aard van de verkregen informatie heeft veel kapotgemaakt in het vertrouwen van islamitische burgers en instellingen in lokale overheden. De "onthullingen" in het NRC zorgen voor veel onrust. In de Haagse regio reageren vertegenwoordigers van moskeeën en koepelorganisaties geschokt. O.a. SIORH reageert in het AD² en vraagt gemeenten om opheldering. Wat NIDA betreft geeft gemeente Den Haag z.s.m. duidelijkheid over haar eigen beleid t.o.v. de activiteiten die zij al jaren uitvoert bij islamitische organisaties in Den Haag. Met name de proportionaliteit van de inzet van 'sleutelfiguren' en gebruik van de 'informele netwerken' baart ons grote zorgen.

Wij hechten er grote waarde aan dat wij antwoord krijgen op de gestelde vragen en dat vragen niet beantwoord worden door te verwijzen naar informatie in bijvoorbeeld voortgangsrapportages. Dus hierbij het expliciete verzoek om antwoord te geven bij de beantwoording van deze schriftelijke vragen, uiteraard kan het college citaten of paragrafen overnemen van de voortgangsrapportages. Fractie NIDA heeft er geen bezwaar tegen als bepaalde vragen in het geheim worden beantwoord als daar aanleiding voor is.

- 1) Het vertrouwen in lokale gemeentes is door dit artikel ernstig geschaad. Ook die van de Haagse burgers en islamitische organisaties die de afgelopen jaren hun deuren wagenwijd hebben geopend voor de gemeente en in de gemeente een samenwerkingspartner zagen. Is het college van plan om iets aan deze vertrouwensbreuk te doen. Zo ja, kan het college concrete initiatieven opnoemen?*
- 2) Wat voor effect hebben de publicaties van het NRC op de Haagse islamitische gemeenschap volgens het college? Graag een reflectie.*

Ad 1 en 2

¹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/10/15/undercover-naar-de-moskee-hoe-gemeenten-al-jaren-een-bedrijfinhuren-om-heimelijk-islamitische-organisaties-te-onderzoeken-a4061964>

² <https://www.ad.nl/den-haag/onthulling-geheime-moskeeonderzoeken-doet-abdelhamid-pijn-het-voelt-alseen-dolk-in-de-rug~a8a51fdb/>

Het college herkent de onrust en impact die de berichtgeving in NRC heeft op de betrokken gemeenschappen. De 'Krachtenveldanalyses' waarnaar wordt verwezen in het artikel maken geen onderdeel uit van de Haagse aanpak van radicalisering en extremisme, ook in het verleden zijn in opdracht van de gemeente geen vergelijkbare 'undercover' activiteiten verricht onder de islamitische of andere gemeenschappen in onze stad.

Zoals u weet, hecht het college zeer aan goede contacten met de religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen in onze stad. De burgemeester heeft inmiddels zowel schriftelijk contact gehad als ook een persoonlijk gesprek op 8 november jl. met verschillende vertegenwoordigers van de islamitische gemeenschap en ook naar hen ons begrip voor de ervaren vertrouwensbreuk uitgesproken. Wij blijven in gesprek met (vertegenwoordigers van) de islamitische gemeenschappen, waaronder met SIORH en FIO, over de zorgen die er zijn in de gemeenschap.

- 3) *Naast de 10 genoemde gemeenten zijn de diensten van NTA bij meerdere gemeenten onder de aandacht gebracht. In de regio maakten o.a. de gemeente Leidschendam-Voorburg gebruik van de diensten van NTA. Zijn de diensten van de NTA ook onder de aandacht gebracht van de gemeente Den Haag, zo ja door wie? Wat waren de overwegingen om wel of geen gebruik te maken van de diensten van NTA? Graag een concreet antwoord.*
- 4) *Heeft de NCTV het college erop gewezen dat de diensten van de NTA gefinancierd kunnen worden met landelijke gelden? Wat heeft het college met deze informatie gedaan?*

Ad 3 en 4

'Krachtenveldanalyses' of andere vergelijkbare 'undercover' activiteiten zijn geen onderdeel van de Haagse aanpak van radicalisering en extremisme. Het bureau dat wordt genoemd in de berichtgeving, Nuance door Training en Advies (NTA), heeft in het kader van de aanpak van radicalisering en terrorisme enkele opdrachten voor Den Haag uitgevoerd. Het gaat om duidingen van personen in de persoonsgerichte aanpak CTER (met instemming van deze personen), de ontwikkeling van een duidingsinstrument wat bestaat uit een intern werkdocument waarmee medewerkers signalen van radicalisering op een objectieve en structurele manier kunnen wegen, en trainingen (bijvoorbeeld trainingen over ontwikkelingen in rechts-en links en anti-overheid extremisme zowel voor eigen medewerkers als voor zorg- en veiligheidspartners).

NTA heeft deze opdrachten gekregen op basis van hun kennis en ervaring. De gemeente Den Haag zet verschillende kennisorganisaties in om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de fenomenen radicalisering en extremisme.

De gemeente voert voortdurend overleg met partners op rijksniveau over de trends en ontwikkelingen in en de aanpak van radicalisering, extremisme en terrorisme. Eén van deze partners is de NCTV, die in haar rol als nationaal coördinator met de gemeente spreekt over externe (deskundige) partijen die mogelijk een bijdrage kunnen leveren in deze aanpak. Jaarlijks vraagt de gemeente Versterkingsgelden aan bij de NCTV. Dit gaat in overleg met de lokale adviseurs. Zij geven in deze overleggen aan welke externe partijen, bijvoorbeeld vanuit de Versterkingsgelden, kunnen worden gefinancierd, waaronder organisaties als NTA, de BeHr-groep en het Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE).

- 5) *Maakt of heeft het college gebruik gemaakt van andere organisaties dan de NTA die soortgelijke krachtenveldanalyses maken van de islamitische gemeenschappen en hun gebedshuizen c.q. instellingen? Zo ja, welke bureaus, waarom zijn deze ingehuurd, sinds wanneer worden zij ingehuurd en wat is en wordt er met de uitkomsten van deze krachtenveldanalyses c.q. onderzoeken gedaan?*

Nogmaals, de 'Krachtenveldanalyses' waarnaar wordt verwezen in het artikel maken geen onderdeel uit van de Haagse aanpak van radicalisering en extremisme, ook in het verleden zijn geen vergelijkbare 'undercover' activiteiten verricht onder de islamitische of andere gemeenschappen in onze stad; niet door NTA en ook niet door andere partners of eigen medewerkers.

6) *Welke regels en richtlijnen hanteert het college bij het inschakelen van particuliere organisaties om de openbare orde te handhaven?*

Zoals hierboven aangegeven, heeft het college geen particuliere organisatie(s) ingeschakeld ten behoeve van het handhaven van de openbare orde.

7) *Kan het college aangeven wat de scheidslijn is van bevoegdheden tussen particuliere bureaus, gemeenten en nationale inlichtingendiensten?*

Waar het gaat om de aanpak van radicalisering, extremisme en terrorisme geldt dat de gemeente zich met name richt op de preventieve aanpak, waar onze partners, als politie en OM, zich met name richten op de repressieve aanpak (zie ook de voortgangsrapportage aanpak radicalisering en extremisme, RIS308236). Deze aanpak vindt plaats binnen de kaders van de Gemeentewet artikel 172 (OOV-mandaat). Daarnaast kan de burgemeester gebruik maken van speciale bevoegdheden, zoals het opleggen van een gebiedsverbod of het invoeren van een noodverordening.

Inlichtingendiensten werken in het kader van de Wet op de Inlichtingen-en Veiligheidsdiensten (WIV) en hebben een mandaat gericht op het beschermen van de nationale veiligheid en de democratische rechtsorde. Zij hebben speciale bevoegdheden (bijvoorbeeld het tappen van telefoons of het online volgen van individuen) als daar vanuit een potentiële dreiging aanleiding toe is.

Voor wat betreft de inzet van externe (particuliere) organisaties geldt dat zij zich dienen te houden aan de geldende wet- en regelgeving op het gebied van de opdracht die zij uitvoeren (bijvoorbeeld geldende regels voor wetenschappelijk onderzoek) en aan de afspraken die in de betreffende contracten/overeenkomsten zijn gemaakt.

8) *Heeft er een juridische toetsing plaatsgevonden van de activiteiten van de gemeente Den Haag inzake het verzamelen van informatie om radicalisering tegen te gaan? Zo ja, wanneer en door wie? Zo nee, waarom niet?*

De gemeentelijke aanpak van radicalisering, extremisme en terrorisme bestaat uit vier speerpunten: de persoonsgerichte aanpak (PGA) CTER, netwerken, kennis en kunde en versterken maatschappelijke weerbaarheid. Deze speerpunten vallen binnen het mandaat van de gemeente zoals hierboven beschreven.

Daarnaast geldt dat binnen de PGA CTER informatie wordt uitgewisseld over personen waar zorgen zijn met betrekking tot radicalisering met de relevante ketenpartners zoals politie, OM, reclassering en het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden. Deze aanpak berust op het modelconvenant persoonsgerichte aanpak radicalisering die eerder met u is gedeeld (zie RIS297556). Dit convenant volgt de richtlijnen van de Autoriteit Persoonsgegevens voor wat betreft de beveiliging van informatie en is getekend door alle casuspartners, te weten de politie, het OM, de Raad voor de Kinderbescherming, Reclassering Nederland en de gemeente.

Voor deze aanpak is momenteel een wetsvoorstel in de maak (wetsvoorstel casusoverleg radicalisering). Dit is voorgelegd aan de Raad van State en Autoriteit Persoonsgegevens.

Ook hebben de gemeente Den Haag en enkele andere gemeenten input geleverd. De verwachting is dat dit wetsvoorstel in het laatste kwartaal van 2021 naar de Tweede Kamer wordt gestuurd.

9) Heeft de gemeente personen gevolgd en/of profielen opgesteld van inwoners zonder dat daar concrete verdenkingen tegenover stonden of buiten de bevoegdheid van de gemeente vielen?

Dit is niet het geval. Personen die in het kader van de persoonsgerichte aanpak CTER besproken worden zijn eerst gewogen door het OM, de politie en de gemeente aan de hand van concrete signalen van radicalisering. Bij opname in de persoonsgerichte aanpak CTER wordt de betreffende persoon genotificeerd. Bij het bespreken van personen binnen de persoonsgerichte aanpak CTER worden de kaders zoals deze zijn gesteld in het modelconvenant in acht genomen.

10) Is er ooit gebleken dat de gemeente gegevens van Haagse inwoners op een onrechtmatige wijze heeft verkregen en/of verwerkt? Zo ja, wat is er gebeurd met deze gegevens?

Binnen de Haagse aanpak van radicalisering en extremisme wordt geen gebruik gemaakt van informatie die op onrechtmatige wijze is verkregen.

Zoals eerder aan uw raad gemeld is in één enkele casus gebleken dat een medewerker op eigen initiatief onder pseudoniem een online account heeft aangemaakt (zie RIS308484). Hiermee is incidenteel informatie opgehaald die publiekelijk toegankelijk was voor alle gebruikers van het betreffende platform. De betreffende gegevens zijn vernietigd.

11) De NTA spreekt op hun website van het verzamelen van informatie door middel van informed consent, maar zonder is bij uitzondering ook mogelijk – mits de gemeente toestemming verleent. Heeft het college ooit toestemming verleend of gebruik gemaakt van informatieverzameling waarbij er géén sprake is van informed consent? Om welke vormen van radicalisering en/of extremisme ging dit?

Nee, zie het antwoord op vraag 1 en 2.

12) Kan het college uitsluiten of er, in het heden of het verleden, externe partners zijn geselecteerd om mee samen te werken waardoor er wettelijke kaders omzeild zijn?

Dit is niet het geval.

13) Heeft het college de eigen werkwijze op het gebied van het tegengaan van radicalisering (in brede zin) ooit extern laten toetsen? Zo ja, wanneer en op welke onderdelen heeft deze toetsing plaatsgevonden? Wat kan het college vertellen over de uitkomsten? Zo nee, waarom niet? Is het college dan bereid om dit alsnog te doen op in ieder geval het gebied van privacywetgeving en juridische bevoegdheden van de gemeente om informatie te vergaren over personen en/of instellingen?

De werkwijze en aanpak van radicalisering en extremisme wordt continu doorontwikkeld en zowel intern als extern geëvalueerd. Dit jaar zijn de extern uitgevoerde evaluaties van de persoonsgerichte aanpak CTER (zie RIS310030) en drie weerbaarheidsprojecten (zie RIS310032) met u gedeeld.

Den Haag heeft voor de aanpak van radicalisering versterkingsgelden ontvangen. Eerder heeft NIDA hier schriftelijke vragen over ingediend (RIS301649). Voor het jaar 2019 zou het om een bedrag van 1 miljoen euro gaan.

14) *Op welke wijze heeft het college de versterkingsgelden besteed sinds 2019? Graag een overzicht van alle (particuliere) organisaties of personen (incl. bedragen en doel) die sinds 2019 gelden hebben ontvangen die bekostigd zijn vanuit de versterkingsgelden. Expliciet vragen wij het college om niet te verwijzen naar voortgangsrapportages maar de antwoorden bij de beantwoording van deze vragen te geven.*

Zoals ook eerder met u gedeeld in de toezeggingenbrief (zie RIS307206) komt het merendeel van de financiering ten goede aan de persoonsgerichte aanpak CTER, gericht op alle vormen van radicalisering en extremisme. Deze gelden worden gebruikt om de regierol van de gemeente in de persoonsgerichte aanpak CTER, de ondersteuning van het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden in het faciliteren van de (CTER) casus overleggen, de versterking van regionale en landelijke samenwerking op dit thema en de inzet van een aantal interventiepartners te bekostigen.

Voor wat betreft (particuliere) partners die sinds 2019 zijn gefinancierd vanuit de versterkingsgelden, dit zijn, indicatief, voor eerdergenoemde activiteiten Nuance door Training en Advies (NTA) (€75.000), voor trainingen aan professionals de BeHr-groep (€50.000), voor de PGA- en preventieve projecten-evaluatie A.G. Advies en Sherazade Advies (gezamenlijk €160.000), voor een werktraject ten behoeve van het Expertteam Cocon B.V. (€20.000), voor de organisatie van netwerkbijeenkomsten Radar Advies (€18.000), en voor een reflectie op de regionale samenwerking de Universiteit Utrecht (€30.000). Verschillende organisaties en personen die weerbaarheidstrajecten uitvoeren, zoals Oumnia Works (€160.000), Trias Pedagogica (€50.000), Centrum 1622 (€120.000) en Samira Bouchibti (€120.000) worden ook vanuit de Versterkingsgelden gefinancierd.

Inzet sleutelfiguren en 'informele netwerken'

Fractie NIDA is gedoken in de verschillende publicaties van de gemeente over de aanpak van radicalisering. Uit de verschillende (voortgangs)rapportages van de afgelopen jaren blijkt dat Den Haag gebruikt maakt van sleutelfiguren als 'haarvaten in de stad', 'pool van experts'/aandachtsfunctionarissen die werken vanuit verschillende eigen organisaties, (kader)leden van vrijwilligersorganisaties, signaleringsnetwerken in stadsdelen en wijken, 5.500 getrainde eerstelijnsprofessionals etc.

In 2018 zou de gemeente willen toewerken naar een netwerk van tenminste 200 sleutelfiguren. Hoewel wij de meerwaarde van deze netwerken op bepaalde gebieden kunnen inzien vinden wij het ook een zorgelijke situatie dat de gemeente deze netwerken inzet of kan inzetten in grote getalen en de effecten daarvan op Haagse burgers en instellingen. Met name na de publicatie van het NRC zijn er grote zorgen omtrent de inzet van deze netwerken en de vraag of er - al dan niet heimelijk - informatie wordt verkregen van personen, islamitische organisaties en haar bezoekers/leden, zonder stevige verdenking en /of directe aanleiding.

Vanwege de beschikbaarheid van Den Haag tot deze 'sleutelfiguren' en 'informele netwerken' in de wijken als extra ogen en oren van de gemeente (o.a. RIS281554_Bijlage) ontstaat het beeld dat Den Haag een organisatie als de NTA niet nodig heeft omdat de oren en ogen alom aanwezig zijn. In de beantwoording van onze eerdere vragen (RIS301649) antwoordt het college dat de inmiddels meer dan 5.5000 professionals die bereikt zijn met de training onder andere medewerkers zijn van gemeentelijke diensten, corporaties, scholen, instellingen voor zorg en hulpverlening, politie en CJG's.

Voor de beantwoording als herinnering nogmaals een expliciet verzoek om niet te verwijzen naar voortgangsrapportages maar antwoord te geven op de gestelde vragen.

15) *Hoe groot is het netwerk van sleutelfiguren, (kader)leden van vrijwilligersorganisaties, pool van experts/aandachtsfunctionarissen/eerstelijnsfunctionarissen – die ingezet (kunnen) worden in de gemeentelijke aanpak van radicalisering - momenteel in Den Haag? Graag de meeste actuele cijfers.*

Zoals vermeld in het Integraal Veiligheidsplan 2019-2022 (RIS301821), maakt de Haagse aanpak gebruik van een netwerk van (eerstelijns-)professionals in de stad die werkzaam zijn binnen het sociale-, zorg- en veiligheidsdomein en in hun werkzaamheden te maken (kunnen) krijgen met radicalisering en extremisme. Dergelijke professionals worden ook wel aangeduid als aandachtfunctionarissen. Dit netwerk bestaat uit zo'n 50 professionals. De gemeente Den Haag biedt diverse trainingen aan bij deze aandachtfunctionarissen en andere lokale professionals.

Naast het professionele netwerk onderhoudt de gemeente ook contacten met de besturen van verschillende religieuze en levensbeschouwelijke organisaties in de stad, onder andere middels een periodiek overleg. Met deze organisaties spreken wij over ontwikkelingen op sociaal- en veiligheidsgebied in de stad en daarbuiten.

16) *Wat was de inhoud van de trainingen die gegeven zijn aan deze 'eerstelijnsprofessionals' en/of (kader)leden van vrijwilligersorganisaties, sleutelfiguren etc.? Waren de trainingen alleen gericht op het herkennen van signalen van de zogenaamde 'jihadistische' radicalisering of ook andere vormen van radicalisering zoals rechts-extremisme?*

In 2020 zijn er tien trainingen uitgezet onder de verschillende zorg- en veiligheidspartners. Deze tien trainingen waren onderverdeeld in drie basistrainingen, vier trainingen op het gebied van links-, rechts- en milieuextremisme, twee trainingen over islamitisch extremisme en één training omtrent intercultureel professionalisme.

17) *Is er ooit vanuit 'informele netwerken', sleutelfiguren, 'eerstelijnsprofessionals' etc. – al dan niet heimelijk – informatie verzameld over bezoekers (leden, vrijwilligers, docenten etc.) van islamitische instellingen?
Zo ja, was daar directe aanleiding voor? Waren er bijvoorbeeld verdenkingen jegens de betreffende personen?
Zijn de betreffende instellingen en/of personen op de hoogte gebracht van de verzamelde informatie over hen? Zo nee, waarom niet?*

Nee, dit is niet het geval.

18) *Kan het college meer vertellen over hoe vaak er informatie binnenkomt vanuit 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' etc. over Haagse burgers en Haagse islamitische instellingen? Zo nee, waarom niet?*

De gemeente Den Haag ontvangt incidenteel meldingen uit het professionele netwerk met betrekking tot personen waarover zorgen bestaan met betrekking tot radicalisering. Dit jaar heeft de gemeente tot eind oktober enkele meldingen van radicalisering ontvangen.

19) *Kan het college meer vertellen over welke instructies zijn gegeven aan de zogenaamde 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' etc. omtrent het verzamelen van informatie en/of doorgeven van signalen over Haagse burgers en Haagse islamitische instellingen? Zo nee, waarom niet?*

Professionals die een training volgen via de gemeente Den Haag krijgen informatie over de manieren waarop radicalisering kan worden gesignaleerd en de wijze waarop zorgen kunnen worden gedeeld met de gemeente. Professionals worden in deze trainingen gevraagd om eerst intern binnen de eigen organisatie signalen te bespreken met hun aandachtsfunctionaris alvorens in contact te treden met de gemeente.

Het gaat hierbij altijd om individuen (en dus niet om organisaties) met wie de professionals in contact staan tijdens hun dagelijkse werkzaamheden. Er wordt professionals niet gevraagd additionele informatie te verzamelen die niet noodzakelijk is voor de reguliere werkzaamheden van de professionals in kwestie.

20) *Op welke wijze zijn de juridische kaders geborgd en getoetst bij het inzetten van de zogenaamde 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' etc. in Den Haag?*

De gemeentelijke aanpak van radicalisering, extremisme en terrorisme vindt plaats binnen de geldende wettelijke kaders van Gemeentewet 172, waarin de zorg voor de openbare orde en veiligheid is belegd bij de burgemeester.

21) *Op welke wijze wordt de informatie die wordt ontvangen vanuit 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' etc. verzameld en vastgelegd?*

22) *Worden personen waarover informatie is ontvangen of die worden besproken altijd genotificeerd? Zo nee, waarom niet?*

Ad 21 en 22.

Meldingen van professionals over personen waarover zorgen bestaan met betrekking tot radicalisering worden anoniem verwerkt. Wel worden in het duidingsmodel dat de gemeente Den Haag gebruikt voor het duiden van casuïstiek de signalen beschreven die door de melder zijn doorgegeven, dit om een afweging te kunnen maken over de gegrondheid van de zorgen rondom radicalisering.

Pas indien deze zorgen aanzienlijk blijken, wordt aan de melder de naam van de persoon in kwestie gevraagd zodat deze informatie kan worden gedeeld met het OM en de politie en er gezamenlijk kan worden afgewogen of de betrokkene opgenomen dient te worden in de persoonsgerichte aanpak CTER. Bij opname in de persoonsgerichte aanpak CTER wordt de betreffende persoon genotificeerd. Personen worden niet genotificeerd indien de zorgen ongegrond blijken en de betrokkene niet opgenomen wordt in de persoonsgerichte aanpak CTER. In dat geval worden eventuele geregistreerde persoonsgegevens in lijn met het modelconvenant binnen een termijn van 6 maanden verwijderd.

23) *Zijn er samenwerkingen en/of subsidie-relaties met islamitische instellingen of personen beëindigd n.a.v. informatie die is verkregen vanuit 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' etc.? Zo ja, zijn de betreffende instellingen en/of personen hiervan op de hoogte gesteld?*

Nee, dit is niet het geval.

- 24) *Is de inzet van 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' ooit grondig geëvalueerd en (extern) getoetst op wetgeving en proportionaliteit? Zo ja, wat kan het college vertellen over deze evaluaties en/of toetsingen?
Zo nee, is het college bereid dit alsnog te doen?*

Zie vraag 20 voor wat betreft de juridische kaders van de huidige aanpak. De gemeente Den Haag reflecteert veelvuldig op de invulling van de aanpak op radicalisering en extremisme en volgt daarnaast nauwgezet de inzet van andere gemeenten, zoals bijvoorbeeld uitgevoerde evaluaties van de persoonsgerichte aanpak CTER (zie RIS310030) en drie weerbaarheidsprojecten (zie RIS310032), en betreft deze in de doorontwikkeling van haar eigen aanpak.

- 25) *Wij hechten er belang aan dat de vragen zorgvuldig maar ook met de nodige prioriteit worden beantwoord. Kan het college ervoor zorgen dat de vragen binnen de geldende termijn van 4 weken worden beantwoord?*

Ja.

Het college van burgemeester en wethouders,
de secretaris, de burgemeester,

Ilma Merx

Jan van Zanen

Den Haag

Datum

23 november 2021

Onderwerp

Antwoord van het college op schriftelijke vragen van het raadslid de heer Mahmood, luidend: 'Undercover onderzoek moskeeën'

BEANTWOORDING SCHRIFTELIJKE VRAGEN**Ons kenmerk**

BSD/10200615

RIS310365

Het raadslid de heer Mahmood heeft op 19 oktober 2021 een brief met daarin vijftientig vragen aan de voorzitter van de gemeenteraad gericht.

Overeenkomstig artikel 30 van het reglement van orde voor vergaderingen en andere werkzaamheden van de raad, beantwoordt het college deze vragen als volgt.

Het NRC heeft op 15 oktober 2021 een boekje opengedaan over 'spionagepraktijken' in diverse moskeeën in verschillende gemeenten in Nederland. Uit het artikel 'Undercover naar de moskee: geheim onderzoek naar islamitische organisaties'¹ blijkt dat zeker 10 gemeenten opdracht hebben gegeven om undercover onderzoek te laten doen naar bezoekers, vrijwilligers, docenten en bestuurders van moskeeën. Hiervoor is het bureau NTA ingeschakeld, die de moskeeën (in bepaalde gevallen) heimelijk heeft onderzocht. Verschillende experts geven aan dat er geen juridische grondslag bestaat voor de onderzoeken.

Zowel de werkwijze als de aard van de verkregen informatie heeft veel kapotgemaakt in het vertrouwen van islamitische burgers en instellingen in lokale overheden. De "onthullingen" in het NRC zorgen voor veel onrust. In de Haagse regio reageren vertegenwoordigers van moskeeën en koepelorganisaties geschokt. O.a. SIORH reageert in het AD² en vraagt gemeenten om opheldering. Wat NIDA betreft geeft gemeente Den Haag z.s.m. duidelijkheid over haar eigen beleid t.o.v. de activiteiten die zij al jaren uitvoert bij islamitische organisaties in Den Haag. Met name de proportionaliteit van de inzet van 'sleutelfiguren' en gebruik van de 'informele netwerken' baart ons grote zorgen.

Wij hechten er grote waarde aan dat wij antwoord krijgen op de gestelde vragen en dat vragen niet beantwoord worden door te verwijzen naar informatie in bijvoorbeeld voortgangsrapportages. Dus hierbij het expliciete verzoek om antwoord te geven bij de beantwoording van deze schriftelijke vragen, uiteraard kan het college citaten of paragrafen overnemen van de voortgangsrapportages. Fractie NIDA heeft er geen bezwaar tegen als bepaalde vragen in het geheim worden beantwoord als daar aanleiding voor is.

- 1) Het vertrouwen in lokale gemeentes is door dit artikel ernstig geschaad. Ook die van de Haagse burgers en islamitische organisaties die de afgelopen jaren hun deuren wagenwijd hebben geopend voor de gemeente en in de gemeente een samenwerkingspartner zagen. Is het college van plan om iets aan deze vertrouwensbreuk te doen. Zo ja, kan het college concrete initiatieven opnoemen?*
- 2) Wat voor effect hebben de publicaties van het NRC op de Haagse islamitische gemeenschap volgens het college? Graag een reflectie.*

Ad 1 en 2

¹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/10/15/undercover-naar-de-moskee-hoe-gemeenten-al-jaren-een-bedrijfinhuren-om-heimelijk-islamitische-organisaties-te-onderzoeken-a4061964>

² <https://www.ad.nl/den-haag/onthulling-geheime-moskeeonderzoeken-doet-abdelhamid-pijn-het-voelt-alseen-dolk-in-de-rug~a8a51fdb/>

Het college herkent de onrust en impact die de berichtgeving in NRC heeft op de betrokken gemeenschappen. De 'Krachtenveldanalyses' waarnaar wordt verwezen in het artikel maken geen onderdeel uit van de Haagse aanpak van radicalisering en extremisme, ook in het verleden zijn in opdracht van de gemeente geen vergelijkbare 'undercover' activiteiten verricht onder de islamitische of andere gemeenschappen in onze stad.

Zoals u weet, hecht het college zeer aan goede contacten met de religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen in onze stad. De burgemeester heeft inmiddels zowel schriftelijk contact gehad als ook een persoonlijk gesprek op 8 november jl. met verschillende vertegenwoordigers van de islamitische gemeenschap en ook naar hen ons begrip voor de ervaren vertrouwensbreuk uitgesproken. Wij blijven in gesprek met (vertegenwoordigers van) de islamitische gemeenschappen, waaronder met SIORH en FIO, over de zorgen die er zijn in de gemeenschap.

- 3) *Naast de 10 genoemde gemeenten zijn de diensten van NTA bij meerdere gemeenten onder de aandacht gebracht. In de regio maakten o.a. de gemeente Leidschendam-Voorburg gebruik van de diensten van NTA. Zijn de diensten van de NTA ook onder de aandacht gebracht van de gemeente Den Haag, zo ja door wie? Wat waren de overwegingen om wel of geen gebruik te maken van de diensten van NTA? Graag een concreet antwoord.*
- 4) *Heeft de NCTV het college erop gewezen dat de diensten van de NTA gefinancierd kunnen worden met landelijke gelden? Wat heeft het college met deze informatie gedaan?*

Ad 3 en 4

'Krachtenveldanalyses' of andere vergelijkbare 'undercover' activiteiten zijn geen onderdeel van de Haagse aanpak van radicalisering en extremisme. Het bureau dat wordt genoemd in de berichtgeving, Nuance door Training en Advies (NTA), heeft in het kader van de aanpak van radicalisering en terrorisme enkele opdrachten voor Den Haag uitgevoerd. Het gaat om duidingen van personen in de persoonsgerichte aanpak CTER (met instemming van deze personen), de ontwikkeling van een duidingsinstrument wat bestaat uit een intern werkdocument waarmee medewerkers signalen van radicalisering op een objectieve en structurele manier kunnen wegen, en trainingen (bijvoorbeeld trainingen over ontwikkelingen in rechts-en links en anti-overheid extremisme zowel voor eigen medewerkers als voor zorg- en veiligheidspartners).

NTA heeft deze opdrachten gekregen op basis van hun kennis en ervaring. De gemeente Den Haag zet verschillende kennisorganisaties in om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de fenomenen radicalisering en extremisme.

De gemeente voert voortdurend overleg met partners op rijksniveau over de trends en ontwikkelingen in en de aanpak van radicalisering, extremisme en terrorisme. Eén van deze partners is de NCTV, die in haar rol als nationaal coördinator met de gemeente spreekt over externe (deskundige) partijen die mogelijk een bijdrage kunnen leveren in deze aanpak. Jaarlijks vraagt de gemeente Versterkingsgelden aan bij de NCTV. Dit gaat in overleg met de lokale adviseurs. Zij geven in deze overleggen aan welke externe partijen, bijvoorbeeld vanuit de Versterkingsgelden, kunnen worden gefinancierd, waaronder organisaties als NTA, de BeHr-groep en het Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE).

- 5) *Maakt of heeft het college gebruik gemaakt van andere organisaties dan de NTA die soortgelijke krachtenveldanalyses maken van de islamitische gemeenschappen en hun gebedshuizen c.q. instellingen? Zo ja, welke bureaus, waarom zijn deze ingehuurd, sinds wanneer worden zij ingehuurd en wat is en wordt er met de uitkomsten van deze krachtenveldanalyses c.q. onderzoeken gedaan?*

Nogmaals, de 'Krachtenveldanalyses' waarnaar wordt verwezen in het artikel maken geen onderdeel uit van de Haagse aanpak van radicalisering en extremisme, ook in het verleden zijn geen vergelijkbare 'undercover' activiteiten verricht onder de islamitische of andere gemeenschappen in onze stad; niet door NTA en ook niet door andere partners of eigen medewerkers.

6) *Welke regels en richtlijnen hanteert het college bij het inschakelen van particuliere organisaties om de openbare orde te handhaven?*

Zoals hierboven aangegeven, heeft het college geen particuliere organisatie(s) ingeschakeld ten behoeve van het handhaven van de openbare orde.

7) *Kan het college aangeven wat de scheidslijn is van bevoegdheden tussen particuliere bureaus, gemeenten en nationale inlichtingendiensten?*

Waar het gaat om de aanpak van radicalisering, extremisme en terrorisme geldt dat de gemeente zich met name richt op de preventieve aanpak, waar onze partners, als politie en OM, zich met name richten op de repressieve aanpak (zie ook de voortgangsrapportage aanpak radicalisering en extremisme, RIS308236). Deze aanpak vindt plaats binnen de kaders van de Gemeentewet artikel 172 (OOV-mandaat). Daarnaast kan de burgemeester gebruik maken van speciale bevoegdheden, zoals het opleggen van een gebiedsverbod of het invoeren van een noodverordening.

Inlichtingendiensten werken in het kader van de Wet op de Inlichtingen-en Veiligheidsdiensten (WIV) en hebben een mandaat gericht op het beschermen van de nationale veiligheid en de democratische rechtsorde. Zij hebben speciale bevoegdheden (bijvoorbeeld het tappen van telefoons of het online volgen van individuen) als daar vanuit een potentiële dreiging aanleiding toe is.

Voor wat betreft de inzet van externe (particuliere) organisaties geldt dat zij zich dienen te houden aan de geldende wet- en regelgeving op het gebied van de opdracht die zij uitvoeren (bijvoorbeeld geldende regels voor wetenschappelijk onderzoek) en aan de afspraken die in de betreffende contracten/overeenkomsten zijn gemaakt.

8) *Heeft er een juridische toetsing plaatsgevonden van de activiteiten van de gemeente Den Haag inzake het verzamelen van informatie om radicalisering tegen te gaan? Zo ja, wanneer en door wie? Zo nee, waarom niet?*

De gemeentelijke aanpak van radicalisering, extremisme en terrorisme bestaat uit vier speerpunten: de persoonsgerichte aanpak (PGA) CTER, netwerken, kennis en kunde en versterken maatschappelijke weerbaarheid. Deze speerpunten vallen binnen het mandaat van de gemeente zoals hierboven beschreven.

Daarnaast geldt dat binnen de PGA CTER informatie wordt uitgewisseld over personen waar zorgen zijn met betrekking tot radicalisering met de relevante ketenpartners zoals politie, OM, reclassering en het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden. Deze aanpak berust op het modelconvenant persoonsgerichte aanpak radicalisering die eerder met u is gedeeld (zie RIS297556). Dit convenant volgt de richtlijnen van de Autoriteit Persoonsgegevens voor wat betreft de beveiliging van informatie en is getekend door alle casuspartners, te weten de politie, het OM, de Raad voor de Kinderbescherming, Reclassering Nederland en de gemeente.

Voor deze aanpak is momenteel een wetsvoorstel in de maak (wetsvoorstel casusoverleg radicalisering). Dit is voorgelegd aan de Raad van State en Autoriteit Persoonsgegevens.

Ook hebben de gemeente Den Haag en enkele andere gemeenten input geleverd. De verwachting is dat dit wetsvoorstel in het laatste kwartaal van 2021 naar de Tweede Kamer wordt gestuurd.

9) Heeft de gemeente personen gevolgd en/of profielen opgesteld van inwoners zonder dat daar concrete verdenkingen tegenover stonden of buiten de bevoegdheid van de gemeente vielen?

Dit is niet het geval. Personen die in het kader van de persoonsgerichte aanpak CTER besproken worden zijn eerst gewogen door het OM, de politie en de gemeente aan de hand van concrete signalen van radicalisering. Bij opname in de persoonsgerichte aanpak CTER wordt de betreffende persoon genotificeerd. Bij het bespreken van personen binnen de persoonsgerichte aanpak CTER worden de kaders zoals deze zijn gesteld in het modelconvenant in acht genomen.

10) Is er ooit gebleken dat de gemeente gegevens van Haagse inwoners op een onrechtmatige wijze heeft verkregen en/of verwerkt? Zo ja, wat is er gebeurd met deze gegevens?

Binnen de Haagse aanpak van radicalisering en extremisme wordt geen gebruik gemaakt van informatie die op onrechtmatige wijze is verkregen.

Zoals eerder aan uw raad gemeld is in één enkele casus gebleken dat een medewerker op eigen initiatief onder pseudoniem een online account heeft aangemaakt (zie RIS308484). Hiermee is incidenteel informatie opgehaald die publiekelijk toegankelijk was voor alle gebruikers van het betreffende platform. De betreffende gegevens zijn vernietigd.

11) De NTA spreekt op hun website van het verzamelen van informatie door middel van informed consent, maar zonder is bij uitzondering ook mogelijk – mits de gemeente toestemming verleent. Heeft het college ooit toestemming verleend of gebruik gemaakt van informatieverzameling waarbij er géén sprake is van informed consent? Om welke vormen van radicalisering en/of extremisme ging dit?

Nee, zie het antwoord op vraag 1 en 2.

12) Kan het college uitsluiten of er, in het heden of het verleden, externe partners zijn geselecteerd om mee samen te werken waardoor er wettelijke kaders omzeild zijn?

Dit is niet het geval.

13) Heeft het college de eigen werkwijze op het gebied van het tegengaan van radicalisering (in brede zin) ooit extern laten toetsen? Zo ja, wanneer en op welke onderdelen heeft deze toetsing plaatsgevonden? Wat kan het college vertellen over de uitkomsten? Zo nee, waarom niet? Is het college dan bereid om dit alsnog te doen op in ieder geval het gebied van privacywetgeving en juridische bevoegdheden van de gemeente om informatie te vergaren over personen en/of instellingen?

De werkwijze en aanpak van radicalisering en extremisme wordt continu doorontwikkeld en zowel intern als extern geëvalueerd. Dit jaar zijn de extern uitgevoerde evaluaties van de persoonsgerichte aanpak CTER (zie RIS310030) en drie weerbaarheidsprojecten (zie RIS310032) met u gedeeld.

Den Haag heeft voor de aanpak van radicalisering versterkingsgelden ontvangen. Eerder heeft NIDA hier schriftelijke vragen over ingediend (RIS301649). Voor het jaar 2019 zou het om een bedrag van 1 miljoen euro gaan.

14) *Op welke wijze heeft het college de versterkingsgelden besteed sinds 2019? Graag een overzicht van alle (particuliere) organisaties of personen (incl. bedragen en doel) die sinds 2019 gelden hebben ontvangen die bekostigd zijn vanuit de versterkingsgelden. Expliciet vragen wij het college om niet te verwijzen naar voortgangsrapportages maar de antwoorden bij de beantwoording van deze vragen te geven.*

Zoals ook eerder met u gedeeld in de toezeggingenbrief (zie RIS307206) komt het merendeel van de financiering ten goede aan de persoonsgerichte aanpak CTER, gericht op alle vormen van radicalisering en extremisme. Deze gelden worden gebruikt om de regierol van de gemeente in de persoonsgerichte aanpak CTER, de ondersteuning van het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden in het faciliteren van de (CTER) casus overleggen, de versterking van regionale en landelijke samenwerking op dit thema en de inzet van een aantal interventiepartners te bekostigen.

Voor wat betreft (particuliere) partners die sinds 2019 zijn gefinancierd vanuit de versterkingsgelden, dit zijn, indicatief, voor eerdergenoemde activiteiten Nuance door Training en Advies (NTA) (€75.000), voor trainingen aan professionals de BeHr-groep (€50.000), voor de PGA- en preventieve projecten-evaluatie A.G. Advies en Sherazade Advies (gezamenlijk €160.000), voor een werktraject ten behoeve van het Expertteam Cocon B.V. (€20.000), voor de organisatie van netwerkbijeenkomsten Radar Advies (€18.000), en voor een reflectie op de regionale samenwerking de Universiteit Utrecht (€30.000). Verschillende organisaties en personen die weerbaarheidstrajecten uitvoeren, zoals Oumnia Works (€160.000), Trias Pedagogica (€50.000), Centrum 1622 (€120.000) en Samira Bouchibti (€120.000) worden ook vanuit de Versterkingsgelden gefinancierd.

Inzet sleutelfiguren en 'informele netwerken'

Fractie NIDA is gedoken in de verschillende publicaties van de gemeente over de aanpak van radicalisering. Uit de verschillende (voortgangs)rapportages van de afgelopen jaren blijkt dat Den Haag gebruikt maakt van sleutelfiguren als 'haarvaten in de stad', 'pool van experts'/aandachtsfunctionarissen die werken vanuit verschillende eigen organisaties, (kader)leden van vrijwilligersorganisaties, signaleringsnetwerken in stadsdelen en wijken, 5.500 getrainde eerstelijnsprofessionals etc.

In 2018 zou de gemeente willen toewerken naar een netwerk van tenminste 200 sleutelfiguren. Hoewel wij de meerwaarde van deze netwerken op bepaalde gebieden kunnen inzien vinden wij het ook een zorgelijke situatie dat de gemeente deze netwerken inzet of kan inzetten in grote getalen en de effecten daarvan op Haagse burgers en instellingen. Met name na de publicatie van het NRC zijn er grote zorgen omtrent de inzet van deze netwerken en de vraag of er - al dan niet heimelijk - informatie wordt verkregen van personen, islamitische organisaties en haar bezoekers/leden, zonder stevige verdenking en /of directe aanleiding.

Vanwege de beschikbaarheid van Den Haag tot deze 'sleutelfiguren' en 'informele netwerken' in de wijken als extra ogen en oren van de gemeente (o.a. RIS281554_Bijlage) ontstaat het beeld dat Den Haag een organisatie als de NTA niet nodig heeft omdat de oren en ogen alom aanwezig zijn. In de beantwoording van onze eerdere vragen (RIS301649) antwoordt het college dat de inmiddels meer dan 5.5000 professionals die bereikt zijn met de training onder andere medewerkers zijn van gemeentelijke diensten, corporaties, scholen, instellingen voor zorg en hulpverlening, politie en CJG's.

Voor de beantwoording als herinnering nogmaals een expliciet verzoek om niet te verwijzen naar voortgangsrapportages maar antwoord te geven op de gestelde vragen.

15) *Hoe groot is het netwerk van sleutelfiguren, (kader)leden van vrijwilligersorganisaties, pool van experts/aandachtsfunctionarissen/eerstelijnsfunctionarissen – die ingezet (kunnen) worden in de gemeentelijke aanpak van radicalisering - momenteel in Den Haag? Graag de meeste actuele cijfers.*

Zoals vermeld in het Integraal Veiligheidsplan 2019-2022 (RIS301821), maakt de Haagse aanpak gebruik van een netwerk van (eerstelijns-)professionals in de stad die werkzaam zijn binnen het sociale-, zorg- en veiligheidsdomein en in hun werkzaamheden te maken (kunnen) krijgen met radicalisering en extremisme. Dergelijke professionals worden ook wel aangeduid als aandachtfunctionarissen. Dit netwerk bestaat uit zo'n 50 professionals. De gemeente Den Haag biedt diverse trainingen aan bij deze aandachtfunctionarissen en andere lokale professionals.

Naast het professionele netwerk onderhoudt de gemeente ook contacten met de besturen van verschillende religieuze en levensbeschouwelijke organisaties in de stad, onder andere middels een periodiek overleg. Met deze organisaties spreken wij over ontwikkelingen op sociaal- en veiligheidsgebied in de stad en daarbuiten.

16) *Wat was de inhoud van de trainingen die gegeven zijn aan deze 'eerstelijnsprofessionals' en/of (kader)leden van vrijwilligersorganisaties, sleutelfiguren etc.? Waren de trainingen alleen gericht op het herkennen van signalen van de zogenaamde 'jihadistische' radicalisering of ook andere vormen van radicalisering zoals rechts-extremisme?*

In 2020 zijn er tien trainingen uitgezet onder de verschillende zorg- en veiligheidspartners. Deze tien trainingen waren onderverdeeld in drie basistrainingen, vier trainingen op het gebied van links-, rechts- en milieuextremisme, twee trainingen over islamitisch extremisme en één training omtrent intercultureel professionalisme.

17) *Is er ooit vanuit 'informele netwerken', sleutelfiguren, 'eerstelijnsprofessionals' etc. – al dan niet heimelijk – informatie verzameld over bezoekers (leden, vrijwilligers, docenten etc.) van islamitische instellingen?
Zo ja, was daar directe aanleiding voor? Waren er bijvoorbeeld verdenkingen jegens de betreffende personen?
Zijn de betreffende instellingen en/of personen op de hoogte gebracht van de verzamelde informatie over hen? Zo nee, waarom niet?*

Nee, dit is niet het geval.

18) *Kan het college meer vertellen over hoe vaak er informatie binnenkomt vanuit 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' etc. over Haagse burgers en Haagse islamitische instellingen? Zo nee, waarom niet?*

De gemeente Den Haag ontvangt incidenteel meldingen uit het professionele netwerk met betrekking tot personen waarover zorgen bestaan met betrekking tot radicalisering. Dit jaar heeft de gemeente tot eind oktober enkele meldingen van radicalisering ontvangen.

19) *Kan het college meer vertellen over welke instructies zijn gegeven aan de zogenaamde 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' etc. omtrent het verzamelen van informatie en/of doorgeven van signalen over Haagse burgers en Haagse islamitische instellingen? Zo nee, waarom niet?*

Professionals die een training volgen via de gemeente Den Haag krijgen informatie over de manieren waarop radicalisering kan worden gesignaleerd en de wijze waarop zorgen kunnen worden gedeeld met de gemeente. Professionals worden in deze trainingen gevraagd om eerst intern binnen de eigen organisatie signalen te bespreken met hun aandachtsfunctionaris alvorens in contact te treden met de gemeente.

Het gaat hierbij altijd om individuen (en dus niet om organisaties) met wie de professionals in contact staan tijdens hun dagelijkse werkzaamheden. Er wordt professionals niet gevraagd additionele informatie te verzamelen die niet noodzakelijk is voor de reguliere werkzaamheden van de professionals in kwestie.

20) *Op welke wijze zijn de juridische kaders geborgd en getoetst bij het inzetten van de zogenaamde 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' etc. in Den Haag?*

De gemeentelijke aanpak van radicalisering, extremisme en terrorisme vindt plaats binnen de geldende wettelijke kaders van Gemeentewet 172, waarin de zorg voor de openbare orde en veiligheid is belegd bij de burgemeester.

21) *Op welke wijze wordt de informatie die wordt ontvangen vanuit 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' etc. verzameld en vastgelegd?*

22) *Worden personen waarover informatie is ontvangen of die worden besproken altijd genotificeerd? Zo nee, waarom niet?*

Ad 21 en 22.

Meldingen van professionals over personen waarover zorgen bestaan met betrekking tot radicalisering worden anoniem verwerkt. Wel worden in het duidingsmodel dat de gemeente Den Haag gebruikt voor het duiden van casuïstiek de signalen beschreven die door de melder zijn doorgegeven, dit om een afweging te kunnen maken over de gegrondheid van de zorgen rondom radicalisering.

Pas indien deze zorgen aanzienlijk blijken, wordt aan de melder de naam van de persoon in kwestie gevraagd zodat deze informatie kan worden gedeeld met het OM en de politie en er gezamenlijk kan worden afgewogen of de betrokkene opgenomen dient te worden in de persoonsgerichte aanpak CTER. Bij opname in de persoonsgerichte aanpak CTER wordt de betreffende persoon genotificeerd. Personen worden niet genotificeerd indien de zorgen ongegrond blijken en de betrokkene niet opgenomen wordt in de persoonsgerichte aanpak CTER. In dat geval worden eventuele geregistreerde persoonsgegevens in lijn met het modelconvenant binnen een termijn van 6 maanden verwijderd.

23) *Zijn er samenwerkingen en/of subsidie-relaties met islamitische instellingen of personen beëindigd n.a.v. informatie die is verkregen vanuit 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' etc.? Zo ja, zijn de betreffende instellingen en/of personen hiervan op de hoogte gesteld?*

Nee, dit is niet het geval.

- 24) *Is de inzet van 'informele netwerken', sleutelfiguren en 'eerstelijnsprofessionals' ooit grondig geëvalueerd en (extern) getoetst op wetgeving en proportionaliteit? Zo ja, wat kan het college vertellen over deze evaluaties en/of toetsingen?
Zo nee, is het college bereid dit alsnog te doen?*

Zie vraag 20 voor wat betreft de juridische kaders van de huidige aanpak. De gemeente Den Haag reflecteert veelvuldig op de invulling van de aanpak op radicalisering en extremisme en volgt daarnaast nauwgezet de inzet van andere gemeenten, zoals bijvoorbeeld uitgevoerde evaluaties van de persoonsgerichte aanpak CTER (zie RIS310030) en drie weerbaarheidsprojecten (zie RIS310032), en betreft deze in de doorontwikkeling van haar eigen aanpak.

- 25) *Wij hechten er belang aan dat de vragen zorgvuldig maar ook met de nodige prioriteit worden beantwoord. Kan het college ervoor zorgen dat de vragen binnen de geldende termijn van 4 weken worden beantwoord?*

Ja.

Het college van burgemeester en wethouders,
de secretaris, de burgemeester,

Ilma Merx

Jan van Zanen

Den Haag

Jan van Zanen
Burgemeester

040

Retouradres: Postbus 12600, 2500 DJ Den Haag

Aan de voorzitter van de commissie Bestuur

Datum

9 maart 2022

Onderwerp

Voortgangsrapportage aanpak polarisatie, radicalisering en extremisme
2021

Ons kenmerk

BSD/10263937

RIS311801

Contactpersoon

Liesbeth van der Heide

Dienst

Bestuursdienst

Afdeling

Directie Veiligheid

Telefoonnummer

14070

E-mailadres

Liesbeth.vanderheide@denhaag.nl

Geachte voorzitter,

Radicalisering, extremisme en ongewenste polarisatie kunnen een bedreiging vormen voor onze samenleving. In het laatste Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland (DTN) van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) wordt gesteld dat er op dit moment in Nederland personen zijn die radicaliseren of sterk geradicaliseerd zijn, die een dreiging (kunnen) vormen voor de nationale veiligheid. De grootste dreiging komt voort uit de jihadistische beweging en er is sprake van een toegenomen dreiging van rechts-extremisme. Dit zien we terug in onze stad. Ook de afgelopen twee jaar keerden enkele Haagse uitreizigers, die zich in Syrië bij de zo genoemde 'Islamitische Staat' (IS) hadden aangesloten, terug naar Nederland. Daarnaast geeft de NCTV aan dat er sprake is van een radicale onderstroom bij de coronaprotesten en dat er een vermenging optreedt tussen rechtsextremisme en anti-overheidssentimenten. Bij demonstraties in onze stad tegen het coronabeleid werd de grens van de wet overschreden en geweld tegen de politie gebruikt.

Een integrale aanpak is nodig om al deze ontwikkelingen het hoofd te bieden, met zowel rijks- als lokale partners. De NCTV schetst de landelijke kaders en financiert een deel van de Haagse aanpak, die wordt vormgegeven met de lokale Driehoek. De Haagse aanpak bestaat uit een combinatie van repressieve en preventieve maatregelen gericht op het voorkomen van dreiging en geweld ten gevolge van radicalisering, extremisme en polarisatie. In deze rapportage wordt toegelicht hoe de gemeente Den Haag het afgelopen jaar invulling heeft gegeven aan deze aanpak. Ook wordt vooruitgeblikt naar hoe de aanpak zich de komende periode verder zal ontwikkelen. Het college zal zich richten op drie prioriteiten, te weten (1) het aanscherpen en verbeteren van de informatiepositie; (2) het uitbouwen en structuren van onze netwerken; en (3) de resultaten van de weerbaarheidsanalyse gebruiken om de weerbaarheidsprojecten nog beter aan te laten sluiten op de specifieke situatie in de stad en in de wijken.

De belangrijkste ontwikkelingen binnen radicalisering en extremisme

Tien jaar geleden werd de wereld geconfronteerd met de terroristische groep IS, die grote delen van Syrië en Irak bezet wist te houden. Mensen uit de hele wereld reisden tussen 2011 en 2017 naar het door IS gestichte "kalifaat". Ook uit ons land vertrokken enkele honderden inwoners naar Syrië en een groot deel van hen sloot zich aan bij IS. Uit Den Haag reisden tientallen inwoners naar het strijdgebied, waarvan inmiddels enkelen zijn teruggekeerd naar Nederland.

De Haagse aanpak is in 2013 in de context van deze uitreizigers en terugkeerders ontwikkeld en richtte zich op het voorkomen van uitreis en de (re-)integratie van tegengehouden of teruggekeerde Syriëgangers. Sinds IS grotendeels werd verdreven uit Syrië en Irak is er van uitreis geen sprake meer, maar de uitreisgolf en het jihadistische gedachtegoed drukken nog steeds een zware stempel op de dreiging en de aanpak. In Den Haag zijn nog steeds inwoners die een jihadistisch gedachtegoed aanhangen. Teruggekeerde Syriëgangers zullen – na detentie – gere-integreerd moeten worden in de samenleving.

Naast jihadisme is er de afgelopen periode meer aandacht gekomen voor andere vormen van radicalisering, extremisme en polarisatie. Er is sprake van een groei van (online) rechtsextremisme en in het laatste DTN werd gesproken over de voorstelbaarheid van een terroristische aanslag in Nederland uit rechts-extremistische hoek. Wat betreft rechtsextremisme geldt dat er in Nederland enkele honderden, voornamelijk jonge mannen, zijn die online rechtsextremistisch terroristisch geweld verheerlijken en rechtvaardigen. Juist omdat dit vooral een online fenomeen betreft, is het lastig zicht te krijgen op deze groep. Binnen de radicale onderstroom van de coronaprotesten is sprake van een combinatie van wij-zij denken, complotconstructies, het verwerpen van de democratische rechtsorde en soms extreemrechts gedachtegoed. Dit heeft het afgelopen jaar onder andere geleid tot bedreiging en intimidatie van politici, journalisten en wetenschappers en ongeregelde demonstraties. En hoewel extreemlinks protest in Nederland voornamelijk activistisch van aard is, valt een ontwikkeling naar meer extremistische activiteiten niet uit te sluiten.

In onze stad worden de meeste demonstraties van Nederland georganiseerd; meerdere per dag. Den Haag heeft als politieke hoofdstad de afgelopen jaren aandacht gekregen van een divers palet aan demonstranten, onder andere de boerengemeenschap, klimaatdemonstranten, en mensen die zich niet kunnen vinden in de Corona-maatregelen. Hoewel het overgrote deel van de demonstraties goed en gemoedelijk verloopt, is er ook sprake van overlastgevend, bedreigend en soms zelfs gewelddadig gedrag. Doelwitten van acties zijn veelal ministeries, ambassades of kantoren van organisaties. Al deze ontwikkelingen hebben gevolgen voor de Haagse aanpak. Nieuwe uitingen van radicalisering, extremisme en polarisatie vragen om nieuwe vormen van kennis en training van partners om dit tijdig te signaleren. Ook vraagt het preventieve projecten die zich richten op andere, nieuwe doelgroepen of op nieuwe platformen waarop extremistische ideologieën worden verspreid.

De Haagse aanpak van radicalisering, extremisme en polarisatie

De Haagse aanpak bestaat uit een combinatie van repressieve en preventieve maatregelen. De repressieve maatregelen worden doorgaans uitgevoerd door politie, justitie of de minister. De kracht van de aanpak zit in de combinatie van gerichte interventies en generieke preventie en in de nauwe samenwerking tussen de gemeente en de partners op rijksniveau en in de stad. De gemeente signaleert (nieuwe vormen van) radicalisering en extremisme, versterkt de weerbaarheid tegen radicalisering en extremisme en draagt bij aan de re-integratie van personen die uit detentie terugkeren in de maatschappij. Dit is georganiseerd in de vier speerpunten van het Informatiepunt Preventie Polarisation en Radicalisering (IPPR):

- Kennis en Kunde
- Netwerken
- Weerbaarheid
- Persoonsgerichte aanpak radicalisering (PGA CTER)

Deze inzet wordt deels gefinancierd uit gemeentelijke budgetten en deels vanuit de versterkingsgelden die door het Rijk ter beschikking worden gesteld. De aanpak heeft met de gemeentelijke budgetten een stevig fundament; tegelijk blijft het noodzakelijk ook voor de komende jaren voldoende te investeren in mensen en middelen om de aanpak te borgen.

Kennis en Kunde

Binnen het speerpunt Kennis en Kunde worden trends en ontwikkelingen in radicalisering en extremisme bijgehouden en vertaald naar de Haagse context. Concreet betekent dit het analyseren van ontwikkelingen op het gebied van radicalisering en extremisme op basis van de dreigingsanalyses van partners en eigen informatie. Deskundigheidsbevordering, zowel binnen IPPR als voor externe partners, is een tweede belangrijk onderdeel van het speerpunt. In 2021 is in het bijzonder aandacht besteed aan ontwikkelingen op het gebied van verschillende vormen van extremisme en de rol die complotdenken speelt binnen deze vormen van extremisme.

Kennis- en trainingsaanbod voor professionals

Om nieuwe ontwikkelingen binnen radicalisering en extremisme toe te lichten en te bespreken met lokale professionals zijn er in 2021 vier themabijeenkomsten georganiseerd. In deze sessies kwamen de onderwerpen terugkeerders, maatschappelijk ongenoegen en accelerationisme (een vorm van rechtsextremisme die met name online speelt in ons land) aan bod. De themabijeenkomsten werden grotendeels online georganiseerd en hadden gezamenlijk meer dan 200 deelnemers, die de bijeenkomsten positief beoordeelden. Ook zijn er in 2021 veertien trainingen uitgezet onder de verschillende partners. De veertien trainingen waren onderverdeeld in vijf basistrainingen over radicalisering, vijf trainingen op het gebied van links-, rechts- en milieuextremisme, twee trainingen over islamitisch extremisme en twee trainingen over multicultureel vakmanschap. Ook heeft IPPR meerdere presentaties gegeven over de eigen aanpak. Vanwege de geldende maatregelen in verband met het coronavirus hebben deze met name digitaal en in enkele gevallen fysiek plaatsgevonden.

Naast bovengenoemde trainingen is er in 2021 gestart met een trainingstraject gericht op aandachtfunctionarissen binnen partnerorganisaties, dit wordt in 2022 voortgezet.

Aandachtfunctionarissen spelen een belangrijke rol in het onder de aandacht brengen van het thema binnen de organisatie en het bespreken van mogelijke signalen van radicalisering en extremisme met collega's. In totaal zijn er in 2021 via trainingen en presentaties meer dan 300 lokale professionals bereikt. Deze professionals zijn onder andere werkzaam bij de gemeente, OM, politie, het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden, Parnassia Groep, Jeugdbescherming-West, Middin en Reclassering Nederland.

Problematisch gedrag en ondermijning van de democratische rechtsorde

Het kabinet ziet het als zijn taak om de democratische rechtsorde en grondwettelijke vrijheden te beschermen. Een onderdeel hiervan is het thema 'problematisch gedrag', dat een gezamenlijke opgave is voor het Rijk en gemeenten. Om de landelijke ambities in het tegengaan van de ondermijning van de democratische rechtsorde te vertalen naar de Haagse context, is het college in 2021 onder andere gestart met de ontwikkeling van een pilot-training die problematisch gedrag bespreekbaar maakt onder jeugd-, zorg- en wijkprofessionals in de stad. Deze training willen wij fysiek aanbieden, hetgeen niet mogelijk was in 2021. Daarom zal de training in 2022 voor het eerst plaatsvinden.

Ten slotte is er dit jaar geïnvesteerd in het versterken van expertise en het uitwisselen van ervaringen met andere gemeenten om meer zicht te krijgen op ondermijning van de democratische rechtsorde. Het beschermen van de democratische rechtsorde is een prominent onderdeel van het coalitieakkoord 2021-2025. Wij blijven de komende jaren dan ook met het Rijk samenwerken op dit thema en denken mee over nieuw te ontwikkelen beleid.

Speerpunt Weerbaarheid

In het speerpunt Weerbaarheid worden projecten uitgevoerd die Haagse ouders, jongeren en (basis)scholieren helpen tegenwicht te bieden aan extremistische verhaallijnen. Zo stelt Oumnia Works moeders in staat om signalen van radicalisering te herkennen en hierover in gesprek te gaan, worden vaders in de opvoeddebatten van Trias Pedagogica met pedagogische inzichten ondersteund in hun rol als vader en organiseert stichting 2gather sport- en spelactiviteiten voor jongeren en jongvolwassenen die niet alleen de weerbaarheid, maar ook de leefbaarheid van de wijk vergroten. Hoewel de coronamaatregelen een impact hebben gehad op de weerbaarheidsprojecten, konden de meeste activiteiten met (enkele organisatorische aanpassingen) doorgezet worden. In 2021 zijn via de maatschappelijke weerbaarheidsprojecten dan ook honderden Hagenaars bereikt.

In 2021 is ook de evaluatie van drie weerbaarheidsprojecten, Mij, Mij jr. en VIP afgerond. Deze projecten richten zich op hogescholen, middelbare-, en basisscholieren en leveren volgens het onderzoek een positieve bijdrage aan het versterken van de weerbaarheid van Haagse jongeren. Zo blijkt dat leerlingen na VIP-lessen over het algemeen meer kennis over de grondwet hebben en is er sprake van een toegenomen tolerantie voor andere meningen onder deelnemers van Mij jr. en een afwijzende houding jegens geweld onder deelnemers van Mij. De uitkomsten van de evaluatie en de te nemen vervolgstappen zijn met u gedeeld (RIS310032). Het college is op dit moment in gesprek met de uitvoerders van de projecten voor een diverser selectie van deelnemende scholen en de verdere borging van de positieve uitkomsten. Om de preventieve inzet af te stemmen op de ontwikkelingen op het gebied van radicalisering en extremisme, is er in 2021 gewerkt aan het in kaart brengen van (nieuwe) problematiek en kansen in de stad waar weerbaarheidsprojecten op aan kunnen sluiten. In 2022 zal deze analyse worden afgerond. Op basis van deze weerbaarheidsanalyse zullen er stappen gezet worden om huidige interventies aan te scherpen, succesvolle programma's te borgen en, indien wenselijk, nieuw aanbod te ontwikkelen.

Speerpunt Netwerken

Het college werkt in de hele stad aan het voorkomen van radicalisering, extremisme en polarisatie. Om haar taken uit te kunnen voeren staat het IPPR in verbinding met de stad en haar inwoners. Die verbinding is het doel van het speerpunt Netwerken. De Haagse aanpak is sterk in haar netwerk met religieuze en levensbeschouwelijke organisaties.

Er zijn in 2021 43 ambtelijke gesprekken gevoerd met diverse gemeenschappen in onze stad, waarvan 20 op locatie. Deze gesprekken hebben zich op zowel sociale- als veiligheidsthema's gericht en zijn niet enkel in het kader van radicalisering, extremisme en polarisatie gevoerd. Zo zijn er tijdens de tweede coronagolf nauwe contacten met het religieuze netwerk geweest om de verspreiding van het virus tegen te gaan en zijn diverse ruimtes van religieuze organisaties, vooral moskeeën, beschikbaar gesteld als vaccinatiecentra voor omwonenden. In 2021 is de pilot voor religieuze en levensbeschouwelijke organisaties voortgezet, waarin organisaties met verschillende overtuigingen in gesprek gaan over onderwerpen zoals organisatie en bestuur, financiën en de rol van deze organisaties in de wijk. Ook is in 2021 een enquête gehouden voor de evaluatie van het handboek Veiligheid religieuze organisaties. Deze enquête is uitgezet onder 210 (vertegenwoordigers van) religieuze organisaties in Den Haag en bestond uit een vijftal vragen over de bekendheid en toepasbaarheid van het handboek. Belangrijke uitkomst van deze enquête was de vraag om aanbod van BHV-trainingen voor vrijwilligers van religieuze organisaties. Deze BHV-trainingen zijn sinds september 2021 door de gemeente gefaciliteerd en vinden afname bij 23 organisaties. Inmiddels hebben acht sessies van twee avonden plaatsgevonden. In het tweede kwartaal van 2022 zullen de overige organisaties aan bod komen.

Onrust NRC-publicatie krachtenveldanalyses

In het najaar van 2021 zorgde een publicatie in het NRC, over mogelijke ‘undercover’ activiteiten binnen Islamitische gemeenschappen door onderzoeks- en adviesbureau NTA, voor de nodige onrust en impact bij de Moslingemeenschap binnen Nederland, zo ook in Den Haag. Dit heeft onder andere geresulteerd in raadsvragen (zie RIS310356 en RIS310365). Hoewel er geen sprake was van dergelijke activiteiten in opdracht van de gemeente Den Haag, was het begrijpelijk dat deze berichten het nodige stof deden opwaaien binnen de Islamitische gemeenschap. Als burgemeester heb ik in november met verschillende vertegenwoordigers van de moslingemeenschap in Den Haag gesproken over de ontstane ophef en mijn begrip uitgesproken voor de ontstane onrust. Ook is de beantwoording van de raadsvragen gedeeld met deze organisaties. De aanwezige vertegenwoordigers en ik als burgemeester hebben gezamenlijk onze inzet op goede structurele contacten bevestigd.

Speerpunt Persoonsgerichte aanpak CTER

De persoonsgerichte aanpak contra- terrorisme, extremisme en radicalisering (PGA CTER) is een belangrijke pijler van de Haagse aanpak. De gemeente Den Haag is binnen de PGA CTER verantwoordelijk voor het opstellen van een individueel plan van aanpak om samen met ketenpartners radicalisering en extremisme te voorkomen en tegen te gaan. De PGA CTER wordt ingezet voor alle vormen van ideologisch of religieus gedreven radicalisering en extremisme. Het bestaande instrumentarium, bijvoorbeeld als het gaat om duiding of in- en uitstroomcriteria, wordt continu verbeterd aan de hand van nieuwe inzichten en aanbevelingen uit evaluaties.

De opbrengsten van de PGA-evaluatie

De persoonsgerichte aanpak CTER is het afgelopen jaar geëvalueerd. De uitkomsten van de evaluatie en de vervolgstappen zijn met uw raad gedeeld (RIS 310030). Er is gelijk gestart met het vertalen en implementeren van de aanbevelingen naar de PGA CTER. Zo wordt de methodiekbeschrijving momenteel geactualiseerd en voorzien van uitgeschreven werkafspraken en een heldere rol- en taakverdeling tussen ketenpartners. De verwachting is dat de nieuwe methodiekbeschrijving in het tweede kwartaal van 2022 gereed is. Daarnaast wordt er op dit moment een nieuw IT-systeem geïmplementeerd. Met dit programma wordt op een meer gestructureerde manier alle informatie in een beveiligde omgeving bij elkaar gebracht.

Stand van zaken

In 2021 had het merendeel van de casuïstiek, zoals in de afgelopen jaren, een jihadistische achtergrond. Ook waren er enkele casussen waarin verschillende vormen van extremisme een rol speelde. Het aantal meldingen dat de gemeente heeft ontvangen over radicalisering en extremisme is licht gegroeid ten opzichte van het vorige jaar. Dit is verklaarbaar door een toename aan meldingen over maatschappelijk ongenoegen en anti-overheidsextremisme, waar de afgelopen periode meer aandacht aan is besteed in trainingen en bijeenkomsten. Op dit moment zijn er enkele personen waarbij sprake is van complotdenken, in combinatie met verward gedrag. Deze personen worden besproken in het Zorg- Veiligheidshuis en vanuit de PGA CTER wordt meegedacht over passende interventies. Gezien dit nieuwe fenomeen is er begin 2022 een sessie georganiseerd met zorg- en veiligheidspartners om informatie uit te wisselen en heldere instroom-criteria te bepalen voor de PGA CTER.

Het afgelopen jaar zijn medewerkers ook getraind in het voeren van duidingsgesprekken. Deze gesprekken hebben als doel om, met instemming van de persoon in kwestie, informatie over diens wereldbeeld te verkrijgen. Ondanks het feit dat duidingsgesprekken beperkt mogelijk waren door de geldende coronamaatregelen, zijn er in 2021 enkele van zulke gesprekken gevoerd. In 2022 gaan wij verder op de ingeslagen weg en zal er, voor meerdere personen binnen de PGA-CTER een duidingstraject worden ingezet.

Zo kunnen wij de veiligheidsrisico's beter in kaart brengen en interventies hierop afstemmen. Als uit de duiding blijkt dat een subject geen extremistisch gedachtegoed (meer) aanhangt, kan de persoon na afstemming met het casusoverleg uit de aanpak stromen.

Voortuitblik 2022 -2023

De aanpak van radicalisering, extremisme en polarisatie is een belangrijke pijler van het Haagse veiligheidsbeleid. In het Integraal Veiligheidsplan (IVP) 2023-2026 zullen we blijvend inzetten op een integrale aanpak waarbij de directie veiligheid samenwerkt met de andere gemeentelijke diensten. Het tegengaan van radicalisering, extremisme en polarisatie vergt namelijk een inspanning op meer terreinen dan enkel veiligheid. De borging van de Haagse integrale aanpak vraagt ook de komende jaren om een structurele inzet van menskracht en middelen, dit zal ook mijn inzet zijn voor het nieuwe coalitieakkoord. De huidige inzet wordt deels gefinancierd uit gemeentelijke budgetten; voor de periode 2019-2022 heeft het College €340.000 per jaar toegekend om de aanpak vorm te geven. Dit wordt jaarlijks aangevuld vanuit de versterkingsgelden die door het Rijk ter beschikking worden gesteld. In 2021 is een totaalbedrag van €830.475,- uit de versterkingsgelden ontvangen. De versterkingsgelden zijn gericht op het faciliteren van inzet op nieuwe ontwikkelingen.

In de resterende maanden van 2022 zal de eerdergenoemde weerbaarheidsanalyse worden afgerond. Op basis van deze analyse zullen er stappen gezet worden om huidige interventies aan te scherpen, succesvolle programma's te borgen en nieuw aanbod te ontwikkelen als dit wenselijk blijkt. Ook zullen wij blijven bouwen aan ons netwerk in de stad. Het college verbetert de PGA CTER op basis van de aanbevelingen uit de evaluatie. Tot slot wordt doorlopend geïnvesteerd op een goede informatiepositie, waarbij nieuwe ontwikkelingen op het gebied van radicalisering, extremisme en polarisatie tijdig worden onderkend. De Haagse aanpak van radicalisering en extremisme is het noodzakelijke krachtige antwoord op de huidige dreiging. De inzet langs de lijnen van de vier speerpunten draagt rechtstreeks bij aan het voorkomen en tegengaan hiervan. In de komende maanden is het zaak de huidige maatregelen consequent te implementeren en voortdurend kritisch te blijven bezien waar aanvullingen en aanscherpingen nodig zijn.

Met vriendelijke groet,

Jan van Zanen

Retouradres: Postbus 12600, 2500 DJ Den Haag

Aan de voorzitter van de commissie Bestuur

Datum

15 mei 2023

Onderwerp

Aanpak polarisatie, radicalisering en (gewelddadig) extremisme in 2022

Ons kenmerk

BSD/10506753

RIS315406

Contactpersoon

Liesbeth van der Heide

Dienst

Bestuursdienst

Afdeling

Directie Veiligheid/IPPR

Telefoonnummer

14070

E-mailadres

liesbeth.vanderheide@denhaag.nl

Bijlage

1

Geachte voorzitter,

Al meer dan 10 jaar voeren we in onze stad een gedegen aanpak tegen polarisatie, radicalisering en (gewelddadig) extremisme uit. De Haagse aanpak bestaat uit een combinatie van repressieve en preventieve maatregelen. Politie, justitie of de minister van Justitie en Veiligheid voeren meestal de repressieve maatregelen uit. De gemeente Den Haag speelt een belangrijke rol bij de preventieve maatregelen. Elk jaar krijgt uw raad een voortgangsrapportage over de Haagse aanpak en de resultaten daarvan. Voor u ligt de voortgangsrapportage over de periode januari 2022 tot en met april 2023.

Deze voortgangsrapportage begint met een kort overzicht van relevante ontwikkelingen op het gebied van polarisatie, radicalisering en extremisme. Dat laat zien binnen welke context de Haagse aanpak is uitgevoerd in 2022. Vervolgens laat ik zien wat per speerpunt binnen de aanpak is bereikt. Ten slotte leest u over de financiering van de aanpak en vindt u een korte vooruitblik op de tweede helft van 2023.

Relevante ontwikkelingen in 2022

Het werkveld met de onderwerpen polarisatie, radicalisering en (gewelddadig) extremisme is de laatste jaren complexer geworden. Naast jihadisme zien we een groei van rechtsextremisme en anti-institutioneel extremisme, maatschappelijk ongenoegen en polarisatie.

Deze paragraaf beschrijft een aantal belangrijke ontwikkelingen zo concreet mogelijk voor de situatie in onze stad.

Er is meer polarisatie in de samenleving

De sfeer in de samenleving binnen en buiten Den Haag verhardt. Tegenstellingen in de samenleving worden benadrukt en onderling nemen spanningen toe. Het Sociaal Cultureel Planbureau geeft aan dat 75% van de Nederlanders zich zorgen maakt over deze polarisatie. De politie schrijft in haar openbaar Algemeen Veiligheidsbeeld Eenheid Den Haag 2022 dat ook de inwoners van Den Haag de laatste jaren minder vertrouwen hebben in de politiek.

Het aantal meldingen van radicalisering is meer dan verdubbeld afgelopen jaar: in 2021 ontving de gemeente 12 meldingen, in 2022 ging het om 27 meldingen. Deze trend zet zich voort in 2023 met 15 meldingen tot en met april. De meldingen gaan vooral over jihadisme, rechtsextremisme en anti-institutioneel extremisme.

De ontwikkelingen rondom extremisme verschillen per vorm

Binnen het extremisme zijn veel verschillende vormen. Al deze vormen zijn gebaseerd op een bepaalde ideologie. Personen of organisaties zijn bereid om vanuit deze ideologie activiteiten uit te voeren die wel of niet gewelddadig zijn. Kenmerkend is dat deze activiteiten de democratische rechtsorde ondermijnen. In de bijlage vindt u een overzicht van het verschil tussen activisme en extremisme en de verschillende ideologische achtergronden. De Haagse aanpak zet in op de bestrijding van alle vormen van extremisme.

De dreiging van gewelddadig extremisme is gelijk gebleven

De Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) stelde het dreigingsniveau in Nederland in november 2022 opnieuw vast op 'aanzienlijk' (niveau 3 van 5). Dit betekent dat er in Nederland personen en groepen zijn die sterk radicaliseren en/of een vorm van extremisme aanhangen. Deze personen en groepen streven naar ingrijpende veranderingen die gevaarlijk kunnen zijn voor de democratie. Die veranderingen passen vaak ook niet binnen de wet. De NCTV geeft aan dat hierdoor nog steeds een terroristische aanslag kan plaatsvinden.¹

De jihadistische beweging² in Den Haag stagneert

De jihadistische beweging is minder actief dan voorheen, maar vormt nog steeds een dreiging in Den Haag. De dreiging komt vooral vanuit eenlingen. De jihadistische beweging kan actiever worden in Den Haag als terugkeerders elkaar ontmoeten. Den Haag heeft in vergelijking met andere gemeenten namelijk (relatief) veel uitreizigers en terugkeerders:

- Uitreizigers: in totaal zijn 76 Hagenaars vertrokken naar oorlogsgebied (van de ongeveer 330 uitgereisde Nederlanders). Bij deze uitreizigers zijn 27 kinderen geboren in het oorlogsgebied;
- Terugkeerders: inmiddels zijn in totaal 25 personen teruggekeerd naar Den Haag (van de ongeveer 155 teruggekeerde Nederlanders). In 2022 keerden 2 vrouwen met 6 kinderen terug vanuit Syrië. Deze 2 vrouwen verblijven nog in detentie, hun strafproces loopt.

Anti-institutioneel extremisme³ is toegenomen in Den Haag

Er zijn in Den Haag in de afgelopen jaren meer personen met een grote afkeer tegen instituties als de overheid, de wetenschap en de media. Vaak komt deze afkeer door sterke gevoelens van of ervaringen met onrechtvaardigheid, wantrouwen en ongenoegen over hoe de situatie nu is. Tijdens demonstraties maken bezoekers uit heel Nederland dit ook kenbaar aan de vele politieke en internationale instellingen die Den Haag rijk is.

¹ Bron: Actueel Dreigingsbeeld van 7 november 2022 in Dreigingsbeeld Terrorismen Nederland 57 (DTN57) (www.nctv.nl)

² Het jihadisme is een vorm van extremisme. Jihadisten roepen op om een 'heilige oorlog' te voeren tegen mensen die niet bij de Islam horen.

³ Anti-institutionalisme is een vrij nieuwe vorm van extremisme. Het gaat om personen en groepen die zich verzetten tegen democratische instituties en processen. Bijvoorbeeld tegen de overheid, politiek, wetenschap en media.

Er zijn twee ontwikkelingen waar we goed op letten:

1. *Anti-institutioneel extremisme overlapt vaak met radicaal complotdenken*

Dit was vooral te zien tijdens de coronacrisis. Bijvoorbeeld online en bij demonstraties. De verwachting is dat deze ontwikkeling ook in 2023 aandacht nodig heeft. De fase van lockdowns en grote demonstraties tegen de coronamaatregelen is voorbij. Maar dit beeld bestaat nog steeds: de overheid onderdrukt en de 'mainstream media' en de wetenschap helpen haar daarbij.

2. *Anti-institutioneel extremisme mengt met rechtsextremisme*

Binnen anti-institutionele groepen was in 2022 aandacht voor de oorlog in Oekraïne. Er waren vooral twijfels over het beeld dat het merendeel van de samenleving hiervan heeft. Tot op dit moment zijn er nog geen extremisten vertrokken naar het oorlogsgebied. Wel heeft de Oekraïense overheid buitenlanders opgeroepen om zich bij de oorlog aan te sluiten. Daarom blijft het een aandachtspunt voor ons.

Rechtsextremisme groeit, de dreiging van linksextremisme is klein

Voor het accelerationisme⁴ groeit. Net als bij het jihadisme komt de dreiging vooral vanuit eenlingen. In 2022 kwamen in Den Haag ongeveer 10 meldingen over accelerationisme binnen. Ook worden 3 personen met een rechtsextremistische achtergrond besproken in de persoonsgerichte aanpak CTER⁵. In vergelijking met rechtsextremisme en jihadisme is de dreiging van linksextremisme klein. In 2022 waren er in Den Haag geen meldingen van linksextremisme en geen links-extremistische casussen in de PGA-CTER.

De Haagse aanpak in 2022

Ik zet me in om radicalisering en extremisme te voorkomen en te bestrijden. Dit doe ik met de aanpak polarisatie, radicalisering en (gewelddadig) extremisme. Deze aanpak richt zich op en is geschikt voor elke vorm van (gewelddadig) extremisme. Het maakt daarbij niet uit welke ideologie de basis is voor het extremisme. Binnen de stevige Haagse aanpak wordt steeds bekeken hoe kan worden ingespeeld op de ontwikkelingen die zich voordoen. Zo blijf ik me aanpassen als dat nodig is.

De kracht van de Haagse aanpak

De combinatie van gerichte interventies, preventie en samenwerking is onze kracht. De gemeente heeft 3 doelen en taken binnen de aanpak:

- het signaleren van (nieuwe vormen van) radicalisering en extremisme samen met onze partners in de stad;
- het versterken van de weerbaarheid tegen polarisatie, radicalisering en extremisme. Dat doen we door verschillende projecten uit te voeren in de stad;
- het bijdragen aan de re-integratie van personen die vanuit detentie terugkomen in de samenleving.

⁴ Accelerationisme is een vorm van rechtsextremisme. Het gaat om personen en groepen die proberen om chaos te creëren of te versnellen. Het doel is een rassenoorlog en de democratie vervangen door een staat met alleen maar witte mensen (witte etnostaat).

⁵ CTER staat voor Contra Terrorisme, Extremisme en Radicalisering.

Het Informatiepunt Preventie, Polarisatie en Radicalisering (IPPR) voert de Haagse aanpak uit. Daarbij richt het IPPR zich op vier speerpunten:

- Kennis en Kunde
- Netwerken
- Weerbaarheid
- Persoonsgerichte aanpak CTER

Deze vier speerpunten zijn ideologisch neutraal en daarmee inzetbaar zijn voor alle vormen van (gewelddadig) extremisme. In de volgende alinea's volgt een korte toelichting op de resultaten per speerpunt.

Voortgang bij speerpunt 'Kennis en Kunde'

Het IPPR analyseert de ontwikkelingen binnen radicalisering en extremisme. Vervolgens vertaalt het deze ontwikkelingen naar de praktijk in Den Haag. Dit betekent onder andere dat het IPPR de ontwikkelingen onder de aandacht brengt bij zorg- en veiligheidsprofessionals in Den Haag.

Zo weten deze professionals waar ze terecht kunnen bij vragen over of bij signalen van polarisatie, radicalisering en extremisme. Hieronder vindt u een samenvatting van de 3 belangrijkste resultaten binnen het speerpunt 'Kennis en Kunde'.

Extra aandacht voor 3 specifieke ontwikkelingen

In 2022 was er extra aandacht voor onderstaande 3 ontwikkelingen:

- de groei van rechtsextremisme;
- de terugkeerders uit oorlogsgebied; en
- de ontevredenheid in de samenleving en het anti-institutionalisme dat daaruit kan ontstaan. Er was onder andere aandacht voor soevereinen⁶, complotextremisme en anti-overheidsextremisme.

Meer meldingen bij het IPPR in 2022

In 2022 kwamen er meer meldingen bij het IPPR binnen: in totaal ging het om 27 meldingen (ten opzichte van 12 meldingen in 2021). In dit jaar lijkt die trend door te zetten met 15 meldingen tot en met april. Iedereen kan contact opnemen met het IPPR bij vragen of zorgen over polarisatie, radicalisering en extremisme. In de praktijk zijn de zorg- en veiligheidsprofessionals in Den Haag echter onze belangrijkste partner. In 2022 zijn meer meldingen ontvangen, onder meer omdat professionals meer kennis hebben om radicalisering en extremisme te herkennen. Daar is de afgelopen jaren hard aan gewerkt. Een andere reden voor het hogere aantal meldingen is dat professionals weer vaker contacten hebben en beter signalen herkennen nu de coronamaatregelen zijn losgelaten. Bij een aantal meldingen was het genoeg om de melding te bespreken: we konden de zorgen over radicalisering wegnemen of verminderen. Bij andere meldingen was er sprake van een concreet veiligheidsrisico. Bij zo'n melding wordt de persoon besproken binnen de persoonsgerichte aanpak CTER.

Meer dan 400 professionals bereikt met kennisbijeenkomsten

Het gaat om professionals die in Den Haag werken. Bijvoorbeeld bij de gemeente, jeugd- en wijkzorg, het Openbaar Ministerie, de politie, het Zorg- en Veiligheidshuis Haaglanden, Parnassia Groep, Bureau HALT en Middin.

⁶ Soevereinen zijn personen die zich actief afkeren van de huidige samenleving. Ze willen de regels van de democratische rechtsstaat niet erkennen. Bijvoorbeeld door een soevereiniteitsverklaring aan te bieden bij de gemeente of door geen belasting meer te betalen.

De professionals deden mee aan themabijeenkomsten, trainingen en/of presentaties:

- in 2022 werd onder andere een themadag over online contra terrorisme georganiseerd. In de afgelopen jaren is er een sterke basis gebouwd om radicalisering en extremisme te signaleren. Wat op dit moment de uitdaging is: signaleren in het online domein, daarvoor is de gemeente afhankelijk van de politie. Daarom vond deze themadag plaats. We keken met elkaar hoe extremistische bewegingen de online platformen gebruiken en hoe extremistische inhoud kan worden herkend. Ook voor wat speelt in het online domein is het belangrijk om goed samen te werken en de juiste informatie te ontvangen van onze partners. We blijven hierover in 2023 in gesprek en versterken onze samenwerking;
- in 2022 zijn 16 trainingen aangeboden over radicalisering en extremisme. De professionals die meededen, beoordeelden de trainingen gemiddeld met een 8. Dit is de verdeling van het type trainingen:

Type training	Aantal
Basistraining (extremisme breed)	6
Rechts-, links- en milieuextremisme	4
Gespreksvoering	2
Praktische samenwerking in de PGA CTER	1
Potentieel gewelddadige eenlingen	1
Jihadistisch extremisme	1
Interculturele professionaliteit	1

- het IPPR heeft 9 presentaties verzorgd in 2022. Het ging om presentaties over ontwikkelingen binnen het anti-institutionalisme. De doelgroepen van de presentaties waren professionals uit jeugdzorg, wijkzorg en onderwijs.

Voortgang bij speerpunt ‘Netwerken’

De verschillende informele en formele netwerken zijn belangrijk voor de aanpak van polarisatie en radicalisering in onze stad. In het bijzonder gaat het om contact met maatschappelijke, religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. Het college bespreekt maatschappelijke ontwikkelingen met hen. Ook de onderwerpen die raken aan polarisatie, radicalisering en extremisme. Hieronder vindt u een samenvatting van de 3 belangrijkste resultaten binnen het speerpunt ‘Netwerken’.

Organisatie van 2 netwerkcontmoetingen

Het afgelopen jaar werden 2 netwerkcontmoetingen georganiseerd in onze stad. Er was een brede groep vertegenwoordigers aanwezig vanuit diverse religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. Tijdens de netwerkcontmoetingen stonden sociale thema’s en veiligheidsthema’s centraal. Zo werd onder andere gesproken over de gezamenlijke aanpak van armoede en de bestrijding van eenzaamheid onder verschillende groepen. Daarnaast werd bekeken hoe de samenwerking tussen de organisaties onderling en de gemeente kan worden verbeterd.

Investing in ons formele netwerk met zorg- en veiligheidsinstellingen

In 2022 investeerden we tijd in het formele netwerk met zorg- en veiligheidsinstellingen in Den Haag. Een voorbeeld is de samenwerking met de Parnassia Groep. Er is onder andere onderzoek gedaan naar de mogelijkheden binnen de GGZ om radicalisering te signaleren en ernaar te handelen. Daarnaast konden de professionals tijdens de 2 netwerkcontmoetingen zich verdiepen in het onderwerp.

Maar dat niet alleen: het IPPR kon op die manier ook professionals met elkaar in contact brengen en nieuwe contacten opdoen.

7 BHV-trainingen bij religieuze en levensbeschouwelijke organisaties

In 2022 zijn 7 BHV-trainingen georganiseerd. De deelnemers waren vrijwilligers en bestuursleden van diverse religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. De aanleiding was vaak het handboek veiligheid religieuze instellingen dat door het college is verspreid en besproken (RIS302285). In het handboek staat informatie over dreigingen, risico's en incidenten waarmee religieuze instellingen te maken kunnen krijgen. Er blijft vraag naar de BHV-trainingen. Daarom gaat de gemeente in 2023 door met de organisatie van dit soort trainingen.

Voortgang bij speerpunt 'Weerbaarheid'

Binnen dit speerpunt worden projecten uitgevoerd die helpen om polarisatie en extremisme te voorkomen.

Deze projecten vergroten de weerbaarheid en veerkracht van Haagse inwoners tegen extremistische verhaallijnen. Het gaat om projecten voor ouders, jongeren en (basis)scholieren. Ik neem u mee langs een aantal belangrijke resultaten en ontwikkelingen.

Ongeveer 220 ouders en 1.700 jongeren bereikt

Met de projecten binnen het speerpunt 'Weerbaarheid' zijn in 2022 een mooi aantal ouders en jongeren bereikt. De projecten vinden in alle stadsdelen van Den Haag plaats. Een aantal voorbeelden:

- projecten *Trias Pedagogica* en *MADonna*: ouders krijgen pedagogische inzichten die helpen in het contact met hun kinderen. Deze projecten ondersteunen bij de opvoeding;
- projecten *MIJ/MIJ jr.* en *VIP*: deze projecten helpen jongeren om hun eigen identiteit te ontwikkelen;
- project *Weerbare Jongeren Weerbare Stad*: Stichting 2Gather probeert bij deze projecten de beschermende factoren te versterken. Denk daarbij bijvoorbeeld aan dagbesteding en positieve rolmodellen.

Een bredere doelgroep én een breder aanbod van thema's

Op welke (nieuwe) problemen en kansen in de stad kunnen de projecten aansluiten? Op die vraag gaven we afgelopen jaar antwoord. Daarvoor werd gesproken met lokale professionals. Zij gaven aan dat ze graag meer thema's willen bespreken in de projecten. Bijvoorbeeld: rechtsextremisme, het gevoel van anti-overheid en complot denken. Het IPPR is in de afgelopen jaren daarnaast al begonnen met een bredere doelgroep voor de projecten. Dit wordt bereikt door de projecten die we nu in verschillende stadsdelen en wijken te organiseren. De aanleiding was de evaluaties van de projecten *MIJ/MIJ jr.* en *VIP* (RIS310032).

Pilot Radicalise op middelbare scholen

De professionals gaven ook aan dat online weerbaarheid voor jongeren belangrijk is. Daarom is in 2022 gestart met de pilot Radicalise. Dit is een serious game⁷ voor middelbare scholieren die radicalisering tegengaat. In 2022 deden 3 groepen van verschillende middelbare scholen mee aan de pilot. De pilot helpt om de online weerbaarheid groter te maken en om manipulatieve processen te leren herkennen. In 2023 wordt gekeken hoe dit verder kan worden ontwikkeld.

⁷ Een serious game is een spel dat gebruikt wordt om te leren en gedragsverandering te bevorderen. Vaak zijn er uitdagingen en beloningen in een serious game. Dat stimuleert spelers om verder te spelen en zo meer te leren.

Programma van Oumnia Works gestopt

Oumnia Works heeft de afgelopen jaren veel gedaan voor Haagse moeders. Deze organisatie gaf trainingen om signalen van radicalisering te herkennen en hierover te praten. Na 7 succesvolle jaren heeft Oumnia Works helaas besloten om te stoppen met dit programma.

Het is belangrijk dat de trainingen door blijven gaan. In 2023 kijk ik samen met de uitvoerder hoe de inhoud van de trainingen een vervolg kunnen krijgen.

Voortgang bij speerpunt 'Persoonsgerichte aanpak CTER'

In de persoonsgerichte aanpak (PGA) CTER worden personen besproken over wie signalen zijn van radicalisering. In de PGA CTER heeft de gemeente de regierol. Zorg- en veiligheidsinstellingen werken samen met ons aan een plan van aanpak. De interventies binnen zo'n plan stemmen we onderling af. De doelgroep van de PGA CTER bestaat uit mensen met extremistische opvattingen.

Door deze opvattingen vormen zij een veiligheidsrisico voor de samenleving en voor de stad Den Haag. Het gaat om personen die radicaliseren in onze stad of personen die terugkomen uit detentie. Het gaat om personen die in detentie zaten voor een misdrijf dat met terrorisme te maken had. Het doel van de PGA is (verdere) radicalisering voorkomen en zorgen dat de doelgroep opnieuw aansluiting vindt bij de samenleving. Hieronder leest u de belangrijkste resultaten en ontwikkelingen binnen dit speerpunt.

Meer meldingen over rechtsextremisme en anti-institutionalisme

Er kwamen in 2022 meer meldingen binnen bij het IPPR. We zagen daarbij (in verhouding) meer meldingen over rechtsextremisme en anti-institutionalisme. Andere aspecten bleven ten opzichte van afgelopen jaren (in verhouding) gelijk:

- een stabiel aantal casussen rondom jihadisme. Dit is het grootste deel van alle casussen;
- het aantal casussen van terugkeerders uit oorlogsgebied;
- bij een belangrijk deel van de personen speelt GGZ-problematiek een rol. Daardoor is er sprake van een hogere dreiging.

Jihadisme: bij intrekken Nederlanderschap voeren we niet langer regie

De grootste groep binnen de PGA CTER hangt het jihadisme aan. Deze groep bestaat uit zowel terugkeerders als personen die al langer in de aanpak worden besproken. Bij een aantal personen loopt een procedure om de Nederlandse nationaliteit af te nemen of is dit al gebeurd. Bij intrekken Nederlanderschap is er geen juridische basis meer voor onze regierol binnen de PGA CTER. Want diegene wordt tot ongewenst vreemdeling verklaard met het doel die persoon uit te zetten, maar dit is doorgaans niet mogelijk. Het doel van de PGA CTER is juist re-integratie in de maatschappij en dat staat daar haaks op. Bovendien vervallen de rechten op verblijf en inkomen en kunnen interventies vanuit de PGA CTER dan niet meer worden ingezet. Kortom, deze maatregel zorgt ervoor dat personen illegaal in ons land verblijven, dat wij onze regierol niet meer kunnen invullen en dat ze niks meer te verliezen hebben, iets wat risico verhogend werkt. Vanuit de G4 is hierover in mei 2022 een brief gestuurd naar de minister van Justitie & Veiligheid. Die is namelijk verantwoordelijk als personen hun Nederlandse nationaliteit verliezen.

Jihadisme: nieuwe Haagse vrouwen en kinderen besproken binnen de aanpak

De dreiging van vrouwelijke terugkeerders wordt over het algemeen lager ingeschat dan van mannelijke terugkeerders. Toch geldt ook voor vrouwen dat ze misschien wel wapentraining hebben gehad of geweld hebben gepleegd en bovendien zijn ze gelieerd geweest aan een terroristische organisatie. Om deze redenen worden ook de 2 Haagse momenteel besproken binnen de PGA CTER. De Raad voor de Kinderbescherming doet altijd onderzoek naar de situatie van de kinderen die terugkeren. Zo wordt ook bekeken wie de kinderen het beste kan opvangen. Het proces van re-integratie gaat tot nu toe goed voor de Haagse kinderen.

Vooral door de goede afstemming tussen partners. Jeugdbescherming West en het Centrum voor Jeugd en Gezin ondersteunen de kinderen die terugkeren in Den Haag.

Rechtsextremisme: van 1 naar 4 casussen

Het aantal rechtsextremistische casussen steeg in 2022 naar 4. Het gaat daarbij onder andere om accelerationisten. Deze rechtsextremistische groep is vooral online actief. Dat zorgt ervoor dat deze groep minder zichtbaar is voor de gemeente. Een goede samenwerking met ketenpartners binnen de PGA CTER is daarom nog belangrijker. In 2023 werd gezamenlijk gekeken naar het fenomeen accelerationisme en delen we signalen van personen die radicaliseren.

Anti-institutioneel extremisme: de eerste 2 casussen in 2022

In 2022 werden 2 nieuwe casussen van anti-institutioneel extremisme besproken binnen de PGA CTER. Het gaat daarbij onder andere om anti-overheid denken en complotdenken. De dreiging vanuit dit anti-institutioneel extremisme bestaat uit 2 delen:

- aan de ene kant kan het zorgen voor opruiing, bedreiging en/of geweld;
- aan de andere kant wordt het publieke vertrouwen in de democratische rechtsorde minder als complottheorieën worden verspreid.

Naast de eigen casussen hebben we in Den Haag ook te maken met personen van buiten Den Haag. Deze personen komen in Den Haag om politici te bedreigen of te intimideren. In dat geval kunnen bestuurlijke maatregelen worden ingezet, zoals een gebiedsverbod. In 2022 is dit middel een aantal keer met succes ingezet.

Verdere ontwikkeling van de PGA CTER

In 2022 hebben 2 externe onderzoekers de PGA CTER geëvalueerd. De conclusie was dat Den Haag een goede aanpak heeft. Ook zijn verschillende aanbevelingen gedaan. Ik heb uw raad over de uitkomsten van de evaluatie geïnformeerd (RIS 310030). Dit jaar is gewerkt aan de implementatie van de aanbevelingen. Een aantal voorbeelden:

- we hebben de methode die we gebruiken beter omschreven en actueler gemaakt. Dit deden we samen met zorg- en veiligheidsinstellingen in Den Haag;
- we hebben de onderlinge werkafspraken opnieuw vastgelegd. Hierdoor is de verdeling van rollen en taken in het lokale casuoverleg duidelijker;
- we hebben nieuwe vormen van extremisme opgenomen in de omschrijving van de doelgroep. Denk aan rechtsextremisme en anti-institutionalisme;
- we hebben een aantal manieren waarop we werken opnieuw vastgelegd. Dit deden we op basis van inzichten uit de praktijk en uit wetenschappelijk onderzoek. Onder andere de manier van werken bij terugkeerders uit Syrië en bij personen die de Nederlandse identiteit verliezen;
- we hebben een nieuw IT-systeem. Dit zorgt ervoor dat we gegevens veiliger opslaan. Daarmee voldoen we aan de huidige wetten en regels.

Door deze acties is de PGA CTER voor de komende jaren goed ingericht. Het helpt ons in de aanpak van verschillende vormen van extremisme.

Proactief aan de slag met informatiebeveiliging

Binnen de PGA CTER gebruiken we gevoelige gegevens over personen. Het is belangrijk dat prudent wordt omgegaan met die gegevens en dat de privacy van personen wordt beschermd. Daarom is begin 2023 een Data Privacy Impact Assessment (DPIA) uitgevoerd. Daarmee kijkt de gemeente of het proces van de PGA CTER voldoet aan de huidige en komende wet- en regelgeving, waaronder het wetsvoorstel casuoverleggen radicalisering dat recent naar de Kamer is gestuurd. De conclusie is dat de Haagse aanpak de juiste balans houdt tussen de belangen van veiligheid en privacy. Er werden een paar aanbevelingen gedaan die momenteel worden verwerkt.

Het rapport over het DPIA ligt nu bij de functionaris gegevensbescherming (FG). De FG geeft op korte termijn een definitief oordeel over het DPIA.

Financiering van de aanpak in 2022

De Haagse inzet wordt voor een deel met gemeentelijk geld en voor een deel met versterkingsgelden van het Rijk betaald. In 2022 ging het om € 812.000 vanuit de gemeente en € 849.887,- vanuit het Rijk. Elk najaar leveren wij een aanvraag voor versterkingsgelden in bij het Rijk. Vanuit de gemeente werkt een team van 10 mensen aan de Haagse aanpak van polarisatie, radicalisering en extremisme.

Vooruitblik op 2023

De aanpak van polarisatie, radicalisering en (gewelddadig) extremisme is een belangrijk onderdeel van het Haagse veiligheidsbeleid. In het Integraal Veiligheidsplan (IVP) 2023-2026 is dan ook *onderdeel van* de Haagse aanpak. De komende jaren wordt blijvend ingezet op alle vormen van (gewelddadig) extremisme, waarbij de directie Veiligheid middels een integrale aanpak samenwerkt met andere gemeentelijke diensten. Ook vanuit andere gebieden (naast veiligheid) is namelijk inzet nodig om polarisatie, radicalisering en extremisme tegen te gaan. In 2023 houden we aandacht voor nieuwe ontwikkelingen en trends én wordt de aanpak verder ontwikkeld.

Aandacht voor nieuwe ontwikkelingen en trends

Dit zijn 2 concrete voorbeelden van hoe we aandacht geven aan nieuwe ontwikkelingen en trends:

- het aanbod om in een werkbespreking veiligheid met de NCTV de meest nieuwe ontwikkelingen binnen onder andere het anti-institutioneel extremisme te bespreken staat nog steeds;
- op dit moment brengen we in kaart wat de situatie is rondom de soevereinenbeweging. De NCTV vroeg in april 2022 aandacht voor de opkomst van deze beweging. Ook in Den Haag hebben we signalen ontvangen van deze beweging. We kijken of professionals genoeg mogelijkheden hebben om iets te doen als zij contact krijgen met soevereinen. Signalen van soevereinen worden gewogen door het IPPR en kunnen leiden tot opname in de persoonsgerichte aanpak CTER.

Aandacht voor verdere ontwikkeling van de Haagse aanpak

We besteden steeds aandacht aan de verdere ontwikkeling van de aanpak. Zo is en blijft onze aanpak geschikt om verschillende vormen van radicalisering en extremisme te voorkomen en tegen te gaan. Het college doet steeds aanpassingen, zodat de aanpak blijft passen bij trends en ontwikkelingen in Nederland en Den Haag. Een paar voorbeelden waar komend op wordt ingezet:

- het terugkeerplan⁸ voor terugkeerders (volwassenen en kinderen) krijgt een update. Hiervoor worden lokale ervaringen gebruikt met de casussen die er zijn, maar ook gesprekken met externe partners;
- de huidige interventies worden aangescherpt (binnen het speerpunt Weerbaarheid). Zo komt er meer aandacht voor andere vormen van extremisme in de interventies. Ook ontwikkelen we binnen dit speerpunt nieuw aanbod;
- de PGA CTER wordt verder ontwikkeld op basis van de evaluatie;
- er wordt blijvend ingezet op het netwerk in de stad. Het gaat daarbij om informele netwerken én om netwerken met professionals. Zo willen we bijvoorbeeld kijken hoe we intensiever kunnen samenwerken met welzijnsorganisaties en jongerenwerk in Den Haag;

⁸ Het terugkeerplan is een plan van aanpak dat we gebruiken als personen terugkomen uit Syrië of Irak. Het terugkeerplan beschrijft wat er gebeurt vanaf het moment dat de persoon in Nederland aankomt totdat de persoon terugkeert in Den Haag. In het terugkeerplan staat duidelijk wie wat doet en wie waarvoor verantwoordelijk is.

Gemeente Den Haag

Ons kenmerk

BSD/10506753

- daarnaast wordt ingezet op deskundigheidsbevordering binnen het netwerk. Zo blijft de kennis van ons én van partners up-to-date. Dat helpt om polarisatie, radicalisering en extremisme te signaleren. Een voorbeeld is dat we een training verzorgen om kennis en handvaten te geven voor het werk met terugkeerders onder de 18 jaar.
De training is voor ketenpartners. De training wordt samen met het Rijksopleidingsinstituut tegengaan Radicalisering (ROR) georganiseerd.

Tot slot

Polarisatie, radicalisering en (gewelddadig) extremisme wil ik zo veel mogelijk voorkomen en bestrijden. Dit blijft een uitdaging zowel voor de gemeente als voor onze partners binnen Den Haag, de regio en het Rijk. We blijven als gemeente met elkaar werken aan een veilige stad. Ook in 2023.

Met vriendelijke groet,
Jan van Zanen